

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Збірник наукових праць

Заснований у 2011 році

Виходить шоквартально

Випуск 6

*Київ
2013*

УДК 930+94](477)(082)
ББК 63.2(4Укр)я43+63.3(4Укр)я43
Н 35

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського інституту національної пам'яті
(протокол № 3 від 19 березня 2013 року)

Рецензенти:

Алексієвцев Леся Миколаївна, доктор історичних наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка)

Бабкіна Ольга Володимирівна, доктор політичних наук, професор (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)

Лисенко Олександр Євгенович, доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України)

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 18533-7333Р від 29 грудня 2011 р.

Головний редактор

Солдатенко В. Ф., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Заступники головного редактора:

Кривошея В. В., доктор історичних наук

Веденєєв Д. В., доктор історичних наук

Відповідальний секретар

Волянюк О. Я., кандидат політичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Бойко О. Д., доктор політичних наук

Буряк Л. І., доктор історичних наук

Вашкевич В. М., доктор філософських наук

Вояковський Д., доктор габілітований (Республіка Польща)

Вєрба І. В., доктор історичних наук

Вишняк О. І., доктор соціологічних наук

Ганжуров Ю. С., доктор політичних наук

Киридон А. М., доктор історичних наук

Левенєць Ю. А., доктор політичних наук, академік НАН України

Любовець О. М., доктор історичних наук

Олійник Б. І., академік НАН України

Омельченко О. В., кандидат історичних наук

Онцценко О. С., доктор філософських наук, академік НАН України

Рафальський О. О., доктор історичних наук, член-кореспондент НАПН України

Смолій В. А., доктор історичних наук, академік НАН України

Табачник Д. В., доктор історичних наук, академік Національної академії правових наук України

Шемшученко Ю. С., доктор юридичних наук, академік НАН України

Національна та історична пам'ять: 3б. наук. праць. – Вип. 6. – К.:

Н 35 П «НВЦ «Пріоритети», 2013. – 293 с.

У збірнику вміщено статті теоретичного та прикладного характеру, що розкривають особливості становлення й розвитку студій пам'яті в Україні та світі. Увіраженно категоріальний апарат та методологічні підходи осмислення сутності ландшафту пам'яті, сегментів родової пам'яті, фреймів пам'яті, політик пам'яті, конфліктів пам'яті. Проаналізовано проблеми репрезентації та коммеморативних окремих історичних подій і статей в Україні, особливості регіонального та загальнонаціонального розвитку. Запропоновано статті до дискусії. Особливе місце відведено публікаціям, присвяченим увічненню 70-х роковин Корюківської трагедії. Подано огляди книг. У розділі «Хроніка наукового життя» вміщено інформацію про окремі, актуальні та знакові для сучасної історичної науки, міжнародні наукові конференції, що вже відбулися.

Публікуються (після внутрішнього та зовнішнього рецензування) статті, які містять нові теоретичні та практичні здобутки у галузі історичної науки.

УДК 930+94](477)(082)

ББК 63.2(4Укр)я43+63.3(4Укр)я43

©Український інститут національної пам'яті, 2013

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 316.62: 323.2

Бойко О. Д.

ЧУТКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ТА КОРЕГУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ

Проаналізовано природу, специфіку виникнення, поширення та функціонування чутки, досліджено її роль у процесі формування та корегування колективної пам'яті.

Ключові слова: чутка, колективна пам'ять, природа, структура, механізм пам'яті, маніпулювання.

Чутка – специфічний спосіб інтерпретації інформації, зумовлений дефіцитом поінформованості, невизначеністю ситуації, поширенням настроїв тривоги та страху у суспільстві, якому притаманні деформованість, узагальненість, актуальність змісту, простота, доступність, емоційність, неофіційність форми подачі; циркуляція / самопоширення / актуалізація у процесі розповсюдження в усній формі через канали міжособистісної комунікації.

Помітний слід у вивченні природи та специфіки чуток залишили західні дослідники Е. Аронсон, Е. Пратканіс, М. Зальцман, А. Мататія, Е. О'Рейлі, Г. Олпорт, Р. Чалдіні [1–2; 9; 17; 33]. Різні аспекти процесу «чуткотворення» аналізували у своїх працях фахівці України, Росії та інших країн СНД, зокрема, С. Беззубцев, Р. Гаріфуллін, А. Дмитрів, С. Доценко, Б. Дубін, А. Китов, В. Королько, В. Латинов, А. Мамонтов, А. Назаретян, Д. Ольшанский, О. Ольшевский, Г. Ольшевська, Л. Орбан-Лембик, І. Панарин, О. Попкова, А. Потеряхін, Г. Почепцов, Р. Ронин, А. Тарасов, А. Толстих, А. Хлопьев, В. Шейнов, Ю. Шерковін [3–8; 10–16; 18–32; 34–36]. Втім, проблема місця і ролі чутки у процесі формування колективної пам'яті перебувала в епіцентрі уваги дослідників дуже фрагментарно.

Фахівці пропонують декілька принципів класифікації чуток [35, с. 43; 18, с. 464; 22, с. 204–205]. Основними серед них є за походженням, ступенем достовірності інформації, рівнем циркуляції, емоційною характеристикою, ступенем впливу на психіку:

За походженням:

«Спонтанні» – не створюються спеціально, не мають певної мети, вони лише продукт ситуації і її інтерпретації.

«Сфабриковані» – створені спеціально, з певною метою, в їх основі лежить формування штучного інтересу.

За ступенем достовірності інформації:

абсолютно недостовірні чутки;

недостовірні чутки з елементами правдоподібності;

правдоподібні чутки;

достовірні чутки з елементами неправдоподібності.

За рівнем циркуляції:

«Локальні» – поширені в середині відносно невеликої соціальної групи, якою може бути населення села або містечка, колектив підприємства або учбового закладу тощо.

«Регіональні» – циркулюють на теренах певного географічного регіону.

«Національні» і «міжнаціональні» – розповсюдженні у загальнонаціональних межах.

За емоційною характеристикою:

«Чутка-бажання» відображає надії, очікування і прагнення людей, в середовищі яких вона циркулює, частіше є спробою видати бажане за дійсне. З одного боку вона підтримує тонус соціального існування, з іншого – деморалізує, створюючи завищені очікування.

«Чутка-страховище» викликає негативні настрої і стани, стимулює посилення відчуття страху. Такі чутки часто виникають в періоди соціальної напруги або гострого конфлікту (стихийне лихо, війна, революційна ситуація, державний переворот), їх сюжети варіюються від просто песимістичних до відверто панічних. Основні функції цього виду чутки: а) залякування населення з метою схиляння до певної поведінки; б) активізація і мобілізація на протидію викликам та загрозам.

«Агресивна чутка» стимулює не лише негативні настрої, а й формує агресивний стан та направляє, каналізує агресивну дію у потрібному для маніпулятора напрямі. Основна мета – провокування агресивної поведінки.

За ступенем впливу на психіку:

ті, що активізують громадську думку певних груп людей, але не викликають чітко виражених форм асоціальної поведінки;

ті, що викликають антигромадську поведінку деякої частини певних соціальних груп; руйнують соціальні зв'язки і організаційно-управлінські відносини між людьми, виливаються у масові безлади, паніку тощо.

Феномен чутки має низку характерних рис та особливостей, які на думку Б. Дубініна та А. Толстих, вирізняють її з ряду інших інформаційно-психологічних видів та жанрів повідомлень. По-перше, чутка має порівняно високий ступінь узагальненості (адже вона повинна вийти за межі окремого випадку), що відрізняє чутку від плітки або ж її напівофіційного варіанту – доносу, дезінформації. По-друге, вона зберігає прив'язку до часу і середовища свого виникнення, чим протистоїть байці або повір'ю. По-третє, чутка пов'язана зі свіжою новиною, більше того – часто лише з майбутнім і цим протилежна легенді, анекдоту тощо. По-четверте, чутка є свідомо неофіційною, а тому протистоїть офіційній інформації [8].

Які ж причини сприяють виникненню та циркулюванню чуток? Якщо узагальнити напрацювання науковців та реальну практику політтехнологів, то слід виділити наступні фактори, що виступають в якості катализаторів появи чуток [11, с. 343; 29, с. 190; 16, с. 81]:

1. Відсутність достатньої інформації з питань, які зачіпають інтереси людей.

2. Брак автентичності між інформацією з офіційних джерел і каналів масової комунікації.

3. Кризова, проблемна, конфліктна, динамічна ситуація, що стимулює невизначеність.

4. Тривала затримка в ухваленні рішень, яка трапляється у зв'язку з важливістю даного питання.

5. Цілеспрямоване «зливання» інформації.

6. Спроби відволікання уваги громадськості на обговорення другорядних питань.

7. Необхідність ретрансляції правдивої інформації через канал чутки у зв'язку з неможливістю її обнародування через офіційні канали.

8. Протидія якому-небудь інформаційному повідомленню або іншій чутці, тобто створення контр-чутки.

9. Природна схильність людини до обговорення (фактично до публічного доосмислення) актуальних питань, доступна інформація про які не дозволяє на даний момент зробити чітких висновків.

10. Бажання самоствердження, завоювання авторитету шляхом демонстрації своєї поінформованості, переваги у володінні інформацією.

11. Компенсація емоційної недостатності, яка відбувається у ході відтворення та сприйняття сюжетів чуток: той, хто розповідає, отримує задоволення від реакції слухача, слухач, в свою чергу, отримує задоволення від сприйняття нового, раніше невідомого, але, за його уявою, важливого, що зачіпає його інтереси.

12. Свідоме чи несвідоме прагнення до встановлення емоційного балансу. Дослідження довели, що циркулююча чутка здатна тимчасово оптимізувати емоційний баланс у групі, тобто підвищити чи понизити емоційну напругу до оптимального рівня.

13. Відчуття солідарності, яке виражається в прагненні допомогти колегам, друзям, знайомим, попередити їх і дати можливість самим або спільно підготуватися до зустрічі з неприємною подією.

14. Стимулювання зацікавленими сторонами процесу нагадування суспільству про окремих осіб, явища, події, процеси.

15. Намагання людини вгамувати свою тривогу або страх у складній ситуації шляхом колективного обговорення, висунення власних гіпотез, пояснень, які у другому колі обговорень стають вже, власне, чутками.

16. Некритичність сприйняття інформації, що базується на а) безпосередній, адресній, усній передачі інформації; б) факторі «це ж знайомі казали...»; в) підсвідомому поділі на «Нас» (тих, хто обговорює) і «Іх» (тих, хто є об'єктом обговорення).

17. Стереотипність мислення.

18. Бажання протидіючих сторін спрямувати суспільну думку та енергію у потрібне русло, сформувати необхідну емоційну атмосферу у суспільстві.

19. Необхідність зондування суспільної думки за допомогою чуток з метою підготовки до прийняття непопулярних рішень.

20. Дія механізму психічного зараження, бажання ідентифікації з групою («Всі говорять...»).

21. Намагання людини компенсувати відсутність значних подій у власному житті пристрасним, емоційним обговоренням життя інших осіб, глобальних проблем суспільства, своєрідне проведення вільного часу.

Надзвичайно сприяє поширенню та зміцненню чулки дія правила «три людини можуть створити одного тигра». Є такий давній китайський анекдот: «Один китаєць питає у другого:

- Якщо хто-небудь повідомить тебе про те, що по вулицях столиці бродить тигр, ти повіриш?

- Ні. Хіба це можливо?

- А якщо друга людина прийде, кажучи те ж саме?

- Ні, навіть двоє не зможуть мене переконати.

- Але якщо з'явиться третій і теж скаже, що бачив на вулиці тигра, чи будеш ти вірити йому?

- Звичайно, я повірю. Якщо троє людей стверджують одне і те ж, напевно, це правда.»

Отже, розтиражована, неодноразово повторена неправда за певних обставин може у суспільній свідомості перетворитися на свою протилежність.

У процесі транслявання та циркуляції чутки, як правило, суттєво трансформуються у трьох напрямках [34, с. 548–549]:

«Згладжування» та «скорочення» змісту чутки – зникнення несуттєвих другорядних деталей, посилення функціональності змісту за рахунок його скорочення.

«Загострення» її емоційних компонентів – обростання в результаті колективної творчості новими деталями, які вважаються суттєвими з огляду на стереотипи та установки аудиторії, в якій розповсюджується чутка.

«Адаптація» чутки до особливостей аудиторії – підлаштування під стереотипи і установки окремої деталі сюжету, без виражених ознак згладжування або загострення, але таким чином, що це суттєво змінює психологічний зміст інформації.

Суттєво впливають на швидкість розповсюдження чутки та час її існування такі фактори:

Час та ситуація, у якій вона починає поширюватися. Поширення інформації у потрібний момент, коли а) людина здатна, схильна сприймати інформацію (час подачі інформації найкраще знають фахівці телебачення); б) існує дефіцит інформації з актуальних питань; в) виникає кризова ситуація, що зумовлює умови нестабільності, настрої тривоги, обстановку невизначеності, тобто ідеальний ґрунт для поширення чуток.

Особа ретранслятора. Авторитет співбесідника (віковий, статусний тощо), ступінь довіри до нього стимулюють процес некритичного сприйняття інформації. Свій специфічний відбиток на процес поширення чуток накладає стать і вік: чоловіки схильні більше обговорювати, а отже поширювати чутки пов'язані з політикою, жінки – інформацію, пов'язану з економічними (зростання цін тощо) та сімейними проблемами, молодь найчастіше обговорює та поширює чутки про кумирів та зірок. Фахівці з PR – технології О. С. Ольшевський та Г. С. Ольшевська переконані, що ідеальний канал для поширення чуток – це особа, яка є: а) середньостатистичним / типовим представником цільового сегменту (пенсіонерів, вчителів, православних тощо); б) займає у своїй категорії позицію «трохи нижче середнього»; в) вирізняється неособливою поінформованістю; г) як правило, більше говорить ніж думає; д) має гіпертрофовану схильність до процесу активного спілкування [20, с. 199].

Характер змісту та форми подачі. Щоб передаватися із уст в уста, тобто «самопоширюватися» чутка повинна бути актуальною за темою, яскраво емоційно зафарбованою, максимально схожою на правду, простою і зрозумілою за змістом, ситуативно оптимальною за формою подачі. Р. Гаріфулін підкреслює, що найефективнішим способом поширення чуток є прийом «чутки про чутку». У цьому випадку маніпулятор, який запускає чутку, говорить приблизно так: «Ви чули, що ходять чутки про те, що ...» [4, с. 109]. Така тактика дозволяє з одного боку ретранслювати чутку, з іншого – уникнути звинувачення у її поширенні.

Динаміка циркуляції. Фахівці стверджують, що фактично протягом двох тижнів чутка або ж втрачає актуальність, або витісняється. Саме тому маніпулятори суспільною думкою намагаються, щоб вже протягом першого тижня запуску чутки її підхопили ЗМІ, і надали їй «друге дихання», чергового імпульсу, створили умови для запуску нової «модифікованої» чутки.

Середовище розповсюдження. Політехнологи чудово знають, що чутки швидше розповсюджуються в соціально однорідному середовищі, де сформувались загальні інтереси, стереотипні оцінки. Саме тому при плануванні «запуску» чергової чутки чітко прораховується адресна

аудиторія, з врахуванням специфіки якої і фабрикується чутка. Значну роль відіграє і стартове місце поширення чутки. Найчастіше маніпулятори обирають місця загального природного побутового спілкування: базар, стадіон, чергу, транспорт тощо. Найсучаснішими формами поширення чуток є соціологічні опитування, телефонне опитування, акцентування певних фактів і висновків у ході інтерв'ю, ток-шоу, публічних телевізійних дебатів тощо (у результаті постановки та актуалізації питання включається «чуткоутворюючий» апарат домислення та інтерпретації). Фахівці стверджують, що потрібна чутка розповсюджується у місті середніх розмірів за 3-4 дні, якщо правильно визначені потоки переміщення цільової аудиторії. Що стосується більш широкого загалу, то завдяки ЗМІ чутка може набувати поширення значно скоріше.

На скільки є дієвим вплив чутки, як фактора неформального суспільного інформування і як інструмента маніпулювання суспільною свідомістю? Американські фахівці з маркетингу М. Зальцман, А. Мататія, Е. О'Рейлі переконані, що природні, спонтанні зв'язки, що складають світ соціуму, і є найбільш ефективними засобами залучення уваги людей, факторами впливу на їх свідомість. Саме на цьому ґрунті, на їх думку, і виникає маркетинг чуток, тобто комплекс планомірних і цілеспрямованих дій, що мають на меті створення чуток [9, с. 8, 9]. Особливого розвитку цей вид маркетингу набув у політичній сфері. За даними російського дослідника О. Тарасова, до 80% політиків різного рівня бере до відома інформацію, що отримана неофіційно. «Тому, – робить висновок дослідник, – просто не звертати уваги на чутки, що циркулюють про тебе не варто – ними необхідно обов'язково управляти» [30, с. 138]. Чутка є потужною, небезпечною маніпулятивною зброєю, що вимагає при її використанні високої професійності, обережності та максимальної прорахованості дій, оскільки при невмілому застосуванні вона може принести маніпуляторіві протилежний результат: популяризувати об'єкт, на який направлена негативна чутка; дискредитувати опонента, на замовлення якого маніпулятор запустив чутки, виставити його, як головного винуватця поширення чуток, джерело дезінформації; не прогнозовано прискорити розвиток суспільних подій у незапланованому маніпулятором напрямку тощо.

Чутка – майже ідеальний маніпулятивний інструмент, здатний суттєво впливати на процес формування колективної пам'яті. Це пояснюється тим, що за своєю природою чутка практично завжди виникає у такій системі координат: актуальна проблема – невизначена ситуація – дефіцит інформації. За цих обставин у «чуткотворчий» процес надзвичайно швидко (у геометричній прогресії) втягується значна маса людей, яка не лише сприймає та ретранслює почуту інформацію, а й активно її видозмінює, «творчо» інтерпретує та доповнює деталями. У результаті на місці дефіциту інформації вибухово та парадоксально виникає дивовижний віртуальний фантом не структурованих, не осмислених, не системних увялень та домислів, які заповнюють вакуум суспільної потреби у інтерпретації актуальних питань.

Саме тому чутка і здатна створити своєрідний маніпулятивний ланцюжок, складовими якого є: а) перевантаження інформацією (народна творчість, як правило, активно, лавиноподібно компенсує інформаційний дефіцит своїми судженнями, припущеннями, роздумами тощо); б) створення емоційної напруги (у фокусі чутки практично завжди перебуває суспільно актуальне питання, яке, в силу обставин, перебуває у стані невизначеності, що різко підвищує рівень емоційної реакції на інформацію як у окремої людини,

так і у групи / маси); в) скорочення часу для аналізу та оцінок (осмислення громадськістю інформації, що несуть чутки, не встигає за швидкістю їх поширення та видозмінювання); г) відволікання суспільної уваги від головного (чутка, що обростає деталями, дедалі більше дистанціює / відсуває громадську думку від суттєвих, по-справжньому актуальних процесів та явищ).

На перший погляд може здатися, що чутка – це тактичний і недовговічний інструмент маніпулятивного впливу на суспільну думку. Але це лише на перший погляд. При більш глибокому аналізі виявляється, що чутка – є одним з потужних важелів формування колективної пам'яті. Адже саме вона за певних обставин може дати поштовх виникненню та утвердженню у суспільній свідомості віртуальних (часто фантомних) образів осіб, подій, явищ, що а) відповідають; б) частково відповідають; в) взагалі не відповідають реаліям. У цьому контексті чутка здатна цілком органічно перетворитися на зародок / основу / підставу формування у колективній пам'яті міфів та стереотипів. Це пояснюється її глибинною природою, адже вона є первинною, гранично спрощеною, емоційно зафарбованою формою подачі та інтерпретації актуальних подій, явищ, процесів, дій історичних осіб, що здійснюється при гострому дефіциті інформації у невизначеній ситуації.

Особливість чутки, як суспільного феномену, що суттєво впливає на процес формування колективної пам'яті, полягає у тому, що у більшості випадків вона завдяки швидкості поширення та короткочасності свого існування, як правило, сліпо сприймається / не сприймається на віру і тому не потребує серйозної аргументації. Крім того, якщо, наприклад, ритуал фіксує та закріплює у колективній пам'яті той чи інший образ, то чутка у своїй функціональності більш поліфонічна: вона може як зміцнювати усталені уявлення так і їх трансформувати, видозмінювати, навіть руйнувати.

Чутка має здатність не лише формувати, а й коригувати вже усталену колективну пам'ять. Вона, як різкість у фотоапараті, може сфокусуватися на важливих / ключових рисах та особливостях осіб, подій, явищ, і цим збільшити їх місце і роль у суспільних уявленнях, або ж навпаки – цілеспрямовано своєрідно «розмивати» принципові акценти та оцінки осіб, подій, явищ, що в перспективі дозволяє різко звужити репрезентацію небажаних для ініціатора чутки сюжетів у колективній пам'яті.

У результаті чутка може виконати роль інструмента, що а) суттєво деформує колективну пам'ять; б) виступає у ролі потужного каталізатора у процесі нав'язування суспільній свідомості необ'єктивних та неправдивих думок та суджень; в) може слугувати підґрунтям для створення того чи іншого міфу чи стереотипу.

У процесі «чуткотворення» та впливу його на колективну пам'ять надзвичайно важливою ролі відіграє мовностилістична модель чутки. Аналізуючи її природу російський дослідник Г. Тульчинський виділяє такі характерні риси та особливості: безоособовість («говорять»), повтори («як і казали»); сенсаційність, неочікуваність, ексклюзивність; емоційність; посилення авторитети («таємні» джерела, «очевидців»); простота і дохідливість («крадуть», «усіх посажать»); швидкість та оперативність; актуальність, гра на відсутності поінформованості («як – ви не чули») [31]. У цьому контексті особливої ваги набувають слова відомого історика, літератора та культуролога Ю. Лотмана: «Усіляке функціонування якої-небудь комунікативної системи передбачає існування загальної пам'яті колективу. Без загальної пам'яті неможливо мати спільну мову. Однак різні мови передбачають різний характер пам'яті

(виділено О. Б.)» [13, с. 616]. Отже, специфічна мовностилістична модель, що лежить в основі чутки здатна суттєво впливати на процес формування колективної пам'яті.

Будь-яка чутка, сформована цілеспрямовано чи спонтанно має свій маніпулятивний сценарій, що являє собою «специфічний світ символічних конструкцій мови, аудіо-образів, емоційних станів та асоціативних ефектів». Базовий принцип експлуатації створеної мовою маніпулятора ілюзорної картини реальності, відтвореної у чутці, полягає в тому, щоб у масовій свідомості, колективній пам'яті почали функціонувати нові конструкції (ідеї, мотиви, ярлики), які в перспективі можуть стати невід'ємною частиною процесу прийняття рішень та реалізації поведінкових актів [36, с. 7].

Отже, мовностилістична модель чутки, в основі якої лежать метафоричність, алегоричність та символічність, в силу своєї природи має здатність суттєво впливати на процес формування / корегування колективної пам'яті.

Чи можна боротися з суспільними чутками? Багатівікова практика накопичила значний досвід протидії цьому непростому та норувистому фактору впливу на громадську думку та колективну пам'ять. Стратегія боротьби з чутками здійснюється на основі базового правила: щоб управляти чуткою, потрібно або зменшити її актуальність / значимість для слухача, або усунути невизначеність в її змісті. Як і у медицині, де йде протибороть з хворобою, боротьба з чутками реалізується у двох формах: профілактика / терапія та протидія / хірургія.

Профілактика – це «гра на випередження», спосіб уникнення «чуткоутворюючої» ситуації. Основними засобами цієї форми боротьби з чутками є:

- уникнення шляхом політичних компромісів конфліктних ситуацій у суспільстві, ескаляції настроїв страху, тривоги, невизначеності;
- своєчасне, систематичне, достовірне, авторитетне інформування суспільства з актуальних питань;

- налагодження системи стійкого зворотного зв'язку від аудиторії до джерела інформації, систематичне підтвердження його існування корекцією офіційної політики;

 - підтримка ефективного керівництва на всіх рівнях;

 - адекватне і своєчасне реагування на потреби і запити людей;

 - створення такого емоційного середовища, яке виключало б можливість розповсюдження чуток, навіть в тому випадку, якщо вони провокуються навмисно [29, с. 193].

Протидія – здійснення комплексу заходів, направлених на зниження поширюваності, впливовості, живучості чуток, зменшення довіри до них. Ця форма боротьби з чутками реалізовується такими засобами та прийомами:

- швидке оприлюднення офіційної точки зору, яка суперечить суті і змісту чуток; заповнення інформаційного вакууму переконливою інформацією з достовірних джерел;

- підтвердження чуток – швидке реагування на правдиву, але певною мірою таємну інформацію, що стала за певних обставин відома громадськості (розстановка необхідних акцентів у офіційному повідомленні підвищує рівень довіри у суспільстві, допомагає контролювати подальший хід подій, блокує можливі процеси маніпулятивного «чуткоутворення»);

- оперативна реакція на проблемну ситуацію, усунення чинників, приводів та підстав, що викликають чутку;

пошук та дискредитація реального / ймовірного автора чутки – розповсюдження можливого компромату про автора (джерело) витoku слуху;

інформування про появу анонімного (поки що) ворога (існування ворога – це один зі стовпів / умов політичного маніпулювання), який має на меті шляхом поширення чуток завдати шкоди громаді;

спростування чутки – публічне / оприлюднене розкриття причин, суті, змісту та можливих наслідків чутки. У зв'язку з тим, що стереотипи у колективній пам'яті руйнуються надзвичайно важко, цей прийом застосовується лише в разі коли чутку спростовує знана, авторитетна особа, а сама чутка є відверто надуманою та абсурдною. Американські фахівці Е. Аронсон та Е. Пратканіс називають три умови успіху у процесі спростування чутки: а) не слід перебільшувати проблему, яка є основою / підставою для маніпулювання; б) чутка повинна бути включена у негативний контекст (її необхідно спалювати, спростовувати, потім знову засудити і замінити чимось іншим); в) ні в якому разі не слід повторювати дослівно особливо пам'ятні чутки [2, с. 130];

розмивання суті і змісту чутки шляхом її іронічної інтерпретації – використання гумору для трансформування у ході виступу, коментування, дискусії загрозливої чутки у «надуману», «відірвану від реальї», «фарсову» інформацію;

доведення до абсурду змісту чутки – гіперболічне посилення базової ідеї дезінформації, з метою виведення її на рівень нереальності, безглуздості;

ігнорування неправдоподібних чуток: а) перш ніж спростовувати чутку варто з'ясувати, яка частина населення з нею ознайомлена, щоб не виступити ретранслятором / популяризатором інформації про яку ніхто не знав; б) якщо чутка вже стала відомою та популярною, то навіть потужна, розрекламована об'єктивна інформація не здатна зменшити її вплив на суспільство; в) якщо час для спростування чутки втрачено, то краще не реагувати і не створювати інформаційного приводу;

публічне викриття поширювача та замовників чуток (надзвичайно складний прийом протидії, основними умовами успішності реалізації якого є: а) чітко встановлена і підтверджена персональна відповідальність за поширення дезінформуючої інформації; б) аргументоване розкриття суті, змісту, мети та можливих наслідків дії чуток; в) особа, яка здійснює акт викривання повинна користуватися підтримкою та авторитетом у колективі); запускання контрчутки – поширення інформації за змістом протилежної сюжету чутки, якій здійснюється протидія.

А. Назаретян застерігає, що контрчутку слід використовувати надзвичайно обережно і виважено, оскільки чутка, що циркулює, створює психічну інерцію, тобто усталену установку на сприйняття нової інформації: всі наступні повідомлення сприймаються через призму попередніх [16, с. 90].

Отже, чутка – це надзвичайно ефективний і специфічний інструмент психологічного впливу, що здатний в силу своєї специфіки не лише суттєво впливати на громадську думку, коригувати усталені оцінки та установки, а й активно втручатися у процес формування колективної пам'яті. Глибинна суть цього феномену суспільної комунікації полягає у подачі / інтерпретації народом / для народу актуальної інформації, яка у даних конкретних умовах є дефіцитною, сенсаційною, неоднозначною, незрозумілою, загрозливою / обнадійливою. Саме це і дозволяє чутці разом/поряд з такими комунікаційними факторами як стереотипи, міфи, ритуали виконувати

функцію ініціювання / провокування запуску механізму психічного автоматизму, що лежить в основі будь-якої маніпулятивної дії. В силу своєї природи чутка може виконати роль інструмента, що здатний як формувати так і деформувати колективну пам'ять; виступати у ролі потужного каталізатора у процесі нав'язування суспільній свідомості необ'єктивних та неправдивих думок та суджень; слугувати підґрунтям для створення того чи іншого міфу чи стереотипу.

Для запобігання використанню чуток у політичній боротьбі, як правило, використовують метод випередження (усунення умов та причин, що можуть сприяти «чуткотворенню» – зниження політичної напруги у суспільстві шляхом пошуку політичних компромісів; сприяння відкритому політичному діалогу у суспільстві, що різнобічно та систематично висвітлюється у ЗМІ; максимальне інформування суспільства про погляди та дії всіх політичних сил, які діють на політичній арені тощо) та метод активної реакції (оперативне оприлюднення офіційної точки зору, що суперечить суті і змісту чуток; швидка та ефективна реакція політичної сили, яка є об'єктом чуток, на ту чи іншу проблемну ситуацію, що стала поштовхом / причиною суспільного обговорення; авторитетне та обґрунтоване спростування чуток тощо).

Список використаних джерел:

1. Аронсон Э. Общественное животное. Введение в социальную психологию / Э. Аронсон; пер. с англ. М. А. Ковальчука; под ред. В. С. Магуна. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 517с.
2. Аронсон Э., Пратканис Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения / Э. Аронсон, Э. Пратканис. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.
3. Беззубцев С. А. Слухи, которые работают на вас / С. А. Беззубцев. – СПб. : Питер, 2003. – 192 с.
4. Гарифуллин Р. Психология блефа, манипуляций, иллюзий / Р. Гарифуллин. – М. : АСТ; Донецк: Сталкер, 2006. – 141 с.
5. Дмитриев А. В. Слухи как объект социологического исследования / А. В. Дмитриев // Социологические исследования. – 1995. – № 1. – С. 5–11.
6. Дмитриев А. В., Латынов В. В., Хлопьев А. Т. Неформальная политическая коммуникация / А. В. Дмитриев, В. В. Латынов, А. Т. Хлопьев. – М. : Росспэн, 1996. – 200 с.
7. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – М. : ЧеРо, Изд-во МГУ, 1996. – 344 с.
8. Дубин Б. В., Толстых А. В. Слухи как социально-психологический феномен / Б. В. Дубин, А. В. Толстых // Вопросы психологии. – 1993. – № 3. – С. 23–43.
9. Зальцман М., Мататия А., О'Рейли Э. Пусть о вас заговорят: как формировать спрос с помощью молвы / М. Зальцман, А. Мататия, Э. О'Рейли. – М. : Диалектика-Вильямс, 2007. – 224 с.
10. Китов А. И. Личность и перестройка: заметки психолога / А. И. Китов. – М., 1990. – 124 с.
11. Королько В. Г. Основы публичной риторики / В. Г. Королько. – М. : «Рефл-бук», К. : «Ваклер», 2000. – 528 с.
12. Латынов В. В. Профилактика и дезавуирование слухов / В. В. Латынов // Сб. статей и материалов конференций «Проблемы информационно-психологической безопасности». – М., 1996. – С. 60–65.
13. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : «Искусство-СПБ», 2000. – 704 с.

14. Мамонтов А. Слухи и современное общество: Трансляция информации о компании по немедийным каналам / А. Мамонтов. – М. : Бизнес-центр, 1999. – 355с.
15. Назаретян А. П. Агрессивная толпа, массовая паника, слухи. Лекции по социальной и политической психологии / А. П. Назаретян. – СПб. : Питер, 2003. – 192 с.
16. Назаретян А. П. Психология стихийного массового поведения: Лекции / А. П. Назаретян. – М. : ПЕРСЭ, 2001. – 112 с.
17. Олпорт Г. Становление личности: избранные труды / Г. Олпорт. – М. : Смысл, 2002. – 275с.
18. Ольшанский Д. В. Политико-психологический словарь / Д. В. Ольшанский. – М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 576 с
19. Ольшанский Д. В. Психология масс / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2001. – 368 с.
20. Ольшевский А. С., Ольшевская А. С. Негативные PR-технологии / А. С. Ольшевский, А. С. Ольшевская. – М. : Инфра-М, 2004. – 329 с.
21. Орбан-Лембик Л. Е. Чутки як соціально-психологічне явище / Л. Е. Орбан-Лембик // Соціальна психологія. – 2004. – №3 (5). – С. 47.
22. Панарин И. Н. Информационная война, PR и мировая политика / И. Н. Панарин. – М. : Изд-во Горячая Линия-Телеком, 2006. – 352с.
23. Попкова О. В. Онтология слухов / О. В. Попкова. – Тольятти : Акцент, 2002. – 231с.
24. Потеряхин А. Л. Психология слухов (научно-практическое пособие) / А. Л. Потеряхин. – Черновцы : 2000. – 68 с.
25. Почепцов Г. Г. Информация и дезинформация / Г. Г. Почепцов. – К. : Ника-Центр, Эльга, 2001. – 256 с.
26. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М. : «Рефл-бук», К. : «Ваклер», 2001. – 656 с.
27. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшен, или как успешно управлять общественным мнением / Г. Г. Почепцов. – М. : Центр, 1998. – 345с.
28. Ронин Р. Твоя разведка / Р. Ронин. – М. : Харвест, 1999. – 356 с.
29. Социальная психология. Краткий очерк / Под общей редакцией. Г. П. Предвечного и Ю. А. Шерковина. – М. : Политиздат, 1975. – 319 с.
30. Тарасов А. Н. Ложь в политике, или желтый логарифм / А. Н. Тарасов. – М. : Книжный мир, 2007. – 544 с.
31. Тульчинский Г. Л. PR-фирмы: технология и эффективность / Г. Л. Тульчинский. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://economuch.com/relations-public/firmyi-pr-tehnologiya-effektivnost.html>
32. Хлопьев А. Т. Групповое и массовое сознание в поле слухов / А. Т. Хлопьев // Проблемы информационно-психологической безопасности. – М. : 1996. – С. 29–55.
33. Чалдини Р. Психология влияния / Р. Чалдин. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 272 с.
34. Шейнов В. П. Психологическое влияние / В. П. Шейнов. – Минск : Харвест, 2008. – 800 с.
35. Шерковин Ю. А., Назаретян А. П. Слухи как социальное явление и как орудие психологической войны / Ю. А. Шерковин, А. П. Назаретян // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5. – № 5. – С. 41–51.
36. Юр'єва О. Г. Лінгвістичний вимір політичного маніпулювання: Автореф. дис. канд. політичних наук / О. Г. Юр'єва. – К., 2007. – 15 с.

Бойко А. Д. Слух как инструмент формирования и коррекции коллективной памяти.

Проанализировано природу, специфику возникновения, распространения и функционирования слуха, исследовано его роль в процессе формирования и коррекции коллективной памяти.

Ключевы слова: *слух, коллективная память, природа, структура, механизм памяти, манипуляция.*

Boyko O. Gossip as an instrument of formation and correction of collective memory.

The nature, specific of origin, distribution and functioning of gossip are analysed in the article; the role of gossip in the process of formation and correction of collective memory is investigated.

Key words: *gossip, collective memory, nature, structure, mechanism of memory, manipulation.*

КУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА НАЦІОНАЛЬНУ ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

На основі результатів соціологічного моніторингу розглядається проблема впливу культурних чинників на формування колективної ідентичності та національної пам'яті українців. Аналізуються причини незрілості сучасної національної самоідентифікації. Особлива увага, зокрема, приділяється дистанціюванню сучасного українського соціуму від здобутків національної культури. Окреслюються задачі, розв'язання яких покликано забезпечити збалансоване існування концептуальної тріади: культура – ідентичність – національна пам'ять.

Ключові слова: національна пам'ять, українська культура, колективна свідомість, самоідентифікація.

Останнім часом все частіше доводиться чути, що найбільш серйозні проблеми націй і національних держав виявляються пов'язаними не з економікою, політикою чи обороною, а з нематеріальними елементами-символами. Саме вони формують суспільну лояльність, утверджують почуття власної гідності, створюють етичну основу для участі у національній обороні, політиці, у функціонуванні соціальних та економічних інститутів.

Особливої загостреності набувають проблеми національної ідентичності, важливим елементом якої виступає історична / національна пам'ять. Вона відіграє активну роль у процесі формування нації, консолідації суспільства, його мобілізації на реалізацію свого потенціалу. Сучасне суспільство активно апелює до національної пам'яті, осмислюючи широкий спектр проблем, зумовлених цим феноменом. Як слушно наголошував французький вчений П'єр Нора, ми живемо в «епоху всесвітнього торжества пам'яті» [1].

Беззаперечно позитивним результатом дискусій науковців, журналістів, політиків стало усвідомлення того, що конструктивна пам'ять суспільства є підґрунтям стійкої національної ідентичності, без якої неможливо говорити про успішний процес державотворення. За словами іншого французького дослідника історичної пам'яті Жака Ле Гоффа, «пам'ять є фундаментальним елементом того, що віднедавна називається індивідуальною чи колективною ідентичністю», а пошук ідентичності «є одним з основних діянь теперішніх одиниць та суспільств» [2, с. 219].

З огляду на це, Український інститут національної пам'яті працює над вивченням пріоритетних проблем гуманітарного простору, серед яких на особливу увагу заслуговують питання стану масової свідомості, національної пам'яті українців, закономірності та особливості її розвитку як феномену. Вивчення впливу на національну пам'ять культурних чинників у роботі Інституту є одним з ключових напрямів. Це зумовлено концептуалізацією національної пам'яті як феномена, який акумулює елементи найрізноманітніших аспектів життя й досвіду нації, будується на основі всебічних знань, у тому числі й репрезентованих культурою, підтримує тяглість традицій, передає накопичені духовні цінності наступним поколінням. Поміж тим, для України, де процес формування модерної нації ще далекий від свого завершення, роль культури особливо важлива з погляду вироблення спільної історичної пам'яті.

Українське суспільство XXI століття потребує насамперед глибокого усвідомлення того, що державність і демократія – це не лише політичні, але й культурні та духовні цінності. Культура створює духовний світ людини, який, у свою чергу, вибудовує шкалу цінностей і моральних пріоритетів, формує аксіологічний простір. Долучення до національної культури, сприйняття її як необхідної умови гармонійного стану людини, є підґрунтям подолання світоглядної обмеженості та провінційності, звільнення від стереотипів, що тримають у полоні свідомість, формування збалансованої політики національної пам'яті.

Ще до недавнього часу національна пам'ять асоціювалась виключно з трагічними подіями в історії України, а найбільш поширеною моделлю національної пам'яті в українському суспільстві була модель, основу якої складала пам'ять про трагічні сторінки історії України – геноциди, війни, історичні катастрофи. Слід наголосити, що такі події є і залишатимуться надалі невід'ємною складовою історії, які впливатимуть на історичну свідомість. Проте, національна пам'ять формується не лише під впливом трагедій і зберігає не лише травматичні події. Її об'єктивна картина значно ширша і різноманітніша.

Українське суспільство все більше переконується у тому, що воно не може жити постійним відчуттям скривдженості і жалем до себе. Люди мусять вірити у власні сили, усвідомлювати свою неповторність, жодним чином не плекаючи у собі зверхності. У зв'язку з цим доречним буде пригадати міркування дослідників української ментальності. У свій час О. Кульчицький, І. Мірчук, М. Шлемкевич дійшли справедливого висновку, що «комплекс кривди» в українцях породжує відчуття меншовартості. Підтверджуючи свою суголосність з думками класиків, І. Гончаренко писав, що: «затиснені в підсвідоме чуття не зникають, а лишаються там постійно турбуючою силою, яка чекає нагоди для своєї розрядки. Розрядка назовні проти сильнішого агресора небезпечна, а тому вона настає на внутрішньому секторі свого суспільного життя. Отже, комплекс чужої кривди б'є нас самих. Такі згубні наслідки має оте чуття меншовартості» [3, с. 73].

Останнім часом намітилися нові підходи до концепції національної пам'яті, хоча дискусії щодо визначення самого поняття «національна пам'ять» тривають. Її простір трактується у значно ширшому форматі, не обмежується лише трагедійними репрезентаціями. У конструюванні цілісної моделі національної пам'яті суттєву роль відіграють культурні та духовні чинники. Часом саме вони виступають її домінуючою складовою, а висока оцінка культурно-мистецького потенціалу України дає підстави оптимістично сприймати перспективи модернізації держави.

Включення до концептуального простору національної пам'яті культурних чинників сприяє збагаченню та реконструкції її об'єктивної структури. Національна пам'ять розглядається як пам'ять про минуле етносу, нації. Вважається, що вона вибирає елементи найрізноманітніших аспектів життя і досвіду нації, будується на основі всебічних знань, які становлять предмет історії, культурології, філософії, міфології, психології. Значну роль у формуванні національної пам'яті відіграють категорії, що відносяться до культурних та світоглядних складових, а саме, національні традиції, звичаї, обряди. Зауважимо, що культурні чинники національної пам'яті потенційно спрямовані на консолідацію етносу, узгодження суперечливих підходів у соціумі щодо оцінки історичного минулого.

Аби визначити спроможність України відповісти на виклики часу та вибудувати збалансовану політику національної пам'яті важливо визна-

чити культурні цінності та норми, притаманні модерному українському соціуму, а також те, якою мірою вони сприяють чи перешкоджають реалізації гуманітарних ініціатив. Проблема формування національної свідомості і відповідної до неї колективної пам'яті у сучасній Україні стикається, насамперед, з проблемою національної самоідентифікації.

За даними соціологічного моніторингу за останні десять років в українському суспільстві спостерігається неоднозначна картина щодо самоідентифікації. Відповіді на два ключових питання, які характеризують процеси індивідуальної і колективної самоідентифікації примушують замислитися над її незрілістю. На питання: «Ким Ви себе передусім вважаєте: громадянином України, громадянином колишнього Радянського Союзу, громадянином Європи, громадянином світу?» були отримані наступні відповіді (%) [4, с. 244]:

Рік	Громадянином України	Громадянином колишнього Радянського Союзу	Громадянином Європи	Громадянином світу
1992	45,6	12,7	3,8	6,4
2000	41	12,2	2,8	5,6
2001	34,6	17,8	2,8	5,7
2002	41	12,7	0,7	2,7
2003	41,1	13,1	0,5	3,6
2004	44,2	10,7	0,7	2,4
2005	54,6	8,1	0,8	2,5
2006	51,6	7,3	1,3	2,9
2008	51,7	9	0,4	1,7
2010	51,2	6,9	0,9	3,1

На питання: «Ким Ви себе передусім вважаєте: мешканцем села, району чи міста; мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете; представником свого етносу, нації?» були отримані наступні відповіді (%) [4, с. 245]:

Рік	Мешканцем села, району чи міста	Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	Представником свого етносу, нації
1992	24	6,8	
2000	31,3	6,9	
2001	30,2	8,6	
2002	31,6	5,9	3
2003	32,3	4,8	2,5
2004	30,5	6,7	3,1
2005	24,6	6,4	2,1
2006	27,7	6,6	1,8
2008	24,5	9,3	2,6
2010	27,2	6,6	3,1

Результати соціологічного моніторингу переконливо демонструють, що хоча близько половини респондентів вважають себе громадянами України,

лише незначний відсоток опитаних ідентифікує себе з українським етносом та з нацією. Європейськість, належність до європейського простору, а отже і до європейської культури, як ідентифікаційна ознака, так само слабо акцентована в усвідомленні свого «я» українським суспільством.

Зважаючи на такий стан суспільної свідомості, гуманітарне наукове середовище покликане спрямовувати зусилля на налагодження комунікації між владою та суспільством, з одного боку, а з іншого – між творчо та національно дієздатними сегментами самого суспільства.

Національна пам'ять і культура існують у нерозривній єдності. «Історик має усвідомлювати, що історична пам'ять пов'язана з культурною ідентичністю», – наголошує І. Колесник [5, с. 63]. З огляду на це, можна констатувати, що метою дослідників – істориків, культурологів, філософів є донесення до активних громадських кіл українського суспільства дорогоцінного досвіду минулих епох у вигляді високоякісного інтелектуального продукту. За спостереженнями Л. Зашкільняка, сучасні тенденції розвитку світової культури свідчать, що людство завжди потребуватиме історичного обґрунтування будь-якої ідентичності – етнічної, групової, расової, державної, культурної, регіональної тощо [6, с. 63].

Крім науковців, ключовим моментом досліджень яких є рефлексії стосовно часу та його впливів на образи історичного минулого, у формуванні колективної пам'яті безпосередню участь беруть митці. До тем історичної / національної пам'яті останнім часом активно звертається українська література. Поява деяких художніх творів, зокрема «Музей покинутих секретів» О. Забужко, «Століття Якова» В. Лиса, «Танго смерті» Ю. Винничука, що набули особливого розголосу у суспільстві, є своєрідною відповіддю вітчизняних письменників на актуалізацію проблем історичної пам'яті. В них пам'ять виступає ключовою компонентою художнього наративу у різноманітних модифікаціях – історії-саги родини протягом трьох поколінь («Музей покинутих секретів»), образах війни «свої» / «чужі», що залишаються жити у масовій свідомості українців («Танго смерті»), спогадах чоловіка, якому пощастило бути учасником і свідком подій української історії останнього століття («Століття Якова»).

Проте на сьогодні спостерігається певна відстороненість (дистанціювання) українського суспільства від культури, культурних надбань та традицій. Цей маловтішений висновок було зроблено експертами, які звернулися до респондентів з проханням назвати те значення шкали, що найкраще характеризує уявлення про українську культуру (респондент повинен був за 7-бальною шкалою визначити наближеність характеристики до тієї чи іншої антиномії) [7, с. 154]:

	Відсоток респондентів, які вказали оцінки від 5 до 7 балів		Важко відповісти
Чужа	68,7	Рідна	4,6
Примітивна	58,8	Розвинута	6,6
Масова	27,9	Елітарна	8,8
Непопулярна	50,6	Популярна	5,8
Недоступна	69,4	Доступна	5,5
Малозмістовна	58	Змістовна	8,3
Традиційна	37,7	Сучасна	7,6

Рутинна	50,5	Творча, креативна	12,2
Хуторянська, сільська	28,1	Міська, індустріальна	9,1
Неконкурентоспроможна	47,1	Конкурентоспроможна	10,6
Непатріотична	62,8	Патріотична	7,4
Невизнана за рубежем	46,2	Визнана за рубежем	11,8
Пасивна	46,8	Активна, експансивна	13,4
Національна	33,1	Багатонаціональна	8,0

Отже, актуальною проблемою сьогодення в Україні виступає дефіцит за-
 требованості культурних цінностей суспільством, що веде до інтелектуальної
 обмеженості, неспроможності критично мислити, створює підґрунтя для ма-
 ніпуляцій свідомістю. Ще чверть століття тому один із чільних українських
 інтелектуалів Іван Дзюба опублікував статтю, у якій відзначав, що «поза
 окремими яскравими, але не такими вже й численними винятками, в нас не
 вироблено потягу до культурної універсальності, а то й просто потреби в мис-
 тецькій самоосвіті, не кажучи про усвідомлення себе як частки цілості україн-
 ської культури, за яку ти відповідаєш і від рівня якої сам залежиш у своїй тво-
 рчій долі» [8, с. 578]. З тих пір ситуація розвивалась у напрямку погіршення
 і попит на «культурний продукт» низької якості став ознакою часу. Хоча існує
 тверде переконання у тому, що культура, зокрема національна, являє собою
 систему складносполучених посудин, де пониження рівня в одній з них рано
 чи пізно позначається й на інших [8, с. 579].

Відвідування українцями упродовж року культурних установ (музеї, теа-
 три, бібліотеки, виставки живопису), концертів класичної музики є катастро-
 фічно малим. Про це переконливо свідчать дані соціологічного опитування,
 яке проводилось у 2011 р. у всіх адміністративно-територіальних одиницях
 України (АР Крим, 24 областях, містах Київ і Севастополь) [7, с. 147].

	Приблизно один раз на місяць	Кілька разів	Один раз	Жодного разу	Важко відповісти
Музеї, виставки живопису	1,0	10,7	16,8	70,0	1,5
Бібліотеки	5,4	11,8	7,6	73,4	1,8
Театри, спектаклі, концерти класичної музики, опери, балету	1,9	10,1	12,7	74,0	1,3
Дискотеки	6,3	12,4	5,7	74,1	1,5
Ресторани, бари, нічні клуби	8,7	25,2	10,3	54,2	1,6

За даними соціологічного моніторингу, переважна більшість населення ви-
 трачає вільний час на перегляд ТВ, продукція якого наразі навряд чи може пре-
 тендувати на включення до простору культури. У таблиці наведено перелік за-
 нять людей, до яких вони долучались принаймні раз упродовж останніх 7 днів, у
 вільний від основної та домашньої роботи час (%) [4, с. 318].

Рік	Перегляд теле-передач	Читання газет	Заняття з комп'ютером (пошук інформації, ігри, створення програм тощо)	Читання художньої літератури
1994	79,2	53,6	4,7	37,7
1995	80,3	57,4	7,0	37,2
1996	79,7	56,2	7,9	33,5
1997	82,6	58,5	5,7	35,0
1998	80,1	61,9	6,6	35,0
1999	83,5	69,9	5,9	35,3
2000	86,5	70,3	5,4	39,0
2001	87,0	70,3	8,4	40,3
2002	76,5	61,2	5,3	24,4
2003	80,7	61,1	7,6	28,9
2004	83,3	58,3	7,4	26,7
2005	86,4	67,7	10,8	27,1
2006	87,4	66,6	15,6	24,1
2008	86,6	57,6	18,4	25,9
2010	86,6	51,9	20,3	21,1

Отже, для загалу культура як явище отожднюється з розвагою – щораз простішою, примітивнішою, чому сприяють засоби масової інформації, телебачення, шоу-бізнес. Дані соціологічного моніторингу багато в чому корелюються з філософською парадигмою Жюльєн Дельоза, який звертав увагу не стільки на убогість так званих «бідних» на культуру часів, скільки на небезпеку пихи, гордині, зарозумілості тих людей, що наповнюють ці часи. На думку філософа, алгоритм таких часів можна сформулювати наступним чином: чим люди дурніші, тим вони щасливіші [9].

Водночас, для переважної більшості населення базові культурні «блага» є цілком доступними. Культурну інфраструктуру в Україні, зокрема, характеризують такі статистичні показники (дані за 2010 р.) [7, с. 55–56]:

Кількість музеїв – 546 (у 1990 р. – 214);

Кількість концертних організацій – 83 (у 1990 р. – 44);

Кількість професійних театрів – 140 (у 1990 р. – 125);

Кількість бібліотек – 19, 5 тис. (у 1990 р. – 25, 6 тис.);

Кількість клубних закладів – 18, 6 тис. (у 1990 р. – 25,1 тис.);

Кількість демонстраторів фільмів – 2, 2 тис. (у 1990 р. – 27,2 тис.);

Кількість шкіл мистецтв – 432 (у 1990 р. – 110);

Кількість дитячих музичних шкіл – 892 (у 1990 р. – 1204);

Кількість дитячих художніх шкіл – 125 (у 1990 р. – 126).

Отже, як свідчить статистика, за останні 20 років кардинально зменшилась тільки кількість демонстраторів фільмів. Приблизно на чверть скоротилась кількість клубів, бібліотек, дитячих музичних шкіл. Майже незмінною залишилась кількість дитячих художніх шкіл. Водночас, зросла кількість концертних організацій, професійних театрів, музеїв, шкіл мистецтв.

Однак, загальна статистика не виявляє деяких гострих проблем, зокрема доступності культурних благ. Сьогодні велике місто та село опинили-

ся в різних культурних світах, якщо не в різних епохах. Як зазначається, «провінція поступово перетворюється на зону культурного лиха. Стара інфраструктура культурних закладів на місцях скорочується, не оновлюється, приходить у занепад...» [7, с. 56]. Особливо різочими виглядають відмінності Центру і Периферії. За даними Українського центру культурних досліджень близько третини населення України задовольняються трьома-чотирма ефірними телеканалами, «дротовим» радіомовленням, принесеною раз на тиждень передплаченою газетою [10]. Книгарні з якісним і сучасним асортиментом книжок є навіть не в кожному обласному центрі, а в маленьких містечках, не говорячи вже про села, немає жодного книжкового магазину. Дефіцит книгарень в Україні негативно впливає на тираж якісної книжкової продукції. Так, наклад прозової книги будь-якого достатньо відомого автора коливається у межах двох тисяч примірників, а поетичної збірки – всього 500 примірників. Ці цифри, які, на перший погляд, відображають стан справ на більшості книжкових ринків центрально- і східноєвропейських країн, виявляються мізерними у співставленні з 46-мільйонним населенням України.

Водночас соціологи стверджують, що можливість спілкування з мистецтвом у пересічного громадянина значно зросла. Він сам у змозі обирати вид мистецтва, бажаний художній твір, дивитися фільми, відвідувати віртуальні галереї, театральні вистави (архіви таких вже почали створювати у Інтернет-просторі), слухати класичну музику тощо. Така ситуація стала можливою завдяки здобуткам технічного прогресу, доступності аудіо-візуальної техніки. Більш того, практика художнього життя останнього століття переконаливо довела, що прогнози щодо зникнення якогось виду мистецтва не справдилися [11, с. 447]. Жоден вид не тільки не зник, а продовжував подальший поступ, яскравим підтвердженням чого є театр, який існує від античних часів.

Національна культура і національна пам'ять виступають взаємозалежними концептами. Конструкція, зміст, алгоритм існування одного зумовлює сутнісні характеристики іншого. До того ж важко визначити, що є першоосновою у цьому дуєті: культура, яка забезпечує певну модель колективної пам'яті, чи навпаки – пам'ять, яка виступає базовою основою культури в цілому? Попри дискусійний характер проблеми, впевнено можна стверджувати, що, будучи з'єднуючою конструкцією соціуму, пам'ять забезпечує темпоральну цілісність поколінь, їхній зв'язок у часі. Водночас національна пам'ять утверджує системи цінностей, або підтверджує їх, надає можливості для вироблення зразків і прикладів для наслідування.

Пам'ять у будь-якій своїй формі (колективна, соціальна, історична, індивідуальна, культурна, національна) може існувати лише у системі часових координат: вчора – сьогодні – завтра. Як зауважує Л. Рєпіна, «неразривна зв'язь прошлого, настоящего и будущего в историческом сознании имеет последствия не только для образа нашего непредсказуемого вчера, но и – через отношение к прошлому – для самоопределения и практической деятельности сегодня по «обустройству» грядущего завтра» [12, с. 19].

На переломних етапах історії особлива роль відводиться чинникам, що найбільш ефективно впливаючи на свідомість, формують необхідні ідентичності. В цих умовах історичні події, постаті, місця, запропоновані науковим дискурсом як знакові, важливі, ключові для народу / нації / класу / суспільно-політичного устрою / держави відіграють роль певного канону, що, у свою чергу, складає підґрунтя ідеологічних конструкцій, покликаних впливати на свідомість, формувати та спрямовувати її у задалегідь визначеному напрямі.

Культурні чинники, що безпосередньо впливають на колективну свідомість і, як наслідок, на формування моделі пам'яті, мають вельми розгалужений і широкий спектр, зумовлений багатоаспектністю, множинністю та варіативністю ідентифікаторів культури з огляду на її сутнісну характеристику. У відповідності до найбільш усталених дефініцій «культура є тим проявом життя людей, який виражається в найрізноманітніших моделях їхньої поведінки та засобах і продуктах їхньої діяльності, у тому числі в ідеях, ідеалах, нормах та цінностях» [13, с. 477]. Отже, загальна структура культурних чинників може бути представлена творами мистецтва (література, живопис, музика, театр), монументальними конструкціями, архітектурними стилями та об'єктами. Вони, у свою чергу, кореспондуються з триадою – події, постаті, місця, утворюючи цілісний культурний простір символів, покликаних впливати на формування колективної пам'яті та корегувати суспільні ідентичності.

Важливі позиції у формуванні колективної свідомості, а отже, впливу на загальну модель національної пам'яті, на сучасному етапі розвитку українського суспільства має мовний компонент. Під час опитування респондентам запропонували вказати, що для них уособлює «українське» сьогодні. Виявилось, що з предикатом «українське» асоціюється насамперед поняття «мова», «земля», «кухня (страви)» та культура. Ці поняття вказали більше 30 % опитаних. Додамо, що поняття «мова» знаходиться на першому місці – 49,9 %. Проте, як засвідчує соціологічний моніторинг, характерною ознакою мовної складової у культурному просторі є її полівимірність.

На питання: «Яку мову, окрім української (російську, англійську, іншу), на Вашу думку, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах?» були отримані наступні відповіді (%) [4, с. 238]:

Рік	Англійську	Російську	Іншу
2002	81,9	75,8	13,9
2003	82,7	73,1	10
2004	84,5	72,9	10,2
2005	82,7	74,3	11,9
2006	83,7	71,9	11
2008	80,6	71,2	9,4
2010	81,8	69,5	7,3

Загальна структура моделі національної пам'яті у будь-якому разі не залишається незмінною. Вона не є статичною, раз і назавжди визначеною, а підлягає змінам за рахунок актуалізації або навпаки маргіналізації окремих складових. Зміна моделі пам'яті може відбуватися як результат загального суспільного поступу, еволюції свідомості, глобальних культурних трансформацій. У кожному випадку чинник часу, як і історичний контекст відіграють ключову роль.

Одним із переконливих підтверджень активної включеності культури у процеси моделювання колективної пам'яті виступають трансформації монументального міського простору, його активне використання, незалежно від політичного устрою. Вважається, що «пам'ятники відіграють суттєву роль у репрезентації і легітимації панівних ідеологій та історичних моделей минулого. В такий спосіб міський простір стає підпорядкованим політиці пам'яті доміантної групи, яка прагне запровадити контроль над ним...» [14, с. 76].

Сучасний монументальний український простір інтенсивно розбудовується, наповнюється щораз новими образами. Він складний, неоднозначний, має еkleктичний вигляд. Серед встановлених за часів незалежності України пам'ятники: Тарасові Шевченку, Данилу Галицькому, Михайлові Грушевському, В'ячеславу Чорноволу, Леопольду фон Захер-Мазоху, Степанові Бандері, Іванові-Павлу II, охоронцям української державності / Юрію Змієборцю, першому футбольному матчу України, Пабло Пікасо, Олександрові Пушкіну, Маркіянові Шашкевичу, жертвам голодоморів, героям Крут та ін. З'явилися пам'ятники героям літературних творів – Паниковському, Проні Прокопівні та Голохвастову (у Києві), усмішці (у Львові), пальмі Мерцалова (у Донецьку), полтавській галушці тощо. За часів незалежності монументальний простір, хоча і зазнав суттєвих трансформацій, не зміг звільнитися від пам'ятників одіозним постатям, зведеним за радянських часів. Водночас в Україні то спалахують, то тліють, часом зазвмирають баталії навколо пам'ятників – Катерині II в Одесі, П. Столипіну (у Києві), Леніну, діячам компартії, С. Бандері, Р. Шухевичу.

Що ж стосується ключових принципів формування моделі пам'яті, то таким, перш за все, є необхідність об'єктивної репрезентації соціокультурного простору у його багатоманітності та тягlosti національних традицій. Це, у свою чергу, гарантує цілісність сприйняття світу, а відтак, і найбільш адекватне розуміння історичного минулого. Натомість, поширення необ'єктивної картини розвитку історії і культури, розрив традицій ведуть до формування матричної моделі свідомості і зумовлюють появу викривлених, часто спотворених форм пам'яті. Хід історичних подій переконливо довів, що модель пам'яті, побудована поза класичною тріадою часу «минуле – сучасне – майбутнє», є непродуктивною і недовготривалою.

Вітчизняні соціологи говорять про «феномен нестабільності» українського суспільства від початку 90-х років минулого століття і по теперішній час. Найбільш узагальнюючими його характеристиками називаються «нестабільне», «непередбачуване», «нерегульоване», «дезорганізоване», «турбулентне», «малокероване», «нестійке», [15, с. 503]. Національна культура як складова соціуму, що здебільшого відображає його стан, перебуває у не менш складній ситуації. Доречним виглядає порівняння культури з мозаїчним полотном. Щодо української культури, то наразі, на думку популярного сучасного письменника А. Куркова, існує лише матеріал для такої мозаїки [16].

З огляду на це, перед українським суспільством постає ряд проблем, які слід вирішити у сфері культури, аби вона стала справжнім підґрунтям національної ідентичності, а відтак – і сучасної моделі національної пам'яті. Серед найбільш гострих називаються наступні: відсутність соціального замовлення на високоякісний культурний продукт; дефіцит відповідального ставлення до формування культурної політики як однієї з пріоритетних сфер розвитку; брак національної концепції культурного вибору; низький рівень сучасної масової культури та її тотальна маргіналізація; запозичення низькоякісної субкультури ззовні; культурна опозиція «україномовне – російськомовне», що штучно поділяє культуру на дві частини; повільний процес оновлення культури та культурної ідентичності.

У сучасній Україні багато що залежить від культурного рівня суспільства, історичної освіченості людей, світоглядної складової, щирого переконання у тому, що саме освіта, культура, знання дають людині відчуття свободи, гідності, гарантують цивілізовані умови життя. Теоретичне осмислення проблем національної пам'яті у її культурному вимірі,

зусилля, спрямовані на їхнє методологічне оновлення в українському гуманітарному просторі орієнтовані на те, аби сприяти загостренню уваги громадськості та подоланню інтелектуального ізоляціонізму. Важливим об'єднуючим фактором виступає ідея спільних культурних цінностей, єдиний «пантеон героїв» національної культури, комплексне уявлення про здобутки української культури. Водночас концепція національної культури у її взаємодії та співвідношенні з концепцією національної пам'яті потребує великої наукової роботи, спрямованої на осмислення різноманітних підходів до проблеми – загальнотеоретичного, історичного, психологічного, соціально-етичного. У відповідності до них національна культура має усвідомлюватись як вирішальний простір державного самоствердження та інтелектуального вдосконалення людини; як неодмінна основа морального розвитку суспільства / народу; як компендіум художніх та наукових досягнень; як цілісність матеріального, інтелектуального та духовного.

Список використаних джерел:

1. Нора П. Всемирное торжество памяти / Пьер Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora>
2. Цит. за: Зашкільняк Л. О. Історична пам'ять та історіографія: методологічні аспекти взаємодії // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 218–233.
3. Гончаренко І. Уваги до українського національного характеру / Іван Гончаренко // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – К., 2000. – Вип. 37–38. – Т. I. – С. 66–77.
4. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т. 2: Таблиці і графіки / за ред. д. філос. н. Є. І. Головахи, д. соц. н. М. О. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с.
5. Колесник І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії / Ірина Колесник // Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / За ред. Леоніда Зашкільняка, Іоанни Пісулінської, Павла Серженги. – Л. : ПАІС, 2011. – С. 54–64.
6. Зашкільняк Л. Метаморфози сучасної Кліо (про нові тенденції світового історіописання на початку XXI століття) / Леонід Зашкільняк // *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. – К. : Laurus, 2012. – С. 595–604.
7. Єрмолаєв А., Левцун О. та ін. Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні (Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень) / Єрмолаєв А., Левцун О., Мельничук О., Щербина В. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua>
8. Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? / Іван Дзюба // 3 криниці літ: тритомовик. – К. : Обереги : Гелікон, 2001. – (Серія «Укр. модерна л-ра»). – Т. II. – С. 578–594.
9. Алфавит Жилая Делеза. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dironweb.com/klinamen>
10. Грищенко О., Солодовник В. та ін. Дослідження проблем трансформації культурної сфери та шляхів реалізації ключової ролі культури в соціально-економічному розвитку сучасної України (Аналітична доповідь УЦКД) / Грищенко О., Солодовник В., Рябчук М., Белкіна І., Гончаренко Н., Іранець О., Кулінкович І. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2009-10-1.php

11. Шульга Р. Тенденції художнього споживання в сучасній Україні / Р. Шульга // Українське суспільство. 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2012. – С. 446–454.

12. Репина Л. Представления о прошлом и связь времен в историческом сознании / Л. Репина // Образы времени и исторические представления. Россия – Восток – Запад / под ред. Л. П. Репиной. – М. : Кругъ, 2010. – С. 9–24.

13. Попович М. В. Культура в розмаїтті понять, явищ і схем поступу / М. В. Попович // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2008. – Т. 5. – С. 477–486.

14. Серeda В. В. Місто як lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова / В. В. Серeda // Вісник Львівського університету. Серія: соціологія. – 2008. – Вип. 2. – С. 73–99.

15. Шульга М. Нескінченний каскад біфуркацій / М. Шульга // Українське суспільство. 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2012. – С. 503–526.

16. Курков А. Українська культура може бути успішною / А. Курков // Рапорт про стан культури і НУО в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kulturaenter.pl>

Буряк Л. И. Культурные факторы влияния на национальную память украинского общества.

На основе результатов социологического мониторинга рассматривается проблема влияния культурных факторов на формирование коллективной идентичности и национальной памяти украинского общества. Анализируются причины отсутствия зрелой национальной самоидентификации украинцев. Особое внимание уделяется дистанцированию современного украинского социума от культурного наследия. Очерчивается круг задач, решение которых может обеспечить сбалансированное существование концептуальной триады: культура – идентичность – национальная память.

Ключевые слова: национальная память, украинская культура, коллективное сознание, самоидентификация.

Buryak L. I. Cultural factors of impact on the national memory of the Ukrainian society.

Based on the results of the sociological monitoring the article considers the problem of impact of cultural factors on the collective identity and national memory of Ukrainian society. The reasons for the lack of a mature national identity of Ukrainians is analyzed. Particular attention is given to the problem of distance of modern Ukrainian society from the cultural heritage. A circle of tasks which can provide the existence of a balanced conceptual triad of culture – identity – national memory is outlined.

Keywords: national memory, Ukrainian culture, collective consciousness, self-identity.

ПРІОРИТЕТИ СПРИЙНЯТТЯ ІСТОРІЇ СУЧАСНОЮ МОЛОДДЮ

Розглядаються потенційні історичні можливості самореалізації індивіда в умовах і у зв'язку з нашим конкретним соціумом. Зроблено висновок, що ефективними понятійно-когнітивними засобами переосмислення місця людини в системі нових соціально-економічних відносин є різноманітні обґрунтування концепцій майбутнього, що становлять питому частку історичної свідомості.

Ключові слова: історія, молодь, сьогодення, майбутнє.

Для України її минуле, сьогодення і майбутнє – це поки ще тільки можливість. Без своєї актуалізації у певних поколіннях молодих українців, які беруть на себе відповідальність за долю країни, ця можливість може так ніколи і не реалізуватися. Завдання філософії в цьому випадку – продукувати потенційні історичні можливості самореалізації індивіда в умовах і у зв'язку з нашим конкретним соціумом, відкриття для молоді культуровідповідних форм його сприйняття і можливості відбутися у світі тільки разом зі своїм поколінням і своєю країною. Якщо усе це не знайде свого ґрунту, то українська культура стане культурою минулого.

Українська молодь як «протестне покоління» заявила про себе ще на початку 90-х років минулого століття. Однак, незважаючи на прагнення до активного вираження власної життєвої позиції, значна її частина ще й дотепер перебуває в стані своєрідної «соціальної летаргії». Як пише Микола Аверін: «Ніхто з нас, «інженерів людських душ», не повинен забувати, що сучасна школа має справу з унікальним біосоціальним явищем – людиною, обдарованою від природи великими інтелектуальними, морально-вольовими та фізичними можливостями, а також високим рівнем здатності до їх реалізації. Не можна забувати й того, що вихолонення навчально-виховного процесу, відсутність у ньому бодай елементарного курсу людинознавства, який навчав би молодих людей основ раціональної самоорганізації та продуктивної самореалізації особистості, унеможлиблюють втілення в життя їхніх власних потенційних спроможностей. Незнання самої себе, базових уявлень про людську істоту, принципів та способів цивілізованого існування веде до появи в юній особистості спектра асоціальних явищ, провокує виникнення в ній домінант зла над добром, агресивності над миролюбністю, жорстокості над милосердям, страху над сміливістю, неробства над працелюбністю, нарешті – звиродності над самодостатністю. Ось чому подальший розвиток нашої системи освіти має забезпечити не так усілякі «формування», як опанування учнем, студентом пріоритету над самим собою: відкрити у собі «Людину» [1].

Щодо особливостей буття молоді в сучасному освітньому просторі, то слід відзначити насамперед, притаманний для нього розпад багатьох компонентів і самої структури виховного процесу – зруйнована позиція відповідального ставлення дорослого співтовариства до дитинства. Проблемою є те, що до мінімуму звелися особистісні контакти дорослих і дітей. Батьківське піклування проявляється зазвичай у тому, щоб одягнути, нагодувати, влаштувати в престижну школу, тобто піклування реалізується лише на споживацькому рівні.

У суспільстві, що лібералізується, позиція дорослих відзначається почуттям відчуженості і безпорадності: з одного боку, батьки, вчителі, педагоги розводять руками, мовляв нічого неможливо з дітьми вдіяти; а з другого – дітям все дозволяється. Звичайно, подібний стан панує не скрізь. Але загалом у дорослому соціумі відсутня ефективна діюча система моральних норм, яка встановлюється дорослим співтовариством стосовно дитинства. Все це відбилося на характері дитинства в цілому. Відбулася інтенсивна примітивізація свідомості дітей. Відзначається зростання цинізму, егоїзму, грубості, жорстокості, агресивності в молодіжному середовищі. Якраз ці негативні надбання викликають сьогодні особливе занепокоєння. Широкі маси підлітків і юнаків охопила відверто накопичувальна, хижацька ідеологія. Отримання капіталу за будь-яку ціну стало для більшості молодих людей визначальним мотивом їх діяльності. Та ще й засоби масової інформації підводять під це ідеологічну базу, посилюючись на закони ринку.

Загострюється суперечність між переважаючим визнанням людини як самоцінності і ставленням до неї як до засобу у речовій, нелюдській формі існування. В основі речових відносин лежить маніпуляція людиною людиною. Форми такої маніпуляції у молодіжному середовищі можуть бути різними: це – диктат, контроль, підкорення, тиск, осуд, лестощі, підлабузництво тощо. За допомогою подібних засобів сучасна молодь намагається задовольнити свої вузькопрагматичні цілі. У молодіжному середовищі речові відносини нині мають місце навіть і в таких інтимно-особистісних взаєминах як любов, дружба, внутрішньосімейні стосунки, руйнуючи і нівелюючи їх духовну сутність.

Не сприяє поліпшенню справи національного виховання молоді і тенденція, сутність якої полягає у розриві з теперішнім заради майбутнього, яке вбачається переважно в його «вестернізованому» варіанті. Байдуже, у чому проявляється ця тенденція – у великій кількості англомовних вивісок, в імпортних релігійних конфесіях чи в примноженні шоу, шлягерів, конкурсів краси, відповідної теле- і кінопродукції – основою її залишається сучасний західний струмінь антиінтелектуального футуризму, розрив з культурними традиціями минулого, яке огульно заперечується. Велика кількість молодих людей, вибираючи своє місце в суспільстві, орієнтується на спрощений, примітивний соціальний світ. Вікові досягнення культури для них немовби не існують і на зміну скомпрометованому і зрадженому колективізму приходять зоологічний індивідуалізм.

Як свідчать соціологічні дослідження, проведені серед української молоді, за рівнем важливості серед цінностей трудової діяльності на перше місце в молодіжному середовищі вийшов чинник високої оплати праці. Далі за значенням – цікава робота, можливість чогось досягти, «просунутися службовими сходами» та проявляти ініціативу. У поглядах на важливі аспекти виконуваної роботи виявляється й більш прагматичний підхід молодих людей – важливішими стають зручні години роботи, її відповідність здібностям, тривала відпустка тощо. Молодь, порівняно зі старшим поколінням, толерантніше ставиться до того, що працювати не обов'язково, якщо людина не прагне до цього. Водночас молодь вважає за справедливе диференційований підхід до оплати праці, коли одна й та сама робота, виконана швидше, ефективніше та надійніше, має оплачуватись у більшому розмірі [2]. Слід також звернути увагу на факт збереження схильності значної частини молоді до еміграції з України (точно так – 8,2 %; скоріш за все так – 27,1 %) [3].

Таке прагнення притаманне молодим людям, які мають різні професії і розраховують на покращення можливостей для працевлаштування, одержання достойної зарплати, задоволення творчих амбіцій. Більшість українських студентів пов'язують своє майбутнє з комерційною діяльністю, не довіряють політикам, хочуть досконали знати іноземні мови та мріють виїхати за кордон або тимчасово, або назавжди. Такими є результати соціологічного дослідження українського студентства, яке проводив Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. Своїми моральними орієнтирами українські студенти називають здоров'я, сімейне та матеріальне благополуччя, економічну незалежність та особисту свободу. Більшість з них засуджують торгівлю людьми, сексуальні домагання, самогубство, вживання наркотиків та відмову від новонароджених дітей. 66 % опитаних молодих людей є віруючими. Тому велика кількість їх довіряє церковнослужителям, а ще – співробітникам Служби безпеки України та військовим. Дані дослідження підтверджують, здебільшого молодь не цікавиться політикою, однак екологічній напрям політичних ідей їм найближчий. Вони готові йти на пікети, якщо погіршиться рівень життя їхніх сімей [4].

Українське суспільство нині усе більше лібералізується. Однією з основоположних цінностей лібералізму є ідея самоцінності індивіда та його особистої відповідальності за свої вчинки, відповідальності перед своєю совістю за об'єктивне сприйняття історії свого народу та національних цінностей, забезпечення індивідуальної свободи, що ґрунтується на фундаментальній ідеї етичного індивідуалізму. З цього погляду українська молодь ще не наблизилась до універсальних ліберально-демократичних норм, оскільки вона досі обирає між різними ідеологічними орієнтаціями. Але якщо в суспільстві не будуть забезпечені права й свобода людини, коли власна гідність не буде виступати моральним критерієм поведінки власної і ставлення до гідності інших, коли ми не усвідомимо, що гідність кожної окремої людини є гарантією державного суверенітету загалом, годі сподіватись на торжество соціальної справедливості в українському суспільстві. В протилежному випадку, соціальна справедливість залишиться лише черговим міфом.

Як підкреслює З. Бжезінський, інтелект, що втілювався в науці, справді допоміг змінити світ на краще. XX століття стало свідком безпрецедентних наукових проривів у сферах, що мають безпосереднє відношення до фізичного існування людини: у медицині, харчуванні, засобах зв'язку. Лихо епідемії, дитячої смертності, вразливості до різних хвороб вже не було таким страхітливим, як раніше. У багатьох частинах світу тривалість людського життя зросла на 30-50 відсотків. Нові відкриття в хірургії та в методах лікування загалом, а також ривок у космос по-новому окреслили межі людських можливостей. На жаль, цьому прогресу не відповідав рівень моралі, і найбільшого банкрутства у XX столітті зазнала політика.

Крім цього, XX століття виявилось найкривавішим і найненависнішим для людства періодом політики примар і страхітливих убивств. Жорстокість у небачених масштабах стала знаряддям державної політики, а смерть – «товаром масового виробництва». Контраст між науковим потенціалом, що міг служити добру, і злом, яке заподіяла політика, шокує. Ніколи раніше вбивства не чинили з таким розмахом, ніколи раніше вони не поглинали стільки людських життів, ніколи раніше до душоубства методично не докладалося стільки зусиль задля досягнення зухвалих, безглузких цілей.

Молодь не просто спостерігає за усіма цими процесами. Вона є безпосереднім учасником усього того, що відбувається у світі. Але об'єктивний

інтерес до історії свого народу у молоді не завжди підкріпленій достатнім історичним світорозумінням. З одного боку, молоді люди часто ще використовують старі погляди, стереотипи, оцінки минулого, які вони засвоїли, сидячи за шкільною партою. А з другого – молодь часом з недовірою ставиться до професійних істориків, пов'язуючи з ними цілеспрямовану деформацію репрезентації історичного минулого України. Молодим потрібен деякий час для осмислення історичних подій, подолання психологічного бар'єру, догм і стереотипів історичного мислення. Крім того, молоді притаманна тенденція до обмеження історичної думки лише критикою минулого, спробою звести історію суспільства до помилок і прорахунків, до суб'єктивних і волюнтаристських дій, свавілля ворогів та недругів. А це неминуче веде до відступу від історичної об'єктивності. Отже, свідомість молоді сьогодні продовжує перебувати в полоні стереотипів минулого.

Водночас у свідомості сучасної української молоді відбувається переоцінка деяких аспектів розвитку вітчизняної історії. Зокрема, досить важливо виявляється морально-етична складова в оцінці, наприклад, подій 1932–1933 років або Волинських подій 1943–1944 років, які залишаються поки що «на маргінесі» молодіжної свідомості. На допомогу історикам, повинні прийти психологи і філософи, але аж ніяк не політики.

«...Кожен народ має право на боротьбу з тиранією і має право підняти проти неї зброю, – відзначив член-кореспондент НАН України Мирослав Попович. – Але не можна при цьому робити військового злочину. Бо військові злочинці були у будь-якому мундирі і в будь-якій армії й мають отримати покарання... Ми вирішуємо не автоматично, нас не веде якась невідома сила. Вирішуємо самі і маємо як нести відповідальність за свої рішення. Але ще більшого значення набуває та справжня будова психіки людини, яка і може зумовити спектр доступних для цієї людини рішень» [5].

Тому саме молодь повинна зрозуміти, що нині потрібна добра воля, бажання сприйняти аргументи іншої сторони. Безперечно, разом із позитивними аспектами вона може пізнати і чимало сумних дат нашої спільної україно-російської та україно-польської історії. Але цього не слід боятися, бо саме завдяки такому біполярному сприйняттю історії молоде покоління має зрозуміти, що і українцям, і полякам, і росіянам треба беззастережно засудити обопільне насильство та усунути можливість будь-яких політичних спекуляцій. І робити ці кроки треба виключно на обопільних засадах, оскільки егоїстичні помисли в цьому випадку є зовсім недоречними.

Хоча молоді, як правило, і притаманні егоїстичні бажання, усвідомлення нею різних сторін історичного розвитку суспільства все більше переконує її в тому, що сенс існування полягає в служінні іншим людям. Засвоюючи історію, молодь повинна обов'язково замислюватися над тим, чим для неї важливі інші люди, а відтак, бути толерантною у своїх думках і вчинках. Толерантність у цьому випадку виявляється способом дій (поведінки), спроможним утримати конфліктуючі сторони від актуального насильства, тобто свідомим творенням ситуації толерантності. Адже толерантність, зазвичай, розглядається на тлі загальної стратегії, спрямованої на раціональне подолання зіткнення сил у разі конфлікту. В основі такого сприйняття ситуації толерантності ще криється надія подолати конфлікт самостриманням, в тому числі колективним – раціонально-вольовим.

Таку надію уможлиблює обов'язкове припущення, на яке варто вказати. Це самоочевидне розуміння того, що існує загальний владно-правовий інститут (традиційно це була держава, у сьогоdnішньому розумінні це може бути система колективної безпеки, військово-політичний блок тощо), у си-

лових межах якого культурно-політичні розходження не загрожують громадянському миру. Подібні класичні визначення толерантності спираються на передумову існування універсальної силової основи, акумульованої в певних державних інституціях і спроможної стримувати конфлікт світоглядів у стані взаємотерпимості. Якраз тому толерантність, якщо говорити про її наївні визначення, є не лише суб'єктивною терпимістю до всього інакшого в сенсі чужих поглядів та вірувань. Толерантність передбачає практичну дію для стримування ідіосинкразії щодо чужого. Толерантність завжди є мірою активного контролю над власними діями.

Хоча засади життєдіяльності суспільства за останні десятиліття значною мірою змінилися, однак існування молоді в ньому залишається подвійним: з одного боку, розширюється приватний сектор і підсилюється індивідуалізація, з другого – підривається система соціального контролю, що породжує відчуття безконтрольності, уседозволеності, нестабільності.

Досить дивною на тлі вище вказаних гострих соціально-економічних проблем видається притаманна сучасній молоді психологічна інерція, звичність сприйняття історії в позитивно оцінюваних категоріях «боротьби» й «конфлікту», яке не тільки перешкоджає денонсації упереджень і фобій, властивих українському національному міфіві, а навпаки – примножує їх примітивною агітаційністю «на користь» свого народу – наймудрішого, найсправедливішого, найрозумнішого, найскривдженішого.

Тому навряд чи варто дивуватися, що молодіжне сприйняття історії ґрунтується на подвійному еталоні моральної відповідальності: «нашим» – можна, «їхнім» – ні! Він однаково прикладний і до козацьких походів по здобичі, і до перипетій Хмельниччини та Руїни, і до Коліївщини та сумної історії ХХ ст. До того часу, поки подвійний еталон зберігатиме силу – годі говорити про гуманізацію історичної (та вочевидь, й не тільки історичної) свідомості молоді.

Реалістичне переживання молоддю історії – це тверезе ставлення до того, що відбувалося й відбувається, до нових потреб та інтересів. Існування минулого визнається, але відбувається повне «розтотожнення» з власною особистою історією життя. Таке переживання, в кращому разі, утримує особистість від деградації. Ціннісне переживання повністю визнає існування критичної життєвої ситуації, але сприяє активній участі в творенні нового з урахуванням того, що було, орієнтує особистість на самозаглиблення та самопізнання. А ось творче переживання молоддю історії – це свідомий і зібраний пошук виходу з обставин, що сформувалися. Молода людина або продовжує жити, але інакше (з новим сенсом), або відкриває зовсім нову сторінку життя, втілюючи свої потенційні можливості, які раніше не мала змоги реалізувати. Лише два останні типи переживань перетворюють руйнівні вихори кризи на рушійні сили творчості, сприяють духовному зростанню і самовдосконаленню особистості. У житті нечасто трапляються чисті типи переживань, але завжди можна для себе визначити домінуючий, щось радикально змінити у своєму житті. Людина розлучається з ілюзією «чорного варіанта життя», з утраченими назавжди можливостями, з примарністю соціальних стереотипів.

Як слушно зазначає Н. Яковенко, «маємо насамперед визначитися із тим, чого ми очікуємо завтра від шкільної історичної освіти, а точніше – від тих маленьких людей, які нині протирають формені штанці на шкільній лаві. Якщо не тільки набити дитячу голову іменами/датами, а й навчити пізнавати світ «через історію», себто показати можливі спосо-

би поведінки у складних обставинах, то слід прищепити вміння самотужки розрізняти «правильне» і «неправильне». Що є першим, що другим – проблема вічна, але система орієнтирів нині спрямована на гуманістичні цінності – право індивіда на життя, свободу й незалежне судження (в сьогоденній, розшматованій політиками України останнє дороге важить). Сучасний світ, як відомо, будується на засадах демократії, а дієва демократія потребує громадян, що свідомо обирають власну позицію й не менш свідомо визнають за опонентом право на те саме. Це означає, що дитину належить змалку прищепити до думки, що переконання бувають різними і що опоненти «нашої» точки зору теж керуються гідними поваги спонуками – як і ми самі. <...> По-перше, оповідаємо правду, яку діти можуть зверифікувати із ситуацією довкола себе, а по-друге, привчимо їх до думки, що у боротьбі за певну цінність завжди зіштовхується кілька рацій, і кожна з них вимагатиме розуміння, ба більше – уміння спростувати її не кулаком, а доказами» [6].

Сучасна молодь, на жаль, поступово втрачає імунітет до пропагандистської заангажованості, яка була притаманна українській історіографії радянської доби, і залишки якої можна зустріти ще й дотепер. Тому кожна молода людина повинна знати, що ще донедавна існували дві історіографії України, попри тематичну несхожість дуже подібні: націоналістична, що проголошувала примаг національного над науковим, і марксистсько-ленінська, яка перетворила науковців на бійців ідеологічного фронту. Спільним же було те, що обидві покладали на історика місію вихователя, який творить символи в ім'я найвищої ідеї, забуваючи: для партійного виховання існує пропаганда, тим часом як завдання науки – безстороння правда, яка партійною не буває.

Отже, передачі підлягає не весь історично здобутий досвід взагалі, а лише та його частка, що сприяє розвитку соціально позитивної особистості. Критерієм визначення соціально пріоритетного знання, що передається молоді від старших поколінь, як засвідчив історичний досвід ХХ століття, виступає науковість. Сьогодні вона передбачає визнання усіх історично наявних світоглядних і методологічних позицій вільними, історично необхідними, теоретично рівноцінними, якщо вони стали засобом вирішення фундаментальної наукової проблеми або засобами її обґрунтування. У свою чергу, ефективними понятійно-когнітивними засобами такого переосмислення місця людини в системі нових соціально-економічних відносин є, наприклад, різноманітні обґрунтування концепцій майбутнього, що становлять питому частку історичної свідомості.

Список використаних джерел:

1. Аверін М. Школо, не знищуй таланти / Микола Аверін // Дзеркало тижня. – 2001. – № 39 (363). – 6–12 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу до видання: <http://www.dt.ua/3000/3300/32494/>
2. Балакірева О. М. Ціннісні орієнтації молодого покоління // Молодь України у дзеркалі соціології. / Балакірева Ольга Миколаївна, Бондар Тетяна Василівна, Варбан Марина Юріївна, Ганюков Олександр Адікович, Головенько Валерій Антонович; [Ольга Миколаївна Балакірева (заг. ред.), Олександр Олександрович Яременко (заг. ред.)]. – К. : УІСД, 2001. – 210 с.
3. Соціологічне дослідження «Молодь України»; Інститут Горшеніна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/vnz/student_life/29037/
4. Халавка Ю. Третина українських студентів хоче вийхати за кордон /

Юрій Халавка // Ukrainian Scientists Worldwide [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://usw.com.ua/profiles/blogs/tretina-ukrayinskih-studentiv>

5. Цит. за: Махун С. Острозькі діалоги. Трагедія на Волині 1943–1944 рр.: пошук балансу інтересів триває / Сергій Махун // День. – 2003. – № 69. – 16 квітня.

6. Яковенко Н. Лікнеп для професора / Наталя Яковенко // Дзеркало тижня. – 2009. – № 8 (736). – 7–13 березня.

Вашкевич В. Н. Пріоритети восприяття історії сучасною молоддю.

Рассматриваются потенциальные исторические возможности самореализации индивида в условиях и в связи с нашим конкретным обществом. Сделан вывод, что эффективными понятийно-когнитивными средствами переосмысления места человека в системе новых социально-экономических отношений являются разнообразные обоснования концепций будущего, которые представляют удельную часть исторического сознания.

Ключевые слова: история, молодежь, нынешнее время, будущее.

Vashkevich V. Priorities of perception of history by modern youth.

Potential historical possibilities of self-realization of individual are examined in terms and in connection with our concrete society. Drawn conclusion, that effective by a concept and cognitive facilities of determinations of place of man in the system of new socio-economic relations are various grounds of conceptions of the future, that present specific part of historical consciousness.

Keywords: history, young people, present time, future.

ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ В ОЦІНКАХ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ (СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ)

В статті досліджуються особливості ставлення громадян різних регіонів України та різних поколінь до суперечливих подій в історії українського народу – від Переяславської Ради до проголошення незалежності України. Автор показує, які історичні події об'єднують громадян різних регіонів та поколінь, а які роз'єднують, виявляє велику інерційність оцінок історичних подій масовій історичній свідомості

Ключові слова: масова історична свідомість, історичні події, регіони України, ідеологічні групи.

За роки незалежності України проблема дослідження масової історичної свідомості, ставлення громадян до важливих подій в історії українського народу та впливу на ці оцінки ідеологічних, політичних, соціокультурних чинників досліджується дуже рідко і не системно. Не обґрунтовано залишається і система показників такого ставлення, не розроблено тезаурус найважливіших історичних подій нової та новітньої історії українського народу, які мають бути предметом дослідження соціологів. А без знання стану масової історичної свідомості, оцінок історичних подій в масовій свідомості неможливе реалізувати ефективну політику національної пам'яті.

Поки ж що увага дослідників зосереджена на вивченні ставлення громадян України до Голодомору 1933 року [див. 1] та Великої Вітчизняної (Другої світової) війни [2, с. 490–491]. Однак і ці дослідження окремих подій в історії України розкриваються за дуже обмеженим і не зовсім коректними показниками, які скоріше консервують стереотипи масової свідомості, а не виявляють нові характеристики. Наприклад, дослідження ставлення громадян до Другої світової війни вивчалось О. М. Шульгою за двома показниками («Хто винен у початку Другої світової війни?» та «На чьому боці воювала ОУН-УПА під час Другої світової війни?»). При цьому перше запитання містить окрім «іншого» та «важко сказати» три змістовні відповіді – вина «фашистська Німеччина», «винен СРСР», «винні «обидві: Німеччина і СРСР», хоча Друга світова війна почалась нападом Німеччини на Польщу, а на боці Польщі у війну вступили Франція та Великобританія. СРСР на початковому етапі Другої світової війни прямо участі в ній не брав, якщо не враховувати війну з Польщею за землі Західної України та Західної Білорусі у вересні–жовтні 1939 року. Серед альтернатив «винуватців» Другої світової війни відсутні країни Західного Блоку (Франція, Великобританія), Польща тощо. А тому перелік можливих альтернатив у цьому питанні є не повним та не коректним. І скоріше закріплює пропагандистські міфи про «винуватців» Другої світової війни («фашистську» Німеччину), а не досліджує реальні оцінки всіх альтернатив. Не дуже коректним виглядає і перелік альтернатив на питання «на чьому боці воювала ОУН-УПА під час Другої світової війни»? Адже в цьому питанні пропонується тільки дві змістовні альтернативи – «на боці фашистської Німеччини» та «воювала і проти СРСР, і проти фашистської Німеччини». Варіант – «воювала на боці власного українського народу проти його ворогів» взагалі не передбачений. А тому і результати цього опитування [2, с. 491] показують, що 51 % молоді (яка нещодавно вив-

чала історію в школі) не змогла визначитись щодо цього питання, тоді як серед старшого покоління таких виявилось тільки 33 %, хоча історію в школах та вузах ті, кому за 50 років, вивчали давно. І скоріш за все така висока невизначеність молоді в цьому питанні зумовлена не тільки і не скільки тим, що «молодь зустрічає різні смисли, які є протилежними між собою і тому часто не може визначитись зі своїм ставленням» [2, с. 492], а тим, що не коректним і не повним є перелік можливих альтернатив у цьому питанні.

Отже, проблема показників у соціологічних дослідженнях ставлення громадян України до історичних подій є дуже актуальною. І вона потребує об'єднання зусиль фахових соціологів, політологів, істориків. Бо недостатньо фаховий аналіз не тільки не сприяє виявленню реальної масової історичної свідомості громадян України, але і зумовлює закріпленню хибних стереотипів цієї свідомості.

Найповніше ставлення до історичних подій в Україні вивчалось у масштабному соціологічному дослідженні, проведеному фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» та Центром «Українське демократичне коло» під керівництвом О. І. Вишняка та І. Е. Бекешкіної в грудні 2006 року (N=5000 респондентів) за методикою політолога М. Томенка. В цьому дослідженні вивчалось ставлення громадян до 15 історичних постатей в історії України [3, с. 169] та 5 історичних подій:

1. В 1654 році після переяславської Ради Україна ввійшла під протекторат Російської держави – Україна воз'єдналась з Росією. Як Ви в цілому оцінюєте цю подію?

2. Як Ви в цілому оцінюєте Велику жовтневу соціалістичну революцію 1917 року?

3. Як Ви в цілому оцінюєте діяльність УПА – Української Повстанської Армії?

4. Як Ви оцінюєте весь період перебування України у складі СРСР?

5. А як Ви оцінюєте розпад Радянського Союзу?

Ставлення до цих подій в історії українського народу оцінювалось за п'ятибальною шкалою («дуже позитивно», «скоріше позитивно», «скоріше негативно», «дуже негативно» та «важко сказати»). Шкала була симетричною та досить збалансованою. Але перелік подій був дуже обмеженим (не було включено подій часів Литовсько-руської доби, проголошення УНР та ЗУНР, проголошення незалежності України 1991 року тощо), а формулювання – «ввійшла під протекторат Російської держави – воз'єдналась з Росією» – не витримує жодної історичної критики. Адже, по-перше, ніякої **Російської держави** в 1654 році не існувало (російська імперія з'явилась більш як через 50 років після Переяславської Ради); по-друге, **воз'єднатись з Росією** (Московією) Україна в 1654 році не могла, бо «воз'єднатись» могло те, що раніше було «з'єднано», а потім «роз'єднано», а Московська держава до 1654 року ніколи не з'єднувалась з українською, по-третє, перехід під «протекторат» і «воз'єднання» зовсім різні політичні процеси, які взагалі суперечать одне одному. Тому запропонований перелік історичних подій М. Томенком не є цілком коректним, однак оскільки більш коректних досліджень не було, то матеріали цього дослідження потребують наукового аналізу. Тим більше, що раніше вони не публікувались і не аналізувались.

Таблиця 1
Ставлення громадян України до деяких історичних подій, у %
 («Юкрейніан соціолоджі сервіс» та «Українське демократичне коло»,
 2006 р.)

<i>А тепер кілька запитань про історичні події...</i>	Ставлення					
	Дуже позитивно	Скоріше позитивно	Скоріше негативно	Дуже негативно	Важко сказати	Різниця позитивних та негативних оцінок
1. У 1654 році після Переяславської Ради Україна перейшла під протекторат Російської держави – Україна воз'єдналась з Росією. Як Ви в цілому оцінюєте цю подію?	27,5	32,9	11,3	5,8	22,6	+43,3
2. Як Ви в цілому оцінюєте Велику Жовтневу Соціалістичну революцію 1917 року?	13,4	28,8	20,4	12,6	24,8	-9,2
3. Як Ви в цілому оцінюєте діяльність УПА – Української повстанської Армії?	8,8	15,0	19,9	30,4	26,0	-26,5
4. Як Ви оцінюєте весь період перебування України в складі СРСР?	23,8	38,9	13,7	6,7	16,9	+42,3
5. А як Ви оцінюєте розпад Радянського Союзу?	10,4	17,8	26,0	28,1	17,7	-25,9

Як показують результати цього дослідження (див. табл. 1), радянська схема історії України, вкладена в підручниках брежнєвський часів, і в 2006 році (на 16 році незалежності України) визначала масову історичну свідомість громадян України досить значною мірою. Адже за даними цього дослідження, дуже негативно чи переважно негативно більшість громадян України оцінили «Розпад Радянського Союзу» та «діяльність УПА – Української повстанської армії», а дуже позитивно чи переважно позитивно не величали найвидатнішою подією в історії людства), адже 42 % громадян оцінювали її позитивно (з на 13 % – дуже позитивно), а 33 % – негативно. Але і в оцінці цієї події «радянська модель» досі переважає. І значних змін в оцінках різних поколінь українців за роки незалежності історичних подій не відбулось (див. табл. 2). Звичайно, що молодь, яка навчалась в школі в роки незалежності, на 10–20 % менш позитивно ста-

вється до Переяславської Ради (в тій редакції питання, що запропонував М. Томенко), Великої Жовтневої Соціалістичної революції та перебування України у складі СРСР, ніж старше покоління. І на 4–14 % ставиться більш позитивно, ніж старше покоління до діяльності Української повстанської армії та розпаду Радянського Союзу. При цьому найбільші зміни між поколіннями відбулись у ставленні до Великої жовтневої Соціалістичної революції, адже серед покоління тих, кому за 55 (до 1951 року народження включно) нині 52,5 % (тобто переважна більшість) позитивно ставиться до цієї революції, а серед молоді до 30 років таких виявилось тільки 34,1 %. Зміни у ставленні до інших подій виявились меншими – так серед старшого покоління (55+) 22,7 % позитивно ставляться до діяльності УПА, а серед молоді 26,3 (на 3,6 % більше), хоча серед молоді виявилось на 10,0 % менше тих, хто негативно ставиться до діяльності УПА.

Таблиця 2

Ставлення різних поколінь громадян України до деяких історичних подій, у %

	Вікові групи								
	18–29 (1997–1988 р. народження)			30–54 (1952-1976 р. народження)			55 і більше (до 1951 р. народження)		
	Дуже і скоріше позитивно	Дуже і скоріше негативно	Баланс оцінок	Дуже і скоріше позитивно	Дуже і скоріше негативно	Баланс оцінок	Дуже і скоріше позитивно	Дуже і скоріше негативно	Баланс оцінок
<i>А тепер кілька запитань про історичні події ...</i>									
1. У 1654 році після Переяславської Ради Україна перейшла під протекторат Російської держави – Україна воз'єдналась з Росією. Як Ви в цілому оцінюєте цю подію?	53,6	19,5	+34,1	61,3	17,3	+44,0	64,3	17,1	+47,2
2. Як Ви в цілому оцінюєте Велику Жовтневу Соціалістичну революцію 1917 року?	34,1	35,1	-1,0	39,7	36,3	+3,4	52,5	26,1	+26,4
3. Як Ви в цілому оцінюєте діяльність УПА – Української повстанської Армії?	26,3	43,8	-17,5	23,1	51,3	-28,2	22,7	53,8	-31,1

4. Як Ви оцінюєте весь період перебування України в складі СРСР?	51,9	25,1	+26,8	63,4	21,0	+42,4	70,0	15,8	+54,2
5. А як Ви оцінюєте розпад Радянського Союзу?	36,4	40,5	-4,1	28,0	54,9	-26,9	22,0	63,5	-41,5

Однак принципових змін у молодому поколінні громадян України і ставленні до окремих важливих подій в історії українського народу не відбулось, адже як і старше покоління більшість молоді позитивно ставиться до Переяславської Ради та перебування України у складі СРСР та переважно негативно ставиться до діяльності Української повстанської армії. Єдиною суттєвою відмінністю молоді від старшого покоління є той факт, що молодь Велику Жовтневу Соціалістичну революцію в рівній мірі оцінює позитивно та негативно (як і середнє покоління), а до цієї революції позитивні оцінки явно переважають тільки серед старшого покоління. Але і серед молоді 34 % позитивно оцінює Велику Жовтневу Соціалістичну революцію, а 40 % негативно оцінює розпад СРСР.

Як ми раніше відзначали, аналізуючи ставлення громадян України до історичних діячів, «масова історична свідомість громадян є дуже консервативною, змінюється дуже повільно і не однаковою мірою в різних регіонах України та соціокультурних групах» [3, с. 176].

Таблиця 3

Ставлення різних поколінь громадян України до деяких історичних подій, у %

<i>А тепер кілька запитань про історичні події ...</i>	Регіони України											
	Західна Україна			Центральна Україна			Південний Схід			Донбас та Крим		
	Дуже і скоріше позитивно	Дуже і скоріше негативно	Баланс оцінок	Дуже і скоріше позитивно	Дуже і скоріше негативно	Баланс оцінок	Дуже і скоріше позитивно	Дуже і скоріше негативно	Баланс оцінок	Дуже і скоріше позитивно	Дуже і скоріше негативно	Баланс оцінок
1. У 1654 році після Переяславської Ради Україна перейшла під протекторат Російської держави – Україна воз'єдналась з Росією. Як Ви в цілому оцінюєте цю подію?	27,1	39,0	-11,9	53,7	17,4	+36,3	73,3	11,0	+62,3	85,3	3,6	+81,7

2. Як Ви в цілому оцінюєте Велику Жовтневу Соціалістичну революцію 1917 року?	19,9	50,0	-30,1	41,1	29,4	+11,7	51,8	27,3	+24,5	51,9	30,6	+21,3
3. Як Ви в цілому оцінюєте діяльність УПА – Української повстанської Армії?	58,1	13,7	+44,4	23,3	42,2	-19,9	14,4	63,0	-48,6	6,0	81,2	-75,2
4. Як Ви оцінюєте весь період перебування України в складі СРСР?	36,1	42,9	-6,8	56,1	18,4	+37,7	73,1	15,3	+57,8	83,3	9,2	+74,1
5. А як Ви оцінюєте розпад Радянського Союзу?	55,5	22,3	+33,2	27,7	44,5	-16,8	22,4	67,1	-44,7	10,8	82,5	-71,7

Примітка. Регіони України **1) Західна Україна** (Волинська, Івано-Франківська, Закарпатська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька обл.)

2) Центральна Україна (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська та Хмельницька обл., м. Київ)

3) Південний Схід (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська обл.)

4) Донбас та Крим (Донецька, Луганська обл., Автономна Республіка Крим, м. Севастополь)

При цьому суттєво, на відміну від між поколінних відмінностей, розрізняються моделі масової історичної свідомості громадян різних регіонів України (див. табл. 3) та різних ідеологічних груп населення (див. табл. 4).

Якщо розглядати особливості масової свідомості в регіональному вимірі, то дуже сильно відрізняються дві моделі ставлення до історії українського народу – модель Західної України і протилежна їй модель Південного Сходу та особливо Донбасу і Криму. Громадяни Західної України, які перебували у складі СРСР менше 50 років досить **позитивно оцінюють діяльність Української повстанської армії та розпад СРСР, переважно негативно оцінюють Переяславську Раду, перебування України у складі СРСР та, особливо, Велику Жовтневу Соціалістичну революцію 1917 року. Це модель західноукраїнської антирадянської та антисоціалістичної національної пам'яті.** Зовсім іншою є масова історична свідомість в Донбасі та Криму та інших південно-східних областях України, де **абсолютна більшість громадян**

дуже позитивно оцінює Переяславську Раду та перебування України у складі СРСР, переважно позитивно ставиться до Великої Жовтневої Соціалістичної революції, але дуже негативно оцінює діяльність УПА та розпад Радянського Союзу. Це модель південно-східної, радянської просоціалістичної національної пам'яті. Проміжну позицію між цими моделями складають громадян Центральної України, хоча їх масова свідомість у ставленні до пропонованих нами історичних подій ближче до Південного Сходу України, ніж Заходу. І на відміну від ставлення громадян до історичних діячів, практично відсутні історичні події, які б об'єднували у масовій свідомості моделі Західноукраїнську і моделі Південного Сходу. Дослідження Голодомору в Україні групою «Рейтинг» теж виявило принципові відмінності між цими регіонами [1].

Про принципові регіональні розбіжності свідчать і результати дослідження поточних (а не історичних) соціокультурних та ідеологічних орієнтацій громадян України [4, с. 157], чого практично не спостерігається в соціально-економічних та більшості загальнополітичних орієнтацій.

При цьому, як ми вже відзначали раніше [5, с. 337], регіональні відмінності дуже сильно пов'язані з ідеологічною диференціацією громадян. Через призму ідеологічних ідентифікацій по-різному оцінюються історичні події (див. табл. 4).

У нашому дослідженні виявились принципові відмінності у ставленні до історичних подій прихильників різних ідеологічних ідентифікацій, особливо між прихильниками комуністичної ідеологічної течії та націоналістичної. Але не тільки. Так, **прихильники всіх лівих ідеологій** (комуністичної, соціалістичної і, навіть, соціал-демократичної, яких виявилось в 2006 р. – 25,3 % всіх опитаних громадян) дуже позитивно ставляться до Переяславської Ради (воз'єднання України з Росією), перебування України у складі СРСР, Великої Жовтневої Соціалістичної революції, та дуже негативно до діяльності УПА, розпаду Радянського Союзу, тобто дотримуються цілком соціалістичної моделі пам'яті.

Прихильники правих ідеологій (національно-демократичні, націоналістичні, яких виявилось в 2006 р. – 13,5 %) дотримуються західноукраїнської і антикомуністичної моделі пам'яті, адже досить позитивно ставляться до діяльності УПА та розпаду Радянського Союзу, а негативно до Переяславської Ради, Великої Жовтневої революції та перебування України у складі СРСР.

Прихильники центристських ідеологічних течій (зелені, ліберали, християнські демократи, яких виявилось в 2006 р. – 5,7 %) займають проміжну позицію між лівими та правими у ставленні до історичних подій, хоча все ж ближчі за більшістю позицій до лівих. Так вони негативно оцінюють діяльність УПА, суперечливо ставляться до розпаду Радянського Союзу, в цілому переважно позитивно оцінюють Переяславську Раду та перебування України у складі СРСР, але переважно негативно ставляться до Великої Жовтневої Соціалістичної революції, тобто тяжіють до радянської, але не соціалістичної моделі пам'яті.

Таблиця 4
 Ставлення різних ідеологічних груп громадян України до деяких історичних подій, у %

	Історичні події														
	Ставлення до Переяславської Раді		Ставлення до Великої Жовтневої Соціалістичної революції		Ставлення до діяльності УПА		Ставлення до перебування України у складі СРСР		Ставлення до розпаду Радянського Союзу						
	Позитивно	Негативно	Позитивно	Негативно	Позитивно	Негативно	Позитивно	Негативно	Позитивно	Негативно					
1. Комуністична	82,2	4,1	+78,1	71,0	15,5	+55,5	7,8	78,9	-71,1	85,8	6,9	+78,9	8,4	83,1	-74,7
2. Соціалістична	73,3	12,7	+60,6	58,9	25,6	+33,3	19,3	61,3	-42,0	76,6	10,1	+66,5	16,4	69,4	-53,0
3. Соціал-демократична	73,9	14,2	+59,7	50,4	31,1	+19,3	17,5	62,0	-44,5	73,3	13,5	+59,8	18,2	67,3	-49,1
4. Зелена	56,9	19,6	+37,3	36,2	33,4	+2,8	21,6	42,1	-20,5	43,1	23,5	+19,6	22,5	44,1	-21,6
5. Ліберальна	51,3	30,8	+20,5	26,9	48,7	-21,8	21,8	48,7	-26,9	43,6	38,4	+5,2	39,7	38,4	+1,3
6. Християнсько-демократична	42,5	28,3	+14,2	30,3	48,5	-18,2	42,4	32,4	+10,0	40,4	36,3	+4,1	44,4	32,4	+12,0
7. Національно-демократична	34,3	45,7	-11,4	21,4	61,7	-40,3	52,9	22,1	+30,8	37,9	45,8	-7,9	60,9	25,3	+35,4
8. Націоналістична	23,9	49,7	-25,8	22,7	57,4	-34,7	65,2	13,5	+41,7	30,5	58,2	-27,7	70,7	19,3	-51,4
9. Ніяка взагалі	62,4	14,2	+48,2	36,5	35,9	+0,6	19,2	54,6	-35,4	64,2	17,5	+46,7	25,3	56,4	-31,1
10. Не визначились	62,6	12,0	+50,6	40,4	29,4	+11,0	19,8	47,3	-27,5	62,9	17,2	+45,7	27,7	51,4	-23,7
11. Не розуміються в цих тезях	58,9	10,3	+48,6	42,3	24,9	+17,4	19,1	50,7	-31,6	64,6	16,1	+48,5	23,3	55,1	-31,8

І, нарешті, **деідеологізовані громадяни** (які не мають жодних ідеологічних переваг, не визначені ідеологічно тощо, які в 2006 р. склали найбільшу групу – 54,7 %) за своєю історичною свідомістю займали проміжну позицію між лівими та центристськими і склали помірковано радянсько-соціалістичну модель пам'яті. Тобто, громадяни, які не висловлюють своїх ідеологічних переваг, не займають особливої позиції в оцінках історичних подій, а дотримуються старих радянських поглядів на історію. А головне – з досліджуваного списку історичних подій фактично нема таких які об'єднують різні регіональні та ідеологічні групи громадян. Всі ці події роз'єднують їх. А тому потрібні нові, більш масштабні дослідження більш репрезентативного кола історичних подій історії українського народу для пошуку таких, які єднають регіональні та ідеологічні групи громадян України.

Список використаних джерел:

1. Визнання Голодомору: результати останніх досліджень. – Соціологічна група «Рейтинг» – листопад 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14043/

2. Шульга О. Сприйняття Другої світової війни як індикатор змін символічних універсумів в Україні / О. Шульга // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Інститут соціології НАН України, 2012.

3. Вишняк О. І. Соціологічний аналіз ставлення громадян України до історичних постатей / О. Вишняк // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К. : ДП «НБУ «Пріоритети», 2012.

4. Вишняк О. І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України: соціологічний моніторинг 1994–2006 / О. І. Вишняк. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006.

5. Вишняк О. І. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін / О. І. Вишняк // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008.

Вишняк А. И. Исторические события в оценках массового сознания граждан Украины (социологический анализ).

В статье исследуются особенности отношения граждан различных регионов Украины и различных поколений к противоречивым событиям в истории украинского народа – от Переяславской Рады до провозглашения независимости Украины. Автор показывает, какие исторические события объединяют граждан различных регионов и поколений, а какие разъединяют, выявляет большую инерционность оценок исторических событий в массовом историческом сознании.

Ключевые слова: массовое историческое сознание, исторические события, регионы Украины, идеологические группы.

Yvshniak O. Historical events in mass consciousness of Ukrainian citizens (sociological analysis).

Specific feature of Ukrainian citizens attitudes towards contentious events of Ukrainian history, from Pereyaslav Treaty to proclamation of Independence, are analyzed. The author designates historical events which unite and divide different regions of Ukraine.

Keywords: mass historical consciousness, historical events, political regions of Ukraine, ideological groups.

КОНФЛІКТИ ПАМ'ЯТЕЙ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Розкрито сутність та варіативність тлумачень поняття «конфлікт пам'ятей». Актуалізовано проблематику конфліктів пам'ятей у світлі суспільно-політичних відносин та процесів. Здійснено спробу провести категоріальні і методологічні розмежування до вивчення суперечливих трактувань минулого у політичному просторі.

Ключові слова: *суспільна пам'ять, політичне життя суспільства, конфлікт пам'ятей, конкуренція інтерпретацій минулого, конфлікт пам'яті*

Політичний простір, за визначенням, сповнений конфліктогенних факторів та конкуруючих інтерпретацій. Прагнення влади, які є визначальними для політичного процесу, провокують його головних акторів до мобілізації максимально можливого арсеналу засобів боротьби й самотвердження у суспільстві. Звернення до минулого, живих спогадів та переданих історичних смислів є неминучими в політичному житті суспільства, що трансформується. Складні економічні перетворення, труднощі соціального характеру парадоксальним чином актуалізують конфлікти гуманітарного плану, які поглиблюють процеси атомізації суспільства, відчуження та віддалення індивідуальних громадських ініціатив від спільних національних проектів. Спроби «подолати» минуле, «примиритися» з ним викликають ряд суперечностей, пов'язаних не стільки з унікальністю індивідуальних спогадів, скільки з політичними програмами конструювання спільної ідентичності на ґрунті пам'яті про конфліктне минуле.

Початок ХХІ ст. актуалізував згадану проблематику не лише у політичному просторі перехідних політичних систем, але й у масштабах нових викликів світового розвитку. Поняття «конфлікт пам'ятей», «пам'ятєва конфліктність», «війни пам'ятей», «меморіальне протистояння», «конкуренція спогадів» поступово утвердилися у науковому вжитку. Подібні дефініції з'являються в офіційних державних заявах, політичних деклараціях, у контенті громадських дискусій, у сучасному медіа-просторі. Наукова спільнота у сучасній Україні та закордоном активно розвиває ці концепти на міжнародних конференціях, круглих столах, методичних семінарах, спільних дослідницьких проектах.

Серед наукових праць, у яких розкриваються окремі аспекти в обґрунтуванні складних та багатозначних категорій, пов'язаних з протиріччями в інтерпретаціях минулого, дослідження західних вчених (Т. Адорно, Дж. Боднар, А. Боннет, Р. Козеллек, Ж. Мінк, А. Міхнік, П. Рікер, Е. Руттен, Ш. Требст, Л. Февр та ін.), а також науковців пострадянського простору (Г. Бордюгов, В. Демяненко, Т. Захарченко, А. Киридон, В. Масненко, Л. Нагорна, А. Портнов, В. Солдатенко, С. Троян, О. Удод, Л. Чупрій, Ю. Шаповал, В. Шнирельман та ін.).

Ретельний аналіз множинних інтерпретацій минулого та їх протистояння у політичному просторі, актуалізував потребу теоретичного визначення поняття «конфлікт пам'ятей», а також суміжних категорій, що до певної міри увиразнюють сучасні студії пам'яті, та є важливими при вивченні про-

тиріч суспільно-політичного характеру. Політична конфліктологія – сучасна та перспективна галузь знання, що є доволі затребуваною й перебуває на стадії постійного оновлення і деталізації. У процесі динамічного політичного розвитку суспільства система прийнятих типологій та означень політичних конфліктів доповнюється новими дефініціями, серед котрих специфічне дослідницьке поле поступово займають конфлікти пам'ятей та конкуренція інтерпретацій минулого.

Конфлікт пам'ятей складно співвіднести з прийнятою у сучасній конфліктології класифікацією, що розрізняє конфлікти цінностей і конфлікти інтересів. Протистояння з приводу суперечливих спогадів однаковою мірою може торкатися соціальних, етнічних, політичних, економічних та інших інтересів певних суспільних груп (або окремих особистостей), а також водночас актуалізувати потребу перегляду існуючої системи цінностей, норм, світоглядних орієнтирів. До прикладу, спогадки про Чорнобильську катастрофу для певної категорії населення передусім асоціюються з вимогами соціальних гарантій і компенсацій, для більшості ж вони слугують серйозним підґрунтям для осуду радянської системи державного управління й прийняття суспільно значущих рішень. У політиці між конфліктами цінностей та інтересів складно провести чіткі розмежування. Їх зв'язок значною мірою опосередкований: окремі конфлікти цінностей успадковані пам'яттю про минулі кривди та зіткнення; і навпаки – чимало дійсним інтересам й потребам суспільно-політичних груп.

Увиразноє згаданий політико-конфліктологічний підхід російський політолог Г. Козирев. Вивчаючи різні типи конфліктів у політиці, він розкриває поняття «міфологічне мислення», феномен якого особливо яскраво проявляється у соціально-культурних протистояннях. Сутність його, на думку вченого, полягає в тому, що пам'ять зберігає різні факти минулого, а інтелект «доопрацьовує можливі варіанти успішних деталей», в результаті чого створюється модель того, «що могло би відбутися...», а можливо, й відбулося». У такий спосіб створюється «фантомна модель», що може перерости у програму дій. Народна пам'ять у своїх міфах, легендах, фольклорі, пам'ятках історії, літературі і т.д. зберігає перемоги й поразки, кривди й «образи ворогів», стереотипи конфліктної взаємодії етносів. Весь цей тягар здобутків і недоліків може бути використаний для розпалювання ненависті у міжетнічному протистоянні, вважає вчений [14, с. 172–173]. Минуле, яке роз'єднує, бентежить, провокує, створює скандальні або «дражливі» ситуації у просторі дійсних суспільно-політичних відносин, а також апріорі закладає основи для багатозначних його витлумачень політичними акторами. Потенційно таке минуле і є основою для конкурентних відносин, а також конфліктів у політичному житті суспільства.

Особливою формою прояву суспільної пам'яті у політичній поведінці індивідів та їх груп є конкуренція інтерпретацій минулого (нерідко у науковій літературі на позначення такого явища суспільно-політичного життя використовують спрощені терміни – «конкуренція пам'ятей», «конкуренція жертв» тощо). Під цим поняттям розуміється форма упорядкованого суперництва за всезагальне визнання однієї з версій минулого, що регулюється певними правовими, політичними, соціальними, моральними нормами, правилами та законами і спирається на існуючу в суспільстві «культуру згоди». Згадані міри застереження дозволяють не допустити переростання такої конкуренції в насильницький конфлікт.

Внаслідок конкурентної боротьби мозаїка суспільної пам'яті не має стабільної структури й постійно видозмінюється, не допускаючи тим самим кумулятивного накопичення. Російський дослідник А. Соколов виділяє наступні типові види конкуренції або протиріч, що існують у мозаїці суспільної пам'яті:

конкуренція старого та нового, що природна для будь-якої цілісності, яка еволюційно розвивається;

конкуренція стилів мислення: побутово-міфологічного і наукового, образного та раціонального, детерміністського та імовірнісного;

конкуренція між різними політичними ідеологіями та доктринами;

конкуренція різних шляхів прийняття політичних рішень;

конкуренція національних мозаїк пам'яті, обумовлена регіональними відмінностями, різними культурно-історичними традиціями, етнопсихологічними особливостями [25, с. 67].

Можливість множинної інтерпретації минулого багатьма соціальними й політичними філософами розглядається як природна властивість людського пам'ятання і забування. «Пам'ять про те, що минуло й було усунуте, продовжує жити лише у багатозначному трактуванні інтраментально зрозумілої спонтанності», – пише німецький філософ Т. Адорно [1, с. 207]. За П. Рікером, відомим французьким мислителем, інтерпретація – «це робота мислення, котра полягає у розшифрованні смислу, що стоїть за очевидним смислом, у розкритті рівнів значення, закладених у буквальному значенні (...). Так символ та інтерпретація стають співвідносними поняттями: інтерпретація має місце там, де є складний/багаторівневий смисл, і саме в інтерпретації виявляється множинність смислів» [24, с. 18]. Антропологічний підхід американського науковця К. Гірца передбачає, що культура будь-якого народу – це зібрання текстів, кожний із яких сам є збіркою. Дослідник пише: «Як і більш звичні заняття, ретельне читання репертуару культурних форм можна почати з будь-якого місця й закінчити будь-де. Можна зупинитися (...) на якійсь одній, більш-менш обмеженій формі й постійно кружляти всередині неї. Можна рухатися між формами в пошуках ширшої єдності або повчальних суперечностей. Можна навіть порівнювати форми з різних культур, аби виявити їх характер на тлі одна одної. Але на якому рівні і як хитромудро б не діяти, провідний принцип один і той самий: суспільства, як і люди, містять у собі свої власні інтерпретації. Треба лише дізнатися, як здобути до них доступ» [6, с. 533]. Зрештою наведемо й позицію Р. Траба, який переконливо доводить, що сучасна реконструкція пам'яті сприяє зміцненню або веде до конкуренції між національними конструкціями ідентичності [26].

Конкуренція пам'ятей є різновидом політичної конкуренції, одного з найважливіших інститутів сучасних демократій, що визначає пріоритетні напрямки суспільно-політичного розвитку, представляє увесь спектр соціально значущих інтересів, спрямовує хід політичного процесу. Здорове конкурентне політичне середовище, ефект змагальності, присутній у політиці, обумовлені наявністю різноманітних за своєю сутністю суб'єктів і їх суперництвом. За аналогією з політичною конкуренцією [5, с. 102], у конкуренції інтерпретацій минулого можна виділити два типи суперництва: гомогенний і гетерогенний. При гетерогенному суперництві конкуруючі сили змагаються між собою за підтримку одночасно у різних соціальних групах, намагаються переконати у власній правоті якомога більшу кількість людей. Це масштабні дискусії, суперечки, обговорення, до яких залучають експертів, істориків,

очевидців, політиків, громадськість, з метою утвердження або оновлення певної версії минулого на офіційному рівні. Тут вирішення проблеми постає у альтернативності підходів. При гомогенній конкуренції пам'ятей – кожна сила спирається на «своїх» послідовників, суб'єктів-носіїв відповідних спогадів і націлена максимально відобразити та захистити їх інтереси. Зазвичай, це захист локальними спільнотами права на власну пам'ять, відмінну, неприйнятну, або незрозумілу іншим групам суспільства.

У політичному житті сучасних перехідних суспільств відчутний дисбаланс, порушення принципів чесної політичної конкуренції. Зокрема, науковці виділяють значну кількість існуючих конкуруючих концепцій української історії. Для прикладу наведемо перелік конкуруючих парадигм сприйняття минулого у сучасній Україні, визначений В. Масненко: українська етнічна парадигма; українська національна (національно-державницька) версія сприйняття минулого; штучні сепаратистські версії української минувшини; імперська російська традиція, яка декларується як понадетнічна; польська історична концепція [16]. Втім, як слушно підкреслюють західні вчені, було би наївно сьогодні очікувати від посткомуністичних країн рівномірного підходу до своїх спогадів [11]. За існуючого розмаїття конкуруючих змістів, творчий потенціал суспільства може розкритись лише на засадах поміркованого суперництва та вмотивованого, соціально виправданого змагання між основними суб'єктами політики пам'яті.

У соціально й політично неоднорідному суспільстві практично немислима одностійкість та єдність дій всіх його складових. Гетерогенність українського суспільства не варто розглядати як певне відхилення від норми. Сучасні західні політологи гетерогенність пов'язують з ідеалами лібералізму й демократії. У ключі такої парадигми розуміння політичних явищ і процесів ще М. Драгоманов підкреслював: «В одним тільки миру між нами не може бути; в справі поступу чи реакції, в справі кастових чи всенародних інтересів, бо се справи основні, з-за котрих вже тисячі років іде між людьми боротьба невсипуща, без котрої життя людей перестало би бути людським. Сієї боротьби не можна замазати ніякими розмовами про національну солідарність, а надто в нашій нації, котра, власне, нація плебейська. А що одні з нас будуть поступовцями поміркованими, а другі – радикальнішими, одні демократами індивідуальними, а другі – соціальними – те ми можемо одні в других потерпіти...» [7, с. 206–207]. Так у працях вченого послідовно доводиться думка про неминучість суспільно-політичних конфліктів, котрі можуть базуватись на різних релігійних віруваннях, зовнішньополітичних орієнтаціях, відмінних регіональних ідентичностях тощо.

Однак нерідко конкурентні відносини у сфері інтерпретації минулого призводять до затяжних, часом незалагоджених конфліктів, які щораз поповнюються новими свідченнями, скаргами, з'ясуванням дискусійних обставин. Подібні явища посилюються в перехідних суспільствах, розколотих за ставленням до таких фундаментальних цінностей як демократія, приватна власність, незалежність, ринок, форма правління й державного устрою, державна мова, завдання місцевого самоврядування тощо. Конфлікти пам'ятей відрізняються від конкуренції інтерпретацій минулого зокрема тим, що в цьому разі сторони налаштовані на вчинення шкоди одне одному, а їх політичну поведінку можна назвати ворожою, антагоністичною.

У нашій статті конфлікт пам'ятей пропонуємо розглядати як різновид соціально-політичного конфлікту, предметом якого є мину-

де та його репрезентації в дійсному часі різними суспільними групами. Йдеться про специфічний прояв суспільної пам'яті у соціально-політичній поведінці індивідів та їх груп. Конфлікти пам'ятей – це здебільшого не міжособистісні, а надіндивідуальні, політичні конфлікти, що значною мірою визначають хід подальшого суспільного розвитку. Їх актуалізація відбувається з усвідомленням контрсуб'єктами суперечливості політичних інтересів у трактуванні подій минулого, формування ними протилежних або суттєво відмінних цілей стосовно предмету боротьби, а також ворожих цілей один супроти одного.

Детальніші прикладні дослідження конфліктів пам'ятей дозволяють вирізнити їх основних акторів: організаторів, підбурювачів, співучасників, посередників, жертв тощо. Чимало подібних дослідницьких проєктів з'являються у наші дні та орієнтовані на вивчення можливості спільної європейської ідентичності. Здебільшого це колективні праці, у яких аналізується досвід і наслідки політичного конструювання конфліктів пам'ятей. Досліджується складна взаємодія між санкціонованими державою спогадами, споминами політичних сил та особистими згадками; характер і вплив різних носіїв пам'яті (істориків, політиків, педагогів, демонстрантів, солдатів, поліцейських, журналістів, письменників, блогерів тощо) у формуванні відповідних конфліктів. Широко обговорюються сьогодні й засоби пам'яттевої боротьби, такі як історичні наративи, пам'ятні церемонії, європейське будівництво, література, фільми, а також нові засоби масової інформації (Web-ресурси, соціальні мережі, мобільні телефони тощо) [див. напр. 10; 34; 35; 37].

У конфліктах пам'ятей можуть відобразитися особливості міжрегіональних, міжетнічних, міжконфесійних, міжгенераційних розбіжностей; протистояння по лінії «село – місто», «народні маси – політичні еліти»; ціннісні, ментальні, цивілізаційні та інші розколи ідентичностей. Зокрема головну лінію розмежування в сучасній Україні, на думку Л. Нагорної, створює антагоністична за своєю глибинною сутністю суперечність «радянської» та «антирадянської» ментальності, що виходить назовні у конфронтації прибічників соціалістичного і капіталістичного шляхів розвитку. Це істотна відмінність у масовій свідомості «сімдесятирічних» та «сорокарічних» ареалів радянської влади, різниця між якими – у природі соціальної пам'яті: сорокарічні мають гостре відчуття іншого світу, сімдесятирічні його позбавлені і не знають нічого іншого [20, с. 193–197].

Конфлікти пам'ятей постають на ґрунті ряду протиріч:

суперечність між абсолютною істиною, затребуваною ідеалами справедливості, законності, моральної відповідальності, та відносністю сьогоденної оповідної правди;

конфлікт між об'єктивним викладенням фактів, що сприймаються як абсолютна цінність, та вимогами політичної доцільності й прагматизму;

вибір більшої вигоди та суспільної користі (за теорією ігор) між консенсусною колективною пам'яттю та дискусіями про минуле;

протиріччя між цінністю «безпосередньої пам'яті», повагою до переживань людей та офіційними тлумаченнями цієї пам'яті, прагненням підвести її під абстрактні категорії, історичні відповідники, юридичні поняття.

Вимоги «публічного покаяння», «повернення честі», «негайного встановлення історичної справедливості», «проведення люстрації» є типовими ознаками конфлікту пам'ятей. Вони можуть розвиватися на локальному, суспільному, міждержавному, міжрегіональному рівнях політичних відносин.

У сучасній науковій літературі мають місце схожі за значенням поняття. Нерідко вітчизняні та зарубіжні вчені до означення таких проявів мнемічної діяльності суспільства застосовують поняття «війни пам'ятей», які тлумачать як кардинальні заходи їх учасників із кожну новою зміною політичного курсу – знесення пам'ятників, перейменування вулиць, відміна свят тощо (С. Коен [15], А. Портнов [22], В. Шнирельман [30]). Ж. Мінк називає конфлікти пам'ятей «*войовничими вимогами ідентичності*», що з'являються на внутрішній політичній арені та перед усім світом. Це своєрідний спосіб мобілізувати електорат. У таких війнах суспільню пам'ять інструменталізують, часто вдаючись до антонімічності зображення минулого у категоріях «свій» – «чужий», «жертва» – «злочинець» [18]. Сторони конфлікту вже не помічають альтернативних шляхів його розв'язання, вороже налаштовані одна проти одної, не сприймають взаємної критики. У праці Л. Нагорної окреме місце відводиться проблематиці «*битв за минуле*», в контексті яких дослідниця розглядає різні стратегії історизації, політику конструювання пам'яті, а також головне, на її погляд, протистояння у вітчизняних версіях історичної пам'яті – між пасеїзмом і презентизмом [19, с. 133–158]. З переліку вище наведених понять очевидне домінування алегоричного бачення пам'яттевого дискурсу, розуміння конфліктної проблематики сучасних студій пам'яті у категоріях метафоричного характеру.

Змістовно близьким до проблематики та теоретичного визначення категорії «конфлікт пам'ятей» є поняття «*війни пам'ятників*». У такий спосіб, приміром, Л. Чупрій описує наявні в українському суспільстві політичні конфлікти, що стосуються доцільності встановлення чи деконструкції пам'ятників, присвячених певним історичним діям чи подіям [28]. О. Удод підкреслює, що Україна періодично переживає гучні *конфлікти, пов'язані з амбівалентністю історичної пам'яті суспільства*: війна пам'ятників (спорудження монументів Катерині II, Й. Сталіну, невдалі спроби поставити пам'ятник І. Мазепі у Полтаві, руйнування і пошкодження пам'ятника В. Леніну), топонімів (перейменування міст, вулиць, присвоєння імен навчальним закладам), календарів (суперечності між так званими «червоними» днями календаря і реальні дати українського історичного календаря) [27].

Конфлікти пам'ятей можуть набувати радикальних ознак, призводити до насильства. Ця проблематика актуалізує парадоксальну за своєю сутністю дилему політичного світу. З одного боку, схильність до конфліктності, антагонізму та відкритого протистояння є визначальною ознакою радикальних політичних сил. Надмірна ж увага до історичного минулого, гіпертрофований інтерес у встановленні історичної справедливості, реабілітації характерні традиціоналістам, консервативно налаштованим політичним колам. Втім існує безліч прикладів у історії, коли ностальгійні настрої відіграли визначальну роль у формуванні радикальних політичних сил.

Англійський професор А. Боннет у своїх працях переконливо доводить, що ностальгія є невід'ємною та конструюючою частиною радикалізованої уяви. Він показує, як занурення у минуле і пов'язані з ним почуття втрати й жалю (установки та емоції, які в сукупності сформували ностальгію) сьогодні поступово перетворилися у маргінальні, були витісненні до рівня репресованих, і нині розвиваються в рамках радикалізму. Радикали мають «незручні відносини з політикою втрати». Туга за минулим найчастіше за своєю сутністю визначалася реакційною, сентиментальною антитезою

рушійним змінам та раціоналізму, і навіть особливою формою недуги. Однак в наш час, на думку дослідника, відбувається переоцінка місця ностальгії у політичному просторі. Ностальгія, відчуття тривоги перед обличчям зміни та, пов'язана з цим, прихильність до минулого реабілітовані в очах радикального політичного руху, який досі ідентифікував себе виключно з ідеологією та «поезією майбутнього». Останні соціологічні дослідження доводять, що сучасні молоді люди можуть, по суті, бути політично консервативнішими, ніж їх батьки. Постаті «молодого бунтівника», «борця за нове суспільство», «темношкірого повстанця», вважає А. Боннет, суттєво трансформувалися у гібридні образи, що поєднують ознаки різних етнічних, вікових, та ін. соціальних груп. В епоху динамічних і насильницьких змін, пише вчений, ностальгійні почуття є неминучими. Проте сучасні рухи опору, що ґрунтуються на принципах замкнутості, авторитаризму, консерватизму, мають короткозорий та емоційно переважаний погляд на політичний розвиток. Однак їх згортання неможливе без подолання суспільних страхів перед минулим та хронічного характеру ностальгії у соціумі в цілому [31; 32]. Комплекси та страхи з минулого значною мірою переносяться у політичні реалії сьогодення та визначають політичну ідентичність радикально налаштованих суспільних груп.

Серед причин та індикаторів соціально-політичної напруженості слід враховувати спадщину конфлікту в минулому та історію невирішених конфліктів. Конфлікти пам'ятей можна умовно розподілити на реальні та штучно створені (фасадні, надумані). Суб'єктами реального суперництва стають свідки, активні учасники певних подій минулого або їх нащадки. Успадковані конфронтаційні спогади таких суспільних груп законотворчо продовжують і генерують протиположний погляд в реальному часі. Реальні конфлікти вичерпують себе з часом (коли зникають живі очевидці, «жива пам'ять») або поступово переходять у стан відкритої громадської дискусії.

На відміну від реального, предмет штучно сконструйованого конфлікту пам'ятей, зазвичай, попередньо ретельно підбирається зацікавленими у конфронтації політичними силами. Він майже завжди відповідає ситуаційному контексту, що збільшує увагу громадськості до його розгортання. Коли говоримо про надумані конфлікти пам'ятей, то йдеться, перш за все, про використання суперечливого минулого в цілях: здобуття вигіднішої політичної позиції, перемоги на виборах, дискредитації супротивника, перерозподілу влади, зміни власного політичного статусу тощо.

Конфлікт пам'ятей – небезпечно суспільно-політичне явище, адже їх учасники не намагаються з'ясувати історичну правду, а лише шукають і відбирають аргументи на користь власної позиції, що з часом може набувати нігілістичних та руйнівних наслідків для суспільного розвитку. Як слушно доводить у своїй праці Г. Бордюгов конфліктуєчі сторони у подібних протистояннях практично не відрізняються за своїми методиками дій та передбачають політизацію історії, заборони, нагляд, покарання за інакудство, уніфікацію підходів до минулого ще на стадії навчання в школі [3]. Крихіткі компроміси, кон'юктурні домовленості, притаманні політичному світу, лише поглиблюють існуючі непорозуміння пам'ятевого простору.

Різними є наукові оцінки сутності й значення конфлікту пам'ятей, як і в цілому ціннісних конфліктів у політичному житті суспільства.

З одного боку, пам'ять суспільства та політика розглядаються як невід'ємні феномени, а втручання політиків і можновладців у процес формування доцільного та ідейно наповненого пам'яттєвого простору трактується як норма політичного життя суспільства. У цьому сенсі цікавою видається

ся концепція «Роботи з минулим» (з нім. «Aufarbeitung der Vergangenheit» – переосінка / осмислення / обробка минулого) Т. Адорно. Вчений вбачає зрілість соціальної структури не у вдаваному уникненні болісних сторінок минулого, але у свідомій роботі суспільства, в т.ч. й політиків, над помилками й уроками минулого. У складні для формування німецької політичної ідентичності 50–60 рр. ХХ ст. дослідник задає риторичне запитання: Чи можна припустити, що провина є комплексом, а навантаження себе минулим – хворобливою поведінкою, тоді як здоровому реалісту слід повністю зануритися у дійсне й реалізовувати свої практичні цілі? [2]. Утім подальші аргументи Т. Адорно цілком заперечують таке бачення. Вчений вважав загрозливою тенденцією підміни заклик «роботи над минулим» на випадкові та шкідливі відносини «всезагального прощення та забуття». Для Т. Адорно забути, відмовитись від пам'ятевого конфлікту – означає «руйнування пам'яті», неспроможність зрозуміти причини й докази минулого, нездатність реалізувати суперечливий характер своїх переконань. Спотворення фактів, уникнення самокритики, заперечення очевидного, забуття того, що ледь вдалося з'ясувати, конформізм є визначальними у сучасному трактуванні розумного й раціонального. Однак, саме така позиція, на думку Т. Адорно, водночас є й найбільш ірраціональною. Пропаганда та раціональна маніпуляція ірраціональним видається філософу певною ознакою тоталітаризму. Все, що реалізується за допомогою пропаганди, вважає вчений, залишається двозначним. У своїх численних працях дослідник наполягає, що робота з минулим буде реалізована лише тоді, коли вдасться подолати самі причини подій минулого. Доки ж такі причини продовжують діяти, чари минулого будуть нездоланими.

З іншого боку, проблематика пам'ятевого конфлікту може розглядатися й у рамках ширших, ціннісних й морально-етичних, підстав політичної діяльності. З цієї позиції основним завданням політика є прагнення максимальної злагоди у суспільстві та у міждержавних відносинах, досягнення найбільшої результативності відповідно майбутньому. Такий політик/державець докладає максимум зусиль для «подолання» образ й втрат минулого, та концентрується на проблемах дійсного часу і перспективах суспільно-політичного розвитку. Англієцька професорка політичної філософії С. Мендус переконливо доводить: «...Чим більша влада, тим більша повинна бути безсторонність, навіть у разі конфліктів із чимисьь небезсторонніми міркуваннями та переконаннями. Отже, посадові обов'язки можуть загрожувати чесності, оскільки офіційні посади несуть із собою моральні зобов'язання безсторонності, яка у свою чергу, може конфліктувати з менш безсторонніми зобов'язаннями, що надають нашому життю значення і є також, самі по собі, джерелами зобов'язань» [17, с. 57]. Прискіпливо вивчаючи проблематику співвідношення політики і моралі, дослідниця приходить до висновку, що суть політики полягає в досягненні результатів. З цього випливає, що інституції політичного життя повинні організовуватися таким чином, щоб забезпечити результати, і щоб люди, які в цих інституціях перебувають на службі (політики, політтехнологи, державні службовці), приділяли велику увагу насамперед питанням результату та ефективності [17, с. 58]. Очевидно, прагнення максимальної результативності передбачає зважування політиком можливих здобутків та загроз від перебігу конфліктів пам'ятей; прагматичну розробку шляхів і методів необхідного «подолання» або актуалізації минулого заради дійсного політичного розвитку; вираховування ймовірної динаміки («спалахів» і «згасань») суспільних протиріч у трактуваннях історичних подій.

Поняття «конфлікт пам'ятей» варто відрізнити від дефініції «конфлікт пам'яті» (внутрішні суперечності, амбівалентність, нашарування протилежних уявлень про минуле). Конфлікт пам'яті поглиблює складний психологічний стан людини. Це специфічні внутрішні переживання, коли попереднє знання та судження про історію свого народу, регіону, етносу, сім'ї тощо не співвідносяться або вступають у антагоністичні позиції до нещодавно набутих історичних знань та відомостей. Внутрішню стурбованість людини, амбівалентне ставлення до минулого складно діагностувати. Втім на рівні великих соціальних груп такий конфлікт можливо виявити за допомогою сучасних каналів пошуку й обміну інформаційними ресурсами.

До прикладу, наведемо опублікований перелік найпопулярніших статей 2012 року відкритої багатомовної мережевої енциклопедії «Вікіпедія» [38]. Тут виведено рейтинг найбільш запитуваних гасел цього вільного міжнародного інтернет-проєкту за країнами-учасницями. Аналіз сотні найчастіше відвідуваних статей україномовної версії Вікіпедії свідчить про помітну зацікавленість, або навіть певну стурбованість питаннями минувшини серед громадян України (принаймні серед користувачів Інтернетом). Зі сотні статей, що увійшли до списку найпопулярніших на україномовній Вікіпедії, 34 присвячені проблемам минулого, а також відомим історичним постатям. До порівняння, цей показник помітно менший для польської Вікіпедії – 20 статей історичної тематики; для угорської – 21; для російської – 15; для англійської – 6. Показово, на наш погляд, і те, до яких саме проблем минувшини звертаються користувачі цього інтернет-ресурсу у різних країнах. Приміром, спільним для перелічених вище користувачів національних версій Вікіпедії був інтерес до проблеми Другої світової війни. Стаття «Друга світова війна» була переглянута 185 319 разів; «II wojna światowa» – 939 972; «World War II» – 10 862 567; «Вторая мировая война» – 1 238 445 разів. Разом з тим, поряд з останньою помітний інтерес на ресурсі російськомовної Вікіпедії викликала й інша стаття, за назвою «Великая Отечественная война», що у 2012 р. налічувала 1 017 567 переглядів. Подібна двозначність, а нерідко й багатозначність історичних формулювань на рівні масової суспільно-політичної свідомості свідчить про глибинну внутрішню напруженість у суспільстві.

Конфлікт пам'яті – це суперечність, що може виникнути між набутим знанням про минуле у сім'ї та пропонованими образами про це ж минуле, представленими у шкільних програмах; між особисто пережитим/сприйнятим та пізніше відрефлексованим/переосмисленим у нових суспільно-політичних умовах тощо. Конфлікт пам'яті може перерости у глибоку внутрішню травму індивіда. Він обумовлений передусім множинністю самоідентичностей та відповідними вимогами кожної з них. Різні, нерідко протилежні судження про одні й ті ж події минулого можуть постати перед індивідом як громадянином, як представником певної політичної сили, як жителем окремого регіону, як фахівцем певної галузі тощо. Конфлікт пам'яті є зоною додаткового дискомфорту особистості, що не має дійсних підстав, але торкається її ціннісних орієнтацій, моральних переконань, ідеологічних настанов, її минулого і перспективного тощо. Тут сімейні традиції розходяться з офіційно декларованими наративами, внутрішні переживання з громадськими обов'язками, раціональні міркування з ідейними переконаннями тощо.

Конфлікт пам'яті персоніфікований та означає накладання в індивідуальній людській свідомості суперечливих уявлень, оцінок, емоцій з приводу певного факту минулого. Подібні стани індивідуальної свідомості значною мірою спровоковані перехідною політичною динамікою. Не буде зайвим у цьому ключі повернутись до Т. Адорно, який стверджу-

вав, що пануюча в нашій дні ідеологія усю відповідальність покладає на людей, а не на об'єктивні взаємовідносини. Неспроможність самих лише людей справитись з такою нішею не призводить й до зміни існуючих відносин. Суспільна неготовність сприйняти демократію переростає у самовідчуження суспільства [2]. Посилюють подібні міркування й сучасні соціологічні аргументи. До прикладу наведемо результати всеукраїнського опитування, проведеного організацією «Українське демократичне коло» 20–25 травня 2011 р. Дослідження показало, що відносна більшість українців (48,3 %) вважає, що відповідальність за конфлікт, який стався у Львові 9 травня 2011 р., несе, насамперед, влада. При цьому 20,3 % громадян покладають відповідальність за конфлікт на Всеукраїнське об'єднання «Свобода», 6,7 % – на проросійські сили, 6,1 % – на міліцію та інші правоохоронні органи. Не змогли визначитись 18,6 % [21]. З такого соціологічного зрізу чітко простежується неготовність суспільства приймати конфліктне минуле та виносити уроки з власних помилок, а також його схильність дистанціюватись від владних рішень.

Конфліктним тенденціям, які часом набувають нігілістичного та руйнівного характеру, протистоять кооперативні процеси, які не спрощують мозаїчності суспільної пам'яті, але додають їй багатогранності. На противагу зростаючому використанню конфліктного минулого у політичних цілях, у демократичних країнах практикується мирне співіснування різних версій минулого – *консенсус та полілог пам'ятей*. Цей специфічний вияв динаміки пам'яті в політичній поведінці членів суспільства означає досягнення ними рівноваги, єдності, згоди щодо трактувань спільного минулого; це також загальна налаштованість на таку злагоду в свідомості й діях політичних суб'єктів. На наш погляд, такий феномен потребує детальнішого вивчення, та заслуговує самостійного наукового дослідження.

Стан і динаміка конфліктів пам'ятей у суспільстві визначають характер політичної свідомості, як витворених історично і спрямованих у світ політики психологічних орієнтацій, ментальних рис, самосвідомості, діяльних політичних позицій тощо. Політична свідомість є одним із визначальних чинників суспільно-політичного життя, що суттєво позначається на обраних стратегічних та тактичних орієнтирах суспільства. Якісні характеристики політичної свідомості сучасного українського суспільства здебільшого визначаються менталітетом та попереднім політичним свідомом українського народу, вважає вітчизняна політолог В. Дем'яненко. Окрім тяжкої спадщини радянських часів (конфронтаційність масової свідомості, етатизм, периферійність українства, відчуття власного безсилля перед могутньою державою), вони відображають ще й негативні моменти її давньої історії (роздробленість регіонів, козацько-гайдамацька вольність, яка часто переходить в анархізм, тотальна неповага до закону і влади, хуторянська психологія). Дослідниця підкреслює, що це суттєво заважає входженню України в цивілізований світ. Водночас, стійкі демократичні потенції українців, терпеливість, вміння пристосовуватися до змін створюють сприятливі умови для проведення реформ та страхують суспільство від соціального вибуху в умовах тривалої економічної кризи [8].

Чітке розмежування понять «конфлікт пам'ятей», «конфлікт пам'яті», «конкуренція інтерпретацій минулого», «полілог пам'ятей» дозволить більш певно окреслити сутність й глибину політичного виміру спільного пригадування та забуття. Узгодження критеріїв й меж між публічним та особистим суттєво розширює стратегічні можливості політики пам'яті у напрямку до суспільного зближення та взаєморозуміння. Суперечливість й багатозначність,

закладена у конфліктогенний простір спогадів, черговий раз свідчить на користь потреби у розвитку спільної культури й етики пам'ятання.

Слідом за Т. Захарченко відмітимо, що, не дивлячись на міждисциплінарну основу досліджень пам'яті, які поєднують історію, політологію, соціологію, антропологію, літературознавство, мистецтвознавство, соціальну психологію, їх фундаментом залишається вивчення функцій пам'яті в суспільстві, де травми, наративи, перемоги й втрати – істинні та уявні – диктують сприйняття і оцінку подій, значимих для поведінки людей. Пострадянський простір, у якому нині поширенні багаторівневі конфлікти сприйняття минулого, надає багатий матеріал для дослідження цієї теми [11].

Сьогодні конфліктологічна парадигма меморіальних досліджень є досить актуальною та затребуваною. У сучасній Україні функціонує помітне число суспільно-політичних центрів, що в динамічному просторі політичних ігор, суспільних змін, взаємних обвинувачень розвивають взаємовиключні моделі бачення минулого. Час нагально вимагає розробки практичних рекомендацій зі виявлення та запобігання політичної напруги, викликаній суперечливими трактуваннями історії. Розуміння та поширення здобутків політичної конфліктології покликане навчити (як пересічного громадянина, так і політичних діячів) усвідомлювати цінність власних та чужих спогадів, шукати зони діалогу, погодження, обміну набутим досвідом. Йдеться також про становлення своєрідної ціннісно-моральної атмосфери у суспільстві, де різні позиції щодо минулого та його відмінні образи становитимуть конструктивну основу взаємодії між політичними суб'єктами. Відкриваючи можливості конкуруючим досвідам, легітимізуючи багатозначність інтерпретацій, сучасна меморіальна парадигма може стати серйозним підґрунтям розвитку толерантного, демократичного, позбавленого руйнівних та насильницьких форм суспільства. Способи попередження та врегулювання, а також шляхи подолання пам'яттєвих конфліктів є перспективним напрямком подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Адорно Т. Негативная диалектика / Теодор Адорно; Перевод с немецкого Е. Л. Петренко. – М. : Научный мир, 2003. – 374 с.
2. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого» / Теодор Адорно // «Неприкосновенный запас». – 2005. – № 2-3(40–41). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>
3. Бордюгов Г. «Войны памяти» на постсоветском пространстве / Геннадий Бордюгов. – М. : Издательство: АИРО-XXI, 2011. – 256 с. – Серия: Историческая политика и политика памяти в СССР, РФ и СНГ.
4. «Войны памяти?»: Взаимосвязь школьных учебников и конфликтов в Центральной Азии, на Южном Кавказе и в Молдавии в постсоветский период / Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung Braunschweig, 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.amudarya.net/fileadmin/_amudarya/bs/konf.pdf
5. Гаджиев К. С. Политическая наука: учеб. пособие / К. С. Гаджиев. – М. : Сорос-Международные отношения, 1994. – 256 с.
6. Гірс К. Інтерпретація культур: Вибрані есе / Кліфорд Гірс; перекл. з англ. Н. Комарова – К. : Дух і Літера, 2001. – 542 с.
7. Грінченко Б. – Драгоманов М. : Диалоги про українську національну справу // Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX – поч. XX ст. / Упорядник А. Жуковський. – Випуск 1. – К., 1994. – 286 с.

8. Дем'яненко В. М. Політична свідомість українського суспільства в умовах демократичної трансформації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. М. Дем'яненко. – К., 2003. – 36 с.
9. Дмитриев А. В. Конфликтология: учебное пособие / А. В. Дмитриев. – М. : Гардарики, 2000. – 320 с.
10. Європа та її болісні минушини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннаром; [пер. з фр. Є. Марічева]. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 272 с.
11. Захарченко Т. «Войны памяти»: Английская конференция о культурной памяти в Восточной Европе / Татьяна Захарченко // «НЛО». – 2011. – №11 (11-12 марта 2011 г.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2011/11/0/za56.html>
12. Ісаєв І. Конкуренція наративів, або поляки, українці, литовці й білоруси про минуле / І. Ісаєв. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/198/Artykul/100747>, Конкуренція-наративів-або-поляки-українці-литовці-й-білоруси-про-минуле
13. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнгарт Козеллек; пер. з нім. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 436 с.
14. Козырев Г. И. Политическая конфликтология: учебное пособие / Г. И. Козырев. – М. : ИД «ФОРУМ»: ИНФРА-М, 2008. – 432 с. – (Высшее образование).
15. Коэн С. Войны памяти и комиссии по примирению / С. Коэн // Журнал «Индекс». – 2001. – № 14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.index.org.ru/journal/14/koen1401.html>
16. Масненко В. Історична пам'ять як чинник національної інтеграції сучасного українського суспільства / В. Масненко // Збірник наукових праць (третій випуск), підготовлений за дослідницькою програмою кафедри філософії «Громадянське суспільство як здійснення свободи»; [За ред. А. Карася]. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 153–168.
17. Мендус С. Політика та мораль / С'юзен Мендус. – К. : Темпора, 2010. – 160 с.
18. Мінк Ж. Переосмислення парадигм соціальної пам'яті: між примиренням та реактивацією конфліктів минулого в Європі / Ж. Мінк // Всеукраїнська газета «День». – № 221. – 4 грудня 2008р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/258034/>
19. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. – К. : ПіЕНД, 2012. – 328 с.
20. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К. : Стилос, 1998. – 278 с.
21. Оцінка громадянами конфлікту, що відбувся у Львові 9 травня (травень 2011 року) // Українське демократичне коло. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polityka.in.ua/info/543.htm>
22. Портнов А. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій / А. Портнов. – К. : НІСД, 2009. – 160 с.
23. Проект «Пам'ять про війну. Війна пам'ятей», 2011–2012 рр.; Асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба»; Програма досліджень історії сучасної України ім. Петра Яцика: Видання за результатами трьох Круглих столів вчителів історії та українських й зарубіжних науковців. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.novadoba.org.ua/sites/default/files/files/ww2/bulletin-world_war_II.pdf
24. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П. Рикёр; пер. с франц. И. Сергеевой. – М. : Медиум, 1995. – 416 с.

25. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации: учебное пособие / А. В. Соколов. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2002. – 461 с.
26. Траба Р. «Другий бік пам'яті». Історичні досвіди та їхнє пам'ятання в Центрально-Східній Європі / Роберт Траба // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). Пам'ять як поле змагань. – С. 53–62.
27. Удод О. Історична пам'ять в Україні та європейські цінності / О. Удод // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – № 15. – С. 3–10.
28. Чупрій Л. В. Інтерпретація історичних подій у дискурсивних практиках політичних партій / Л. В. Чупрій // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1 (10). – С. 29–36.
29. Шебеліст С. Конфлікт пам'ятників і пам'яті, або Келін, Мазепа, Петлюра і полтавська дилема / Сергій Шебеліст. – Газета «День». – 2011. – № 32. – 23 лютого.
30. Шнирельман В. А. Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье / В. А. Шнирельман. – М. : ИКЦ «Академкнига», 2003. – 592 с.
31. Bonnett A. Radicalism, antiracism, and nostalgia: the burden of loss in the search for convivial culture / Alastair Bonnett // Environment and Planning A. – 2010. – volume 42. – P. 2351–2369.
32. Bonnett A. Left in the Past: Radicalism and the Politics of Nostalgia / Alastair Bonnett. – New York : Continuum Publishing Corporation, 2010. – 194 p.
33. Conflict in Memory: Interpersonal and Intergenerational Remembering of War, Conflict and Transition / MatchPoints Seminar, 10-12 May 2012, Aarhus University, Denmark. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memory.au.dk/conflict-in-memory/>
34. Conflict and Memory: Bridging Past and Future in (South East) Europe (Southeast European Integration Perspectives) / Ed. by Wolfgang Petritsch, Vedran Dzihic, Christophe Solioz. – Nomos Publishers, 2010. – 326 p.
35. Constructions of Conflict: Transmitting Memories of the Past in European Historiography, Culture and Media / Hall, Katharina; Jones, Kathryn N. (eds) // Series: Cultural History and Literary Imagination – Volume 15. – Oxford, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Wien, 2011. – VIII. – 274 p.
36. Memories of Conflict, Conflicts of Memory / International Conference, 12-13 February, 2013; Senate House, London. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.igrs.sas.ac.uk/sites/default/files/files/Memories%20of%20ConflictProgrammeFINAL%20\(2\).pdf](http://www.igrs.sas.ac.uk/sites/default/files/files/Memories%20of%20ConflictProgrammeFINAL%20(2).pdf)
37. Memory, Conflict and New Media: Web Wars in Post-Socialist States / Edited by Ellen Rутten, Julie Fedor, Vera Zvereva. – Routledge, 2013 – 288 p.
38. Most viewed articles on Wikipedia 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://toolsserver.org/~johang/2012.html>

Волянюк О. Я. Конфликты памяти в политическом пространстве: теоретические аспекты.

Раскрыта сущность и вариативность толкований понятия «конфликт памяти». Актуализировано проблематику конфликтов памяти в свете общественно-политических отношений и процессов. Предпринята попытка провести категориальные и методологические разграничения к изучению противоречивых трактовок прошлого в политическом пространстве.

Ключевые слова: общественная память, политическая жизнь общества, конфликт памяти, конкуренция интерпретаций прошлого, конфликт памяти.

Volynyuk O. Conflicts of memories in the political space: theoretical aspects.

The essence and variety of the concept «conflict of memories» are presented. The problematic of the conflicts of memories in the light of socio-political relations and processes is modified. This is an attempt to made categorical and methodological distinction to the study of conflicting interpretations of the past in the political space.

Keywords: *public memory, political life of society, conflict of memories, competition interpretations of the past, the memory conflict.*

ЗАКОНОТВОРЕННЯ ЯК ПРОЕКЦІЯ МАЙБУТНІХ ФРЕЙМІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Розглядаються питання законотворчого моделювання фреймів національної пам'яті в політичній комунікації. Викладені мотивації організації механізму створення передумов формування окремих суб'єктів як носіїв стратифікації соціальних інтересів на основі моделювання перспективної проблематики об'єктів інтерпретації та дискурсів національної пам'яті в правовому полі держави.

Ключові слова: національна пам'ять, меморіальні та споріднені закони, законотворення, парламентська практика, політична воля, почуття права.

Нинішній стан дослідження теоретичних і практичних проблем національної пам'яті перебуває у природно суперечливому процесі з'ясування традиційних витоків цього феномена як механізму самоідентифікації соціальних груп і особистості, актуалізації минулого в системі суспільних цінностей. Аналіз дискурсивних контекстів, історіографії проблеми в контексті світового досвіду відбувається у дискусійному полі, як популяризаторських, та й суто наукових уявлень про національну пам'ять. Це питання виявилось настільки відчутним у пошуках гармонізації суспільних відносин, що традиційні кафедри наукового дискурсу виявилися для його висвітлення доволі специфічними через усталені вади науково-соціальної комунікації. Тобто йдеться про необхідність актуалізації процесу висвітлення проблем національної пам'яті на рівні сучасної соціальної потреби в широкому розумінні.

Адже загальновідома теза про можливість прогнозування майбутнього на підставі досвіду минулого у даному разі не набуде ознак реального механізму без збагачення власне публічної сфери актуалізованими темами досліджень національної пам'яті. Тематично споріднені сюжети поширено кореспондуються в усіх сферах життя суспільства. Тематика спадковості національної пам'яті активно експлуатується також й політиками в боротьбі за владу. В принципі, Олімп можновладців видається, так би мовити, модератором навколопіарівських рухів в межах зрезжесованих конфліктів політичної історії. Парламентські вибори-2012 не тільки стали спадкоємцями своїх попередників, а судячи як із передвибірних програм партій, що стали парламентськими, так із законопроектних ініціатив, вивели сюжети національної пам'яті в арсенал інтенсивного впливу на електоральну свідомість. Таким чином зазначена проблема не лише має тенденцію до посилення інформаційного ресурсу публічної, а стає доволі помітним месіджем власне парламентської комунікації.

Дане дослідження не передбачає аналізу парламентського дискурсу на предмет залучення до інформаційного простору політики артикуляції історичного надбання суспільства. Це – предмет окремої розмови. У даному разі видається доцільним зосередитися на особливостях законодавчого процесу, що продукує нормативно-правові акти, які органічно пов'язані зі змістом національної пам'яті у часі і просторі, не обмежуючись минулим, а враховуючи сучасність та передбачаючи ті колізії, що неминучі у майбутньому.

Природно, що коли порушуються питання про функціонування політики пам'яті, політичними стають дискусії про так звані «меморіальні закони». Ця тема має достатню представницьку історіографію, проте вона в процесі своєї еволюції не лише не наближається до однозначного виміру, а набуває нових атрибутивних ознак конфлікту інтерпретацій. Ілюстратором такої тенденції може слугувати розроблений закордонними фахівцями класифікатор сутності меморіальних законів, що його викладає О. Маклюк, привертаючи увагу до двох видів меморіального законодавства: «по-перше, це чисто декларативні закони, що демонструють офіційну оцінку державою тієї або іншої події, по-друге, це закони, що передбачають кримінальне покарання за їх публічне заперечення, за погляди на минуле» [1, с. 311]. Видається очевидним, що у даному класифікаторі не дотримано єдиної основи поділу понять: адже так звана друга група «каральних законів» не може існувати самостійно, відокремлено від першої, оскільки оцінки й санкції можуть існувати в єдиному правовому полі, себто законі. Тож якщо декларативні нормативно-правові акти функціонуватимуть незалежно, то друга група в принципі на це неспроможна. Втім це, зрештою, деталі. Вони лише підтверджують той факт, що фрейми національної пам'яті міцно увійшли в усталену систему тематичного законодавства. Їхні змісти є предметом серйозних наукових дискусій. Як вважає В. Солдатенко, «... догматична сутність ухваленого закону (*про Голодомор – авт.*) може мати для розвитку самостійної, відокремленої від першої, негативні наслідки. Створено прецедент некомпетентного втручання в науково-дослідницьку сферу, яка за своєю природою не може не входити в пряму суперечність з натискнутою поведінкою владних структур, породжувати супертив ім» [2, с. 49]. У плані законопроектних робіт Верховної Ради України VII скликання вже вельми помітними стали тенденції до так званих компенсаційних ініціатив, які утворили своєрідну групу наближення до проблем національної пам'яті нормативно-правових актів. У першу чергу, це стосується комплексу законів про охорону історично-культурної спадщини, по-друге, тих законів, які окреслюють конкретні прошарки українського суспільства, що мають певні законодавчі преференції: ветерани війни, жертви сталінських репресій, нацистських переслідувань, діти війни, які мають свої усталені фрейми історичної пам'яті. По-третє, резервним, але таким, що має найближчу перспективу оновлення зазначеної тематики сюжетами «відкладеної проблеми», є корпус нормативно-правових актів, які мають схожий суспільний резонанс – йдеться про соціальні проблеми «чорнобильців», «афганців». Ця категорія громадян активно формує проєкцію спадкових традицій та біографічної системи цінностей.

З огляду на викладене набуває актуальності проблема адаптації комплексної проблеми законотворення в контексті реалізації політичної волі та проєкції почуття права на ті соціально-політичні виклики, що органічно пов'язані із концептами моделювання фреймів національної політики – явища, котре доцільно розглядати в широкому розумінні як категорію суспільного права.

Слушною видається думка Голови Верховної Ради України шостого скликання В. Литвина, який зазначив: «Ні у кого не викликає сумнівів те, що зв'язок між державою і правом двосторонній... Саме концептуальна визначеність категорії державотворення проявляється насамперед через «почуття права», тобто здатність за допомогою формальних, абстрактних приписів визначити потенціал успішного еволюціонування держави» [3, с. 7]. Звичайно в розумінні категорії законотворення ми не можемо уникнути ви-

значень суб'єктів цього процесу, що на відміну від суб'єктів законодавчої ініціативи не конституційовані, а становлять соціальну основу єдиного джерела влади, яким, як відомо, є народ України. Консолідована позиція народу впливає, формується в результаті змагальності численних інтересів та елементів українського суспільства. Таким чином в процесі спілкування люди не з ними формуються та згодом формалізуються певні суспільні відносини і потрапляють у певну залежність від характеру цих відносин. Такі відносини являють собою і поєднання, і змагальність загального та індивідуального, відбиваючи двоїсту природу людей – як суспільної істоти і як окремого індивідуума із власними ціннісними орієнтаціями та досвідом.

Оскільки в єдиній волі суб'єкта втілюються об'єктивний момент загальності, а з іншого боку – момент об'єктивної одиничності, виникає потреба в особливому способі реалізації в ній свободи суб'єкта, що могло б зняти зазначену внутрішню суперечність [4, с. 8]. Це зняття відбувається через заперечення сваволі, підпорядкування суб'єктивної одиничності об'єктивній волі, що орієнтується на загальність змісту суспільної системи цінностей. Таким чином необхідним способом утворення загальних прийнятих норм у спілкуванні індивідів стає право, яке по суті виступає як форма заперечення сваволі в діяльності людини та утвердження у ній об'єктивної волі суб'єкта, в якій реалізується його особлива суб'єктивність й визначаються межі його індивідуальної свободи.

У контексті демократичної комунікації визначальним для артикуляції суспільних інтересів на теренах давньої Русі стало звичаєве право як «правило масової поведінки». Його сутність полягає у наступному: частота повторення і переконання у правомірності поведінки – основні елементи «звичаєвого права», які можна розглядати як фреймові витoki національної пам'яті.

Проте звичаї, розраховані на добровільне прийняття ними людьми, у державній практиці виявилися багато у чому непридатними. Довербальна комунікація звичаїв і традицій витісняється мовою законів. Зміцнення процесу законотворення як цілісного стійкого явища суспільного життя пов'язується із переходом держави до такого етапу її розвитку, коли законотворча діяльність стає складовою роботи державного апарату, спрямованого на вироблення законів держави, дієвість яких багато у чому залежить від звичасвих витоків спільноти.

Власне законотворення є ознакою соціальної держави. Дослідження соціальної держави через її правовий вимір і є проникненням у сутність правової держави не стільки в її загально соціальному понятті, скільки в аспекті певних державно-правових інститутів, за допомогою яких реалізуються та гарантуються права і свободи людини і громадянина. Звичайно, що правові норми завжди вимагають визнання їх суспільством. Норми, які не враховують цього і не визнаються суспільством, не є правовими, приречені на нереалізацію і в кінцевому рахунку на скасування. Саме тому комунікативні канали демократичних держав виконують функції артикуляції традиційного суспільного ставлення до системи норм права, апеляції до ідеї правової рівності, що має бути покладена в основу законотворення. У такий спосіб, як зазначає С. Кириченко, правова держава зводиться до мінімуму можливості звести в ранг закону свавілля законодавців, які нехтують усталеними нормами суспільної моралі [5, с. 138].

Проте зміст такої запобіжної функції полягає у концентрації законотворчих ініціатив на рівні осмислення втілених у цих ініціативах потреб складових суспільства. Складовими суспільства у даному разі виступають суб'єкти

політичної комунікації [6, с. 126]. При цьому можливості щодо артикуляції ініціатив різні, проте кожна з них становить елементи загальної потреби суспільства у формуванні системи правових норм, що наближаються до спільного знаменника. Вочевидь наближення, як процес пошуку суспільної злагоди, не матиме завершальних форм, оскільки він неминуче наражається на одвічну проблему пошуку соціальної справедливості. Це поняття обмежує право, що логічно є базою соціально-правової держави, а також загрожує зруйнувати ту концепцію права, котра робить його гарантом індивідуальної свободи, оскільки те, що буцімто справедливо для одного індивіда, може бути несправедливим для іншого (Г. Дашутін, М. Михальченко) [7, с. 133]. Без усвідомлення цього процесу механізм з'ясування сутності артикуляції соціальних інтересів у комунікативній моделі законотворення позбавляється чітких орієнтирів, здійснюється стихійно, методом проб і помилок, непродуктивно витрачаються інтелектуальні, психологічні зусилля багатьох політиків, фахівців, науковців.

Очевидно, що державу до здійснення законотворчої діяльності спонукає соціальна потреба у виробленні необхідного для правового регулювання суспільних відносин законодавчого акта. Відтак стійке існування різних суб'єктів законотворення зумовлюється їх відношенням до одного й того самого процесу вироблення певного законодавчого акта, що опосередковується організуючим рішенням верховної влади. Усвідомлення владою названої вище потреби диктує загальну спрямованість діяльності цієї влади на задоволення вказаної потреби. Отже, та сила, яка справляє вплив на дії влади, є вирішальним чинником у виробленні певного законодавчого акта. Однак в цьому діянні верховної влади виявляє себе також протилежна сила – сила незаінтересованої окремих представників суспільства у виробленні відповідного закону. Саме тоді має спрацювати політична воля можновладців. Аргументативним визначенням видається поняття «політична воля», що її обґрунтовує В. Смірнова: «Політична воля є компонентом суспільної свідомості й визначається поєднанням буття даного суб'єкта і його свідомості. Вольовий фактор у політиці традиційно замкнений на політичному лідері та політичній еліті» [8, с. 120].

У зв'язку з цим варто зазначити, що функціонування правових регуляторів у суспільстві доводить: найчастіше в авторитарних переважно формаціях до рівня закону підносилися не воля народних мас, а воля бюрократичної верхівки держави, яка шляхом узурпування влади здобувала можливість нав'язувати суспільству свою модель соціальної регуляції. Сприйняття політичної волі народом не передбачає зворотного зв'язку. Саме нормативістська концепція законотворення дійсно розглядає процес об'єктивації без комунікативного зв'язку, що означатиме його відірваність від народу як джерела влади, передовсім, законодавчої, здійснення законотворення бюрократизованою нелегітимною владою, яка не узгоджує свої рішення з виборцями, коли народ в цілому і кожен виборець зокрема не має можливості висловитися з приводу цих рішень, а самих демократичних механізмів процедур апробації державних рішень не існує. Формування механізму апробації можливе за умов персоніфікації індивідуальних потреб в загальному, консолідованому законотворенні, коли соціальний суб'єкт стає зацікавленим у відповідному захисті своїх уявлень, досвіду, цінностей.

Вочевидь, знеособлений контроль не є життєздатним, оскільки прагнення державної влади до вироблення певного законодавчого акта, її мотивація в результаті різновекторних впливів визначаються як результат зі-

ткнення різних особливих інтересів усередині суспільства, а також безпосередньо в середовищі даної влади. Теоретична діяльність пізнання умов законодавчої діяльності здійснюється у відношенні державної влади до тих умов, що об'єктивно склалися в суспільстві. Але оскільки пізнання будь-якого об'єкта відбувається завжди через індивідуальне пізнання його окремими індивідами, то і в даному разі уявлення влади про умови законотворчої діяльності безпосередньо існує у численності самостійних уявлень індивідів. Таким чином виникає потреба інтегрувати ці окремі уявлення, привести їх до деякого одного уявлення. Та оскільки кожний з цих індивідів є одночасно носієм як загального інтересу (як представник влади), так і особливого індивідуального інтересу (як індивід взагалі), то пізнання умов законотворчої діяльності владою являє собою складний суперечливий процес, зумовлений суперечністю захисту фреймів пам'яті.

«Чорні діри» в законодавстві, порушення законів і правових норм підсилювали соціальну апатію і перетворювали населення в об'єкт маніпуляції елітних груп. В Україні дотримувалися електорального суперництва, але адміністративно-силовий тиск викликав сумніви в легітимності виборів, провокував кризу легітимності влади в цілому», – зазначає Ю. Левенець [9, с. 39]. З цього випливає висновок: чим розвинутіше вихідне протиріччя, гостріше і ближче воно до свого вирішення, тим необхіднішими виявляються все більш радикальні перетворення суспільних, державних і правових інститутів, загальнішою стає об'єктивна зацікавленість влади у змінах законів держави, а отже, у здійсненні того чи іншого законотворчого процесу із урахуванням соціальної потреби.

Таким чином, обумовленість останнього об'єктивною необхідністю та наявністю відповідної заінтересованості влади в ньому не лише не виключає, а, навпаки, передбачає появу в кожному законотворчому процесі суб'єктивних особливостей. Якщо законотворчий процес реалізується в законодавчій діяльності державного апарату, то суб'єктивні особливості цієї діяльності (її ціль, рішучість верховної влади реалізувати цю ціль, прийняття нею рішення про здійснення конкретного законодавчого процесу і формування його ідеї, теоретична діяльність пізнання необхідності даного процесу, нарешті, відповідне виявлення волі суверена і практична діяльність державного апарату, який виконує дане рішення верховної влади) так або інакше відбиваються на здійсненні законотворчого процесу. В кінцевому рахунку ефективність цього процесу залежатиме від інформаційного (в широкому розумінні) забезпеченні дій, що містить системну аргументацію правомірності законотворчої ініціативи. Приклади такої змагальності ми можемо зустріти в політичній історії сучасної України. Доволі показовою у зв'язку із цим є конкурентна ситуація у законопроектній царині, що вже сформулася у Верховній Раді України VII скликання. Адже вже з 2013 року парламент у черговий раз збільшив кількість профільних комітетів, що й надалі ускладнюватиме процедуру вичерпності предметів відання профільних комітетів, призведе до роботи по створенню так званих альтернативних законопроектів не без участі парламентських лобістів, цинічний прагматизм яких не співвідносний із соціальним романтизмом [10, с. 4].

У зв'язку з такою наступальною діяльністю влади, як провідного суб'єкта законотворчого процесу, інші учасники політичної комунікації потрапляють в ситуацію корегування правових норм, що їх здійснює пануюче джерело політичної волі в особі Президента України. Необхідність змін норм функціонування суспільного організму з боку влади обумовлює проникнення нових суджень, оцінок, думок у масову свідо-

мість, зокрема, й за допомогою політики історичної пам'яті. Спосіб їх поширення багато у чому залежить від типу політичного режиму. Формування в соціумі ціннісних орієнтацій, акумульованих на процес вдосконалення системи суспільної поведінки, що являє собою мету законотвірчої діяльності, є природним бажанням демократичних держав – законотвірча діяльність в такому разі прагне до широкої моделі участі усіх можливих суб'єктів законотворення.

Проте усі наполягання на змістовній завершеності горизонтальної (лінійної) моделі комунікації в частині законотворення, що обумовлюватиметься типом політичного режиму, не мають суттєвих підстав з огляду на взаємопов'язаність каналів законотворення, комунікативну насиченість політичних інститутів і складових громадянського суспільства у складній взаємодії по пошуку оптимального варіанту нормативно-правого акта. Вочевидь йдеться не про горизонтальність чи вертикальність соціальної комунікації у правовому просторі держави як індикатора рівня демократичності суспільства: зазначена схема лише кореспондується із загальним класифікатором видів законотвірчого процесу.

Сутність цього визначення впливає, як зазначає О. Ющик, з того, за чиєю ініціативою – верховної влади чи опозиції – законотвірчий процес здійснюється. Відтак він взагалі може бути розділений на два основних види – на процес, який здійснюється верховною владою ініціативно, «зверху», і процес, здійснення якого диктується верховній державній владі «знизу»; між ними, залежно від тих чи інших особливостей, розташовуються проміжні різновиди законодавчого процесу, що тяжіють до того або іншого з цих видів. Існування законодавчого процесу двох вказаних видів пояснюється тим, що в ході історичного процесу верховна влада будь-якої держави опиняється завжди в одній із двох принципово різних ситуацій, залежно від того, на якій стадії знаходиться розвиток вихідного протиріччя, яку лінію політичного розвитку – спадну чи висхідну проходить дане суспільство. З цього робиться висновок, що дійсним законотвірчим процесом є вироблення законодавчих актів державним апаратом з ініціативи верховної влади, процес, здійснюваний «зверху». У більшості випадків справа відбувається саме таким чином. Навпаки, здійснення владою законодавчого процесу під диктовку «знизу» часто має характер непослідовний, суперечливий, порушує системність у законодавстві або ж взагалі припиняється без прийняття необхідного акта [11, с. 166].

З таким твердженням можна погодитись, якщо розглядати законотвірчий процес в ракурсі реалізації законотвірчої функції інститутом державної влади. Натомість у широкому розумінні процесу законотворення факт прийняття нормативно-правого акта є результатом політичної комунікації незалежно від його змісту, оскільки сам зміст як концентрація правової інформації є втіленням волі законодавця, а акт припинення – результатом зворотної дії комунікативного впливу. Адже закон не може діяти незалежно від суспільства, він завжди буде фактором соціальної активності та джерелом перманентного поступу законотворення як ознаки життєздатності суспільного організму. Визначним тут є інститут політичних партій. Їх комунікативну природу, орієнтовану на законотворення, визначає механізм реалізації (виконання) партіями конкретних функцій, основними з яких є боротьба за владу і здійснення влади, формування ідеологічних доктрин, апеляція до історичної пам'яті та формування відповідної громадської думки.

Прикро, що в такій боротьбі використовуються маніпулятивні прийоми експлуатації ціннісних орієнтацій, системи моральних підвалин, що

належать до змістовних ознак самої сутності національної пам'яті. І на цьому тлі слушно може видаватися думка про те, що «коли ... парламентарі вважатимуть себе експертами з історії, це поставить під загрозу самостійність історичної науки. Аналогічна загроза може виходити і від самих істориків: приміром, коли у посткомуністичних країнах вони організують витоки інформації з поліцейських архівів задля компрометації своїх політичних супротивників в ім'я т. зв. перехідного правосуддя» [12, с. 119].

У загальному контексті стає зрозумілою небезпека перманентної переконтації, ревізії підвалин формування загальнонаціональної толерантності до оцінок минулого на засадах цивілізаційного примирення. Посилення ролі і місця політичних партій, як суб'єктів структуризації єдиного соціально-правового поля держави, руйнується безпринципною прагматичністю політичної боротьби та оволодіння електронним ресурсом за будь-яку ціну. Водночас соціологічне опитування доводять, що реальне піднесення ролі партій в суспільстві не відбулося. На жаль, воно пригальмовано також й відновленням мажоритарно-пропорційною системою виборів у 2012 р. Згідно з даними соціологічного опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Розумкова, виборчі розчаровані початком роботи Верховної Ради України VII скликання. Передовсім йдеться про діяльність парламентських партій, насамперед провладних. Особистого голосування від народних депутатів вимагають понад 90 відсотків громадян – «Народ і так не дуже любить своїх обранців, а вже коли їх на робочому місці не видно і поготів засмучується» [13, с. 1]. Природно, що результати соціологічних досліджень віддзеркалюють не лише рівень іміджу політичних партій в масовій свідомості, а й механізм вивчення громадської думки в процесі вдосконалення методики застосування формалізованого спостереження та статистичних процедур при аналізі змісту соціальних настроїв.

У практиці активізації суспільного законотворення відокремлюються кілька груп базових прав, які забезпечують функціонування публічної сфери. До першої належать права, котрі безпосередньо забезпечують участь в раціонально-практичних дебатах: свобода слова, преси, зборів, асоціацій. Так само сюди потрапляють норми, що стосуються можливості реалізації власне політичних прав у публічній сфері – право апеляції, рівних можливостей у виборах тощо. Друга група пов'язана із правовими нормами, що забезпечують основні свободи громадянина, себто захист персональних даних, недоторканність житла тощо. До третьої групи належать права, котрі стосуються активності носіїв соціальної пам'яті: індивідуальних чи групових. На думку Ю. Габермаса, «наявність публічної сфери є передумовою до певних змін всередині політичної системи – атмосфера критичних дебатів висунула нові вимоги до парламентських процедур. Представницькі органи стали відкритими, їхня діяльність набула конструктивності в плані організації зворотного зв'язку по відношенню до різних суспільних груп. У розвиток цієї ідеї варто подумати і про те, яким чином слід доповнити існуючі парламентські утворення інститутами, котрі піддали б виконавчу владу, включаючи органи юстиції, посиленому легітимізаційному тиску з боку зацікавленої клієнтури і правової громадськості» [14, с. 179].

Висловлена Ю. Габермасом теза про посилення комунікативної функції у сфері законотворчості в напрямку її соціалізації інститутами громадянського суспільства кореспондується з ідеєю комунікативної влади, коли легальність законотворення має співвідноситися з легітимністю влади, особливо законодавчої. В кінцевому рахунку легальність виходить від

самої державної влади, яка приймає закони і контролює їх виконання. Гармонія цих властивостей, що, правда, переважно перебуває у площині політичної теорії. На практиці вони існують у стані перманентної змагальності, часом конфліктної, коли парламент приймає закони, а вони не визнаються громадськістю. Науковий апарат політичної науки має систематизовані категорії, що віддзеркалюють явища, які можуть в певних обставинах порушити, а часом й зліквідувати легітимність влади (категорія делегітимності). Головним джерелом делегітимзації вбачається суперечність між універсальними цінностями суспільства і партикулярним інтересами владної еліти. Ця модель засвідчує важливість зворотного зв'язку у політичній комунікації між представницьким органом і виборцями, передовсім, у галузі прийняття таких законів, які б не суперечили інтересам народу. У зв'язку з цим постає питання про наявність суспільних запобіжників у процесі прийняття нормативно-правових актів на рівні задоволення соціальної потреби в процесі законодавчого процесу. Адже між прийняттям чи відторгненням закону суспільством і його формуванням прокладений кореляційний зв'язок: питома вага непопулярних законів багато у чому визначається низьким рівнем чи взагалі відсутністю у суспільства демократичних процедур участі громадян у процесі законотворення.

В контексті теорії «інформаційного дефіциту», суть якої полягає у тому, що при збільшенні потоків інформації в соціальній системі цю інформацію більшою мірою сприйматимуть люди з вищим освітнім і соціальним статусом, наше суспільство матиме невтішну тенденцію до своєрідної стратифікації соціальних суб'єктів законотворення. По суті в процесі артикуляції законотворчих ініціатив віддзеркалюється така закономірність, як захоплення «комунікативної влади» олігархічними угрупованнями в нашому суспільстві. Відсторонення від інформаційних потоків ЗМК в процесі конкурентного законотворення соціальних аутсайдерів помітно посилює розпорошеність складових соціуму, а разом із тим актуалізує комунікативну активність складових «третього сектора». Їх робота помітно поживляється під час виборчих кампаній. Останнім часом інформаційний ресурс таких, скажімо, соціальних комунікаторів, як «альтернативний уряд», «молодіжний парламент», «комітет виборців», «народна ініціатива» тощо перебуває на піднесенні і за сприятливих умов може стати відчутним фактором комунікативного тиску на владу в частині законотворення. Отже змагальність соціальних ініціатив у правовому полі на рівні законопроектних варіацій об'єктивно породжуватиме нових фігурантів цього процесу, і будь-які спроби влади обмежити такий діалог формалізованими вимогами до якості законотворчої інформації не тільки створюватимуть чи посилюватимуть інформаційний дефіцит, а й породжуватимуть абсентеїзм, зневагу до закону. Натомість інформування сприяє усвідомленню потреб громади, розумінню напруження та невдоволення, які відчують члени громади, спонукає їх до започаткування позитивних дій з метою прийняття відповідних рішень.

Розглядаючи низові ланки формування комунікаторів законотворчої інформації як структурні складові загального каналу політичної комунікації, варто зазначити, що їх особливості пов'язані із рівнем політичної культури громадян. Політична культура не є тотожною поняттю правової культури, остання виступає якісною характеристикою першої. Вочевидь ми маємо враховувати, що довготривалий розвиток України у складі імперських політичних структур, невдалі спроби власного державотворення в минулому, авторитарні традиції «зачистки масової свідомості» глибоко вкарбу-

вали у суспільну свідомість відчуття відстороненості від форм участі громадянина у великій політиці. В нинішніх умовах риторичним залишається питання, що його артикулює А. Погорелова: «Чим наше законодавче слово відгукнеться – розумінням, ентузіазмом громадян чи протестними мітингами? Пошук відповіді веде до висновку, що громадськість має бути затребуваною не лише і не стільки у виборчих кампаніях, скільки у постійному діалозі з владою на всіх рівнях, у роботі над законопроектами, у спільному пошуку істини разом з владними структурами, політичними лідерами, бо це – надійніше» [15, с. 32]. Тому перспектива соціального законотворення в сучасній політичній системі України залежить від умов розвитку громадянського суспільства і має бути матеріалізована у таких напрямках:

розвиток інформаційних ресурсів прозорості і доступності комунікативних мереж;

соціалізація законотворчих ініціатив на засадах їх публічності;
популяризація законотворчої інформації на рівні суспільних відносин;
структуризація змагальності законотворчих ініціатив.

Вочевидь організаційне забезпечення зазначених процесів за арсеналом властивих їм функцій не може бути здійснене виключно можливостями «публічної сфери». Помічена властивість виступатиме лише неодмінною передумовою їх започаткування. Проте без відповідного функціонування інститутів державної влади, зацікавленості влади у використанні інформаційного ресурсу соціальної законотворчості, його правового, організаційного та навіть комунікативного забезпечення вбачається важливим гармонізувати консолідований із владою механізм соціального законотворення. Під таким кутом зору об'єктивна дія права зводиться, фактично, до дії «об'єктивного права», або нормативно-правової сторони права на суб'єктів суспільних відносин, тобто, по суті, виступає як дія закону. При цьому чітко розрізняються два аспекти в єдиній дії права, про які йшлося вище. З одного боку, закон встановлюється для всіх суб'єктів суспільних відносин, він діє як на громадян та юридичних осіб, так і на посадових осіб публічної влади. «Його дії підпорядковується поведінка всіх суб'єктів, у тому числі діяльність посадових осіб публічної влади, незалежно від юридичної діяльності державного апарату, лише як результат функціонування існуючої нормативно-правової системи (об'єктивна дія права). З іншого боку, утвердження та підтримання системи правовідносин у суспільстві як необхідного правопорядку – це та дія права, яка неможлива без юридичної діяльності», – зазначають М. Теплюк і О. Ющик [16, с. 34].

Проблеми структуризації процесів законотворення перебувають у прямому зв'язку з комунікацією ініціатив, пов'язаних із трансформацією політичної системи суспільства. Прагнення громадян до сублімації своїх інтересів можуть бути матеріалізовані відповідно до існуючого механізму перетворення соціальної потреби на загальнообов'язкову норму соціального буття. Таким чином законотворчість має виконувати завдання закріплення в законі нових реалій, прийнятних для соціуму моделей суспільних стосунків, що мають бути втілені в загальній системі поведінки усіх членів суспільства. Отже, артикуляція суспільних інтересів актуалізує проблему суб'єктивізації законотворчих ініціатив.

У структурі політичної комунікації власне соціальні автори законотворчих ініціатив перебувають у сталій залежності від повноважень конституційних суб'єктів законодавчої ініціативи. У цьому, власне, і полягає специфіка перетворення соціального законотворення на етап професійного законодавчого процесу. При адаптації особливостей цього процесу на

діалогічну систему комунікації ми, по-перше, маємо враховувати чисельність джерел, що мають право на створення повідомлень, а по-друге, мати на увазі, що в ієрархічній комунікації існує постійна потреба в інформаційному збагаченні цих джерел. Таким чином систематизація законотворючих ініціатив суспільства структурується на рівні суб'єктів законодавчої ініціативи, які на відміну від соціальних комунікаторів громадських ініціатив виступають учасниками правовідносин. Суб'єкти права законодавчої ініціативи перебувають у прямому зв'язку з парламентом. Таким чином, цей зв'язок виявляється у двох напрямках. По-перше, через суб'єктів права законодавчої ініціативи забезпечується можливість своєчасно отримати законопроекти, підготовленими зацікавленими сторонами в правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин. По-друге, суб'єкти права законодавчої ініціативи забезпечують можливість координації та погодження в законодавчому масиві різних суспільних інтересів, до певної міри унеможливаючи в такий спосіб виникнення підвалин для соціального конфлікту. Діалогова модель комунікації між парламентом і суб'єктами права законодавчої ініціативи обумовлена передовсім представницьким характером самої Верховної Ради України. Депутати, що представляють народ як безпосередньо, так і через комітети і тимчасові комісії парламенту, мають віддзеркалювати інтереси і волю народу в різних сферах державного і суспільного життя. Зокрема, відповідно до закону про комітети Верховної Ради України при здійсненні законопроектної функції комітети зобов'язані вивчати громадську думку, розглядати звернення громадян, будь-які пропозиції, що свідчать про потребу в прийнятті нових законодавчих актів [17, с. 73].

Нині в Україні гострим залишається питання про відповідність суб'єктів законодавчої ініціативи принципу поділу державної влади, актуалізувалася проблема стримування відомчих інтересів та підвищення якості законопроектних робіт. Природно, це не означає, що визначене нині чинною Конституцією України коло суб'єктів законодавчої ініціативи, якими є Президент України, народні депутати, Кабінет Міністрів України та Національний банк України, залишається вичерпним і не може бути зміненним в процесі еволюції політичного режиму в Україні.

На нашу думку, процеси демократизації усіх сфер життя суспільства, які мають неоднозначний характер після президентських виборів 2010 р. та відновлення дії Конституції 1996 р. в Україні, вимагають комплексного розв'язання питання трансформації народних ініціатив як комунікаційного джерела законотворення до статусу офіційно врегульованого суб'єкта законодавчих ініціатив. Настав час перейти від декларацій актуальності залучення громадян до реальних процесів законотворення, до визначення механізмів такого волевиявлення. Якщо в Литві, приміром, законопроекти подаються до парламенту не лише депутатами, президентом і урядом, а також 50 тис. громадян, що мають право голосу [18, с. 283], то в Україні можливість залучення громадян до цього процесу все ще перебуває у площині теоретичних дискусій та нереалізованих пропозицій.

При констатації того факту, що до рангу суб'єкта права законодавчої ініціативи в Україні досі не включений власне народ, наше суспільство водночас має проблеми, а, можливо, навіть потерпає від кількісного перегину суб'єктності законодавчої ініціативи в бік виконавчої влади. В умовах організації державної влади на основі принципу поділу влади такий стан справ не відповідає забезпеченню всебічних гарантій зосередження законодавчої влади в парламенті. Це питання до певної міри актуалізує й

той факт, що у багатьох зарубіжних держав інституції виконавчої влади або зовсім не наділені правом законодавчої ініціативи, або представлені лише одним суб'єктом. Наприклад, у США, Великій Британії згаданим суб'єктом права законодавчої ініціативи є депутати, що водночас не означає позбавлення виконавчої влади можливості брати участь у законодавчій діяльності. У США президент у своїх щорічних посланнях Конгресу викладає певні положення, програми законодавчої діяльності, а необхідні законопроекти адміністрація вносить через відповідних конгресменів. Однак ні президент, ні уряд правом законодавчої ініціативи не наділені. Збільшення аналогічних прикладів на рівні порівняльного аналізу доводить перспективу доцільності та раціональності звуження кола суб'єктів права законодавчої ініціативи в Україні за рахунок інституцій виконавчої влади. Можливо, це стане одним із резервів активізації пошуку соціальних ініціатив, які нині не мають належного інформаційного потенціалу у порівнянні із комунікативними можливостями виконавчої влади.

Варто прислухатися до запитань, сформульованих у зазначеному контексті В. Сіренком: «А якщо законодавча (більшість) і виконавча (уряд) влади зосереджені в одних президентських руках, то де тут місце для стримувань та противаг?» А далі висновок: «Така тотальна концентрація влади... іменується в конституційному праві як авторитарний режим чи диктатура» [19, с. 8].

На такому тлі неоднозначним видається прийняття Верховною Радою України у листопаді 2012 р. закону про всеукраїнський референдум. В зв'язку з цим постає питання про межі і доцільність визначення предмету референдумів у порівнянні з компетенцією парламентської практики законотворення. Як відомо, предмети всеукраїнського референдуму мають на меті затвердження окремих положень Конституції та внесення до Основного Закону змін і доповнень; прийняття, зміну чи скасування законів України та їхніх окремих положень; прийняття рішень, які визначають основний зміст Конституції України, законів України та інших правових актів; реалізацію права українського народу на самовизначення та входження України до державних федеративних і конфедеративних утворень, а також зміну території України. По суті доволі представницький масив референдумної компетенції може бути індикатором визначення демократичності держави так само, як і пропорційним віддзеркаленням зворотного результату – адже дорога до пекла, як відомо, викладена добродійними справами.

Історія відає чимало прикладів перетворення демократичних держав на тоталітарні режими саме через механізм народного волевиявлення у формі референдумів. Сумнозвісні результати плебісцитів 30-х років ХХ ст. з питання виходу Німеччини з Ліги націй та про передачу канцлеру функцій президента Німеччини будемо вважати фактами вичерпно красномовними, а з огляду на невтішну асоціативність референдумної практики в окремих країнах СНД – ще й достатніми [20, с. 122–124].

Проте в арсеналі аргументацій на користь референдумів з боку зацікавлених суб'єктів в структурі політичної системи перехідного періоду від авторитарної моделі до демократичної правової соціальної держави переважаючою є теза про необхідність прискорення законодавчого процесу за допомогою процедури прямого волевиявлення.

Сам факт актуалізації потреби зазначеного законотворення до певної міри є свідченням недостатньої ефективності парламентського законодавчого процесу в забезпеченні державного управління суспільством і

спонукає до думки про тенденції до звуження суспільної ролі парламентаризму, активізацією процесів, спрямованих на обмеження демократичних процедур на протидію єдиному законодавчому та представницькому органу держави. З урахуванням того, що організація та діяльність урядових структур істотно відрізняються від парламентської практики, неважко уявити, наскільки відірваними від процесуальних вимог до вироблення законів стануть позапарламентська форми законотворення, в яких переважатиме й домінуватиме апеляція й до політичної волі та до почуття права безпосередньо народу як джерела влади. Вочевидь, що за таких умов злободенною стає й проблема реформування судової влади, яку окреслив Президент України В. Янукович [21, с. 4].

Очевидно, що без залучення соціальної складової в частині оцінки діяльності системи правосуддя неможливо забезпечити власне безпідвищення публічної сфери у прийнятті судових рішень, а головне – їхнього виконання, передовсім коли йдеться про захист прав і основних свобод громадянина. У зв'язку з цим має рацію М. Чугуєвська: «Однак очевидним є факт, що будь-яке рішення (навіть Європейського суду з прав людини), винесене на користь заявника, не має практичного значення, якщо відсутній реальний механізм його виконання» [22, с. 26].

Вочевидь, що реалізація таких політичних категорій в галузі законотворення, як політична воля і почуття права залежатиме від співвідношення сил елітарних і соціогуманітарних мотивацій у вищих ешлонах влади. Саме через це проблеми законодавчого формування та забезпечення структурізації змісту національної пам'яті в масовій свідомості громадян України формуватимуться тими соціальними потребами, які залишатимуться нерозв'язаними передовсім у соціогуманітарній площині. Для нас зберігає актуальність питання, як актуалізувати процеси формування нових якостей національної ідентифікації без врахування традиційних фреймів, створених політичною системою минулого з її механізмом універсального знеособлення регіональних ідентифікацій? Якщо зважати на результати досліджень Інституту соціології НАН України, врахуємо таке: 8 відсотків українців досі вважають себе насамперед радянськими людьми, 26 – просто «людьми», 57 – громадянами своєї країни. Отже «просто люди» та «радянські люди» – це ті, чия ідентичність за роки незалежності переважно або взагалі не змінилася» [23, с. 42]. Природно, що до будь-яких соціологічних досліджень треба ставитися обережно з огляду на традиційну непрозорість формування механізмів комунікації опитувань та репрезентативності вибірки. Одначе важко заперечити факт усталеної кореляції між категоріями захищеного досвіду та теоретичного проекту законодавчих ініціатив. У цьому зв'язку важливо передбачити резонансний вплив на різноекторне еволюціонування духовної складової українського суспільства, що несе закон про засади державної мовної політики. Також можна передбачити активізацію процесів своєрідної сублімації фреймів національної пам'яті в контексті реалізації закону про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій.

Таким чином проблема формування фреймів національної пам'яті мовою законотворення залишається не лише актуальною, а й злободенною. Формат її вивчення має бути максимально комунікативним, що багато в чому залежатиме від відкритості й прозорості парламентських процедур та соціальної орієнтованості діяльності вищого представницького та законодавчого органу держави – Верховної Ради України.

Список використаних джерел:

1. Маклюк О. М. Меморіальне законодавство в країнах Європи: проблема регулювання історичної пам'яті / О. М. Маклюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного Університету, 2012. – Вип. XXXIII. – С. 311–316.
2. Солдатенко В. Ф. Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі / В. Ф. Солдатенко // Національна історична пам'ять: 36. наук. праць. – Вип. 3. – К. : ДП «НВЦ», 2012. – С. 3–92.
3. Див.: Почуття права / Упоряд. О. Л. Копиленко. – К. : Ін-тут законодавства Верховної Ради України, 2012. – 87 с.
4. Гегель Г. Філософія права / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 628 с.
5. Кириченко С. О. Правовий вимір соціальної держави і законодавчий процес / С. О. Кириченко // Парламентська реформа: теорія та практика. – К. : Ін-тут законодавства Верховної Ради України, 2001. – С. 138–149.
6. Ганжуров Ю. Політична комунікація: проблеми структуризації / Ю. Ганжуров // Політичний менеджмент. – № 2. – 2004. – С. 121–130.
7. Дашутін Г., Михальченко М. Український експеримент на терезах гуманізму / Г. Дашутін, М. Михальченко – К. : Парламентське вид-во, 2001. – 428 с.
8. Смірнова С. Проблемне поле реалізації політичної волі в теорії і на практиці / С. Смірнова // Освіта регіону. – № 4. – 2011. – С. 111–120.
9. Левенець Ю. Еволюція політичної влади в Україні / Ю. Левенець // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського / Наук. конференція 29 вересня 2011 р. – К. : Український ін-тут національної пам'яті, 2012. – С. 37–53.
10. Див.: Рада утворила 29 комітетів та спецкомісію // Віче. – № 1. – 2013. – С. 4.
11. Ющик О. Теоретичні основи законодавчого процесу / О. Ющик. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 520 с.
12. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискусії, рефлексії / Л. Нагорна. – К. : ІПНД, 2012. – 328 с.
13. Трегубов В. Кнопіушні війни / В. Трегубов // Дзеркало тижня. – № 5. – 2013.
14. Вкл. за: Ганжуров Ю. С. Парламент України в політичній комунікації / Ю. С. Ганжуров. – К. : Україна, 2007. – 352 с.
15. Погорелова А. Розвиток культури парламентаризму в Україні / А. Погорелова. – К. : Парламентське вид-во, 2012. – 248 с.
16. Теплюк М., Ющик О. Введення в дію законів України: питання теорії та практики / Теплюк М., Ющик О. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 200 с.
17. Див.: Депутат в українському парламенті науково-практичний посібник / Кер. авт. кол. В. О. Зайчук. – К. : ПСП, 2013. – 260 с.
18. Див.: Конституційне право України. – К. : Наукова думка, 1999. – 476 с.
19. Сіренко В. Про президентську республіку, особисте голосування та мову / В. Сіренко // Голос України. – № 32. – 2013. – С. 7–8.
20. Ляшенко Т. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний і регіональний аспекти. – К. : УПНД, 2011. – С. 118–131.
21. Див.: Верховна Рада України шостого скликання: Стенографічний звіт. – Т. 23. – 2013. – С. 26–29.
22. Чугуєвська М. Виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини: проблемні аспекти / М. Чугуєвська // Віче. – № 2. – 2013. – С. 26–29.
23. Як позбутися «пострадянськості?» / Кер. авт. кол. А. Гетьманчук. – К. : ПСП – ІІ, 2013. – 148 с.

Ганжуров Ю. С. Законотворчество как проекция фреймов национальной памяти.

Рассматриваются вопросы законодательного моделирования фреймов национальной памяти в политической коммуникации. Изложены мотивации организации механизма предпосылок формирования отдельных субъектов, как носителей стратификации социальных интересов на основе моделирования перспективной проблематики объектов интерпретации и дискурсов национальной памяти в правовом поле государства.

Ключевые слова: национальная память, мемориальные и тематически приближенные законы, законотворчество, парламентская практика, политическая воля, чувство права.

Ganzhurov Y. Law-making as a national memory's future frames projection.

The issues of law-making frame modelling of the national memory in political communication are being examined. The organisational motivations of social subjects' (as bearers of social interest stratification) forming preconditions creating mechanism are being laid out on the basis of long-range object interpretation problematics and national memory modelling discourses within the legal framework of the state.

Key words: national memory, memorial and related laws, law-making, parliamentary practice, political will, sense of law.

РЕПРЕСІЇ ЩОДО ВАСИЛІАН НА ВОЛИНІ ПІСЛЯ ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ 1830 РОКУ ТА «СТИРАННЯ ПАМ'ЯТІ» ПРО НИХ

У статті йдеться про розгортання репресій щодо ченців-василіан Почаївського та Овруцького монастирів з боку царської влади внаслідок підтримки ними Листопадового повстання 1830 р. Після закриття василіанських монастирів в історичній літературі наголос робився на «витіснення» пам'яті про василіан та фрагментації їхнього образу.

Ключові слова: Волинь, василіани, Листопадове повстання 1830 р., Почаївський монастир, Овруцький монастир, історична пам'ять.

Перш ніж перейти до викладу основного матеріалу, слід зробити кілька методологічних зауважень. У сучасній політичній термінології повстання визначається як збройний виступ з метою повалення порядку, який правлячою владою вважається законним. Якщо повстання означене як «народне», чи «національне», то повстанці стверджують, що виступають від імені народу, тобто ширшого «ми» усього суспільства. У такому випадку не йдеться про використання сили лише з метою зміни політичної ситуації, а повстання є одночасно суспільною подією, і не тільки через те, що маємо справу з колективним виступом. Ситуація в суспільстві впливає на вибух, перебіг і можливі успіхи повстання. Отже, по-перше, щоби збройний виступ повстанської групи був сприйнятий як повстання, потрібні суспільні передумови. По-друге, рішення тієї чи іншої соціальної групи взяти участь у повстанні залежить від системи цінностей (тобто пріоритетів) і світогляду. Тому можна припустити, що підтримка василіанами повстання, яке почалось у листопаді 1830 р., була зумовлена тією колективною системою цінностей, сформованою у тогочасному польському шляхетському соціумі. Самосвідомість і розуміння колективної гідності не дозволяли василіанам відмовитись від ідеї власної держави. Отже, поєднання системи цінностей і світогляду склало ментальну передумову готовності василіан до підтримки повстання.

Діяльність василіанських монастирів хвилювала царську владу одразу після третього поділу Речі Посполитої. Уже 3 вересня 1795 р. Катерина II видала указ, за яким монастирські церкви передавались православним. У наступні роки були прийняті урядові заходи, спрямовані на обмеження природного розвитку василіанського чину і самоврядування в монастирях, а також направлені на культурну асиміляцію. У другій половині 20-х років розроблялись плани поступового закриття василіанських монастирів.

Ініціатива закриття Почаївського василіанського монастиря і передачі його православним належала волинському і подільському тимчасовому воєнному губернатору генерал-ад'ютанту Василю Левашову, котрий у рапорті до головнокомандувача 1-ї армії генерал-фельдмаршала графа Фабіана Сакена висловив цю пропозицію [7]. У вступі рапорту він писав, що Почаївський монастир був заснований у 1559 р. як православний, тобто ще до укладення церковної унії в Речі Посполитій. Однак не цей історичний факт був аргументом для В. Левашова, щоб передати цей монастир православній церкві. Він наголошував на антиросійській позиції ченців цього монастиря, яка, на думку Левашова, проявилась достатньо яскраво. Ще в січні 1831 р.

в Почаєві збиралось багато людей ніби на богослужіння, а насправді серед них поширювалась тексти, не схвалені цензурою. Це стало приводом до закриття монастирської друкарні.

Найпереконливішим доводом на користь закриття василіанського монастиря в Почаєві та передачі його православним для В. Левашова була підтримка ченцями польських повстанців. Вони нібито зобов'язались запалити багаття на монастирському дворі, що мало бути сигналом для початку повстання на Волині та Поділлі. Коли 10 квітня 1831 р. польський генерал Юзеф Дверніцький прибув до Почаєва, то його урочисто вітали мешканці містечка і ченці. Василіани запросили Дверніцького до монастиря і відслужили на честь повстанців урочисту літургію [11, арк. 3].

Далі В. Левашов стверджував: «Не вспоминая о обвиненіях, опирающихся на слухах, что в Почаевском монастыре была спрятана денежная сумма, собранная вольной шляхтой для помощи мятежникам и вручена И Дверницкому, ни о провианте и лошадях, которые он получил или реквизирует, следует указать, что к мятежникам присоединились тогда двое монастырских слуг и один учащийся, а кроме того, 45 жителей местечка Почаева и много прибывших сюда жителей Вольнской губернии» [7, арк. 36].

Скільки насправді ченців і монастирських слуг взяло участь у повстанні, встановити важко. У документах судово-слідчої комісії вказується, що з початку до повстанців приєднались ієромонах Скірмонт і учень Почаївської школи Камінський [14, арк. 8, 22, 300–301], а коли повстанці покинули Почаїв, то разом з ними пішло вісім ченців [11, арк. 3].

Не дивлячись на заборону, в монастирській друкарні була надрукована відозва Й. Дверніцького до шляхти Волині, Подолля і України. Проте довести провину ченців у цій справі не вдалось, бо в прокламації зазначено містечко Поризьк як місце друку, хоча шрифт та інші технічні деталі вказували на Почаївську друкарню.

За словами В. Левашова, загін Й. Дверніцького вітали ченці Г. Крупський, Т. Савицький, П. Калінський, П. Цекульський. Крім того, Г. Крупський організував обід і сніданок для повстанців. Також у підтримці повстанців були звинувачені ченці Ф. Постанкевич, Г. Стародубовський, Г. Подолянський, Я. Новіцький, Ф. Козачевський і Н. Кулаковський. Інкримінували підготовку повстання й настоятелю Почаївського монастиря Яну Сківському, оскільки той у 1830 р. багато їздив по Волині, відвідуючи різні василіанські монастирі. У липні 1831 р. тільки на підставі підозр усіх названих ченців ув'язнили у Київській фортеці на Печерську.

У серпні цього року генерал-губернатор В. Левашов висловив конкретні пропозиції щодо майбутнього Почаївського монастиря та його ченців. Насамперед він пропонував звільнити всіх арештованих «монахов Почаевского монастыря [и их] разместить в другие монастыри римско-униянского исповедания, а сей монастырь возвратитъ в первобытную принадлежность онаго Греко-российской церкви и принять сие правилом для всех римско-униянских и католических монастырей в случае обнаружения участия оных в мятеже» [11, арк. 9 зв.].

Пропозицію Левашова, направлену Ф. Сакену, підтримав міністр внутрішніх справ Д. Блудов, котрий вніс її імператору. На рапорті Д. Блудова імператор Микола I власноручно написав розпорядження відправити до Почаєва авторитетного архимандрита і 12 православних ченців, дисциплінованих і добре освічених [7, арк. 42].

Уже 9 жовтня 1831 р. вони прибули до Почаєва разом з місцевими чи-

новниками і поліцією, а 14 жовтня імператор надав Почаївському монастирю статус лаври.

На момент передачі монастиря православним ченцям останнім василіанським настоятелем був Якинф Вешатинський. Литовська греко-уніатська консисторія розпорядилась, щоб усі ченці з Почаєва (всього 36 осіб) були направлені в різні василіанські монастирі, які ще продовжували діяти. На підставі цього рішення п'ять ієромонахів (разом з Я. Вешатинським), ієродиякон та один ченець переводились у Барський та Любарський монастирі, чотири ієромонахи і один ієродиякон – у Загорівський, три ієромонахи – в Пугінський, три ієромонахи та один ієродиякон – у Володимирський, два ієромонахи – у Білостоцький, три новіці і п'ять осіб, які ще не прийняли чернечі обітничі – у Кременецький [3].

Окреме розпорядження консисторії стосувалося тих десяти ченців і одного ієродиякона, котрі були арештовані і перебували у Київській фортеці-в'язниці [14, арк. 7]. Висловлюючи надію, що скоро вони будуть звільнені, консисторія веліла колишньому настоятелю, архімандриту Яну Сківському відправитись у Любарський монастир, ієромонахам Граціану Крупському – у Барський, Томашу Савицькому – у Білостоцький, Пауліну Камінському – у Кременецький, Пантелеймону Цекуцькому, Федоту Пас-танкевичу – в Мелецький, Гнату Стародубському і Гілю Подолинському – в Гоцанський, Ярославу Новицькому – у Верховський, Феодосію Козачевському – у Володимирський, ієродиякону Никифору Кулаковському – в Загорівський монастирі [3].

Таким чином, Почаївський василіанський монастир покинуло 47 ченців, залишаючи на місці усе майно, крім церковних літургійних предметів.

3 травня 1831 р. до 1839 р. в Почаївській лаврі діяла військово-слідча комісія, яка з'ясовувала участь ченців-василіан у повстанні 1830 р., але вона, головним чином, займалась пошуками нібито прихованого уніатами майна, грошей і документів.

Оскільки передача Почаївського монастиря пройшла спокійно, без заворушень у містечку, то генерал-губернатор розпорядився зняти військову охорону монастиря. На початку 1832 р. єпископ Волинський Інокентій звернувся до нього з проханням відновити охорону Почаївської лаври військовими, оскільки після передачі монастирського комплексу православній церкві, на його думку, виникла загроза нападу з боку колишніх василіанських ченців. Він вважав, що василіани таємно навідуються до Почаєва, щоб вивезти монастирське майно, яке досі заховано, або навіть підпалити монастир, а на селян, котрі вночі стережуть монастир, не можна покластися, бо вони перебувають під впливом уніатів. Василіани сусіднього Кременецького монастиря «заманоють» мешканців Почаєва до себе на богослужіння, які проводять «з показною урочистістю за римським обрядом», і запевняють їх, що лавра буде повернута уніатській церкві. Крім того, на думку єпископа, небезпека загрожувала монастирю і з боку ченців-василіан, котрі втекли разом з польськими повстанцями до Австрії [12, арк. 1–2].

Очевидно, інформацію про події навколо монастиря єпископу подав перший православний настоятель монастиря в 1832 р., архімандрит Антоній Рафальський.

Першу допомогу в охороні монастиря надав начальник Радзивилівського прикордонного митного округу, виділивши «військову силу», але єпископ Інокентій вважав її недостатньою, а тому просив розмістити в містечку цілий батальйон. Він припускав можливість збройного нападу на монастир «банд», утворених на австрійській території. На доказ того, що

його тривога небезпідставна, він послався на начальника жандармського прикордонного посту, котрий йому повідомив про постріли в лісі недалеко від Почаєва.

Хоча єпископ явно перебільшував зовнішню небезпеку, але в Почаїв і Радзівилів було направлено кінну команду зі складу 5-ї уланської дивізії і по одній роті піхоти [12, арк. 13]. Патрульні групи уланів (так звані «роз'їзди») склалися з 10 вершників. Вони також мали на меті не допустити проникнення із-за кордону озброєних людей. Начальник головного штабу 1-ї армії писав генерал-губернаторові, що озброєна охорона лаври потрібна, «бо майже явна недоброчливість самих мешканців Почаєва до нашого [православного] духовенства, яке не в стані надати їм ті вигоди, якими вони користувались за уніатів, як від самого монастиря, так і від численних богомольців» [12, арк. 29 зв.]. До того ж навесні 1832 р. стали активно поширюватися слухи про можливе викрадення Почаївської Чудотворної ікони Божої Матері та її вивезення до уніатів Галичини. Така подія, на переконання єпископа Інокентія, негативно відобразилась би на всьому православі [12, арк. 48–49]. Для того, щоб розібратись у ситуації на місці, наприкінці травня цього ж року волинський губернатор послав до Кременця, Радзивилова і Почаєва чиновника особливих доручень Чушкова. Той доносив своєму начальнику, що дійсно ті, хто йшов на прощу до Почаєва на день Зішесття Святого Духа, а потім на день св. Петра і Павла, у придорожніх корчмарях чули від місцевих шляхтичів про вивезення ікони до Галичини (до монастиря у Підкамені) і про наявність у лаврі лише нової копії, написаної російськими ценцями. Це засвідчили 15 прочан, котрі були на богомільї в Почаєві у травні [12, арк. 69–80].

Очевидно, упродовж року ситуація дещо стабілізувалась. Овер-прокурор Синоду князь Мещерський подав генерал-губернатору такі дані: якщо у листопаді 1831 р. до передачі лаври православному духовенству у Новому Почаєві було 29 православних вірних, то за рік їх стало 169, а згодом на православ'я перейшло ще 237 уніатів і 10 католиків [12, арк. 153]. Однак, на переконання місцевої влади, зовнішня небезпека для лаври зберігалась. Продовжували циркулювати слухи про утворення в Галичині «банд поляків з волоцюг і колишніх бунтівників» з метою вторгнення на Волинь і про підтримку їх з боку місцевих поміщиків [12, арк. 176]. Тому єпископ Інокентій навесні 1834 р. наполягав на збереженні збройної охорони лаври і пропонував замість підрозділів регулярних військ, які періодично змінюють свою дислокацію, використати внутрішні війська шляхом розміщення у Почаєві та навколишніх селах інвалідної команди [12, арк. 201–202]. Уже в червні цього ж року з'явився приказ військового міністра такого змісту: мати в Почаївській лаврі для формування караулу інвалідну команду (один овер-офіцер, два унтер-офіцери і 40 рядових). Вона була у складі Кременецької повітової інвалідної команди і входила до Житомирського внутрішнього гарнізонного батальйону [10, арк. 1].

Іншим василіанським монастирем, ценці якого підтримали Листопадове повстання, був Овруцький монастир. До Овруча повстанці увійшли 17 травня 1831 р., а вже 22 травня були розбиті Пензенським піхотним полком. Василіанський монастир був пограбований солдатами [9], а всі його ценці арештовані. Ієромонах Сенкевич був одразу відправлений у Київську фортецю, оскільки перед повстанням перебував за межами монастиря (у Радомишльському повіті Київської губернії), тому його звинуватили у підготовці збройного виступу [11, арк. 5]. 15 червня чотири ценці були звільнені, а ще чотири продовжували утримуватись у в'язниці.

За донесенням волинського губернатора Римського-Корсакова, участь у повстанні взяло 7 ченців Овруцького василіанського монастиря [11, арк. 17 зв.]. На початку жовтня 1831 р. губернська слідча комісія затвердила, що канонік Ян Сероцінський, ченці Модест Дідковський, Ієронім Дверницький «признані подлежащими внесению во 2-й разряд» звинувачених в участі в повстанні, Амвросій Стрельбицький, Гервасій Барчинський, Гервасій Ціхоцький, Теофіл Щербацький – «в 3-й разряд», Ампліат Клімашевський був звільнений «как добровольно явившейся», а справа Іларіона Козловського ще не була до кінця розглянута, але згодом він був виправданий. З архівних документів випливає, що найтяжчі звинувачення були висунуті М. Дідковському (прийняв присягу повстанців і тричі помагав збирати загони по 150 озброєних осіб) і Я. Сероцінському (прийняв присягу повстанців і постійно перебував серед них). Військовий суд позбавив їх духовного сану і відправив у Сибір. Ще в жовтні 1832 р. ченці Г. Ціхоцький, Г. Барчинський, Т. Щербацький і А. Стрельбицький перебували під наглядом місцевої поліції в Овручі [11, арк. 32 зв.], а пізніше були відправлені в різні василіанські монастирі.

В Овручі під час повстання перебував архімандрит Почаївського монастиря Я. Сквіський, котрий був призначений головою тимчасової комісії, створеної ще у 1829 р. для детального опису майна і всього фондушу Овруцького монастиря [11, арк. 6]. Він разом з 11 ченцями був арештований і відправлений у Київську фортецю.

Імператор Микола I звелів земельні володіння та підданих селян Овруцького василіанського монастиря долучити до казенних маєтків (12 сіл і хуторів та 607 селян чоловічої статі) [11, арк. 65–65 зв.], монастирські будівлі передати Головному штабу військових поселень, а монастирську церкву обернути на православну, а школу при монастирі закрити [11, арк. 29].

Закриття Овруцького василіанського монастиря і передача Почаївського монастиря православним ченцям започаткували нову хвилю у справі знищення василіанського чину в Російській імперії. Упродовж 1832–1834 рр. було закрито ще 12 монастирів у Волинській, Київській і Подільській губерніях [15, с. 217–220].

Одразу після придушення повстання статс-секретар Д. Блудов звелів зібрати відомості про поведінку василіан під час «бунту». До уваги був взятий кожен чернець та унійний священик у Волинській, Подільській і Київській губерніях із зазначенням їхньої поведінки упродовж другої половини 1830 – першої половини 1831 р. Наприклад у Київській губернії було перелічено 57 священиків і 21 чернець (у Канівському василіанському монастирі – 7 ченців, в Уманському – 10 ченців і 4 ченці в монастирі с. Монастирок Звенигородського повіту). Усі вони разом з настоятелями ніякої підозри не викликали [13, арк. 30 зв.-31].

Незабаром після описаних подій почалося «затирання», витіснення пам'яті про василіан, їх всляке очорнення, фрагментація їхнього образу. Наголос робився на створенні негативного образу почаївських василіан. Про це свідчить документ, недавно віднайдений в Інституті рукопису Національної Бібліотеки України імені В. І. Вернадського, який має назву «Описание событий и достопамятностей Почаевской лавры» [4; 2, с. 139]. Його автор – архімандрит Почаївського монастиря у 1834–1848 рр. Григорій Немоловський. Цей «Опис» він підготував у 1846 р. на запит архієпископа Варшавського і Новогеоргієвського, управителя Волинською єпархією і Почаївської лаври священно-архімандрита Никанора. Документ

висвітлює історію монастиря з позицій Російської православної церкви.

Причини введення військової команди архімандрит Григорій описав так: «они, поляки, начали было помышлять о насильственных мерах, которые обнаружались следующим образом: киев.[ский], подол.[ьский] и вол.[ынский] генерал-губернатор Левашев, узнав, что за границею собираются вооруженные поляки, дал о том знать преосв.[ященному] Иннокентию, прося его проверить дошедшие до него о сем сведения. Проверка была сделана, известие оказалось справедливым. Преосв.[ященный] же Иннокентий просил Левашева обеспечить Почаевскую лавру от нападения мятежных поляков вблизи австрийской границы. Вследствие этого Левашев похода тайно повел у государя императора военную команду, состоящую из 1 обер[офицера], 2 унтер-офицеров и 40 человек рядовых, которой Высочайше повелено, независимо от дислокации прочих войск, быть навсегда при Почаевской лавре для сохранения ее от нападения мятежников польских» [4, арк. 76].

Для дискредитації почаївських василіан автор наголосив на занедбаному стані монастирських будівель на момент його підпорядкування Російській православної церкви. Згадавши, що уніати звели головний Успенський собор, монастирський корпус і вели будівництво триповерхового будинку майбутньої школи, архімандрит Григорій знайшов причину «загального запустіння» у страху василіан перед православними, бо вони ніби розуміли своє несправедливе заволодіння монастирем, а тому не хотіли його відбудувати [4, арк. 39–40].

Важливо, що наступні історики Почаївської лаври (А. Хойнацький [8], І. Огієнко [6, с. 286]) загалом повторили факти з роботи архімандрита Григорія.

До ще більшого очорнення почаївських василіан вдався наступний автор історії Почаївського монастиря, архімандрит Амвросій (Афанасій Лотоцький). Одразу після призначення в 1860 р. архімандритом Почаївської лаври він зайнявся опрацювання документів монастирського архіву. Результатом його наполегливої роботи стала книжка «Сказание о Почаевской Успенской Лавре», яка витримала кілька видань у другій половині XIX ст. Ще на початку XX ст. Василь Левицький вказав на тенденційність праці настоятеля лаври, зазначивши, що уніати не відзначалися нетерпимістю до пам'яток православної церковної спадщини [5, VI]. Саме архімандрит Амвросій зробив почаївських василіан найбільшими п'яницями серед чернецтва, показавши їх недостойними ні поваги, ні пам'яті. Наприклад, описуючи прибуття до монастиря православного духовенства 9 жовтня 1831 р. та пред'явлення василіанам указу Синоду від 2 жовтня 1831 р. «О поступлении Почаевского монастыря в ведение православными», архімандрит Амвросій стверджував, що коли василіани зібрались у трапезній для озайомлення з указом, то «все почти они были пьяны. [...] Грубость, сопротивление и дерзость простирались до неимоверного неистовства. Разнося водку в трапезной зале, потчивали ею друг друга, подносили её с насмешкой ректору семинарии, кричали, шумели, и ничто не могло вразумить их, и если бы не военная сила, расставленная в коридорах, удерживающая их, допустили бы себя до большего буйства» [1, с. 144]. При цьому автор не посилався на жоден документ.

Таким чином, проголошуючи себе істинними ревнителями віри християнської та гучно звітуючи про зміни на краще в житті монастиря, Російська православна церква ревно виконувала замовлення імперської влади: обґрунтувати завоювання нових земель та упокорити людинність, яка мешкала на них. Вона також вдалася до своєрідного «насилля», насам-

перед у формі нав'язування однорідності сприйняття історичного минулого. Пам'ять про Овруцький василіанський монастир з його відомою школою мала бути стерта взагалі, а Почаївський монастир – визнаний осередок паломництва, знаний своєю друкованою продукцією, яка розходилась по всій Правобережній Україні, з отриманням статусу лаври утверджувався як віковична опора православ'я на західних рубежах імперії.

Список використаних джерел:

1. Амвросий [Лотоцкий Афанасий]. Сказание историческое о Почаевской Успенской Лавре бывшего наместника лавры архимандрита Амвросия, с дополнителными главами о позднейших покойных священно-архимандритах лавры, архиепископах: Агафангеле, Димитрии и Тихоне /Архимандрит Амвросий. – 3-е изд. – Почаев : Тип. Почаево-Успенской лавры, 1886. – 320 с.
2. Бочковська В. Г. Поведінка духовенства та підданих Почаївської лаври в контексті переходу монастиря з унії в православ'я 1831 р. / В. Г. Бочковська // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій: зб. наук. праць за результатами міжнарод. наук. конф. – К., 2007. – С. 139–145.
3. Державний архів Житомирської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 913. Інститут рукопису Національної Бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 254.
4. Левицкий В. Материалы по истории Почаевской лавры / В. Левицкий. – Почаев, 1912. – Т. 1 – 240 с.
5. Огієнко І. Свята Почаївська лавра / Іван Огієнко. – К. : Вид. проект Фондації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) «запізніле вороття», 2004. – 440 с.
6. Российский государственный исторический архив. – Ф. 797. – Оп. 6. – Спр. 22.
7. Хойнацкий А. Почаевская Успенская Лавра: историческое описание / А. Хойнацкий. – Почаев : Тип. Почаевской лавры, 1897. – 524 с.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 246. – Спр. 8.
9. ЦДІАК України, – Ф. 442. – Оп. 249. – Спр. 187.
10. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 782. – Спр. 239.
11. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 782. – Спр. 281.
12. ЦДІАК України. – Ф. 553. – Оп. 4. – Спр. 230.
13. ЦДІАК України. – Ф. 1 342. – Оп. 1. – Спр. 68.
14. Radwan M., ks. SCJ. Bazylianie w zaborze rosyjskim w latach 1795–1839 // Nasza Przyszłość. – 2000. – Nr 93. – S. 153–225.

Карлина О. М. Репресии против василян на Волини после Ноябрьского восстания 1830 года и «стирание» памяти о них.

В статтє рєчь идєт о развєртывании репрессий в отношении монахов-василян Почаевского и Овруцкого монастырей со стороны царских властей вследствие поддержки ими Ноябрьского восстания 1830 г. После закрытия василянских монастырей в исторической литературе делалось ударение на «стирание» памяти о василянах и фрагментации их образа.

Ключевые слова: Волинь, василяне, Ноябрьское восстание 1830 г., Почаевский монастырь, Овруцкий монастырь, историческая память.

Karlina O. Repressions against Basilians in Volyn after the November rebellion in 1830 and «cleaning out of memory» about them.

The article analyses the development of repressions against the monks of Pochaiv and Ovruch monasteries. The tsar government organized the repression because those monks supported the November rebellion in 1830. When the basilian monasteries were closed, the historical sources focused on «cleaning out» of the memory about them and fragmentation of their image.

Keywords: *Volyn, Basilians, November rebellion of 1830, Pochaiv monastery, Ovruch monastery, historical memory.*

ЛАНДШАФТ ПАМ'ЯТІ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ

Упроваджується метафора «ландшафт пам'яті» як когнітивна форма, специфічний і своєрідний спосіб пізнання та наукової рефлексії. Концепт «ландшафт пам'яті» допомагає осмислити обумовленість пам'яттєвого дискурсу, поглиблює уявлення про механізм роботи пам'яті, розширює можливості пізнання формування соціальної пам'яті, сприяє цілісному осягненню предмета, не розмиваючи сфокусованості дослідження на його окремих складових.

Ключові слова: пам'ять, ландшафт пам'яті, концепт, поняття.

Теоретичне конструювання є одним із найважливіших механізмів розвитку знання. Конструюючи якийсь об'єкт для пояснення вже відомих явищ, ми водночас створюємо й новий об'єкт дослідження. Будь-який новий конструкт увіразнює низку запитань принаймні вже на рівні рефлексивного перетворення. На цій своєрідній ситуації парадоксу акцентував увагу К. Поппер. «Часто кажуть, – зауважує вчений, – що наукове пояснення є зведення невідомого до відомого. Якщо йдеться про чисту науку, то ніщо не може бути далі від істини. Далеко не парадоксом буде твердження, що наукове пояснення, навпаки, є зведення відомого до невідомого» [18, с. 109].

На думку російського дослідника М. Розова, вдосконалення форм і способів теоретичного конструювання виступає суттєвою складовою еволюції пізнання: ми конструюємо не тільки теорії чи класифікації, але й об'єкти дослідження, і навіть те, що прийнято називати фактом. Пізнати якесь явище – це означає або вибудувати його модель, або створити проєкт побудови його самого. Заміна одного конструкту іншим в історії тієї чи іншої дисципліни є суттєвим зрушенням у її розвитку, що упосліджується розробкою нових технологій мислення. [19, с. 47–48]. Усвідомлення одних і тих же дій, з точки зору різних цільових установок, М. Розов називає рефлексивним перетворенням. Однакові дії можуть репрезентувати різну діяльнісну складову (позначають сутнісно різну діяльність). Усе залежить від постановки задачі й результату, який прагнемо одержати.

Упроваджуваний концепт «ландшафт пам'яті» належить до термінів-метафор. Метафора, як когнітивна форма, специфічний і своєрідний спосіб пізнання, сьогодні є органічною складовою мови науки, застосовується в різноманітних пізнавальних практиках, виступає як один із засобів наукової рефлексії. Метафоризація (процес утворення метафор) як теоретичне конструювання належить до одного з важливих механізмів розвитку знання. Завдання полягає в тому, щоб сконструювати механізм, певну теоретичну конструкцію, здатну пояснювати відомі вже явища.

Моделювання соціальних відносин за допомогою розширення простору «концептуальних метафор» на рубежі тисячоліть перетворилося на своєрідну інтелектуальну моду, до якої виявилися схильними мало не всі галузі соціогуманітарного знання. По суті поле сучасної гуманітаристики – це суцільний простір уявлених (*imaginative*) чи уявних (*imaginary*) метафоричних конструкцій. Завдяки цьому історія понять і метафорологія опинилися у «симбіотичному відношенні взаємної підпорядкованості» [21, с. 168]. Методологічна ефективність наукової метафори увіразню-

ється завдяки конструюванню нової «сімейної схожості» (Л. Вітгенштейн) в сфері її початкової референції. Можна погодитися з Л. Нагорною: коли йдеться про «історичну пам'ять», єдине, про що можна говорити упевнено, це те, що вона є майже суцільною цариною метафоричного моделювання, не без успіху справляючись із непростими завданнями фабуляризації, тобто надання літературним фікціям пояснювального ефекту [17, с. 43].

Пропонований концепт «ландшафт пам'яті» належить до метафор простору. За твердженням відомої німецької дослідниці А. Ассман, «від часів античної мнемотехніки, тобто вчення, яке замінило вочевидь ненадійну природну пам'ять її надійним штучним аналогом, між пам'яттю і простором існує нерозривний зв'язок» [1, с. 167]. Видається цілком логічним, що просторові метафори неможливо відокремити від географічних образів.

Мета дослідження полягає в детермінуванні концепту «ландшафт пам'яті» в системі наукового дискурсу «memory studies». Нова дослідницька проблема потребує пошуку відповідної наукової методології. З цією метою було використано напрацювання гуманітарної географії. Серед завдань пропонованої розвідки є визначення параметрів модальних якостей метафори «ландшафт пам'яті», можливостей її функціонування в дискурсі студій пам'яті, визначення методологічної ефективності цієї метафори для характеристики пам'яттєвого дискурсу.

На нашу думку, концепт «ландшафт пам'яті» належить до понятійно-образного інструментарію, який дозволяє формалізувати аналітичні процедури й виявити роботу пам'яті. Концептуальна побудова логічних міркувань лежить у взаємодії двох парадигм – цілісність і фрагментарність.

Пропонуємо подвійний модус конструювання впроваджуваного концепту:

Ландшафт пам'яті I (*ментальний вимір*) – територія пам'яті, наповнена пам'яттєвими смислами різного рівня, формату та інтенсивності;

Ландшафт пам'яті II (*прикладний вимір або фізичний простір пам'яті, візуальна текстуальність*) – конкретні обриси-маркери місцевості, що породжують органічні імпульсації мисленнєвого потоку, формують образи пам'яті й створюють підстави для реконструкції минулого.

Свідомість складається з активації візуалізації й мислення. На підставі філософського осмислення географічного простору Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, які констатували, що «географія... подібно пейзажу... постає не лише географією природи й людини, але й географією розуму» [2, с. 124], виводимо ландшафт пам'яті I як «вимір розуму» (ментальний вимір) і ландшафт пам'яті II «вимір природи» (фізичний вимір).

Передусім з'ясуємо етимологію. У перекладі з німецької (Landschaft) «ландшафт» означає місцевість. Звичне використання терміну позиціонується з фізичною географією, де «фізико-географічний ландшафт» – це сукупність взаємообумовлених і взаємопов'язаних складних фізико-географічних процесів елементів природи, що постають перед нами в образах тих чи інших просторових угруповань, що історично склалися, знаходяться у безперервному розвитку й під впливом людського суспільства [15]. При цьому всі природні компоненти перебувають у тісному взаємозв'язку, створюючи в результаті взаємодії ландшафтні (природно-територіальні) комплекси різної категорії й масштабу [7, с. 26].

Останнім часом набуває поширення гуманітарна географія – міждисциплінарний науковий напрям, що вивчає різноманітні способи

уявлення та інтерпретації земного простору в людській діяльності (зокрема йдеться й про мисленеву (ментальну) діяльність). Найактивніше розробляє цей напрямок наукових досліджень російський дослідник Д. Замятін [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. Розвиток гуманітарної географії відбувається у взаємодії з такими науковими галузями й напрямками як когнітивна наука, культурна антропологія, культурологія, філологія, політологія, міжнародні відносини, геополітика, політична географія, мистецтвознавство, історія.

Із поняттям «гуманітарна географія» тісно пов'язані або перетинаються поняття «культурна географія», «географія людини», «соціокультурна (соціальна) географія», «суспільна географія», «гуманістична географія» тощо [22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30 та ін.].

На початку ХХІ ст. поняття «гуманітарна географія» часто сприймається як синонім поняття «культурна географія». Водночас Д. Замятін зауважує, що, на відміну від культурної географії, гуманітарна географія:

може включати різноманітні аспекти вивчення політичної, соціальної й економічної географії, пов'язані з інтерпретаціями земного простору;

позиціонується як міждисциплінарна наукова галузь, що не входить всуціль чи головню до комплексу географічних наук;

переносить центр дослідницької діяльності на процеси формування й розвитку ментальних конструктів, які описують, характеризують і структурують початкові комплекси просторового сприйняття й уявлень [7, с. 27].

Своєрідним науково-ідеологічним ядром гуманітарної географії є культурне ландшафтознавство, образна (імажинальна) географія, когнітивна географія [12], міфогеографія [16], сакральна географія.

Актуальною для нашого дослідження є інформація про новий міждисциплінарний науковий напрям, який виокремлюється у межах гуманітарної географії, – імажинальна географія. Остання розвивається на перетині культурної географії, культурології, культурної антропології, культурного ландшафтознавства, когнітивної географії, міфогеографії, історії, філософії, політології, когнітивних наук, мистецтвознавства, мовознавства, літературознавства, соціології, психології. Синонімічний ряд імажинальної географії вибудовується в площині: географія образу, географія уявлення, імагінативна географія, імажинальна спациологія, філософічна географія [9].

Імажинальна географія вивчає особливості й закономірності формування географічних образів, їх структуру, специфіку моделювання, способи й типи репрезентації й інтерпретації. Саме поняття «географічний образ» є ключовим поняттям імажинальної географії. Сислове (сутнісне) наповнення фокусується навколо моделювання географічних образів. Одним із базових методів дослідження є образно-географічне картографування.

Концептуальне поле імажинальної географії концентрується навколо таких понять гуманітарних наук як «поетика простору», «геній місця», «гетеротопія», а також основних понять гуманітарної географії – «локальний міф» («просторовий міф»), «регіональна ідентичність» («регіональна самосвідомість»), «культурний ландшафт» («ландшафт», «етнокультурний ландшафт»). До понятійного апарату імажинальної географії увійшли поняття образно-географічної системи, образного простору (образно-географічного простору), ментального географічного простору, метапростору [7, с. 27–28].

Методологічні засади пропонованої наукової розвідки потребують врахування результатів досліджень саме гуманітарної географії та її структурного напрямку – імажинальної географії. Основними (базовими) поняттями, якими оперує гуманітарна географія, є:

культурний ландшафт (також етнокультурний ландшафт);

географічний образ;

регіональна (просторова) ідентичність;

просторовий чи локальний міф (регіональна міфологія) [7, с. 26].

Використання центрального поняття імажинальної географії – географічний образ – дає ключ до трактування запровадженого нами концепту «ландшафт пам'яті II». Географічний образ – це система взаємопов'язаних та таких, що взаємодіють знаків, символів, архетипів і стереотипів, що яскраво й водночас достатньо просто репрезентують / характеризують якусь територію (місце, ландшафт, регіон, країну). Географічний образ є феномен культури. Відтак географічні образи залежать від розвитку культури й водночас дають підстави для визначення стану розвитку культури; форми репрезентації географічних образів залежать від рівня розвитку культури [7, с. 29]. В залежності від образів ландшафту конкретного географічного простору відбувається інтерпретація пам'ятєвих смислів.

При відтворенні ландшафту пам'яті важливим є ще одне поняття гуманітарної географії / імажинальної географії – поняття знакового місця – це простір (територія, ландшафт тощо), що має певні семіотичні характеристики в межах конкретного метастороу. Знаковим місцем може бути будівля (світська чи культова), будь-яка візуальна домінанта ландшафту, пагорб, дзвіниця, болото, джерело, річка, озеро, пам'ятник чи територія навколо / поряд нього, розмежувальна лінія штучного походження, поле, луг, урочище тощо, або в цілому будь-який географічний простір, який осмислюється (наповнюється екзистенційними смислами) шляхом історико-культурної, соціальної, політичної, географічної уяви на основі реальних чи вигаданих подій (наприклад, місце битви, прийняття політичних рішень, народження чи смерті конкретної людини, місце, пов'язане з екзистенційним життєвим поворотом тощо) [7, с. 34]. Знакові місця дозволяють вирізняти семіотичні рівні культурного ландшафту, на основі яких можливі подальші інтерпретації смислів.

Використаємо географічний образ як знак-символ структурної моделі відтворених подій у процесі запам'ятовування чи пригадування. За аналогією з географічним простором, який представлений системою образів, можемо сприймати ландшафт пам'яті як систему образів чи знаків-символів географічного простору, що формують точки фіксації пам'яті. Для підтвердження коректності пропонованих міркувань звернемося до праці А. Ассман, яка зазначає: «Осердя *ars memorativa (лат.)* – мистецтво запам'ятовування – А. К.) складається з «*imagines*», себто кодифікування змістів пам'яті у виразних образах-формулах, і «*loci*», себто підпорядкування цих образів специфічним місцям структурованого простору. Від цієї топологічної якості лише один крок до архітектонічних комплексів як утілень пам'яті. Це крок від просторів як мнемотехнічних засобів до споруд як символів пам'яті» [1, с. 167–168].

Якщо для відтворення ландшафту пам'яті II простір пам'яті репрезентований конкретними знаками-символами (конкретними місцями, ландшафтом, річкою, містом, населеним пунктом, країною, пам'ятником тощо), то для ландшафту пам'яті I таку систему взаємопов'язаних еле-

ментів становлять спогади, досвід, емоції, стереотипи, архетипи, асоціації тощо, або напластування різних варіантів пам'яті (різновіддалених у часі, затребуваних у різних смислових і просторових ситуаціях), якими насичений ментальний простір.

Отже, *ландшафт пам'яті I* – це мисленнєва структура, що вибудовується навколо точок фіксації або знакових образів-місць. Але для архітекτονіки цього простору характерна фрагментованість і ризоматичність. Ієрархічну структуру ландшафту пам'яті визначає час, місце, причини затребуваності того чи іншого модусу пам'яті, а відтак – образів, спогадів, конкретних знаків-символів тощо. З огляду на зазначене, слухними видаються міркування А. Ассман. Дослідниця пише, що частина нашої пам'яті може бути вибудована систематично як накопичувач знання, інша ж частина, яка скеровує наше чуттєве сприйняття та біографічний досвід, залишається, за всіма правилами, хаотичною й неупорядкованою. На противагу тренованій пам'яті (психологи говорять про «семантичну пам'ять»), пам'ять про досвід (або «епізодична пам'ять») залишається несистематичною, випадковою, переривчастою. Закон її зв'язності полягає у спорадичній індивідуальній асоціації [1, с. 170]; «там, де простір залишається неупорядкованим, непрозорим і недоступним, можна говорити про метафори й моделі пригадування» [1, с. 171].

Ландшафт пам'яті I репрезентований образами пам'яті, які виникають і структуруються в певному середовищі, комплексно створюючи сюжетні лінії пам'яті. Відтак підкреслимо взаємозв'язок конструктів: ландшафт пам'яті II не виникає осібо від ландшафту пам'яті I, який виявляється функціонально затребуваним (для запам'ятовування, пригадування тощо). Динаміка останнього фокусується навколо знаків-символів, що викликають / активізують мисленнєву діяльність (запам'ятовування, пригадування, відтворення, спогад та ін.) й породжують певні емоційні стани. Елементи ландшафту, їх сплав утримує конкретна людина, яка володіє образами цього ландшафту. Фіксація образів відбувається в конкретних умовах, за певних обставин, а відтак і відтворення його може екстраполюватися саме на різноманітні форми пам'яті. Може формуватися відразу кілька образів та домінуючих форм репрезентації пам'яті. В ландшафті пам'яті виимальується своєрідний значущий «центр», а все інше відсовується на «периферію». Але все разом це творить систему.

Процес «виринання» та інтерпретації конкретних географічних образів у просторі пам'яті залежить від стану запам'ятовування / знайомства з образом, вікових характеристик, ситуації, часу, настрою тощо, а також від досвіду, дистанційованості від події чи факту тощо. Важливо враховувати трансформацію не лише образно-дієвого пам'яттєвого поля, не лише знаків-символів, але й самого ландшафту з плином часу. Важливо зважити також на формування ландшафту в історично детермінованому контексті.

Наразі ландшафт пам'яті I має свою морфологію, свій візерунок, який формується в умовах унікального поєднання географічних, культурних, соціальних, історичних координат. Маркований концепт пропонуємо розглядати як багаторівневий у темпоральному (часовому) та просторовому відношенні.

Пам'ятаючи, що «чим далі ми віддаляємося в часі, тим менше залишається слідів минулого» [14, с. 89], структуруємо темпоральний вимір: перший рівень пов'язаний з пам'яттєвими смислами, формування яких найменше віддалене у часі;

другий рівень – стирання пам'яті (фрагментована пам'ять, яка зринає час від часу);

третій рівень – найвіддаленіші пам'яттєві смисли;
четвертий рівень – зона забуття, яка в часовому вимірі актуалізується, але не відтворюється (свідома амнезія).

На підставі твердження М. Фуко, який, характеризуючи епістему Нового часу, зазначав, що «слова мають своє місце не у часі, а в просторі» [20, с. 177], пропонуємо просторовий вимір:

- перший рівень – глобальний;
- другий рівень – локальний;
- третій – точковий («тут і зараз», конкретний образ, місце, саме ця подія тощо).

Ландшафт пам'яті можна розглядати з точки зору формування своєрідних типологічних комплексів, що, маючи морфологічну єдність, характеризуються не суцільним, а розірваним ареалом. Типологічні комплекси виокремлюються й класифікуються не за принципом просторової суміжності, а за принципом однотипності, аналогії тощо, що й зумовлює «розірваність ареалу».

Спробуємо обґрунтувати доцільність використання запропонованого концепту «ландшафт пам'яті» як інструменту дослідження. Ми розглядаємо «ландшафт пам'яті» лише як один із компонентів роботи пам'яті. Варто врахувати, що будь-який ландшафт просторово означений. Відтак ідеться про відповідність образів пам'яті конкретному місцю (означимо це як «ландшафтність й класифікується»). Термінологічно «ландшафт» викликає значну кількість асоціацій. Насиченість асоціативного ряду може: а) сприяти роботі пам'яті; б) заважати її відтворенню чи вносити хаос у спогади.

Упровадження метафори розширює понятійно-категоріальний апарат студій пам'яті. Окрім того, воно уможливило розгляд проблеми під іншим кутом зору. Ландшафт пам'яті – це своєрідний знак-символ, який створює «ефект реальності» (за термінологією Р. Барта). Останній досягається не лише завдяки використанню впізнаваних місць пам'яті, але й завдяки включеності в контекст історичної реконструкції окремих топіосів простору. Відтак маркери ландшафту пам'яті дозволяють увиразнити впізнаванні обриси спогаду.

Ландшафт пам'яті вимагає створення / вибудовування певних «просторових схем», але останні, у свою чергу, здійснюють достатньо жорсткий контроль над нашою уявою. Отже, запропонований концепт дозволяє визначити опорні точки пам'яті, створюючи орієнтири в просторі пам'яті, що дозволяє певним чином подолати розгубленість у просторі без орієнтирів.

Тому концепт «ландшафт пам'яті» можна розглядати різносторонньо. Із одного боку, він виступає як метод пояснення: передусім дає не знання, а розуміння того, як народжується думка, фіксує образи, що покликані до життя поєднанням реального і внутрішнього простору. Можливо, у цьому сенсі запропоновану метафору варто сприймати як знак, як засіб вираження смислу чи екзистенційних, афектованих станів¹.

З іншого боку, «ландшафт пам'яті» – метод реконструкції минулого. Саме хід від одного усвідомлення / осягнення до іншого, тобто рефлексивне перетворення породжує нову область дослідження. Відтак запропонований термін дозволяє впровадити новий смисловий підхід, окреслити пункти рефлексивних зупинок, органічні імпульсації мисленнєвого потоку.

¹ *Афект* – психофізіологічний процес, що мотивує й регулює діяльність (поведінка, сприйняття, мислення), яка відображає суб'єктивне значення об'єктів і ситуацій, і представлений в свідомості у формі переживання. Серед емоційних процесів виділяють афекти, емоції, почуття і настрої.

Елементи ландшафту слугують маркерами, своєрідними маяками відтворення пам'яті / спогаду, до яких звертається пам'ять у процесі реанімації чи конструювання образу через певний час. Ці маркери є фіксаторами точок відліку мислення, яке здатне повертатися знову й знову до витоків, у будь-яку ландшафтну зону. Отже, із одного боку, упорядження конструкту є методом пояснення (використовується для пояснення певної уявної картини минулого), із іншого – виступає як метод реконструкції.

Ландшафт пам'яті допомагає зберігати й відтворювати зміст і смисли, сприяє «переробці» / інтерпретації «сирого» матеріалу життя в символічно опосередковану пам'ять про нього. Однак будь-яка інтерпретація встановлює пріоритет лише одного якогось смислу. Між тим поза увагою залишаються інші («неінтерпретовані») смисли. Суб'єкт посередництвом ландшафту пам'яті пізнає світ через проекцію пізнавальних можливостей на нього. Ландшафт може спровокувати спогад чи зніціювати відтворення образів пам'яті. При цьому важливо враховувати, що один і той же ландшафт може бути пов'язаний з позитивними й негативними образами пам'яті.

Ландшафт провокує становлення думки, роботу пам'яті з формування образу. Сміслові можливості пам'яті розгортаються на різних рівнях. Залежно від образу ландшафту продукуються різні образи пам'яті, різні смисли.

Ландшафт пам'яті дозволяє сприймати / відтворювати інформацію з варіативних позицій (змінних дистанцій), спонукаючи до: 1) запам'ятовування; 2) забуття чи пригадування. Питання в тому, за яких обставин реанімується ландшафт пам'яті та з якою метою, а відтак: як нова форма (із новою чуттєвістю, за інших обставин, віку, ландшафту) може резонувати з відтворюваними спогадами, вбудовуватися в ритми пам'яті, у роботу пам'яті.

Ландшафт пам'яті – це система елементів, які взаємодіють між собою. Ландшафт пам'яті репрезентує образно-географічний простір, який 1) сприяє вибудовуванню системи елементів змістів пам'яті; 2) слугує для ідентифікації конкретного географічного простору; 3) окрім репрезентативної, має комунікативну функцію.

Призначення презентованої розвідки, на нашу думку, полягає в тому, що запропонований концепт «ландшафт пам'яті» допомагає осмислити зумовленість пам'яттєвого дискурсу, розширює можливості пізнання формування соціальної пам'яті, поглиблює уявлення про механізм роботи пам'яті, сприяє цілісному осягненню предмета, не розмиваючи сфокусованості дослідження на його окремих складових. Відтак пропонований термін дозволяє впровадити новий смисловий підхід і окреслити пункти рефлексивних зупинок.

Список використаних джерел:

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 440 с. – (Серія «Зміна парадигми». – Вип. 15).
2. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия / Жиль Делез, Феликс Гваттари; пер. с фр. и послесл. С. Н. Зенкина. – М. : Институт экспериментальной социологии; СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1998. – 288 с. – (серия «Gallicinium»).
3. Замятин Д. Н. Власть пространства и пространство власти: географические образы в политике и международных отношениях / Дмитрий Николаевич Замятин. – М. : РОССПЭН, 2004. – 352 с.
4. Замятин Д. Н. Геокультура: образ и его интерпретации / Дмитрий Николаевич Замятин // Социологический журнал. – 2002. – № 2. – С. 5–13.
5. Замятин Д. Н. Геокультура и процессы межцивилизационной адаптации: стратегии репрезентации и интерпретации ключевых культурно-географических образов / Дмитрий Николаевич Замятин // Цивилизация. Восхождение и слом: структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса. – М. : Наука, 2003. – С. 213–256.
6. Замятин Д. Н. Гуманитарная география. Материалы к словарю гуманитарной географии / Дмитрий Николаевич Замятин // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах. Вып. 2. – М. : Институт наследия, 2005. – С. 332–334.
7. Замятин Д. Н. Гуманитарная география: пространство, воображение и взаимодействие современных гуманитарных наук / Дмитрий Николаевич Замятин // Социологическое обозрение. – 2010. – Т. 9. – № 3. – С. 26–50.
8. Замятин Д. Н. Гуманитарная география: пространство и язык географических образов / Дмитрий Николаевич Замятин. – СПб. : Алетей, 2003. – 331 с.
9. Замятин Д. Н. Имагинальная (образная) география. Материалы к словарю гуманитарной географии / Д. Н. Замятин // Гуманитарная география. Научный и культурно-просветительский альманах. Вып. 4. – М. : Институт наследия, 2007. – С. 291–296.
10. Замятин Д. Н. Культура и пространство: моделирование географических образов / Д. Н. Замятин. – М. : Знак, 2006. – 488 с.
11. Замятин Д. Н. Локальные истории и методика моделирования гуманитарно-географического образа города / Д. Н. Замятин // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах. Вып. 2. – М. : Институт наследия, 2005. – С. 276–323.
12. Замятина Н. Ю. Когнитивные пространственные сочетания как предмет географических исследований / Н. Ю. Замятина // Известия РАН. Сер. Геогр. – 2002. – № 5. – С. 32–37.
13. Замятина Н. Ю. Гуманитарная география. Материалы к словарю гуманитарной географии / Н. Ю. Замятина, И. И. Митин // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах. Вып. 4. – М. : Институт наследия, 2007. – С. 282–288.
14. Лоуэнгаль Д. Прошлое – чужая страна; пер. с англ. А. В. Говорунова / Дэвид Лоуэнгаль. – СПб. : Изд-во «Владимир Даль», 2004. – 624 с.
15. Мильков Ф. Н. Терминологический словарь по физической географии / Ф. Н. Мильков, А. В. Бережной, В. Б. Михно / Под ред. Ф. Н. Милькова. – М. : Высшая школа, 1993. – 288 с.
16. Митин И. И. Комплексные географические характеристики: множественные реальности мест и семиозис пространственных мифов / И. И. Митин. – Смоленск : Ойкумена, 2004. – 160 с.

17. Нагорна Л. Исторична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. – К. : ІПіЕНД, 2012. – 328 с.
18. Поппер К. Предположения и опровержения: Рост научного знания: Пер. с англ. / К. Р. Поппер. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПЛ «Ермак», 2004. – 638, [2] с. – (Philosophy).
19. Розов М. А. Механизмы развития знания / Михаил Александрович Розов // Когнитивные исследования: проблема развития. Вып. 3 / Под. ред. Д. В. Ушакова – М. : Институт психологии РАН, 2009. – С. 34–55.
20. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Пер. с фр. В. П. Визгина и Н. С. Автономовой / Мишель Фуко. – СПб. : А-сэд., 1994. – 408 с.
21. Цилл Р. «Субструктуры мышления». Границы и перспективы истории метафор по Хансу Блюменбергу / Р. Цилл // История понятий, история дискурса, история метафор: Сб. ст. под. ред. Х. Э. Бедкер. – М. : Новое литературное обозрение, 2010. – С. 155–188.
22. Cultural turns / geographical turns: perspectives of cultural geography / ed. by S. Naylor, J. Ryan, I. Cook, D. Crouch. – N. Y. : Prentice Hall, 2000.
23. Daniels S. Place and geographical imagination // Geography. – 1992. – № 4 (337). – P. 310–322.
24. Geography and national identity / ed. by D. Hooson. – Oxford : Blackwell, 1994.
25. Jordan T. G., Domosh M., Rowntree L. The human mosaic: a thematic introduction to cultural geography. – N. Y. : Harper Collins College Publishers, 1994.
26. Lowenthal D. Geography, experience and imagination: towards a geographical epistemology // Annals of the Association of American Geographers. – 1961 – Vol. 51. – № 3. – P. 241–260.
27. Schama S. Landscape and memory. – N. Y. : Vintage Books, 1996.
28. Studing cultural landscapes / ed. by I. Robertson, P. Richards. – Oxford: Oxford University Press, 2003.
29. The interpretation of ordinary landscapes: geographical essays / ed. by D. W. Meinig. – Oxford : Oxford University Press, 1979.
30. Tuan Yi-Fu. Topophilia: a study of environmental perception, attitudes and values. – N. Y. : Columbia University Press, 1990.

Киридон А. Н. Ландшафт памяти: концептуализация понятия.

Предлагается метафора «ландшафт памяти» как когнитивная форма, специфичный и своеобразный способ познания и научной рефлексии. Концепт «ландшафт памяти» содействует осмыслению обусловленности дискурса памяти, углубляет представления о механизме работы памяти, расширяет возможности познания формирования социальной памяти, способствует целостному восприятию предмета, не размывая сфокусированности исследования на его отдельных составляющих.

Ключевые слова: память, ландшафт памяти, концепт, понятие.

Kyrydon A. Landscape of memory: conceptualization of the term.

A metaphor «landscape of memory» as cognitive form, the specific and original method of cognition and scientific reflection is offered in the article. The concept «landscape of memory» helps to comprehend the conditionality of memory's discourse, deepens an idea about the mechanism of work of memory, extends possibilities of cognition of forming of social memory, assists integral perception of object, not washing out research focused on his separate constituents.

Keywords: memory, landscape of memory, concept, term.

КРИМ ЯК МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ

Проаналізовано моделі пам'яті про Крим та їх вплив на соціокультурне та суспільно-політичне становище в АР Крим.

Ключові слова: «історична кривда», Російська імперія, Кримське ханство, історична пам'ять, політика пам'яті, кримські татари, тріумф, трагедія, травма.

На географічній та політичній карті сучасної України Крим є особливим регіоном. Окремий статус півострову – Автономна республіка Крим – у складі унітарної держави, лише підкреслює специфічність цієї адміністративно-територіальної одиниці.

Крим як географічна територія, перехрестя історичних, політичних і соціокультурних впливів, ареал міжцивілізаційного симбіозу та геополітична реальність завжди привертала увагу дослідників. Складна історія Кримського півострову, який упродовж тривалого часу був місцем зіткнення й діалогу різних народів, культур і цивілізацій, спричинила формування окремого кримського соціокультурного ареалу. Свої корективи у творення кримської спільноти вносять й процеси репатріації депортованих з Криму у 1944 р. сталінським режимом татар та їх інтеграції до українського суспільства, а також геополітичні чинники. З огляду на це, важко не погодитися з думкою автора книги «Історія Чорного моря» Чарльза Кінга, що «Кримський півострів – постійний головний біль українського уряду: російськомовне населення, присутність російського Чорноморського флоту, невлаштована й незадоволена татарська меншина заважають консолідації нової української держави» [33].

На сучасному етапі розвитку історичної науки дослідники все активніше залучають до методологічного інструментарію новаторські міждисциплінарні підходи, що дають змогу по-новому інтерпретувати різні сфери буття тогочасного суспільства. Зокрема, одним із перспективних напрямків є вивчення феномену історичної пам'яті та її соціальних функцій.

З огляду на це, предметом нашої статті є дослідження формування про/російської та кримськотатарської моделей пам'яті про Крим, їх соціокультурні репрезентації та вплив на суспільно-політичне становище в Криму. Зауважимо, що існують й інші моделі пам'яті про Крим (наприклад, турецька, грецька та інші, носіями яких є представники багатьох народів, які населяли або населяють півострів і в їх історичній свідомості кримські сюжети посідають помітне місце), проте, на нашу думку, найбільш репрезентативними є саме про/російська та кримськотатарська моделі. Щодо власне української (не як складової російської) моделі пам'яті про Крим, то вона є предметом окремого майбутнього дослідження.

Формування у правлячого прошарку російського соціуму історичної пам'яті (згодом або ж паралельно трансльованої за допомогою каналів вербального та невербального характеру на широкі верстви суспільства) про досвід російсько-кримських стосунків, зокрема, ідеї «історичної кривди» як системоутворюючої складової пам'яті про кримських татар,

сягає своїми витокami часів Московського князівства. У другій половині XVII ст. з'являється текст з ідеєю завоювання Криму авторства хорватського (в літературі вказується також і сербське походження) інтелектуала Юрія Крижанича. Вчений, який з кінця 1650-х рр. перебував у Московії при дворі Олексія Михайловича, так обґрунтовує «справедливість» завоювання Криму: «Тем более, *справедливую причину войны* (тут і далі курсив наш – авт.) мы имеем относительно тех магометан, кои учинили нам народныя обиды; таковы суть наипаче крымцы, кои целые века не перестают обижать сие государство (тобто Московію – авт.). ... Поэтому мы можем надеяться и должны молить Господа, чтобы Он дал полное одоление на татар, и чтобы мы могли прогнать из Крыма обидих всего света мучителей и разбойников» [2, с. 74–75]. В цитованому тексті вперше серед такого виду пам'яток з'являється теза про «історичну кривду» кримців Московській державі як справедливу причину до війни, а також ідея месіанства «третього Риму» у звільненні християнської цивілізації від татарської небезпеки.

В липні 1762 р., одразу після сходження Єкатерини II на російський престол, імператриці було подано доповідь про значення Кримського півострова для імперії. «Доклад «О Малой Татарии» містив головні ідеї кримського плану вже згадуваного Крижанича: «Они (татари – авт.) ... приключали России чувствительный вред и обиды (курсив наш – авт.) частыми набегами, пленением многих тысяч жителей, отгоном скота и грабежом имения из областей Российских...» [28, с. 190–191].

Вірогідно, в ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. з'являється проект завоювання Криму, відомий під назвою «Рассуждение одного Российского патриота о бывших с Татарами делах и войнах, и способах к прекращению оных навсегда». У преамбулі документа робиться наголос на історичній ворожості татар Росії: «...Татары из всех наших неприятелей для нас были наипоопаснейшие и вреднейшие, да и впредь еще быть могут, естли совсем не будут отняты у них к тому способы» [10, арк. 1–1 зв.]. Отже, формується певна політико-ідеологічна традиція «історичного кривдження» татарами Росії, запропонована Ю. Крижаничем, що набуває форм культурної пам'яті з властивими їй соціальними функціями.

Закономірною в контексті підготовки до майбутньої анексії Кримського ханства була поява історико-політичного твору «Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах, наченшихся в половине десятого века и почти безпрерывно чрез восемьсот лет продолжающихся» (1776 р.) авторства єкатерининського статс-секретаря О. Безбородька. Зміст записки складає огляд русько-татарських відносин протягом X–XVIII ст. через призму деструктивної ролі Кримського ханства в історії України та Росії з виробленням шляхів остаточної ліквідації кримської загрози [8, с. 339–370].

8 (19) квітня 1783 р. Єкатерина II підписала маніфест «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу» [22, т. XXI, с. 897–898]. Щоб «исторгнуть все поводы к распрям, за Татар произойти могущие», а також «не меньше же и в замену и удовлетворение убытков Наших решились мы взять под державу Нашу полуостров Крымский, остров Таман и всю Кубанскую сторону» [22, т. XXI, с. 898].

З часу анексії кримського ханства можемо говорити про конструювання «нової» історичної пам'яті та формування російською владою власної концепції політики пам'яті для кримського ареалу. В цьому контексті про-

мовистою є сама назва згаданого маніфесту: «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу». Як бачимо, жодної згадки про Кримське ханство, лише перелік географічних територій: вербальна символіка, як і будь-яка інша, що асоціювалася з ханським періодом історії Криму, ліквідувалася. З іншого боку, традиційний, зрозумілий і віками усталений плин історії для кримських татар кардинально змінювався: вони оголошувалися новими підданими російської імператриці й мали запрягтися у вірності. Особи, які відмовлялися присягти, повинні були в примусовому порядку залишити півострів і вийти «вне границ» імперії [3, с. 244–246].

Навернення нових підданих під імператорську руку можемо розглядати як один із заходів в системі символічних практик імперії в щойно приєднаному краї. Присягу вирішено було приймати в таборі, розташованому на кругосхилій скелі Ак-Кая (Біла гора), що знаходилася в трьох кілометрах від Карасубазара. Це місце для прийняття присяги було обране не випадково: воно мало стати символом «історичної помсти» Росії кримським татарам за всі кривди – за легендою, з цієї скелі кримці скидали в прірву руських бранців [24, с. 302].

Приведення до присяги на вірність імператорському дому переважної більшості кримського населення було спробою інтеграції татарського суспільства до етносоціальної структури імперії. Більше того, вона була наріжним каменем у новій конструкції імперської політики пам'яті для Криму.

В контексті формування нової політики пам'яті варто розглядати й масштабні перейменування кримських топонімів російською владою після приєднання півострова: ліквідацію старих татарських назв та закріплення нових назв, переважно грецького походження. Як вказують сучасні дослідники, топонімічну політику держави поряд із зведенням пам'ятників, святкуванням історичних дат тощо можна включити до переліку дієвих методів «націоналізації мас», в результаті чого стирається одна пам'ять та закріплюється інша [27, с. 320]. Власне як знищення старої, «незручної» історичної пам'яті та формування нової імперської історичної пам'яті кримського регіону (з надто очевидним впливом так званого «грецького проекту») сприймали практику топонімічних перейменувань навіть її сучасники: «Но чтоб более поразить умы блистательностью деяний великия Екатерины, чтоб отрясть и истребить воспоминание о варварах... в покоренном полуострове возобновлены древние именованія: Крым наречен Тавридою, близ развалин, где существовал древний Херсонес, из самых тех груд камней при Ахтиярской гавани возник Севастополь, Ахт Мечет назван Симферополь, Кафа Феодосией, Козлов Евпаторией, Еникале Пентикапеум, Тамань Фанагорией и проч. ... Словом, новый свет прорисал в древнем Понтийском царстве... и беспрепятственно первый шаг сделан к очищению Европы от Магометан и к покорению Стамбула» [цит. за: 27, с. 320].

Указом Єкатерини II від 2 (13) лютого 1784 р. проголошувалося утворення Таврійської області, яка в адміністративно-територіальному відношенні охоплювала територію колишнього Кримського ханства. А відповідно до указу від 8 (19) лютого «О составлении Таврической области из 7 уездов и об открытии присутственных мест в оных городах», Таврійська область мала бути поділена на повіти: Симферопольський, Левкопольський, Євпаторійський, Перекопський, Дніпровський, Мелітопольський і Фанагорійський, з яких перші 4 повіти склали власне Крим [22, т. XXII, с. 17–18, 20]. Невдовзі Крим отримав і зовнішні ознаки володіння Російської

імперії. 8 (19) березня 1784 р. було затверджено імперську символіку нової територіально-адміністративної одиниці, яка мала засвідчити пряму споконвічну спадковість належності півострова російському скіпетру. На гербі Таврійської області розміщувався на золотому полі імперський двоголовий орел, в центрі якого на блакитному полі було зображено золотий восьмипроменевий хрест, символ того, «что крещение во всей России чрез Херсонес произошло» та історичного правонаступництва Російської імперії від її попередниці, імперії Візантійської [22, т. XXII, с. 69].

Паралельно зі «стиранням» символічних аспектів історичної пам'яті кримських татар та заміною їх імперськими, реалізувалася політика зміни етнодемографічних акцентів в населенні Криму шляхом форсованого заселення та колонізації півострова немусульманським елементом, основу якого склали українці та росіяни.

Без перебільшення знаковою подією в процесі інкорпорації Криму до Російської імперії за своїм політичним та ідеологічно-пропагандистським змістом, зокрема й в контексті конструювання нової концепції історичної пам'яті, стала здійснена в 1787 р. подорож імператриці Єкатерини II до південного краю імперії.

Про урочистість та особливу ментально-ідеологічну атмосферу монаршого «шествія» свідчили не лише численні бали, зустрічі імператриці з вірнопідданим людом, а й помітна активізація суспільно-політичного життя. Особливо яскраво це проявилось під час тривалого перебування Єкатерини II в Києві: фактично, київські аудієнції імператриці перетворилися у неформальний міжнародний конгрес, на якому піднімалися актуальні проблеми європейської політики, зокрема, східне та польське питання [21, с. 131]. Цікавою є згадка учасника цього форуму, поляка Хршонщевського, яка засвідчує головне спрямування й очевидні результати «нової» політики пам'яті щодо Криму: «...Епископ Нарушевич... за сочинение поднесенное Екатерине под заглавием: *Описание Тавриды* (курсив наш – авт.)» [16, с. 943], отримав дорогою перстень, крест и 500 червонцев пожизненной пенсии...

Проте апогеєм монаршого «шествія» безумовно було відвідання російською монархиною нещодавно завойованого, загадкового і майже невідомого Криму.

18 (29) травня 1787 р. імператорський кортеж перетнув кордони Таврійської області [15, с. 72–73], наступного дня зупинившись у Перекопі. На воротах його, за наказом Потьомкіна, було зроблено символічний напис: «Преддослала страх и привнесла мир» [32, с. 31], присвячений завойовниці Криму.

В'їзд Єкатерини II до Бахчисараю, столиці кримських ханів, за своїм ідеологічним і символічним значенням був, безсумнівно, головною подією у кримському вояжі монархині. Закономірно, що резиденцією імператриці став ханський палац [26, с. 211]. А у Феодосії Єкатерина II та австрійський імператор Іосиф II, який приєднався до «шествія» поблизу Кайдаків, відвідали монетний двір, заснований ще за часів ханства. Спеціально для двох монархів тут були відчеканені пам'ятні монети [15, с. 81–83]: російський уряд цілеспрямовано конструював імперську ідентичність та історичну пам'ять Криму.

Єкатерина II була дуже задоволена подорожжю: на визнання особливих заслуг Г. Потьомкіна Сенату було наказано «заготовить похвальную грамоту с означением подвигов Генерал-Фельдмаршала князя Потемкина в присоединении *Тавриды* (тут і далі курсив наш – авт.) к Империи

Российской, в успешном заведении хозяйственной части и населения Губернии Екатеринославской, в строении городов и в умножении морских сил на Черном море, с прибавлением ему именованна *Таврическаго*» [15, с. 92–93].

Таким чином феномен «історичної кривди» справив дійсно значний вплив на формування антиатарського дискурсу історичної пам'яті у російському соціумі. Починаючи від «кримських» міркувань Ю. Крижанича й до твору О. Безбородька «Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах...» ця ідея стає лейтмотивом всього історичного досвіду російсько-кримських зносин. В концепції зовнішньої політики Московського князівства й згодом Російської держави XVII–XVIII ст. щодо кримського питання вплив цього феномену був домінуючим. Логічним й закономірним видається той факт, що сатисфакція за «історичну кривду» була зрозумілою й відповідала російським суспільним інтенціям, а також прийнятним дипломатичним приводом для просування Російської імперії як «оборонця» руських земель від татарських «хижаків» на південь та подальшої колонізації всього Північного Причорномор'я. Можемо також говорити про помітний вплив «історичної кривди» як деякої ментальної преамбули у формуванні нової політики пам'яті після анексії Кримського ханства Російською імперією.

Основні концепти російської моделі пам'яті про Крим в трансформованому вигляді знайшли відображення в суспільно-політичному дискурсі. Для прикладу наведемо цитату з книги російського автора, який у 1895 р. (з часу анексії Кримського ханства минуло вже понад 100 р.!), без будь-яких докорів сумління, писав: «До 1783 года Южный берег, был населен исключительно татарами, которые ничем не занимались, а в свободное время и в моменты пробуждения энергии резали, вместе с турками, своими созеренками, христиан (тут і далі курсив наш – авт.). ...Турок мы выгнали, татары стали выселяться сами, к сожалению, слишком медленно. ... Недалеко то время, когда Южный берег, совершенно очищенный от татар, превратится в сплошной благоустроенный парк и бесценный виноградник» [14, с. 263].

Паралельно формувалася й новий меморіальний ландшафт: в ході комеморативних заходів, пов'язаних з відзначенням річниць «приєднання» Криму до Росії та подорожі Єкатери́ни II до Південного краю імперії, насамперед ювілейних, впродовж 1890–1900 рр. в Сімферополі та Одесі було встановлено відповідні пам'ятні скульптурні композиції (з установленням радянської влади були демонтовані).

Очевидно, апоріорі упереджене і ксенофобське сприйняття кримських татар як провідний концепт історичної пам'яті про цей народ, культивованої у різних формах (як у суспільному дискурсі на прикладі наведеної вище цитати, так і в неpubлічному поширенні стереотипних уявлень про татар – «кривдників християнської цивілізації») пізніше відіграло не останню роль у мотивації прийняття сумнівної таємної постанови Державного Комітету Оборони СРСР № 5859 сс «Про кримських татар» від 11 травня 1944 р.

У преамбулі документу вказувалося, що «у період Вітчизняної війни багато кримських татар зрадили Батьківщину, дезертирували з частин Червоної Армії, що обороняли Крим і переходили на сторону противника, вступали до сформованих німцями добровільних татарських військових частин, що боролися проти Червоної армії; в період окупації Криму німецько-фашистськими військами, беручи участь у німецьких каральних загонах, кримські татари особливо відзначалися своїми звірчими розпра-

вами над радянськими партизанами, а також допомагали німецьким окупантам у справі організації насильницького вивезення радянських громадян до німецького рабства й масового винищення радянських людей». Окрім цього, кримські татари звинувачувалися також у «переслідуванні та утисках нетатарського населення Криму» та «роботі з підготовки насильницького відторгнення Криму за допомогою німецьких збройних сил». «Враховуючи вищевикладене», вказувалося у резолютивній частині постанови, «Державний Комітет Оборони постановляє:

1. Всіх татар виселити з території Криму та поселити їх на постійне місце проживання як спецпоселенців в районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берія) виселення кримських татар завершити до 1 червня 1944 р.» [23].

Цитований текст підштовхує до проведення аналогій з аналізованими вище пам'ятками російської суспільно-політичної думки другої половини XVII–XVIII ст.: «звірячі розправи над радянськими партизанами» перекликаються з «ріками крові християнського населення» та «чувствительным вредом и обидами» від «общих всего света мучителей и разбойников», а допомогу татар в «насильницькому вивезенні радянських громадян до німецького рабства» можна розцінювати як своєрідне «відновлення татарських набігів» на материк за ясиром для невірничих ринків Османської імперії та Європи. Новими елементами у, як бачимо, вже «традиційному/стандартному» обвинувачувальному вироку кримським татарам була «зрада Батьківщині» (тобто СРСР) та участь в підготовці до «насильницького відторгнення Криму» (що могло бути інтерпретовано як націоналізм/сепаратизм).

Депортація кримських татар 1944 р. за мотивацією, підготовкою та своїми масштабами дійсно була безпрецедентною акцією радянського режиму щодо цілого народу, проте вона не була першим виселенням мешканців Криму: локальних депортацій місцевого населення Кримський півострів зазнав ще наприкінці XVIII ст. в ході кампанії анексії та подальшої інкорпорації Кримського ханства Російською імперією. Зокрема, 1778 р. під керівництвом О. Суворова відбулося переселення понад 30 тисяч кримських християн до Азовської імперії [13, арк. 1]. Під час подорожі Єкатерини II до Криму у 1787 р. деякі татари звернулися до імператриці для отримання дозволу на виїзд до Туреччини [9, арк. 2 зв.]. Це «віроломство» обурило імператрицю і Г. Потьомкіна: на виконання розпорядження останнього 31 травня 1787 р. правитель Таврійської області В. Коховський наказав Таврійському обласному правлінню: «...Отыскавшиеся ныне ... просители о увольнении их за границу не могут признаны быть инако, как *вероломцами* (тут і далі курсив наш – авт.), и *нарушителями данной* (Єкатерині II у 1783 р. – авт.) *клятвы*. И для того по повелению его светлости ... князя Григория Александровича Потемкина, велено всех оных татар ... *яко не достойных подданных* ... выгнать из пределов Таврической области и обнародовать оное повеление по всем местам сия области...» [12, арк. 1–1 зв.]. В результаті кілька тисяч татар були вислані з Криму, а їх майно забрано до казни [9, арк. 2 зв.]. Відзначимо й ще один маловідомий факт. Відразу після візиту імператриці з'явився проект цілковитої депортації татарського населення з Криму. За наказом Г. Потьомкіна до Казані виїхав Ібраїмович для огляду незаселених земель, куди згодом планувалося депортувати кримських татар. Проте реалізація цього злочинного плану перешкодила війна з Туреччиною [9, арк. 3].

В ході російсько-турецької війни 1787–1791 рр. «сумнівні», на думку російської адміністрації Криму, мурзи і мулли мали бути «визвані из области (Таврійської – *авт.*) во внутренния губернии» [11, арк. 1–2]. Існують також дані про переселення кримською владою південнобережного татарського населення на початку січня 1788 р. Причому ця акція здійснювалася за участі доляльних кримських мурз, і хоча «переселяемым оказывается возможное уважение и пособие, со всем тем огорчены они приметно» [11, арк. 2 зв.]. Таким чином, переселення відбувалося в примусовому порядку. На жаль, з цитованого документа не ясно, куди саме переселяли південнобережних татар.

Крім того, як свідчить цей документ, існували й плани цілковитої депортації татарського населення, котре мешкало на південному узбережжі Криму, від Балаклави до Феодосії включно. Їх передбачалося розселити по грецьких поселеннях Мелітопольського повіту, тобто в місцях розселення кримських християн, депортованих сюди з Криму ще в 1778 р. Мотивація була проста і суто прагматична: «Из сего последует сугубая польза, – вказувалось в пропозиціях кримського чиновника. – 1-е. Что выводимые отсель зная почти все греческой язык, а мариупольские греки татарской скоро могут ознакомятся, со временем породнятся принять наш закон и зделаться добрыми подданными; 2-е. Что оставляемые ими здесь прекраснейшие места заняты быть могут трудолюбивейшими людьми. Казалось бы, что сие есть самое удобнейшее время очистить драгоценные места, занимаемые ныне *строптивым и нерадивым народом*» (курсив наш – *авт.*) [11, арк. 2 зв.]. Про реалізацію цих депортаційних планів інших даних знайти не вдалося.

Таким чином, одним із провідних мотиваційних чинників депортаційних акцій, вочевидь, була історична пам'ять російського суспільства з яскраво маркованим архетипом ксенофобного сприйняття татарського населення (в широкому контексті парадигми «Свій–Чужий»), яке включало такі негативні історичні стереотипи та міфологеми як «сумнівність», «віроломність», «підступність», «кровожерливість», «дикість» або «нецивілізованість» кримських татар.

Аналізуючи пам'ять про Крим та її основні моделі, насамперед маємо на увазі «кримські» сюжети історичної свідомості двох соціокультурних спільнот: російської (або ж проросійської) та татарської (кримськотатарської). Для їх ідентифікації скористаємося аналітичною доповіддю «Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації», підготовленої Українським Центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова в рамках спільного проекту з Інститутом Європи Університету Базеля за підтримки Державного секретаріату з питань освіти і досліджень Швейцарської конфедерації [17].

Як свідчать результати дослідження Центру Разумкова, переважна більшість представників етнічно українського населення відносять себе до російської соціокультурної спільноти за основними критеріями, такими як мова та належність до культурної традиції. Чисельне переважання росіян у Криму зумовлює домінування в автономії російськомовного середовища, внаслідок чого переважна більшість (понад 85 %) представників українського етносу у Криму вважають рідною російську мову, розмовляють нею вдома – 98, 5 % (серед етнічних росіян – відповідно 99, 6 % і 98, 4 %) [17, с. 3].

Серед етнічних росіян майже 76 % відносять себе до російської культурної традиції, ще понад 17 % – до радянської. Серед етнічних

українців більшість (майже 53 %) відносять себе до представників російської культурної традиції (крім цього, ще близько 27% відносять себе до радянської культурної традиції, і лише 9,7% – до української). Останні дані – менше 10% – носіїв української культурної традиції змушують визнати проблему відсутності (або ж неефективності) стратегії державної політики щодо входження Криму до соціокультурного простору унітарної української держави.

Таким чином, дослідження Центру Разумкова показало, що формування спільнот, які здійснюють вплив на перебіг суспільно-політичних процесів в АР Крим, не завжди відбувається за етнічним принципом. Визначальну роль у формуванні цих колективних груп відіграють соціально-культурні орієнтації, що охоплюють насамперед уподобання в мовній, культурній сфері, громадянську та релігійну самоідентифікації. Результати дослідження засвідчили, що більшість українців Криму ідентифікують себе як представників єдиної з росіянами соціокультурної спільноти (так вважає майже 74% кримчан – етнічних українців), яка ґрунтується на домінуванні російськомовної культури. При цьому найчисельнішою групою є представники російського та українського етносів, які за своїми соціально-культурними орієнтаціями тяжіють до російської мовної та культурної ідентичності, т. зв. «російського світу» («русского мира»), основними світоглядно-ідеологічними характеристиками якого є орієнтація на російську мову та культуру, підтримка православ'я як духовної і об'єднавчої основи «російського світу» та єдність східнослов'янського світу під егідою Росії. Цій групі дослідники Центру Разумкова дали умовну назву «слов'янська спільнота» (майже 59% опитаних) [17, с. 4].

Другою соціокультурною групою є кримськотатарська спільнота (9,1% усіх опитаних), яка навіть в умовах тривалого перебування за межами своєї історичної батьківщини зберегла високий рівень національної самосвідомості і згуртованості, володіння рідною мовою, усвідомлення належності до кримськотатарської культурної традиції і традиційну релігію – іслам.

Поряд із цими двома «структуруючими» групами була також виділена група «інші» (понад 32% опитаних), в рамках якої виокремлюється ще одна невелика група – «українці Криму» (6,5% опитаних), до якої були включені ті етнічні українці, які не схильні ототожнювати себе з «єдиною російсько-українською спільнотою Криму» [17, с. 4].

Як вказують дослідники Центру Разумкова, особливості суспільно-політичного життя в АР Крим в різних його проявах (культурному, соціальному, політичному тощо) визначаються насамперед взаємодією цих двох соціокультурних груп (кримських татар і слов'янської спільноти). Зазначимо, що найбільш яскраво це проявляється у ставленні представників обох соціокультурних груп до тих чи інших подій минулого, що дає змогу простежити відмінності в історичній свідомості представників російської (слов'янської) та кримськотатарської соціокультурних спільнот.

Після розпаду СРСР в Україні представниками проросійських громадських та політичних організацій розпочалася робота комеморативного характеру з «повернення пам'яті» (що ґрунтувалася на концепті історичного триумфу) про Єкатерину як «збирача» південних земель імперії та засновницю таких міст як Одеса, Севастополь та Сімферополь. Внаслідок цього, у 2007 р. було відкрито пам'ятник засновникам міста з центральною фігурою російської імператриці в Одесі [5], а 2008 р. – у Севастополі [7]. В церемонії відкриття пам'ятників взяли участь представники

місцевих органів самоврядування, проросійських громадських об'єднань та політичних партій тощо. В 2007 р. у Сімферополі відбулося відкриття пам'ятного знаку на місці демонтованого радянською владою пам'ятника Єкатерині II, а також оголошено збір коштів на його відновлення, зокрема місцева влада заявила про намір звернутися з відповідним проханням до російського консула в Криму [6]. Проте, комеморативні практики, пов'язані з ідеологемою «Крим – споконвічно російський край», не обмежуються лише площиною скульптурної меморіалізації. Основні їх репрезентації відбиваються в щорічних квітневих святкуваннях (тріумфального змісту) проросійських сил чергової річниці «приєднання» Криму до Росії, які вже стали традиційними.

Зокрема, у Севастополі 18 квітня 2010 р. близько 300 представників проросійських організацій – партії «Російський блок з Севастополя і Криму», кримського блоку «Російська єдність», громадської організації «Російська община Севастополя» провели мітинг біля пам'ятника Єкатерині II з нагоди чергової річниці видання маніфесту російської імператриці про «приєднання» Криму до Росії від 8 (19) квітня 1783 р.

Перед проведенням мітингу вулицями Севастополя близько 40 машин здійснили автопробіг з російськими державними прапорами та символікою партії «Єдина Росія».

За повідомленням ЗМІ, деякі учасники мітингу були одягнені у куртки і кепки з символікою «Єдиної Росії». З цього приводу заступник голови Російської общини Севастополя А. Ходос пояснив: «Російська община Севастополя уклала договір про співпрацю з Московською міською організацією партії «Єдина Росія». В межах цього договору йде активна гуманітарна співпраця, тому на знак подяки члени нашої організації з гордістю носять у Севастополі атрибутику цієї партії».

Під час мітингу його учасники скандували «Севастополь – Крим – Росія!» і заявили про намір 9 травня на день Перемоги пройти під час Параду переможців під державними прапорами Російської Федерації окремими колонами, сформованими з представників політичних партій.

Повідомлялося, що увечері 19 квітня в місті дату Єкатерининського маніфесту відзначить інша група проросійських активістів – концертом на площі Нахімова [31].

Якщо для представників російської соціокультурної спільноти з властивою їй відповідною моделлю історичної свідомості такі комеморативні заходи є принаймні зрозумілими, то в середовищі кримськотатарської громади вони викликають неприховане і закономірне обурення, оскільки постать російської імператриці асоціюється в кримських татар із завоюванням та ліквідацією Російською імперією їх державного утворення – Кримського ханства (які оцінюються як трагедія і травма), що знайшло своє відображення в історичній пам'яті кримськотатарського народу.

Разом з тим, як вказують дослідники, провідним концептом історичної пам'яті кримськотатарського народу все ж є депортація 1944 р., яка оцінюється як найбільш значуща подія в історії кримських татар з точки зору її впливу на національну самосвідомість, оскільки травматичного досвіду зазнала кожна татарська родина і ця пам'ять є живою [1]. 18 травня щорічно (з 1993 р.) відзначається День депортації кримських татар у форматі жалобних комеморативних заходів.

Варто відзначити також діяльність кримськотатарської громади, спрямованої на відновлення прав кримських татар й визнання депортації 1944 р. геноцидом кримськотатарського народу.

10 грудня 2005 р. Курултай кримськотатарського народу прийняв постанову «Про визнання актом геноциду депортації кримськотатарського народу 18 травня 1944 року, десятиліть насильницького утримання кримських татар в місцях вигнання та пов'язаних з цими злочинами наслідків». Цією ж постановою було створено спеціальну комісію Курултаю з вивчення геноциду кримськотатарського народу та подання його наслідків, яка започаткувала роботу з системного збору та публікації свідчень очевидців депортації, пошуку та дослідження архівних джерел, аналізу міжнародного та національних законодавств на предмет правової кваліфікації та визнання геноцидом злочинів, вчинених проти людяності. Діяльність спеціальної комісії Курултаю регулярно висвітлюється у ЗМІ [20].

Також Меджлісом періодично робляться спроби «інтернаціоналізації» кримськотатарської проблеми, зокрема, намагання відновлення прав кримськотатарського народу за допомогою міжнародної громадськості та профільних міжнародних організацій.

Наприкінці листопада 2009 р. перший заступник голови Меджлісу Рефат Чубаров в ході зустрічі передав президенту Комітету регіонів Європейського Союзу Люку Ван ден Бранде проект резолюції Європейського парламенту «Про необхідність подолання руйнівних наслідків насильницької депортації кримськотатарського народу й десятиліть його примусового утримання в місцях вигнання, здійснених у роки комуністичного режиму СРСР». «Як ми вважаємо, – заявив Р. Чубаров, – проблема не стільки в повноваженнях і дискусіях на цю тему між Києвом і Сімферополем, скільки в тому, що ні Київ, ні Сімферополь не готові розглядати кримськотатарський народ як одного з суб'єктів цього переговорного процесу. Власне, на ці ж «граблі» можуть наступити й країни ЄС, якщо при реалізації своїх проектів у Криму не врахуватимуть сучасне положення кримськотатарського народу й необхідність відновлення його прав як цілісного народу» [18].

Проте, необхідно зазначити, що значну роль в помітній активізації кримськотатарського руху за повернення історичної свідомості та відновлення прав кримськотатарського народу упродовж 2005–2009 рр. відіграла історична політика (або ж політика пам'яті) президента Віктора Ющенка, чим, безумовно, скористався Меджліс кримськотатарського народу для просування та популяризації кримськотатарської проблеми в суспільно-політичному дискурсі: до масштабної промо-кампанії В. Ющенка, зокрема й на міжнародній арені, щодо кваліфікації Голодомору 1932–1933 років як геноциду українського народу додалися й аналогічні намагання Меджлісу щодо визнання депортації 1944 р. геноцидом кримськотатарського народу.

Зокрема, у вітанні делегатам та гостям 2-ї сесії V Курултаю кримськотатарського народу Президент України наголосив: «У вашій особі засвідчую глибоку повагу до кримськотатарської громади України. Високо ціную внесок, який вона робить у зміцнення нашої державності й демократії, збагачення загальнонаціональної культури України». При цьому Президент зазначив, що «український демократичний рух завжди боровся за відновлення прав кримських татар. Сьогодні Українська держава власними силами вирішує всі проблеми повернення депортованих та їхніх нащадків на історичну батьківщину. Ці зусилля продовжуватимуться й надалі». У розвиток цього Віктор Ющенко дав доручення Генеральній прокуратурі і Службі безпеки України розглянути питання про порушення

кримінальної справи за фактом насильного виселення з Криму кримських татар та інших етносів [34].

В контексті реалізації історичної політики можемо розглядати й ідею відновлення історичної топоніміки Кримського півострова. Це питання обговорювалося під час зустрічі лідера Меджлісу, народного депутата Мустафи Джемлієва з тодішнім постійним представником Президента України в АР Крим Леонідом Жуньком у травні 2009 р. На думку Меджлісу кримськотатарського народу, в Криму потрібно створити спеціальну комісію з відновлення історичної топоніміки півострова. До складу комісії повинні увійти члени Національної академії наук України, представники уряду і парламенту, а також члени Ради представників кримськотатарського народу при Президенті, вважають у Меджлісі. «Джемлієв рекомендував постійному представникові голови держави звернутися до Президента з пропозицією про створення в Криму спеціальної комісії», – зазначили у його прес-службі [19].

19 травня 2009 р. у Бахчисараї в Ханському палаці урочисто відкрився перший Всесвітній конгрес кримських татар. Форум, за даними організаторів, зібрав близько 750 учасників. «410 чоловік представляють громадські організації України і Криму, і понад 320 чоловік приїхали із зарубіжжя: з Америки, Канади, Німеччини, Туреччини, Румунії, Болгарії, Франції, Польщі, Естонії», – повідомив керівник відділу зовнішніх зв'язків Меджлісу кримськотатарського народу Алі Хамзін. Пленарні засідання конгресу проходили в Криму до 22 травня. «Цим конгресом ми хочемо дати імпульс до початку реанімації, до початку пробудження серед усіх масивів – хай це буде Туреччина, Болгарський регіон і так далі – які повинні збудити наших співвітчизників, які розмовляють сьогодні мовами тих народів, де вони проживають, щоб вони почали розуміти, що вони належать до кримськотатарської нації», – заявив секретар оргкомітету з підготовки і проведення Всесвітнього конгресу кримських татар [29].

22 травня 2009 р. у Сімферополі делегати Всесвітнього конгресу кримських татар, які представляли 162 громадських і суспільно-політичних організацій з 12 країн, заявили про створення Міжнародної громадської організації «Світовий конгрес кримських татар». Громадська організація «Світовий конгрес кримських татар», йдеться у декларації, це орган, який об'єднує та координує зусилля створених у різних країнах громадських організацій кримських татар; зазначалося, що місцез перебування центральних органів Світового конгресу кримських татар – «Крим, Україна». Делегати конгресу визнали Курултай (національний з'їзд) кримськотатарського народу найвищим повноважним представницьким органом кримських татар для Світового конгресу, а також для громадських організацій, що увійшли до його складу.

Вказувалося, що Курултай, а також його органи та посадовці співробітничатимуть з усіма громадськими організаціями кримських татар, які увійшли до складу Світового конгресу кримських татар, на основі рівного й шанобливого ставлення до них, незалежно від їх чисельності, країни та регіону діяльності. Делегати конгресу заявили, що їхні дії «на благо кримськотатарського народу ґрунтуватимуться на принципах ненасильства, справедливості, демократії, суворого дотримання політичних, економічних, культурних, релігійних та інших законних прав усіх людей, незалежно від їх етнічної приналежності», а також «підтримали численні ініціативи» з висунення кандидатури голови Меджлісу кримськотатарського народу, народного депутата України Мустафи Джемлієва лауреатом Нобелівської премії миру [4].

Серед представників кримськотатарської спільноти актуальності набуває також ідея увічнення пам'яті жертв депортації 1944 р. (яка оцінюється кримськими татарами як акт геноциду) у вигляді Меморіалу на зразок єврейського Яд-Вашем. В травні 2009 р. на Всесвітньому конгресі кримських татар було актуалізовано необхідність створення Великого меморіалу жертв депортації [1]. 17 травня 2011 р. в с. Когей (Пусаківка) Білогірського району АР Крим було відкрито меморіальний комплекс жертвам депортації 18 травня 1944 р. [30].

Ще одним кроком на шляху реабілітації кримських татар та повернення історичної пам'яті народу-вигнанця стало прийняття Верховною Радою України проекту закону № 5515 «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», поданого народним депутатом, головою Меджлісу кримськотатарського народу М. Джемільєвим. Законопроект передбачає, крім низки гарантій соціально-економічного облаштування репатріантів, також повернення татарської історичної топоніміки Криму [25].

Таким чином, пам'ять про Крим, репрезентована в двох основних її концепціях – російській (неорадянсько-про/російській або ж «слов'янській» – триумфальній) та кримськотатарській (травматичній), продовжує відігравати роль перманентного чинника суспільно-політичного та соціокультурного розвитку Кримського півострова. У цьому зв'язку завдання української влади полягає у формуванні та реалізації щодо Криму позбавленої історичних міфів та упередженості виваженої політики толерантності та врахування інтересів усіх мешканців цього складного в усіх відношеннях регіону, адже надання з боку держави будь-яких політичних або соціокультурних переважень тій чи іншій спільноті апіорі призведе до непередбачуваних наслідків. Яскравим прикладом живучості та суспільної небезпечності історичної упередженості, «реваншизму» та міфів може бути розгляд Верховною Радою в першому читанні згаданого вище законопроекту М. Джемільєва, коли верх над здоровим глуздом і відновленням прав та історичної пам'яті кримськотатарського народу (представники якого є громадянами України) взяв радянський ідеологічний стереотип про «злodianня народу-зрадника».

Список використаних джерел:

1. Бекирова Г. Депортация крымскотатарского народа 1944 года и ее отражение в исторической памяти крымских татар / Гульнара Бекирова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=455&Itemid=381
2. Березков М. Н. План завоевания Крыма, составленный в царствование государя Алексея Михайловича ученым славянином Юрием Крижаничем. – СПб., 1891. – 90 с.
3. Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном Архиве Министерства иностранных дел // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1880. – Т. XXVII. – С. I–LXII, 1–600.
4. В Криму створили громадську організацію «Світовий конгрес кримських татар». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/22may2009/kongres.html>
5. В Одессе торжественно открыт памятник Екатерине II. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/events/213901-v-odesse-torzhestvenno-otkryt-pamyatnik-ekaterine-ii>.

6. В Симферополе ищут деньги на памятник Екатерине II. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// korrespondent.net/ukraine/events/1209487-v-simferopole-ishchut-dengi-na-pamyatnik-ekaterine-ii](http://korrespondent.net/ukraine/events/1209487-v-simferopole-ishchut-dengi-na-pamyatnik-ekaterine-ii).

7. В центре Севастополя открыт памятник Екатерине II. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// korrespondent.net/ukraine/events/493537-v-centre-sevastopolya-otkryt-pamyatnik-ekaterine-ii](http://korrespondent.net/ukraine/events/493537-v-centre-sevastopolya-otkryt-pamyatnik-ekaterine-ii).

8. Григорович Н. Канцлер князь А. А. Безбородко в связи с событиями его времени: т. I. 1747–1787 гг. // Сборник императорского русского исторического общества. – 1879. – Т. 26. – С. I–XVIII, I–IV, 1–649.

9. Державний архів АР Крим (ДААРК). – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2355. Прошение депутатов, выбранных крымскими помещиками (русскими) в комиссию по разбору споров о землях и по определению повинностей с ходатайством о защите их особых прав на землю в Крыму. Б/д. – 6 арк.

10. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2460. Рассуждение одного Российского патриота о бывших с Татарами делах и войнах, и способах к прекращению оных навсегда. – 15 арк.

11. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 584. Письмо В. С. Попову от неизвестного лица из Симферополя о влиянии татарских мулл в Крыму на местное население в смысле невыгодном для русской политики в Крыму. 18.I.1788. – 2 арк.

12. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 106. Дело об изгнании всех татар из Таврической области, которые подали прошение Екатерине II об отпуске их за границу. 7.VI.1787–19.VII.1787. – 13 арк.

13. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 4. – Спр. 8. Расходная ведомость на выведенных из Крыма в Азовскую губернию жителей разных народностей. 1779–1780. – Арк. 1.

14. Дедлов В. Вокруг России. Польша. – Бессарабия. – Крым. – Урал. – Финляндия. – Нижний. Портреты и пейзажи. – СПб. : Издание М. М. Ледерле и К., 1895. – 587 с.

15. Журнал высочайшего путешествия Ея Величества государыни императрицы Екатерины II, самодержицы всероссийской в Полуденные страны России в 1787 году. – М. : Университетская типография, у Н. Новикова, 1787. – 137 с.

16. Записки Хршонцевского (1770–1820) / Пер. с пол. рукописи; с предисл. и прим. И. И. Ролле // Русский Архив. – 1874. – Тетрадь IV-я. – Столб. 898–951.

17. Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації // Національна безпека та оборона. – 2009. – № 5 (109). – С. 2–72.

18. Меджліс закликає ЄС сприяти відновленню прав кримських татар. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsru.ua/ukraine/01dec2009/medwlissq.html>.

19. Меджліс пропонує відновити історичну топоніміку Криму. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsru.ua/ukraine/01may2009/toponimika.html>.

20. Общенародная акция сбора свидетельств геноцида крымскотатарского народа УНУТМА. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=443&Itemid=403.

21. Письма Екатерины Второй к барону Гримму // Русский Архив. – 1878. – № 10. – С. 129–242.

22. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXI. С 1781 по 1783. – 1085 с.; Т. XXII. С 1784 по 1788. – 1168 с.

23. Постановление ГОКО [Государственного комитета обороны СССР] № 5859 сс от 1 мая 1944 года «О крымских татарах». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archives.gov.ua/Sections/Crimea_60/photos_03.php?1.

24. Приятное свидание в земном Элизии (Потемкин и Екатерина II в Крыму) // Легенды и предания Крыма / Ред.-сост. А. Е. Тархов. – Симферополь : ИД “Квадранал”, 2003. – С. 298–387.

25. Рада відновлює права депортованих кримських татар. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.dt.ua/POLITICS/rada_vadnovlyuє_p_rava_deportovanyh_krymskyh_tatar-104154.html.

26. [Сегюр Л. Ф.] Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствовании Екатерины II, 1785–1789 / Пер. с фр. Г. Н. Геннади. – СПб., 1865. – 386, III с.

27. Сень Д. Воображение региона как колонизация: Кубань-Черноморья-Кубань (практики Российской империи в Крыму и на Кавказе в конце XVIII – середине XIX вв.) / Д. Сень // Историко-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – Ч. 10. – К., 2007. – С. 317–336.

28. Сергеев А. Доклад императрице Екатерине II по вступлении ее на престол, изображающий систему крымских татар, их опасность для России и претензию на них. О Малой Татарии // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1916. – № 53. – С. 190–193.

29. У Бахчисарі розпочався Всесвітній конгрес кримських татар. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/19may2009/kongres.html#1>.

30. У Криму відкрили меморіал татарам – жертвам депортації. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/ukr/short/2011/05/17/38841/>.

31. У Севастополі річницю приєднання Криму до Росії відзначили мітингом біля пам'ятника Катерині II. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vidgolos.com/21088-u-sevastopoli-richnicyu-priyednannya-krimu-do.html/>.

32. [Храповицкий А.В.] Памятные записки А. В. Храповицкого, статс-секретаря императрицы Екатерины Второй / Изд. полное, с прим. Г. Н. Геннади. – М. : Университетская типография, 1862. – 294 с.

33. Цит. за: Кінг Чарльз. Археологія місця / Чарльз Кінг. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/280-charlz-kinh-arkheolohiia-mistsia>.

34. Ющенко доручив ГПУ і СБУ розглянути порушення справи про виселення кримських татар. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/05dec2009/repatrianti.html>.

Короленко Б. А. Крым как место памяти.

Проанализированы модели памяти о Крыме и их влияние на социокультурное и общественно-политическое положение в АР Крым.

Ключевые слова: «историческая обида», Российская империя, Крымское ханство, историческая память, политика памяти, крымские татары, триумф, трагедия, травма.

Korolenko B. Crimea as a place of memory.

Memory models of Crimea and they influence in the sociocultural and sociopolitical situation in AR Crimea is analyzed.

Keywords: «historical offence», Russian empire, Crimean khanate, historical memory, politics of memory, Crimean Tatars, triumph, tragedy, trauma.

СЕГМЕНТ РОДОВОЇ ПАМ'ЯТІ В МОНАСТІРСЬКИХ І ЦЕРКОВНИХ СИНОДИКАХ

Проаналізовано сегмент родової пам'яті в монастирських і церковних синодиках XVII–XVIII століть. Розглянуто поколінні записи-спомини гетьманських, полковничих родин правобережних і лівобережних полків.

Ключові слова: колективна пам'ять, родова пам'ять, синодики, козацька старшина.

Колективною пам'яттю про минуле є уявлення про минуле власної групи, яке згідно з відкритими психологами закономірностями, індивіди конструюють із відомостей, що походять із різних джерел і потрапляють до них різноманітними каналами [41, с. 46]. Одним із таких каналів є родова пам'ять. Завданням пропонованої статті є дослідження такого сегменту родової пам'яті як поминальні записи у монастирських і церковних синодиках козацької старшини Гетьманщини – типових представників світської еліти другої половини XVII–XVIII ст. На основі таких записів здійснюється визначення тягlosti родової пам'яті та виявлення її найактивніших репрезентантів.

Синодик, пом'яник, поминальник – це книга з переліком імен померлих для поминання, а також іноді живих для виголошення заздравиці під час богослужіння. Синодики також виконували функцію книг пам'яті.

Одним із ефективних методів перевірки повноти й достовірності записів у синодиках є, по-перше, зіставлення поминальних рядів із записами в інших синодиках, по-друге, порівняння з іншими джерелами, по-третє, зіставлення з наявними генеалогічними розписами роду. Поминальні записи іноді мають вирішальне значення при реконструкції та інтерпретації тих чи інших подій. Наприклад, виявлення невідомих шлюбів (два шлюби Ганни Золотаренко, які передували її заміжжю за Б. Хмельницьким [20, с. 59]).

Головними джерелами поминальних записів були сімейні синодики і пам'ять. Під цим кутом зору цікава протяжність пам'яті й забування чи спланована відмова від якихось попередників – їх забуття, тобто амнезія. Про сімейні пом'яники маємо лише поодинокі згадки (Гайдовські-Потаповичі [1], Устимовичі), більше збереглося монастирських синодиків.

Стосовно козацького періоду ще на початку XX ст. були згадки про такі синодики:

у *Київському полку*: Михайлівської церкви м. Остра (1738 р.), Різвобогородицької церкви с. Рудки, Михайлівської церкви с. Котове (1710 р.). Найбільш цінним у цьому полку був, безсумнівно, синодик Преображенської церкви м. Козельця (1707 р.). Він використовувався у літописі церкви (вівся з 1871 р.). Архів цієї церкви, як пише місцевий краєзнавець, «колись добре впорядкований, було під час трусу в перші роки революції, зовсім перемішано, а почасти навіть знищено» [14, арк. 31]. Зник і безцінний поминальник;

у *Миргородському полку*: Микольської церкви м. Хорола (1707 р.);

у *Ніжинському полку*: Преображенської церкви м. Коропа (1752 р.), Микольської м. Глухова, Микольської церкви м. Кролевця (1725 р.);

у *Стародубському полку*: Микольської церкви м. Погара (1761 р.),

Олександро-Невської церкви м. Почапа;

у Чернігівському полку: Покровської церкви с. Мохнатина (1717 р.), Микольської церкви с. Жукотина (1730 р.), Миколаївської церкви с. Слабина, Троїцької церкви м. Синявки (1710 р.), Покровської церкви с. Тупичева.

Місцезнаходження більшості з указаних синодиків зараз для дослідників залишається невідомим, і вони не введені до наукового обігу. Інформаційні можливості віднайдених синодиків ще використані не в повній мірі, тому, що більшість з них досі знаходяться у архівосховищах, і незначна кількість дослідників має можливості їх використання.

З пом'яників, які відображають козацько-старшинські роди, на початку ХХ ст. був опублікований синодик Любецького Антонієвого монастиря [36]. Останнім часом активізувалася публікаторська робота стосовно поминальників. Опубліковані синодики Крупицько-Батурина [35], Любарського [38], Софійського [33], Межигірського [23] монастирів, деяких церков [24; 37].

Якщо публікація синодиків здійснюється активно, то процес узагальнення результатів аналізу дещо відстає, це пов'язано з незначною кількістю інших видів джерел, порівняння з якими дало б змогу охарактеризувати значущість і винятковість значної кількості фактів, про які несуть інформацію синодики. Джерельний синтез багатьох поминальних рядів розпочато, але комплексні дослідження можуть вважатися лише розпочатими в напрямку князівської і козацько-старшинської [2; 4; 31] генеалогії. Дворянські, священницькі, міщанські, чернечі родоводи ще чекають значних прирощень від аналізу різних видів джерел.

Значну увагу використанню синодиків у своїх працях надавав М. Максимович. У своїх дослідженнях він використовував синодики двох переяславських церков, якийсь чигиринський синодик, канівський, тогочасний (перша половина ХІХ ст.) синодик Лубенського Мгарського монастиря. О. Оглоблін проаналізував синодик генерального судді Михайла Вуяхевича [32]; була здійснена публікація виборки поминань старшинських родів (синодики Києво-Микольської пустині (47 записів), в Київській пустині Києво-Печерської лаври при храмі св. Сергія 1728 року (32 записи), Київського Софійського (45 записів), Межигірського Спасо-Преображенського (79 записів), Київського Михайлівського Золотоверхого (38 записів), Золотоніського Благовіщенського жіночого монастиря, укладеного 22 червня 1777 року (19 записів), Любецького Антонієвого (44 записи) Козелецького монастирів (2 записи), витяг з синодика невідомого (можливо, Видубицького) монастиря (3 записи), поминальники Преображенської церкви м. Канева (22 записи), Києво-Подольської Преображенської церкви (3 записи), два синодики Глухівської Микольської церкви (3 і 6 записів відповідно) і аналіз поминальних рядів гетьмана Івана Самойловича, генеральних суддів Олексія Туранського, Івана Чарниша, полковника подільського Остапа Гоголя, обозного київського Трохима Пидтереба, сотника ніжинського Івана Піроцького, полковник переяславських Василя Войца, Родіона Думитрашки, Івана Мировича, сотника переяславського Семена Копцевича, полковника піхотного Степана Яворського, полковника компанійського Якова Павловського, осавула полкового прилуцького Михайла Мовчана, колишнього полковника прилуцького Якова Воронченка, єпископа Арсенія Берло, полковника прилуцького Якима Горленка, жительки лубенської Анастасії – дружини Петра Кулябки; Івана Піковця; Марії (уродженої Палій) – дружини Антона Танського [22]. Проаналізовано синодики гетьмана Івана Виговського [20, с. 92–93], ніжинських полковників Золотаренків [20, с. 59, 66–67], корсунського полковника

Григорія Гуляницького [20, с. 97]. Низове козацтво в пом'яниках київських монастирів проаналізував О. Кузьмук [23а, с. 154–174].

З метою визначення глибини, якої сягала родова пам'ять, розглянемо поминальні ряди українських гетьманів. У Київському Золотоверхому Михайлівському монастирі з роду Богдана **Хмельницького** поминали три коліна, серед яких Михайло, його син Зіновій з дружиною Гафією Сомко, а потім йшли Іван, Григорій, Пелагея, Ганна, *Тимофій*, Кирило, немовля Василь, Федір, *немовля Григорій*, Єва, Євфимія, Ірина [16, арк. 100 зв]. У Софійському монастирі Юрій Хмельницький поминав представників 3 колін роду: діда Михайла, батька Зіновія, братів Тимофія і немовля Григорія [33, с. 124]. У синодику Золотоніського Благовіщенського жіночого монастиря гетьманський рід поминався наступним чином: Зіновій, Данило, Михайло, Гедеон, Василь, Марія, Феодосія, Олена, Данило. У першому і третьому випадках записали поминання вірогідно хтось із доньок Богдана, в другому – Юрій Хмельницький, у всіх випадках поминалися три коліна.

У синодику Межигірського монастиря зустрічаємо поминальний ряд роду Івана **Виговського**: Олена, Данило, Іоанн, Олена, Іван [17, арк. 40 зв]. Вважаємо, що Данило – рідний брат гетьмана; один з Іванів – сам гетьман; другий Іван, можливо, Ян Виговський Кривий; дві Олени, можливо, мати гетьманська Олена Ласко, дружина Данила Олена Хмельницька. Більш пізні поминання (уже після смерті батька гетьмана) у Михайлівському монастирі Івана Виговського: Євстафій, Іоанн, Олена, Данило, Кіндрат, Тетяна [16, арк. 101]. Обидва поминання згадували два коліна роду і записували їх хтось з дітей Івана Виговського.

Два коліна материнського роду Тарасенків і три коліна Дорошенків у поминанні роду гетьмана Петра **Дорошенка** [23, с. 286].

Поминання роду гетьмана Івана **Самойловича** збереглося у синодиках Межигірського, Петропавлівського, Софійського і Батуринського монастирів. У всіх чотирьох фіксується три коліна: батько гетьмана, його сини (серед яких сам гетьман), дити гетьмана [33, с. 124]. Поминальні записи роду **Мазеп** з двох колін проаналізовані раніше [20, с. 183–184; 21].

У Софійському монастирі поминався рід гетьмана Івана **Скоропадського**: Іван, Анастасія, Анна, Андрій [33, с. 124]. Поминання Івана здійснив хтось із дітей від другого шлюбу (чи не Уляна?), оскільки поминалася лише друга дружина Анастасія Маркович (бл. 1671 – 1729.19.12.). Таким, чином донька Ганна і син Андрій померли у проміжку 1730–1733 рр. Поминалися представники двох колін. Три коліна роду є у поминанні у КПЛ (Києво-Печерської Лаври): *Івана (Ілліча), Анастасію (Марківну), Іллію, Анастасію, Марка, Агафію, Косьму, Євдокію, Данила, Марію, Михайла, Ірину, Іосипа, Петра, Уляну (Іванівна), Петра (Толстой)*, немовля Олександра, немовля Анастасію, Євдокію [28, арк. 71]. Це більш пізні поминання і в ньому є гілка Уляни Іванівни Толстой, а також три коліна роду Скоропадських, два коліна материнського роду Марковичів.

У Любецькому Антонієвому монастирі поминався рід Михайла та Івана Скоропадських: гетьман Іван, Василь, Іван, Іван, Параска [36, с. 52зв]. Записав поминальний ряд хтось із гілки племінника гетьмана Михайла Васильовича Скоропадського, пом'янувши і гетьмана.

У синодику Київського Михайлівського монастиря Данила **Апостола**, полковника миргородського поминалася лише його мати Марія [16, арк. 120], а у Київській пустині Києво-Печерської лаври при храмі св. Сергія рід «благородної» гетьманової (Апостол) виглядав так: *Данило, Уляна, Петро (Данилович), Іван (Данилович), Анастасія, Павло (Данилович)*.

У Софійському монастирі полковничий рід Апостолів поминався двічі. В першому поминанні згадані лише Павло та Уляна [33, с. 124]. Другий поминальник полковника Данила Апостола розлогий: Данило, Уляна, Параска, Михайло, Олена, Павло, Тетяна, немовля Іван, Михайло, Марія, Єфрем, немовля Пелагея, Стефанида, Іван (Данилович), Олена, Григорій, Ганна (Данилівна), Матвій, Параска, Василь, Катерина, Григорій, Феодора, Василь, Марія, немовля Ірина, Ілля, Андрій, Євдокія, Іван, Феодора, Іван, немовля Федір, Іван, немовля Федір, Семен, немовля Марія, Ничипр, Ганна, Андрій, Марія, Феодора, Пелагея, Катерина, немовля Василь, Михайло, Олександра, Опанас, Гнат, Микола, Данило, Михайло, Григорій, Федір, немовля Василь, Михайло, Григорій, Федір, немовля Василь, Михайло, Карпо, Опанас, Григорій, Іван, Андрій, Іван, немовля Максим, немовля Іван, Михайло, Іван [33, с. 130].

У Глухівській Микольській церкві поминався рід гетьмана Данила Апостола (три коліна), розпочинаючи з батька Павла, і в третьому коліні згадувалися черниця Ювеналія та ієрей Іван [10, арк. 3]. Уляна Василівна Іскрицька поминала батька Василя і брата Григорія, що загинув [8, арк. 34; 26, с. 239, 240].

Для пом'яників гетьманів було характерним поминання трьох, іноді двох колін, наявність у родових поминальниках сегментів роду гетьманських дружин, що засвідчує їхній визначальний вплив на формування іменного переліку померлих. Сучасний дослідник О. Кузьмук вважає, що «у синодиках Печерського, Михайлівського Золотоверхого, Миколо-Пустинського монастирів майже цілком ігноруються українські гетьмани: духовенство не знайшло їм “місця” в історичному процесі» [23а, с. 172]. Вважаємо, що відсутність записів поминання гетьманських родів у монастирях слід досліджувати не через ставлення духовенства до них, а через аналіз ініціативи самих представників роду. З цієї точки зору цікавою є відсутність у всіх синодиках поминання роду гетьмана П. Тетері.

Розглянемо поминальні ряди родів генеральної старшини на прикладі генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, генеральних суддів Івана Домонтовича, Михайла Вужевича, Василя Кочубея, генерального писаря Семена Савича, генеральних осавулів Андрія Гамалії, Івана Мануйловича.

У Межигірському монастирі поминали чотири коліна роду Борковських: Каспер, Тетяна (дружина Каспра), Василь, Катерина (Каспрівна), Анастасія (Хомівна Тризна), Федір, Стахій, Василь, Пелагея, ієрей Стефан, Петро, Іван, Василь, Іван, Стефанида, Семен, Іван, Феодосія, Євстафій, Стефан, Анастасія, Варвара, Наталія, Пелагея, Євстафій, Михайло (Васильович), Семен, Ірина, ієрей Петро, Стефанида, Устинія, Анастасія, Марина, Іван, Яків, Матвій, Марія, Федір, Анастасія, Василь, ієрей Власій, Марія, Євфимія, Синклитикія (Михайлівна), Андрій (Васильович).

Поминальник його роду у Києво-Микольській пустині (1719.6.09.): Михайло (Васильович), Василь (Каспрович), Каспер, Стефан, Петро, ієрей Іван, Степанида, Тетяна (дружина Каспра), Катерина (Каспрівна), Феодосія, Анастасія (Хомівна Тризна), Остафій, Семен, Федір, Іван, Остафій, Василь, Матвій, Юліана, Федір, Марія, Гафія, Єфимія, немовля Варвара, немовля Анастасія, немовля Пелагея. Жили: Синклитикія (Михайлівна), Михайло (чоловік Синклитикії), Параска (Данилівна Апостол), Андрій (Васильович), Юстина, Дем'ян, Яків (Андрійович), Марія, Ганна (Андрівна), Йосип (Антонович Танський), Марія, Анастасія, Дарія, Матвій, Іван, Іван, Параска, Григорій, Іван, Максим, Марія (Василівна).

Яків (Жданович), Стефан, Петро, Анна, Андрій, Єфросинія, Тетяна, Марія, Стефан, Ганна, Михайло, Катерина, Євдокія, Федір. Ті ж чотири коліна у Київській пустині Києво-Печерської лаври при храмі св. Сергія згадує поминальник Борковської: Каспар, Анастасія (Хомівна Тризна), Іван (Каспрович), Василь (Каспрович), Михайло (Васильович), Сигклітія (Секлета Михайлівна), Катерина з чадами, Уляна (Михайлівна), Марфа. У поминальник Василя Борковського записані чотири коліна в Любецькому монастирі: Карпо (вірно – Каспр), Тетяна (дружина Каспра), Катерина, Марина, Василь, Іван (Каспрович), Станіслав, Олександр, Ілля, Василь, Василь (Каспрович), Анастасія (Хомівна Тризна), Михайло (Васильович), Пелагея, Іван, Синлитекія (Михайлівна, ? – † 1736 [5, с. 17]), Андрій (Васильович ? – † 1748 [5, с. 17]). Пізніший поминальний ряд у синодику Софійського монастиря: Василь, Анастасія (Хомівна Тризна), Михайло, Анастасія, Синлитекія, Андрій, Параска (дружина Михайла, Данилівна Апостол), Ганна, Яків, Тетяна, немовля Уляна, Євдокія, Уляна (Михайлівна) [33, с. 141].

У 1683 р. у Введенській церкві КПЛ поминався рід генерального судді Івана Домонтовича: Іван, Василь, Стефан [24, с. 92]. Ідентичні записи були зроблені у синодиках Софійського монастиря [33, с. 140] та КПЛ [29, арк. 122]. Вірогідно, що Василь і Степан – це брати Івана, тобто в поминанні одне коліно. У Межигірському Спасо-Преображенському монастирі його поминальний ряд розпочинався цією ж трійкою, далі записані два ієромонахи – Феодосій та Мелетій, а потім зазначений їхній батько Михайло, Григорій, Софоній, Кирило, Григорій, Олександр, Іван, Стефан, Григорій, Іван, Омелян, Яків, Леонтій, Григорій, Іван, Тарасій, Матвій, Андрій, Михайло, Іван, Євдокія, Наталія, Гафія, Тетяна, Марія, Агафія, Анастасія, Єфросинія, Олена, Наталія, Анна, Варвара, Катерина, Олена, Гафія, Тарасій, Іван, Іван, Олексій. У самому поминальнику зазначено «Леонтія Домонтовича з Гоголева сотника» [22, с. 38].

Найінформативніший щодо роду Домонтовичів є поминальний ряд записаний у Крупицькому Батуринському монастирі: ієромонах Феодосій, Василь, Михайло, Григорій, Софоній, Кирило, Григорій, Олександр, Іван, Стефан, Григорій, Іван, Омелян, Яків, Леонтій, Григорій, Іван, Тарас, Матвій, Андрій, Михайло, Іван, Уляна, Марія, Гафія, Феодора, Євдокія, Наталія, Гафія, Тетяна, Марія, Гафія, Анастасія, Євфимія, Олена, Наталія, Ганна, Олена, Варвара, Катерина, Олена, немовля Олена, Гафія, Іван, Феодосія, Стефан, Тарас, немовля Стефан, Василь, Іван, Стефан, Пилип, Ганна, немовля Олексій, немовля Тетяна, немовля Агафон, немовля Дарія, немовля Феодосія, Євфимія, немовля Феодосія, Параска, немовля Григорій, немовля Роман, немовля Лук'ян, Євдокія, немовля Ганна, немовля Василь, немовля Семен, немовля Ірина, немовля Пилип, Тимофій, Іван, Олена, ієрей Павло [35, с. 55].

У Київському Михайлівському монастирі поминався рід сина генерального судді, полкового писаря київського Петра Івановича Домонтовича: Іван, Григорій, Яків, Іван, Леонтій, Уляна, Марія, Тетяна, Гафія, Тарасій, Андрій, Іван, Анастасія, Михайло, Євдокія, Феодосія, немовля Гафія, немовля Олена, немовля Гафія [16, арк. 105]. З поминального ряду робимо висновок, що Іван, Григорій, Яків, Леонтій належали з дружинами до одного коліна, а Тарас, Андрій, Іван, Михайло – до другого. Таким чином, у великих поминальних рядах фіксуються 3 коліна роду.

У синодику Києво-Золотоверхого монастиря поминальний ряд роду генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея мав такий вигляд: Ва-

силъ, Иван, Леонтії, Марія, Федір, Євфимія, князь Георгій, Василь, Марія, Мотря, немовля Симеон, немовля Данило, немовля Михайло, немовля Андрій, немовля Павло, немовля Василь, немовля Марфа, черниця Євфимія [16, арк. 23 зв.].

Рід поминався і в Межигірському монастирі: Леонтії, Марія, Євфимія, Федір, Ганна, Герасим, Данило, Марія, Євгенія, Катерина, Олена, Семен, Михайло, Андрій, Марія, черниця Євфимія, Марія, Марина, Ірина, Федора, Омелян, Федір, ієрей Петро, Марія, Василь, Анастасія [17, арк. 51]. Цей поминальник і наступний засвідчує, що в обох поминалися як рід Кочубеїв, так і Жученків. У Київському Михайлівському Золотоверхому монастирі поминався рід його дружини Любові Василійової Кочубей: Іван, Параска, Федір, Євфимія, Леонтії, Марія, Федора (Федорівна Жученко, за Іваном Черняком), Ганна, Ганна, Іван, немовля Семион, Михайло, Андрій. Авторство двох останніх поминань належить Любові Жученко.

Поминання роду генерального писаря Семена Савича у КПЛ: Сава, Ірина, Тетяна, Іван (Савич), Стефан (Савич), Семен, Мотря, Федір (Семенович), Анастасія (Петрівна, дружина Федора), немовля Мотря, немовля Матвій «убієнний», немовля Федір, немовля Тетяна, Роман (Федорович Борохович, чоловік Марії), Марія (Семенівна Савич) [28, арк. 156]. Розпочиналося поминання батьками Семена – генеральним писарем Савою Прокопович з дружиною Іриною [27, с. 433]. Перша дружина Семена Тетяна Леонтівна Полуботок [11, арк. 76 зв.], брати Семена Іван і Степан, його друга дружина Мотря Хомівна Гнилозубівна-Пашковська, далі діти – всього 3 коліна.

У поминанні генерального осавула Андрія Гамалії згадувалися лише сам Андрій і Пелагея. Поминання Григорія Гамалії у Київському Михайлівському монастирі включало два коліна Григорія, Андрія, Якова, ієромонаха Прохора, черницю Анастасію, немовля, ієрея Василя, Анну, Михайла, Уліту(?), немовля Якова, Івана [16, арк. 120 зв.]. У лютому 1688 р. в цьому ж монастирі поминання Гамалії: Михайло, Уліта, Любов, Марія, Григорій, Яків, Мотря, Тетяна, Пелагея, Костянтин, Михайло, Данило, ієрей Василь, Анна, ієрей Андрій, Іван, Феодосія, Михайло, Марія [16, арк. 122].

Поминальний ряд, записаний у Луцькому монастирі у 1686 р., іншої гілки роду Марфи Гамалієвої, ігумені лубенської: Марфа, Іван, Олена, Іван, Михайло, Марія, Іван, Васа, Гаврило, Васа, Микола, Олена, Микола, Марфа, Пилип [15, арк. 102 зв.]. Згадка імені Васа може бути пов'язана з здовою власника с. Безсали, значного військового товариша Михайла (Івановича (?)) Гамалії (? – † ран. 1661), яка проживала у Яблунові Лубенського полку.

Вдалося віднайти п'ять синодиків роду генерального осавула Івана Мануйловича, в усіх з яких поминалися три коліна. У Межигірському монастирі поминали Мануйла, Марію, Василя, Мотрю, Івана, Вассу (Олексіївну Туранську), Олексія, Федора, Ірину, Марію, Анастасію, Єлизавету, Олексія [19, арк. 333]. Поминання в КПЛ було коротким, але записане було пізніше: Мануйло, Василь, Марія, Олена, Анастасія, Олексій, Василь [28, арк. 196зв]. Ще пізніше записаний поминальник, в якому згадувалися Мануйло, Марія, Василь, Мотря, Іван, Васса, Олексій, Олена, Анастасія, Євфимія, Параска, ієрей Ничипір, Федір, Марина [9, арк. 487]. Запис у Софійському монастирі записаний одночасно, але дещо ширший: Мануйло, Марія (Михайлівна Зеленська), Василь, Мотря, Іван, Васса, Олексій, Анастасія, Олексій, Євфимія, Анастасія, Олена, Марія, Параска, ієрей Ничипір, Марія, Федір, Марина

[33, с. 142]. І на кінець, ще один його поминальник, записаний 12 серпня 1735 р.: Мануйло, Марія, Василь, Мотря, Іван, Васса, Олексій, Олексій, Настасія, Марія, Євфимія, Олена, Марія, Параска, Григорій, ієрей Ничипір, ієродиякон Трохим, Марія, Федір, Марина, Мотря [3, арк. 69].

На прикладі поминання родів розглянемо родинну пам'ять полковників блоцеркиського Якова Клиші, кропивненського Філона Джеджалії, уманських Григорія Білогруда і Максиміліана Булиги, переяславських Родіона Думитрашки, Івана Мировича, Леонтія Полуботка, Григорія Іваненка, лубенських Леонтія Свічки, Василя Савича, Максима Ілляшенка, Дмитра Зеленовського, гадацького полковника Михайла Бороховича, чернігівського Павла Полуботка, Якова Лизогуба, полтавських Павла Герщика, Леонтія та Івана Черняків, Василя Васильовича Кочубея, прилуцьких Лазаря Горленка, Івана Носа, Гната Галагана, ніжинських Івана і Василя Золотаренків, Івана Обидовського, Степана Забіли.

У поминальнику Межигірського монастиря Якова Васильовича Клиші з Білої Церкви є згадка про його батька (Василь) [17, арк. 321], самого його і наступне коліно роду. Більш ранній його поминальник у синодику Михайлівського Золотоверхого монастиря, записаний ще за життя Якова, поминав батька з матір'ю, вірогідно, представників їхнього та наступного коліна [16, арк. 77зв].

У двох варіантах синодика Межигірського монастиря з роду кропивненського полковника Філона Джеджалія записано 24 чоловічих і 11 жіночих імен, в другому поминальнику 34 – 22 і 12 відповідно [18]. Це три коліна.

Рід уманського полковника Григорія Білогруда поминав Гафію і самого його у Межигірському монастирі. У 1679 р. у Луцькому братському монастирі записано рід колишнього полковника уманського Максиміліана Булиги. У ньому 48 імен, з яких 30 чоловічих і 18 жіночих [15, арк. 28]. Це засвідчує помилковість версії щодо княжого походження роду. У синодику відсутні як князі, так церковні ієрархи.

Поминальник у Києво-Микольській пустині, очевидно, був записаний самим полковником переяславським Родіоном Думитрашкою. Про це свідчить відсутність його імені у поминальному ряді, а також його батька Григорія. У ньому згадувалися митрополит Феодосій, ієромонахи Дамаскін, Мелетій, Іоаникій, Євфимій, ченець Віктор, раби божі Іван, Христина, Євдокія, Тетяна, Микола, Євдокія, Ганна, Андрій, Стефаніда, Настасія, Данило, немовлята Супрун і Петро [8, арк. 163зв].

Після смерті Родіона у Межигірському монастирі з'явилося поминання схимонаха Георгія, ієромонаха Мелетія, Івана, Василя, Супруна, Остапа, Богдана, Миколи, Данила, ієрея Авраама, Івана (Аврамовича), Тетяни (Іванівни Аврамович), Родіона. У цьому синодику батько Родіона Григорій згаданий під іменем схимонаха Георгія. У другій частині поминання 3 коліна роду Аврамовичів – останньої дружини Родіона Думитрашки. У Михайлівському монастирі схимонах Георгій згадується поруч з Христиною, а Родіон – з Тетяною [16, арк. 104].

Дві гілки роду поминали у Києво-Печерській лаврі в Київській пустині при храмі св. Сергія. Два коліна роду гілки Федора Олексійовича Думитрашки найшли відображення у поминанні його вдови Феодосії Михайлівни Гамалії: Федір (Олексійович, 1726), Іоан, немовля Павло (Федорович), Феодосія (Михайлівна Гамалія), Єфросинія (Федорівна), Іоан (Федорович Маркович, ран. 1747), Софія. Два ж коліна відображені у поминанні гілки роду Думитрашко Андрія: Андрій (Дмитрович), Ірина, Іван, Анастасія, Федір (Андрійович), Феодосія, Андрій.

Полковник переяславський Войца Станіславович Сербин, якого Мирович у 1678 р. іменував «отець» (тобто Мирович був пасинком Сербину), під кінець життя став ченцем Віктором. Він у цьому поминальнику відсутній. Основоположником же роду Мировичів слід вважати Петра (що був, вірогідно, дідом полковника, батьком Івана).

У іншому варіанті поминання в цьому ж монастирі після 1691 р. є відомості про *Івана, Пелагею, Петра, Ірину*, Івана, Олену, *Захара, Параску, ченця Віктора*, Якова, Катерину, Василя, Гафію, черницю Єлисавету, немовля Андрія, Іллю, Олексія, Федора, Марину, ієрея Самійла, Стефана, Феодосію. Тут, як бачимо, уже присутнє поминання роду Голубів, починаючи від Захара [25, с. 296] з дружиною Параскою.

У Київському Богословському монастирі дещо пізніший поминальник його роду з іменами: *Іван, Пелагея, Петро, Ірина*, Іван, Олена, *Захар, Параска, чернець Віктор*, Яків, Катерина, Василь, Гафія, черниці Єлисавета, немовля Андрій, немовля Ілля, немовля Олексій, немовля Феодосія, немовля Марія, ієрей Самійло, Феодосія, ієрей Стефан, Феодора [3, арк. 54]. У цьому ж монастирі правили службу «за здравице» Пелагеї, Якова, Федори і чад їхніх, Федора і Ганни з чадами, Семена та Олени з чадами, Семена та Ганни з чадами, а також Василя, Якова, Феодори, Марини, немовля ти Дмитра та немовляти Івана [3, арк. 20].

Близьким до попереднього поминання у Київському Михайлівському монастирі: *Івана, Пелагея, Петра, Ірину*, Івана, Олену, *Захара, Параску, ченця Віктора*, Якова, Катерину, Василя, Гафію, черницю Єлисавету, немовля Андрія, немовля Ілля, немовля Олексія, немовля Феодосію, немовля Ірину, ієрея Самійла, Феодосію, ієрея Василя, Федора. Тут же «за здравице» Пелагеї (Захарівни Голуб), Якова (Івановича Мировича), Федора з чадами, Федора (Івановича Мировича) і Ганни (Леонтіївни Полуботок) з чадами, Семена (Івановича Мировича) і Олени (Іванівни Ломиковської) з чадами, Семена (Степановича Забіли) і Ганни (Іванівни Мирович) з чадами, Василя (Івановича Мировича), Якова, Феодори, Марії, немовляти Дмитра (Івановича Мировича), немовляти Івана (Івановича Мировича).

У синодику Києво-Микольської пустині полковника у червні 1696 р. також уже фігурує поминання батьків дружини (*Петро, Ірина*, Яків, Катерина, Іван, Ірина, Андрій, Ілля, Марія, Ірина, *чернець Віктор, Захарій, Пелагея*, Іван, Марія, Семен, Григорій, Параска, Яків, Федір, Ілля, ієрей Стефан, Семен, Іван, Яків, Іван).

Аналіз поминальних рядів Мировичів засвідчує поминання трьох колін цього роду, по одному коліну Сербинів і Голубів. Дружина Івана Мировича, Пелагея Захарівна Голуб була «хранителькою» родової пам'яті.

Автором обох синодиків роду полковника переяславського (1770–1777) Григорія Іваненка є вдова його сина, Михайла Григоровича, Феодосія Костянтинівна Лисаневич (1730 – ?). У Києво-Печерській лаврі в Київській пустині при храмі св. Сергія поминалися *Григорій*, Наум, Андрій, Іоан, Ірина, Меланія, Василь, Анисія, Стефан, *Іван*, Антимія, Параска, Катерина, Дмитро, *Григорій*, Климентій, Стратилат, Симеон, Євстратій, Ієремея, Ірина, Ксенія, Василь, Гордій, Любов, Гаврило, Пелагея, Софрон, Олександр, *Константин (Лисаневич)*, Варвара, Пелагея, Маргарита, Микола, Марія, *Михайло (1722 – † 1766/1767)*, Яків, а у синодику Києво-Микольської пустині – *Григорій*, Наум, Андрій, *Іван*, черниці Ірина, Меланія, Василь, Анисія, немовля Стефан, немовля Іван, немовля Антимій, немовля Параска, Катерина, Дмитро, Катерина, *Григорій*, немовля Стефан, немовля Рудему?, немовля Іван, Климентій, Стефан, Стратилат, Симеон, немовля Євстратій, Ярема, не-

мовля Ірина, немовля Ксенія, Василь, Андрій, Гордій, Любов, Гаврило, Пелагея, немовля Василь, Софронія, Гордій, Олександр, *Константій (Лисаневич)*, Варвара, Пелагея, Маргарита, Миколай.

Полковник лубенський, Леонтій Назарович Свічка поминав у Київському Богословському монастирі свій рід, згадуючи Назара, Мотро і Горпину [3, арк. 19]. 4 серпня 1699 р. він написав заповіт і наступного дня помер. Цього року померла його дружина Домнікія Мартинівна Лещенко (? – 1669 – 1699). У 1699 р., у проміжку між смертю Леонтія і його дружини, був записаний наступний поминальник його роду: Хома, Назар, Горпина, Євдокія, Анастасія, Уляна, Варвара, Макар, Гафія, Євстафій, Іона, Андрій, Опанас, Дмитро, Леонтій [38, с. 247]. Хтось із їхніх близьких родичів у цьому ж році поминав лише їх двох у Київському Михайлівському монастирі [16, арк. 124]. Згадані поминання роду Свічок мають 1-3 коліна.

У Київському Михайлівському Золотоверхому монастирі поминалися три коліна роду лубенського полковника Василя Савича: Василь, Федір, Феодора, Кирило, Єфросинія, Сава, Андрій, Тетяна, Марія, немовля Анастасія [16, арк. 137].

У синодику Києво-Микольської пустині був записаний рід полковника лубенського Максима Ілляшенка: Роман, *Олексій*, Сава, Філон, Тимофій, Лук'ян, Іван, Сава, Кирило, Ярема, Мартирій, Гафія, Євдокія, Євдокія, Васа [20, с. 16]. За поминальником простежуються два коліна роду. Роман Ілющенко (Ілляшенко) у реєстрі 1649 р. згадувався як козак сотні Гаркушиної Корсунського полку [34, с. 134]. Дещо пізніше син шляхтича з м. Черноострова на Білоцерківщині Йосип Ілляшевич (1713 – ?) у 1743 р. прийняв постриг у КПЛ [12, арк. 105]. Лесько Ілляшенко Царенко згаданий як полковник миргородський у травні 1662 р. Максим помер невдовзі після 1689 р. Ось який вигляд мав поминальний ряд його роду в три коліна, записаний в синодик Межигірського Спасо-Преображенського монастиря після його смерті: Максим, Роман, Зіновія, Марія (Максимівна), Єфросинія (Максимівна), Варвара (Максимівна), Дарія, Василь, Лук'ян, Кирило, Ярема, Іван, Сава, Явдоха, Сава, Ілля, Христина, Филімон, Тимофій, Василь, Анна (Максимівна), Андрій, Павло, Катерина, Павло, Федір [17, арк. 48]. У Софійському монастирі рід полковника лубенського Максима: Максим, Іван, Ксенія, Пелагея, Гафія, Феодора, Дмитро, Лаврентій, Анна (Максимівна), Іван, Роман, Устина [33, с. 130].

У КПЛ поминалися 2-3 коліна роду лубенського полковника Дмитра Зеленського, серед представниць роду є дві черниці Єлизавета і Ювеналія [28, арк. 157].

Стосовно роду гадацького полковника Михайла Бороховича маємо всі поминання після його смерті в 1704 р. У першому відомому за часом синодику роду у Київському Михайлівському монастирі 14 чоловічих і 9 жіночих імен [16, арк. 118]. Тут же разом з поминальником записані живі представники роду: Матвій, Єлизавета, *Максим (Михайлович)*, *Федір (Михайлович)*, *Тетяна (Григорівна)* [42, с. 81], *Тетяна*, Федот, немовля Марія, немовля Григорій, немовля Данило, немовля Іван, Кіндраг, Марія, Ксенія, Роман, Кирило, Федот, Євфимія, Євдокія, Прокіп, Марія, Федір, Андрій [16, арк. 116]. Пізніше поминання у Межигірському монастирі містять 17 чоловічих (померли уже Матвій і Федір) та 11 жіночих імен [17, арк. 48]. Після 1709 р. (дата, коли Максим, згаданий у синодику, помер) у Києво-Софійському монастирі поминався уже 17 чоловічих і 10 жіночих імен [33, с. 130]. У Києво-Микольській пустині рід поминався у 3 коліна

(22 чоловіки і 13 жінок) [8, арк. 159]. Між 1709 р. і 1722 р., ближче до початкової дати, Максим ще був живий, а син Федора Роман помер раніше 1723 р. [39, арк. 1]. У всіх вище згаданих синодиках поминалися ієромонах Симеон, священники Павло і Семен.

У Золотоверхому монастирі рід Леонтія Артемовича Полуботка поминався так: Артем, немовля Євфимія, немовля Мотря, Леонтій [16, арк. 106]. Вже у 1663 р. Леонтій одружується з Євгенією Іванівною Костомахою (? – 1649 – 1706 – ?), і цей запис, вірогідно, здійснений нею. У Києво-Софійському монастирі рід полковника чернігівського Леонтія Полуботка поминався так: *Леонтій, Євгенія, Павло, Євфимія, Ганна, Олена, Ганна, черниця Марфа*, Ганна, Олена, Ганна, **Андрій**, Марія, Яків, Олена, Герасим, Христина, **Андрій**, Олена, Іван, Михайло, Василь, Феодосія, Петро, немовля Володимир, Катерина, Ганна, Євдокія [33, с. 131].

Поминальний його роду у Батуринському монастирі: Іван, *Прокіп*, Глікерія, *Фотинія*, немовля Анастасія, немовля Євдокія, немовля Дарія, *Веремія*, ієрей Парфеній, ієрей Леонтій, Іван, Клим, Андрій, Косьма, немовля Андрій, Федора, Гнат, *Артем (Веремійович)*, Гафія, немовля Євфимія, немовля Мотря, немовля Іван, Стефан, Семен, *Євгенія, черниця Марфа, Леонтій (Артемович), Павло (Леонтійович), Євфимія (Василівна Самойлович), Андрій (Павлович), Марія (Андріївна Кондратьєва), Яків (Павлович)*, Олена (Луківна Жураковська), Софія (Яківна (?)), Семен (Якович (?)), Микола, Дмитро, Ганна, Василь, Пелагея, Феодосія (Семенівна), Катерина, немовля Володимир, немовля Феодосія [35, с. 55]. Розпочинає синодик рід Фотинії Прокіпівни, яка була дружиною Артема Веремійовича Полуботка [6, с. 1]. Далі йшли представники 6 колін роду Полуботків, розпочинаючи від Веремія.

У Любечі рід поминали так: *Леонтій, Артем*, Іван, *Прокіп*, Федір, Ганна, Глікерія, Ірина, Євдокія, *Фотинія, Павло, Євфимія*, Яків, Ганна, Олена, Марія, Григорій, Параска, Ганна, ієрей Федір, Олександр, Іван, *черниця Марфа*, Андрій, Микола, немовля Василь, Стефан, Панкрат, Ірина, Іван, Іван, Катерина, Адам, Федір, Данило, Ірина, Косьма, Гнат, *Євгенія, Євфимія, Мотря, Ничипір, Максим, Євфимія, Олена, Ганна, Марія, Яків, Ганна* [36, с. 43].

У КПЛ з роду полковника чернігівського П. Полуботка поминали три коліна: Леонтія, Софію, Марію, *Павла, Євфимію*, черницю Марфу, немовля Василя, немовля Софію [28, арк. 156].

Поминальний роду близько 1755 р.:

I коліно: Артем;

II коліно: Леонтій (Артемович), Євгенія (його дружина Іванівна Костомаха);

III коліно: *Павло (Леонтійович), Євфимія (його друга дружина), Ганна (його перша дружина)*;

IV коліно: *Петро (Богданович Войцехович), Ганна (Павлівна, молодша), Іван, Григорій (Лук'янович Жоравка), Ганна (Павлівна, старша), Марія, Олена (Павлівна), черниця Марфа, Андрій (Павлович), Марія (його дружина, Андріївна Кондратьєва), немовля Василь, немовля Софія, Яків (Павлович), Олена (його дружина, Луківна Жураковська), немовля Анастасія*, і далі Семен, немовля Тетяна, Іван, Євдокія, Яків, Гафія, Євфимія, Любов, Степан, Марія, Хома, Марія, Андрій, Домнікія, Гафія, Парфен, Ананій, Василь, Пелагея, Іван, Григорій, Уляна, Лука, Ганна, Афіноген, Катерина, Григорій, Стефан, Пелагея, Стефан, немовля Феодосій, Пелагея, немовля Уляна, немовля Ганна, немовля Анастасія, немовля Павло, немовля

Уляна, немовля Георгій, немовля Федір, Василь, Олена, черниця Марфа, Петро, Павло, Євдокія, Мойсей, Яків, Анастасія, Ганна, Іван, Федір, Катерина, Олександр, Григорій, Михайло, Іван, Марія, немовля Ганна, Степан, Гафія, черниця Марфа, Феофанна, ченець Лазар [36, с. 64].

У Софійському монастирі і Києво-Микольській пустині після січня 1709 р. записані в синодику одинакові поминання роду полковника чернігівського Якова Лизогуба. Спочатку поминали: Яків, Гафія (Баран, дружина Якова), Юхим (Якович), Любов (Петрівна Дорошенко), Стефан (Іванович Томара, чоловік Пелагеї), Пелагея (Яківна). У продовженні цих двох колін поминального ряду в різних варіаціях записані імена: Іван, Григорій, Василь, Іван, Леонтій, Дмитро, черниця Анастасія, ієрей Григорій, Максим, Анастасія [8, арк. 75], яких за наявними родоводами ідентифікувати не вдалося.

Спадкоємці Марії Яківни Лизогуб записали поминальник її роду [9, арк. 253]: Марія (Яківна Лизогуб), Яків, Гафія, Стефан (Іванович Бутович), Марія (Андріївна Лизогуб), Петро (Васильович Валькевич, чоловік Марії).

Гілка Андрія Юхимовича поминалася у синодику Києво-Печерської лаври Київської пустині при храмі св. Сергія як рід його вдови: Параска (Михайлівна Миклашевська, дружина Андрія Юхимовича Лизогуба), Григорій (Андрійович Стороженко, чоловік Євдокії, 1745), Євдокія (Андріївна Лизогуб), Петро (Васильович Валькевич, 1758, чоловік Марії), Марія (Андріївна Лизогуб), Іван (Васильович Піковець, 1751, чоловік Олени), Олена (Андріївна Лизогуб), Тетяна (Андріївна Лизогуб), Антоній (Андрійович, 1725), ієрей Василь, Андрій (Миклашевський, 1737), Михайло (Андрійович Миклашевський), Яків (Лизогуб), Юхим (Якович Лизогуб), Євдокія. 3 коліна Миклашевських, 2 коліна Лизогубів.

Гілка Якова Юхимовича залишила поминання у Любецькому монастирі. У КПЛ поминали Якова, Гафію, Юхима, Стефана, Петра, Марію, Гафію [28, арк. 156].

Як видно з останніх поминальників, Параска Михайлівна Лизогуб (уроджена Миклашевська), Марія Андріївна Лизогуб (у заміжжі Валькевич) та їхні нащадки, спадкоємці Марії Яківни Лизогуб (у заміжжі Бутович), були найактивнішими зберігачами родинної пам'яті.

Поминалися три-чотири коліна роду полтавського полковника Павла Семеновича Герщика [28, арк. 158].

Поминання у КПЛ Федора Івановича Жученка трьох колін: Яків, Іван, Олена, Параска, ієрей Стефан, Федір, Анна, Марія, ієрей Ярема [29, арк. 167]. Після його смерті у синодику Києво-Софійського монастиря поминалися три коліна: Федір, Анна, Марія, Уляна, Єлисей, Яків, ієрей Стефан, Олена, Іван, Євгенія, Іван, Параска, Прокон, ієрей Ієремія, Ганна, Марія, Анастасія, Дмитро, Горпина [33, с. 129].

У Софійському монастирі поминався рід полковника полтавського Василя Васильовича Кочубея (Василь, Мавра, ієрей Яків, Павло) [33, с. 122].

Родоначальник Черняків Іван служив козацьку службу ще за царя Олексія Михайловича. Дружину, вірогідно, звали Мотря. Його син Лесько (Леонтій) став сотником полковим полтавським, потім осавулом генеральним, а згодом і полковником полтавським. Поминальники свідчать, що дружину його звали Килина. Можливо, мав братів Омеляна і Федора.

У Софійському монастирі поминання його роду має 43 імені, у Києво-Микольській пустині – 60 з 4 колін [8, арк. 156]. У тому ж монастирі у червні 1719 р. записаний поминальник роду його сина, полковника Івана Черняка, який мав три частини:

«Спаси и помилуй» (тобто живі): Іван (Леонтійович), Феодора (дружина Івана), Григорій (Іванович), Євдокія, Дмитро, Гафія, Семен, Марія, Олексій, Яків, Марія, Іван, Килина, Яків, Горпина, Марія, немовля Параска, немовля Ганна, немовля Семен.

«Умершие»: Іван, Мотря, Омелян, Ірина, Федір, Марія, Леонтій (Іванович), Килина, Федір, Параска, Михайло, Марія, Данило, Горпина, Марина, Лаврентій, Сава, Ліверія, немовля Лук'ян, Павло, Матвій, Ганна, Юліана, Марія, Ганна, Григорій, Іван, Стефан, Климентій, немовля Домінікія, немовля Тимофій, Федір, ієрей Іван.

«Убиенные»: Василь, Іван, ієрей Наум, Василь, Катерина, Євфимія, Тетяна, Марія, Васса, Марія, Соломонія, немовля Григорій, Петро, Давид, Іван, Іван, ієродиякон Калита, немовля Ілля, Ярема, Сава, Созон, Федір, Параска, немовля Іван, немовля Євдокія, Іван, Петро, Анастасія, Пилип [8, арк. 188].

Підрахунки показують, що під час написання синодика проживало 16 дорослих родичів і 3 немовлят; померлих згадано 33, вбитих – 30. Не враховуючи живих, вони також охоплюють 4 коліна. У Межигірському монастирі записаний поминальник роду рідного брата Івана Пилипа Леонтійовича, в якому 31 ім'я: 2 коліна роду і свояки [19, с. 328 зв.].

Поминальник роду Лазара Федоровича **Горленка** у Софійському монастирі записаний, мабуть, між 1687 і 1690 рр; і виглядає так: *Федір, Євфимія, Марія, Єфимія, Петро, Ганна, Марія, Григорій, Стефан, Василь, Тимофій, Федір, Лук'ян, Федір, Лазар* [33, с. 129]. 10 чоловічих імен і 4 жіночих склали 2 коліна.

У 1696 р. в Любарському монастирі поминали рід Дмитра Лазаревича Горленка: Лазар, Захар (Голуб), Іван, Андрій, Петро, Федір, Петро, Павло, Семен, Федір, Василь, Іван, Євфимія, Меланія, Євдокія, Марія, Гафія, Анастасія, Кіндрат, Феодора, Федір, Параска, Уляна [38, с. 246].

У Введенській церкві КПЛ поминався рід Лазара і його дружини Єфросинії [29, арк. 108] (можливо Луківна Мовчан (? – †1713), у 1-му шлюбі була дружиною Раковича, від якого мала доньку Гафію): Лука, Михайло, *Федір*, Федір, Павло, *Петро*, Петро, ієрей Андрій, Семен, Тимофій, Тетяна, Марія, Марина, Меланія, Марія, Гафія, Анастасія, Марія, Ганна, Ганна, *Лазар* [24, с. 101]. У цьому поминанні також два коліна Горленків.

Надалі у роді Горленків поминальними записами займалися жінки. Рід сина Лазара Івана з дружиною Ганною Петрівною Кудар поминався: Петро, Сава, Павло, Анна, Єфросинія, Федір, Анастасія, Семен, Іван, Петро, Агафія, Марія, Євдокія, Олена, Марія, Яким, Лука, Андрій, Євдокія, Стефан, немовля Пантелеймон, немовля Стефан, немовля Федір [29, арк. 156 зв.]. Пізніше у Києво-Золотоверхому монастирі поминався рід черниці Афанасії Гречаної (поки що не маємо додаткових даних, щоб пояснити чому вона в синодику названа Гречаною, а не Кудар) і її сина Якіма Горленка: *черниця Афанасія*, Петро (Кудар), Пелагея (дружина Кудара), *Степан, Іван, Лазар*, немовля Марія, немовля Петро, немовля Стефан, Пантелеймон, немовля Ганна, немовля Федір, немовля Гафія, немовля Григорій, немовля Іван, немовля Євдокія, Саватій, Павло, немовля Олексій, немовля Семен, немовля Іван, немовля Анастасія, Ганна, Єфросинія, Федір, Трохим, Семен, Василь, Іван, Роман, Конон, *Давид, Ірина*, Юхим, Яків, Параска, Іван, схимонах Трохим [16, арк. 140]. У цьому записі два коліна роду Кударів, мабуть, два-три коліна роду Горленків, два коліна роду невістки доньки козака Прилуцького полку Маври /Марії Давидівни Карпич (? – 1710 – 1762 [40, с. 5] – ?). Остання і вписувала цей пом'яник.

Надалі, у Золотоніському монастирі цей синодик набув такого вигляду: *Яким*, Іван, Стефан, черниця Афанасія, *Давид*, *Ірина*, *Петро*, *Пелагея*, Єфросинія, Степанида, Ганна, Гафія, незаміжні Марія і Ганна, Марія, Петро, Марія, Іван, Іван, Іван, Анастасія, Зіновій [7, арк. 24].

У Київському Богословському жіночому монастирі поминальний ряд її роду, записаний 13 серпня 1752 р., виглядав так: *Яким*, Єфросинія, Стефан, Гафія, незаміжні Ганна, Марко, Євдокія, *Давид*, *Ірина*, Андрій, Марія, Матвій, Марина, Леонтій, Пелагея, Мануїло, Гафія, Косьма, Ірина, Данило, Ганна, Яків, Марина [3, арк. 96].

Вона померла після 1762 р. і у КПЛ з'явилося поминання роду Марії Давидівни Якимової Горленко уже з нею: Яким, **Марія**, Іван, черниця Афанасія, Єфросинія, Стефан, Агафія, дівця Анна, дівця Мотря, дівця Євдокія, Давид, Ірина, Андрій, Марина, Матвій, Марина, Леонтій, Пелагея, Мануїло, Агафія, Ірина, Косьма, Данило, Анна, Яків, Марина [28, арк. 70].

Останній з відомих поминань – це запис роду Якіма Горленка у Софійському монастирі: до вище наведених додалися імена Леонтія, Пелагеї, Мануїла, Мануїла, Агафії, Семена [33, с. 129].

Як бачимо, у поминаннях кінця XVII – XVIII ст. у синодиках записувалися 2-3 коліна роду Горленків, Кударів, Карличів, інших родів, представниця яких виходили заміж за Горленків (можливо, Мовчанів).

Поминання роду прилуцького полковника (1708–1714) Івана Носа у КПЛ: Григорій, Ірина, Іван, Анастасія, Іван, черниця Феодосія [28, арк. 158]. Поминальник його роду: Іван, Григорій, Ірина, Іван, черниця Феодосія, Анастасія, Іван, Євдокія, ім'я написане нерозбірливо, ієрей Кіндрат, ієрей Стефан, ієрей Федір, Пелагея, ієромонах Кипрія [3, арк. 64 зв.]. У Введенській церкві КПЛ поминався його рід: Яків, Тихін, Дмитро, Кирило, Георгій, Марія, Іван, Анастасія (його дружина [25, с. 153]), Яким, Любов, Іван, Ксенія, Сава, немовля Ганна [24, с. 104].

Перший із відомих синодиків Гната Галагана записаний у Межигірському монастирі ще коли він був полковником чигиринським: Іван (? – † раніше 1715), Євфимія, Анастасія, Горпина, Ірина.

У Києво-Микольській пустині 10 жовтня 1747 р. був записаний поминальник роду полковника прилуцького Гната Галагана за його життя: Іван, Антоній, схимонахія Пелагея, Євфимія, Феодора, Параска, Ничипір, черниця Макарій, Євпраксія, Авраамія, Софія, Федот, Кузьма, Анастасія, Горпина, Ірина, Михайло, Олена, Марко, Григорій, Ульяна, Ганна, Євдокія, Гафія, Василь, Євдокія, Антон, Максим, Килина, Анастасія, Ганна, **Яків**, Петро, Феодосія, Семен, Магдалина, Катерина, Іван, Василь, Сиклета, Михайло, Параска, Ульяна, Ганна, Семен, Олександра, Кузьма, Гнат, Олена, ім'я не збереглося, немовлята: Максим, Федір, **Яків**, Василь, Семен, Василь, Федір, **Яків**, Федір, Іван, Євдокія, Марія, Євдокія, Горпина, Марфа, Марія [8, арк. 222].

У Київському Богословському жіночому монастирі у 1748 р. був записаний ще один поминальник його роду: Іван, Антоній, черниця Пелагея, (Гнат), Євфимія, Ганна, Федір, Параска, чернець Макарій, Євпраксія, Авраамія, Софія, Федот, Ничипір, Кузьма, Антоній, Горпина, Ірина, Марко, Олена, Михайло, Григорій, Ульяна, Євдокія, Гафія, Василь, Максим, Горпина, Костянтин, Ганна, **Яків**, Петро, Федір, Семен, Феодосія, Магдалина, Катерина, Іван, Василь, Михайло, Параска, Ульяна, Ганна, Семен, Марія, Олександра, Кузьма, немовля Максим, Фома, Яків, Іван, немовля Євдокія, Горпина, Євдокія, Марфа, Марія, Ва-

силь, Саватій, потім дописано з вказівкою 1778 р: *Уляна (Михайлівна Дуніна-Борковська), Григорій (Гнатович (1716, 20. 11 – † 1777. 24. 12.))*, Григорій, Марія, Уляна, Марфа, Параска, Ганна [3, арк. 91 зв.].

У Києво-Софійському монастирі поминальник роду полковника прилуцького Гната Галагана після 1748 р. виглядав так: Гнат, Іван, Антоній, схимонахія Пелагея, Євфимія, Феодора, Параска, черниця Макарія, Євпраксія, Авраамія, Софія, Федот, Ничипір, Косьма, Анастасія, Горпина, Ірина, Михайло, Олена, Марко, Григорій, Уляна, Ганна, Євдокія, Гафія, Василь, Антон, Макар, Килина, Константин, Ганна, **Яків**, Петро, Феодосія, Синлитекія, Михайло, Параска, Уляна, Семен, Олександра, Косьма, Федот, Ганна [33, с. 132], немовля: Максим, Федір, **Яків**, Василь, Семен, Василь, Федір, **Яків**, Федір, Іван, немовля: Євдокія, Марія, Євдокія, Горпина, Марфа, Марія.

Тут уточнюється, що Пелагея це ім'я у схімі (тобто двічі змінене світське ім'я). Антонія і Макара (Максим) у батуринському синодику немає, після Константія відсутня Ганна. У батуринському є ряд «Симеон, Магдалина, Катерина», якого бракує у інших синодиках; поруч з ним стоїть Косьма, який у інших синодиках знаходиться далі.

Ще один поминальник роду, записаний у Сергіївській пустині Києво-Печерської Лаври: *Гнат, Олена (Антонівна Тадріна)*, схимонахія Пелагея, Антоній, *Уляна, Григорій*, Уляна [9, арк. 303 зв.]. Ці ж коліна Гната і Григорія записані у синодику Золотоніського Благовіщенського жіночого монастиря.

У Софійському та Михайлівському монастирях поминання роду Івана Золотаренка зводилося до чотирьох імен: Івана (Ничипоровича), убитих Василя (Ничипоровича), Тимофія (Оникійовича), Павла (Васильовича) [33, с. 124]. Рід вдови гетьмана Б. Хмельницького Ганни Ничипорівни Золотаренко поминали у КПЛ: її, її батька, трьох чоловіків – Якіма, Мартина, Зіновія, синів Йосипа, Данила, братів Івана, Василя, далі Харитона, двоюрідного брата *Тимофія, Олексія*, Семена, Івана, Семена, Ірину, Віру [28, арк. 148]. Відмінністю від попереднього є перелік після Харитона у синодику Києво-Микольської пустині, де згадувалися *Олексій, Тимофій*, немовля Гафія, Ірина, Віра, Гафія, Симеон, Павло, Антон. У Межигірському монастирі поминався рід полковника ніжинського Василя (Васюти) Золотаренка (2 коліна): Василь, Тетяна (Іванівна Аврамович), Стефан (Васильович), Павло (Васильович) [23, с. 286].

Із Забіл гілка роду полковника ніжинського Степана у Межигірському монастирі поминали самого полковника і його сина Василя, а у Київському Михайлівському до них додалася Марія [16, арк. 120] (Василівна Кочубей) – дружина останнього. Перший із синодиків, мабуть, подала Марія Кочубей.

Донька Степанового рідного брата Марія Василівна стала дружиною Пироцького, після смерті якого пішла до монастиря і стала черницею Агнією [13, арк. 31]. Поминальник роду черниці Агнії Пироцької: *Петро (Забіла), Параска (Станіславівна Н, перша дружина Петра Забіли), Василь (Петрович Забіла), Марія (Костянтинівна Солонина), Ганна (дружина Дмитра Солонини), Дмитро (Солонина), Костянтин (Солонина), Гафія*, Марія, Андрій, Анастасія, *ієреї Василь*, Петро, чернець Лларіон, черниця Агнія, Іван, Федір [33, с. 110]. Тут записані 3 коліна Забіл і два Солонин.

Поминання фіксує два коліна роду стольника і полковника Івана Обидовського, вірогідно, авторства його вдови Ганни Василівни Кочубей: Іван, немовля Михайло, схимонахія Марія, черниця Олена, Маріанна, Іван, Павло, Єлизавета, Константин, Марія [16, арк. 23 зв.].

Аналіз поминальних рядів гетьманів, генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, генеральних суддів Івана Домонтовича, Михайла Вуяхевича, Василя Кочубея, генерального писаря Семена Савича, генеральних осавулів Андрія Гамалії, Івана Мануйловича, полковників Якова Клиші, Філона Джеджалії, Григорія Білогруда, Максиміліана Булиги, Родіона Думирашки, Івана Мировича, Леонтія Полуботка, Григорія Іваненка, Леонтія Свічки, Василя Савича, Максима Ілляшенка, Дмитра Зеленського, Михайла Бороховича, Павла Полуботка, Якова Лизогуба, Павла Герцика, Леонтія та Івана Черняків, Василя Васильовича Кочубея, Лазара Горленка, Івана Носа, Гната Галагана, Івана і Василя Золотаренків, Івана Обидовського, Степана Забіли засвідчує, що поминання здійснювалися вдовами чи представниками наступних колін, тобто спадкоємцями. Спостерігається значна участь у внесенні записів, а відповідно і в збереженні родової пам'яті, жінок. Їм належала турбота за пам'ять як свого роду за народженням, так і роду чоловіка. Звідси маємо складні поминання двох і більше родів у одному поминальному ряді (Хмельницьких і Золотаренків, Забіл і Солонин, Горленків і Кударів, Горленків і Карпичів, тощо), що ускладнює розшифровку цих записів.

Географія аналізу представлена правобережними білоцерківським і уманськими, лівобережними кропивненським, лубенськими, переяславськими, гадацьким, чернігівськими, полтавськими, прилуцькими, ніжинськими старшинськими родинами. Для старшини усіх регіонів Гетьманщини було характерним поминання трьох, як виключення – двох, чотирьох колін роду. Тобто, пам'яттевий сегмент більшості авторів поминань часоно локалізувався в рамках «живої» пам'яті.

Список використаних джерел:

1. Безроднов В. Семейные синодики XVII–XVIII вв. в собрании Отдела письменных источников Государственного исторического музея / Владимир Безроднов // Генеалогический вестник. – Вып. 8. – С. 19–31.
2. Верба І. В. «Помяник» Михайлівського Золотоверхого монастиря від 1667 р. про рід Богдана Хмельницького // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24–25 жовтня 1995 р.) / Ігор Володимирович Верба. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1996. – С. 204–209.
3. Науково-дослідницький відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф. 152. – № 24.
4. Горобець С. Шихуцькі за «Любецьким синодиком» / Сергій Горобець // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 31–35.
5. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 3. Мужские монастыри. – Чернигов, 1872. – 2+392+IV+1 с.
6. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 5. Губернский город Чернигов. Уезды Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. – Чернигов: Земская типография, 1874. – 446 с.
7. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. І. – № 696.
8. ІР НБУ. – Ф. І. – № 1789.
9. ІР НБУ. – Ф. І. – № 5410.
10. ІР НБУ. – Ф. І. – № 7513.
11. ІР НБУ. – Ф. І. – № 68476.
12. ІР НБУ. – Ф. ІІ. – № 4.
13. ІР НБУ. – Ф. ІІ. – № 195.

14. ІР НБУ. – Ф. Х. – № 11451. – Арк. 31
15. ІР НБУ. – Ф. 30. – № 50.
16. ІР НБУ. – Ф. Д. А. Петров. – № 538/1744.
17. ІР НБУ. – Ф. Лебедев. – № 565.
18. Кривошея В. В. Джелалій Філон: матеріали до біографії / Володимир Володимирович Кривошея, Ірина Іванівна Кривошея // Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч. 2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. – К.: ІПІЕД НАНУ, 1998. – С. 81–82.
19. Кривошея В. В. Монастирські синодики як джерело до історії Запорозького козацтва / Володимир Володимирович Кривошея // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ : НГУ, 2010. – С. 47–58.
20. Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648–1782 рр.) / Володимир Володимирович Кривошея. – К. : ІПІЕД НАНУ, 1998. – Ч. 1. – 269 с.
21. Кривошея В. В. Степан Мазепа і Білоцерківщина / Володимир Володимирович Кривошея // Гілея. – 2010. – Вип. 25. – С. 3–7.
22. Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч. 2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії / Володимир Кривошея. – К. : ІПІЕД НАНУ, 1998. – 83 с.
23. Кузьмук О. Поменник Межигірського монастиря: публікація рукописної пам'ятки XVII ст. / Олексій Кузьмук // Болховітнівський щорічник 2011. – К. : НКПІКЗ, 2012. – С. 139–322.
24. Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин / Олексій Сергійович Кузьмук. – К. : ВД «Стилос», 2006. – 222 с.
25. Лаврський альманах. Збірник наукових праць. – Вип. 18. – Спецвипуск 7: Поменник Введенської церкви в Близьких печерах Києво-Печерської лаври. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVII ст. / Упоряд. О. Кузьмук / Ред. рада В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К: Фенікс, 2007. – 120 с.
26. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / Вадим Львович Модзалевский. – К. : Типо-літографія «С. В. Кульженко», 1908. – Т. 1. – 519 с.
27. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / Вадим Львович Модзалевский – К. : Типо-літографія «С. В. Кульженко», 1910. – Т. 2. – 720+20 с.
28. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / Вадим Львович Модзалевский – К. : Типо-літографія «С. В. Кульженко», 1914. – Т. 4. – 832+26 с.
29. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (далі – НКПІКЗ). – Кн. 878.
30. НКПІКЗ. – Кн. 907.
31. НКПІКЗ. – Кн. 2080.
32. Несторенко В. Помінальник Красногірського Золотоніського монастиря в контексті дослідження козацьких родоводів / Валентина Несторенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. – К., 2009. – Вип. 18.
33. Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височинський / Олександр Оглоблин // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XVI. – С. 200 – 215.
34. Поменник Софії Київської: Археографічна публікація рукописної пам'ятки другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. / Упоряд. і вступ. ст. Оксани Прокоп'юк. – К., 2004. – 264 с.
35. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту / Ф. П. Шевченко (відп. ред.), О. В. Тодійчук (підгот.). – К. : Наукова думка, 1995. – 592 с.
36. Синодик Крупицько-Батуриського монастиря / Підготував до друку та вступні зауваги Ігоря Ситога // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 40–64.

37. Синодик Любецького Антонієвого монастиря. – Чернігов : Типографія губернського земства, 1902. – /10/, 79, /6/ с.

38. Сытый И. М. Синодик Михайловской Церкви с. Котов / Игорь Сытый // 1000 років Чернігівської єпархії: Тези доповідей церковно-історичної конференції. Чернігів, 1992. – С. 92–94.

39. Тесленко І. Помянник Любарського монастиря / Ігор Тесленко // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2001. – С. 241–260.

40. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1040.

41. ЦДІА України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17496.

42. Шацька Б. Минуте – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин / Барбара Шацька – Чернівці : Книги–XXI, 2011. – 248 с.

43. Швыдько А. К. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской рады (вторая половина XVII – середина XVIII в.) / Анна Кирилловна Швыдько. – Днепропетровск : ДГУ, 1983. – 84 с.

Кривошея В. В. Сегмент родовой памяти в монастырских и церковных синодиках.

Проанализирован сегмент родовой памяти в монастырских и церковных синодиках XVII–XVIII веков. Рассмотрены записи-поминания разных поколений гетьманских, полковничих родов правобережных и левобережных полков.

Ключевые слова: коллективная память, родовая память, синодики, казацкая старшина.

Kryvosheya V. Family memory segment in monasterial and liturgical synodics.

Family memory segment in monasterial and liturgical synodics of XVII–XVIII century is analyzed. Memory death-bill of different generations of Hetman, colonels families in Left-bank and Right-bank regiments are considered.

Keywords: collective memory, family memory, synodics, Cossack starshyna.

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ В УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Розглядається вплив етнічних, історичних, цивілізаційних і соціокультурних чинників на процес формування регіональної моделі пам'яті, характеризуються особливості регіональної політики пам'яті.

Ключові слова: національна пам'ять, регіональна пам'ять, регіональна політика пам'яті.

На сучасному етапі розвитку України одним із визначальних чинників, що суттєво впливає на процеси державотворення та формування модерної політичної української нації, є національна пам'ять, яка виступає важливою складовою самоідентифікації населення країни. Під «національною пам'яттю» розуміється своєрідний феномен суспільної свідомості, селективно збережена нацією сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі та цивілізаційні досягнення, та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку у майбутньому [1, с. 15–16].

На формування загальноукраїнської моделі пам'яті значний вплив мають регіональні особливості. Сучасна Українська держава територіально складається з регіонів, які мали відмінну попередню історію, що заклало підвалини щодо існування певних відмінностей на регіональному рівні. Ці відмінності виникли як наслідок перебування в складі різних держав, а також різниці у часі територіального формування того чи іншого регіону. Не останню роль відіграє й та обставина, що у процесі засвоєння певної території крім українців брали участь й інші етноси, що зумовило особливості етнічної карти регіонів (наявність місць компактного проживання представників певного етносу), особливості регіональних культурних зв'язків і мовної ситуації, ментальності, політичної та правової культури населення, а також дещо відмінну колективну історичну пам'ять. Тому особливістю України є те, що поряд із загальноукраїнською існують й регіональні моделі пам'яті.

Метою статті є аналіз особливостей регіональних моделей пам'яті в Україні та основних чинників, які впливають на їхнє формування.

Регіональні моделі пам'яті пов'язані з самоідентифікацією населення як частки певної території, регіону. На їхнє формування впливає низка чинників, серед яких варто виділити наступні: історичний, етнічний, етнографічний, геополітичний, соціокультурний, культурно-освітній.

Одним із вирішальних у процесі самоідентифікації чинників, тобто розвиток регіону в історичній ретроспективі. Протягом свого історичного розвитку територія кожного регіону ставала осередком певних подій, що зумовлювали особливості його цивілізаційного поступу або мали вплив на загальнодержавні чи світові процеси. Ці події носили як героїчний, так і трагічний характер, стаючи джерелом або гордості, або болю. Вони відкладалися, закарбовувалися у пам'яті населення й передавалися від покоління до покоління, відбивалися у місцевих літописах і хроніках, оспівувалися в усній народній творчості, обростаючи з плином часу

міфами й легендами. Згодом, на основі цього створювалися нариси історії регіону, а найбільш значущі історичні події регіонального рівня потрапляли до підручників і вмонтовувалися у загальнонаціональну модель пам'яті. Водночас, уродженці чи вихідці з регіону, які зробили суттєвий внесок у державотворчі процеси чи досягнення науки та економіки, ставали національними героями на регіональному та державному або, навіть, світовому рівні.

Таким чином, у межах кожного регіону формувалася власна модель пам'яті, яка включала, насамперед, уявлення населення про минуле свого краю, створення пантеону героїв і подій регіонального рівня, які справили вирішальний вплив на розвиток його території й країни загалом, а також усвідомлення (або неусвідомлення) себе часткою загальнонаціональних процесів.

Окрема регіональна модель пам'яті може співпадати з загальнодержавними пріоритетами офіційної політики пам'яті, а може всупереч державним настановам і трактуванням, спиратися й жититися народними спогадами й оцінками. Така ситуація була характерна для радянського періоду, коли існували чітко визначені на державному рівні концепції історичного розвитку та пантеон героїв країни, за межі яких неможливо було виходити. Однак, незважаючи на всі намагання, владі не вдалося прищепити колективній історичній пам'яті на регіональному рівні власні стереотипи. Так, у Західній Україні вояки УПА так і залишилися героями й борцями за незалежність України, а не «зрадниками» й «посібниками фашистів». А, наприклад, у Приазов'ї Нестор Махно сприймався значною частиною населення краю не як «бандит», а як борець за свободу й права селянства.

Водночас, регіональні моделі пам'яті можуть по-різному оцінювати окремі події або періоди історичного минулого, вступаючи у конфлікт не тільки з офіційним державним трактуванням, а й між собою й бути джерелом конфронтації у суспільстві. Ознакою сучасності стало те, що історія в Україні стала предметом багатьох політичних та ідеологічних маніпуляцій як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях.

Незважаючи на більш ніж двадцятирічне існування незалежної України, поки що у більшості населення не сформувалося концептуально єдиного сприйняття попереднього історичного розвитку країни. На сьогодні чітко виокремилася коло історичних подій та постатей політичних і державних діячів, які оцінюються з різних ідеологічних позицій, а історична пам'ять навколо них перебуває у дуальному стані. До таких проблемних питань відносяться, насамперед, події ХХ ст. – революційна доба 1917–1920 рр., голодомори 1932–1933 рр. і 1946–1947 рр., Друга світова війна, діяльність ОУП і УПА, результати та наслідки перебування України в складі Радянського Союзу, розпад СРСР та ін. До найбільш дискусійних історичних постатей належать І. Мазепа, С. Петлюра, С. Бандера, В. Ленін, М. Горбачов та ін. Дискусії навколо цих проблем часто виходять далеко за межі суто науково-дослідного пошуку, стають предметом гострого політичного протистояння, що призводить до розколу суспільства, насамперед, на регіональному рівні: Схід–Захід, і стає перешкодою на шляху до створення консолідованої нації.

Значний вплив на формування регіональної пам'яті має етнічний склад населення регіону. Кожен регіон України має власну етнічну карту, що складалася внаслідок особливості засвоєння та колонізації краю, а також часу його перебування у складі тої чи іншої держави. Саме ці обставини зумовлюють етнічну історію регіону, складовими якої є представники різних народів, а також взаємостосунки між ними на різних етапах розвитку.

Особливістю України є те, що у процесі колонізації деяких регіонів (Приазов'я, Причорномор'я, Донбас, Крим) брали участь поряд із українцями представники інших етносів. Інші регіони – Західна Україна, Закарпаття, Буковина – тривалий час перебували у складі різних держав і були відірвані від основного масиву українських земель. Наслідком цього стало те, що практично до кінця Другої світової війни у цих регіонах зберігалася компактна проживання національних груп, що давало можливість їй сприяти збереженню їхніх мов, традицій, звичаїв, елементів власної культури. З іншого боку, присутність інонаціонального елементу, привносячи у регіональну ментальність психологічні риси тої чи іншої національності, впливала на соціокультурні процеси. Тому, й сьогодні, незважаючи на чисельну перевагу українців, на регіональному рівні серед представників інших національних груп (росіян, румун, болгар, греків, молдаван та ін.) часто спостерігається суттєвий вплив їхніх національних культур та самоідентифікації, наявність у колективній свідомості й пам'яті ототожнення себе в першу чергу не з Україною, а з своєю етнічною батьківщиною.

Будучи відірваними від своєї батьківщини представники різних етносів сприймали історію регіону через призму власних національних інтересів. Тому, невід'ємною частиною регіональної історії стала історія співжиття різних народів, коли оцінювалася поведінка представників інших національних груп у різних ситуаціях і цей досвід передавався від покоління до покоління. При цьому в пам'яті народів залишався як позитивний, так і негативний досвід – приклади взаємодопомоги, спільного протистояння ворогу, боротьба за свободу краю, спільна праця щодо його відбудови, а також ворожнеча і протистояння, переслідування культури та мови, економічні утиски тощо.

Наявність негативного історичного досвіду може спричинити появу етнічної травми як складової частки регіональної етнічної пам'яті певного народу. Сюди влітаються й елементи національно-визвольної боротьби одного народу проти іншого. Існування конфліктних ситуацій у попередньому історичному розвитку може жити причини міжетнічних конфліктів і заважати процесу налагодження толерантних стосунків на сучасному етапі. Тому, одним із головних завдань політики пам'яті є сприяння поширенню принципів примирення, подолання стереотипів і забобон щодо окремих народів. Це можна зробити, показавши безпосередній внесок кожного народу у розвиток певного регіону та держави загалом.

Вирішальне значення на формування регіональної етнічної пам'яті має сучасне чисельне співвідношення представників титульної нації й національних меншин. За умов суттєвої переваги представників титульної нації домінуючими елементами регіональної пам'яті стають події й особи, безпосередньо пов'язані з загальнонаціональними державними процесами. За умов значної частки представників національних меншин колективна пам'ять регіону може мати певні відмінності й вступати у конфлікт із офіційною загальнонаціональною пам'яттю, жити сепаратистські настрої (яскравим прикладом є Крим).

Так, національність може бути однією з причин відмінності у поглядах на певні історичні події та постаті. Це можна проілюструвати результатами соціологічного опитування, проведеного у квітні 2009 р. з приводу 300-ліття Полтавської битви. Воно показало суттєву відмінність в оцінках цієї події етнічних українців і росіян – громадян України. Зокрема, 63,5 % росіян визнали Полтавську битву перемогою, тоді як серед українців та-

ких було лише 39,6 %. На питання «На чиєму б боці Ви воювали, якби битва відбулася тепер?» відповіді розподілилися таким чином: 57,6 % росіян воювали б на стороні Петра I, серед українців таких було б 29,2 %, 22,3 % українців воювали б на боці І. Мазепи, і що цікаве – 18,3 % спостерігали б за битвою збоку. По-різному респонденти оцінили й постать І. Мазепи. Серед українців 34,2 % вважають його героєм, що боровся за незалежність України, 22,6 % – зрадником, 36,7 % не змогли відповісти на це питання. Серед росіян – 53,4 % проголосували як за зрадника, лише 10,1 % – як за героя, 33,2 % – не змогли визначитися [2].

У тісному зв'язку з етнічним чинником формування регіональної моделі пам'яті знаходиться етнографічний чинник, тобто наявність у деяких районах краю місцевої самоідентифікації, наприклад, у межах українського етносу на рівні субетносів – бойки, лемки, гуцули, русини та ін. Подібна самоідентифікація може слугувати основою певної відмінності у сприйнятті історії регіону та держави загалом через призму культури даного субетносу. Як приклад можна навести ситуацію з русинами Закарпаття.

Більшість сучасних вітчизняних дослідників визнає русинів краю субетнічною групою українського народу – такою як бойки, гуцули, лемки. Її поява пояснюється тим, що процес етнічного самоусвідомлення корінних мешканців регіону значно відставав від подібних процесів у Наддніпрянській Україні, Галичині та Буковині. Гальмування процесу етнічного самоусвідомлення українців Закарпаття спричинялося не в останню чергу політикою держав, до складу яких край входив у різні часи. Правлячі кола цих країн сприймали мешканців цього регіону рутенами, руснаками, русинами, але не українцями, і таке усвідомлення прагнули нав'язати й місцевому населенню [3, с. 475]. Сьогодні політизація питання культурного та політичного русинства має негативні наслідки. Заходи щодо його поширення вмонтовують у свідомість населення Закарпаття особливу схему історичного розвитку краю, окременність від українського народу, розриваючи таким чином спільну модель національної пам'яті.

Значний вплив на формування регіональної пам'яті має геополітичний чинник – географічне розташування краю. Вирішальне значення має територіальне положення регіону – центральне або прикордонне. У свідомості населення центральних регіонів домінує ідентифікація себе з територією, навколо якої проходили консолідаційні державотворчі процеси. В Україні це найбільш характерно для регіону Середнього Придніпров'я. Більша частина мешканців цього регіону сприймає його як цитадель формування української державності, починаючи з княжої доби з центром у Києві. В національній пам'яті Середнє Придніпров'я зафіксувалося як осередок формування козацтва, функціонування Козацько-Гетьманської Держави XVII–XVIII ст., центр українського національно-культурного відродження XIX ст. та державотворчих пошуків революційної доби 1917–1920 рр. З огляду на це, тут фактично не існує суперечностей й конфронтації між регіональною та загальнонаціональною моделями пам'яті. Для переважної більшості населення найбільш значущі події загальнонаціонального рівня одночасно є й вагомими подіями регіональної історії, а політичні діячі – вихідці з цього регіону – сприймаються як постаті загальнодержавного значення.

Певну відмінність мають регіони, що розташовані на прикордонних територіях і межують з іншими державами. Їхнє прикордонне положення об'єктивно посилює вплив сусідніх держав у соціокультурному відношенні. Територіальна близькість може створювати ситуацію складно-

го переплетіння територіальних інтересів обох народів, сприяти формуванню свідомості спільності долі й взаємопов'язаності історичного минулого. Населення прикордонних територій зазнає суттєвого інформаційного впливу з боку ЗМІ, наслідком чого може бути певна кореляція соціокультурних орієнтацій та регіональної моделі пам'яті у бік інонаціональних й інородержавних інтересів. Так, в Україні близькість до Європи чи Росії того чи іншого регіону впливає на ідентифікацію його населення у контексті європейської чи загальноросійської історії. Відповідно, у пам'яті фіксуються як визначальні ті події, які безпосередньо були пов'язані з політичними та культурними процесами або Європи, або Росії.

Загалом соціокультурний чинник відіграє значну роль у процесі формування регіональної моделі пам'яті. Він характеризує цивілізаційні, культурні орієнтації переважної більшості мешканців регіону та рівень їхньої національної свідомості. Зокрема, високий рівень національної самосвідомості населення Західної України та західноєвропейський вектор соціокультурної орієнтації зумовлює сприйняття ним історичних подій та державних постатей у контексті українського національного інтересу. Відповідно, їхня оцінка відбувається з позиції того, як ці події вплинули на боротьбу українського народу за свободу й незалежність і яку роль у цьому відіграли конкретні особи та діячі. Тому у пам'яті більшості мешканців регіону період радянської історії залишився як окупаційний період, коли знищувалися права та свободи українців, проводилися репресії та незаконні депортації населення, заборонялася діяльність політичних партій і громадських організацій, переслідувалася українська інтелігенція та греко-католицька церква, яка протягом останніх двісті років сприймалася як національна. Значна частина населення регіону не бачить нічого позитивного у радянському устрої, заперечуючи певні економічні та соціальні успіхи. Майбутнє України бачиться лише як складова частина Європейського Союзу.

Навпаки, населення Сходу та Півдня України відрізняється культурною біполярністю, східноєвропейською соціокультурною орієнтацією та прагненням тісних зв'язків із Росією, а не з Європою. У колективній пам'яті більшості мешканців історичне минуле і регіону, і країни загалом сприймається не як окремий повноцінний і самодостатній процес, а як невід'ємна частина загальноросійської та радянської історії.

Найбільшим соціокультурним різноманіттям відрізняється Крим, який є ареною зіткнення різних цивілізацій, культур, традицій – мусульманської, візантійської, іудейської, слов'янської та ін. Однак на сьогодні, з огляду на чисельну перевагу росіян, домінуючою культурою є російська. Так, за даними соціологічного опитування Центру Разумкова, проведеного у жовтні-листопаді 2008 р. у АР Крим і Севастополі, на питання «До якої культурної традиції Ви себе, насамперед, відносите?» відповіді поділилися таким чином: російська – 55,5 %, радянська – 14,6 %, українська – 8,6 %, кримсько-татарська – 8,3 %, загальноєвропейська – 7,4 %, інша – 1 %, важко відповісти – 4,6 % [4].

Відмінне сприйняття історичного минулого в різних регіонах зумовлює й наявність відмінних регіональних пантеонів героїв. Для Заходу – це, насамперед, герої національно-визвольної боротьби українського народу, в тому числі й борці проти радянського режиму. Для Сходу – герої встановлення радянської влади та радянського державного та економічного будівництва, військові та партизанські діячі періоду Великої вітчизняної війни.

Відмінність сприйняття історичних постатей на регіональному рівні ілюструють наступні результати соціологічного дослідження, представлені

у таблиці за матеріалами дослідження «Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей (1994, 1999, 2004)» [5, с. 185–189].

Діячі, які відіграли найбільш позитивну та найбільш негативну роль в історії України (в оцінці мешканців Львова і Донецька)

Історичний герой			Історичний антигерой	
№	Львів	Донецьк	Львів	Донецьк
1.	Ющенко	Хмельницький	Кучма	Ющенко
2.	Хмельницький	Янукович	Сталін	Тимошенко
3.	Грушевський	Шевченко	Янукович	Кучма
4.	Чорновіл	Кравчук	Ленін	Мазепа
5.	Мазепа	Грушевський	Медведчук	Бандера
6.	Тимошенко	Сталін	Кравчук	Кравчук
7.	Шевченко	Кучма	Катерина II	Сталін
8.	Володимир Великий	Ленін	Гітлер	Гітлер
9.	Бандера	Хрущов	Петро I	Горбачов
10	Кравчук	Леся Українка	Хрущов	Лазаренко

Оцінка одних постатей водночас і як героїв, і як антигероїв у різних регіонах, безумовно, є свідомством розколотості історичної свідомості та національної пам'яті за регіональною ознакою.

Суттєвий вплив на формування регіональної моделі пам'яті має культурно-освітній чинник, який визначається культурним, освітнім та науковим потенціалом краю, накопиченим протягом всього попереднього історичного розвитку. Від рівня розвитку традиційної народної культури, освіти, науки регіону, особистого внеску в їхній розвиток представників краю залежить і стан колективної пам'яті. Відповідальну роль у цьому відіграє місцева культурна, освітня та наукова еліта. Наявність сильної історичної школи із сталими традиціями вивчення місцевої історії, популяризація результатів науково-пошукової діяльності, донесення до широкого загалу населення краю цих надбань сприяє накопиченню знань та уявлень про історичні події й особи, їхньої фіксації у свідомості та пам'яті населення регіону.

Основними агентами, які впливають на формування загальнонаціональної та регіональних моделей пам'яті виступають наступні:

- родина, так звана «жива» пам'ять батьків;
- найближче оточення, друзі, однолітки;
- шкільна освіта, вчителі;
- особисті контакти між представниками різних регіонів;
- засоби масової інформації;
- література, кінематограф;
- державна політика пам'яті;
- регіональна політика пам'яті;
- політичні партії, громадські рухи й організації.

Безумовно, формування історичної пам'яті починається з родини. Представники старшого покоління, які були свідками певних історичних подій, мають власну пам'ять і власну оцінку, що стає предметом обговорення у родинному колі. Саме розповіді дідусів і бабусь, батьків ста-

ють першоосновою для подальшого накопичення інформації про історію свого народу, регіону, країни загалом. Особливе місце родинна «жива» пам'ять займає у процесі формування сприйняття найбільш проблемних, дискусійних питань минулого, зокрема, голодоморів 1932–1933 рр. і 1946–1947 рр., подій Великої вітчизняної війни, післявоєнних репресій тощо. Сформовані у дитинстві уявлення про минулі історичні події можуть не співпадати із офіційними трактуваннями.

Проте не лише родинна пам'ять впливає на формування історичної та національної пам'яті. Певну роль відіграє оточення друзів та однолітків. У процесі спілкування з ними може відбуватися часткова або навіть й повна кореляція оцінок і поглядів у разі наявності відмінностей родинних спогадів.

Значний вплив на формування історичної свідомості мають початкова освіта, школа, шкільні програми курсу історії. Треба зазначити, що за період існування незалежної України з підручників було вилучено відкрито антиукраїнські оцінки діяльності ряду державних і політичних діячів, зокрема, І. Мазепи, М. Грушевського, С. Петлюри, В. Винниченка, С. Бандери та ін., знято з них звинувачення у часткова або навіть й повна кореляція оцінок і поглядів у разі наявності відмінностей родинних спогадів.

Водночас, практика показує, що не існує однастайності у шкільному виховному процесі на регіональному рівні. Наприклад, спостерігається відмінність у підходах вибору героїв доби Другої світової війни для виховання патріотизму у підростаючого покоління.

У Західних областях виховання національносвідомих громадян вибудовується на прикладі вояків УПА. Так, у 2012 р. перший урок у школах регіону пройшов на тему 70-річчя УПА. Спеціально, з метою методичної допомоги вчителям видаються розробки зразків проведення подібних уроків, де акцентується на героїзації руху ОУН і УПА. Наприклад, «Сценарій Першого уроку «Українська Повстанська Армія у вирі боротьби (До 70-річчя УПА)» [6]. Ключовим завданням таких уроків є формування в учнів національної історичної пам'яті та поглиблення розуміння понять, пов'язаних із українським визвольним рухом.

По-іншому виглядає ситуація на Сході та Півдні України. Так, у Луганську перший урок був присвячений також вихованню патріотизму, однак за приклад було взято не УПА, а радянську підпільну молодіжну організацію «Молодо гвардію», 70-річчя створення якої також було у 2012 р. Луганський навчально-методичний центр спеціально видав для вчителів методичні рекомендації [7].

Вагому роль у формуванні національної пам'яті відіграють засоби масової інформації. Часто саме вони актуалізують ту чи іншу історичну проблему, доводячи рівень дискусії до граничного протистояння, що сприяє поширенню стереотипів і упереджених оцінок, заважає консолідації суспільства. Натомість, ЗМІ повинні намагатися не роздмухувати конфліктні моменти історії, а навпаки сприяти порозумінню й згоді.

Поряд із ЗМІ у поширенні історичних знань суттєве місце займає кінематограф і телебачення. Завдяки своїй масовості вони одночасно охоплюють значну аудиторію. За останні роки було створено низку художніх і документальних фільмів на історичну тематику як регіонального, так і загальнонаціонального рівня. Однак, цього явно не достатньо, у цьому питанні вітчизняний кінематограф відстає від російського та польського,

які створюючи фільми, присвячені спільним моментам історії, не завжди об'єктивно висвітлюють роль у них українців. До того ж, навіть, створені фільми вкрай рідко транслюються в кінотеатрах і на телебаченні. Як наслідок, вітчизняний ефір заповнено російськими телесеріалами та документальними фільмами (в тому числі й історичної тематики). Таким чином, у свідомість громадян України активно просуваються ідеї «спільності історичної долі», «слов'янської єдності» і т.п.

Значним чинником політизації проблем історичної тематики виступають провідні політичні партії, які мають інколи діаметрально протилежні погляди щодо оцінки окремих подій минулого та ролі політичних і державних діячів. Найбільш загострено це спостерігається в період виборчих кампаній, коли деякі теми історичного минулого у певному трактуванні використовуються політичними партіями з метою впливу на конкретні групи виборців. У цьому контексті активно використовуються свята (наприклад, 9 Травня). Урочисті заходи, присвячені ним, часто-густо стають місцем саморекламування кандидатів у депутати та роздачі подарунків. На регіональному рівні поширеною також є практика апеляції до подій минулого з акцентом на регіональну ідентичність. Усі ці заходи об'єктивно працюють на розкол суспільства, бо розраховані на окремі соціальні групи, й не сприяють формуванню спільної моделі історичного минулого країни. Однак у реальності, подібні спроби політиків сприймаються доволі неоднозначно й не завжди приносять очікуваний ними результат.

Відсутність єдиної позиції серед політичного проводу країни призводить до того, що й досі на державному рівні відсутня скоординована концепція національної пам'яті. Кожна політична сила, прийшовши до влади, намагається реалізувати політику вшанування певних історичних подій та постатей відповідно власним партійним настановам. Такий різнобіб дезорієнтує суспільство, породжує апатію до власного історичного минулого.

Наслідком відсутності чіткої політики пам'яті на державному рівні стала активізація місцевих політичних еліт, які проводять власну політику пам'яті, в основі якої лежать регіональні моделі пам'яті. Це виявляється у створенні пам'ятників, перейменуванні вулиць і площ, обладнанні музеїв, проведенні різноманітних заходів і конференцій тощо. Ця регіональна політика відмінна на Сході і Заході України. Так, наприклад, у Луганську 8 травня 2010 р. було відкрито пам'ятник жертвам ОУН-УПА, а на терені Західної України протягом останніх років було збудовано 37 пам'ятників і погрудь С. Бандери.

Активізація регіональної політики пам'яті проходить під час ювілеїв та свят. Яскравим прикладом є святкування 70-річчя створення УПА у жовтні 2012 р., коли місцеві органи влади та самоврядування, за відсутності загальнодержавних урочистостей, брали на себе ініціативу щодо проведення певних заходів.

Безумовно, «самодіяльність» місцевої влади щодо проведення політики пам'яті не сприяє регіональній консолідації суспільства, поглиблює ментальний, соціокультурний розкол. Тому, провідна роль у проведенні політики пам'яті має належати державі, яка через продуману концепцію вшанування історичного минулого, повинна максимально знімати суперечності регіонального характеру. Досягти це можливо через висвітлення безпосереднього внеску кожного регіону у політичний, економічний, культурний розвиток країни.

Список використаних джерел:

1. Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення / В. Ф. Солдатенко // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – Вип. 1. – К. : Стило, 2011. – С. 7–25.
2. Верстюк В. Гетьман Мазепа в історичній пам'яті України / Владислав Верстюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Офіційний веб-сайт Українського інституту національної пам'яті: Архів, 2009 р.
3. Панчук М. І. До питання політичного русинства / М. І. Панчук // Історична і політична наука та суспільна парктика в Україні. – К. : Парламентське видавництво, 2009. – С. 475–487.
4. Соціологічне дослідження Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php/poll.php?poll_id=394
5. За матеріалами дослідження Львів–Донець: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей (1994, 1999, 2004). – Sereda V. Regional Historical Identities and Memory // Україна Модерна. Спец. випуск. – Львів–Донець: соціальні ідентичності в сучасній Україні. – 2007.
6. Сценарій Першого уроку «Українська Повстанська Армія у вирі боротьби» (До 70-річчя УПА) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.exdat.com/docs/21/index-14432.html>
7. Молода гвардія: навчальний посібник / Укл. В. О. Тіханова. – Луганськ : НМЦ ПТО у Луганській обл., 2012. – 112 с.

Любовец Е. Н. Национальная память в Украине: региональный аспект

Рассматривается влияние исторических, цивилизационных и социокультурных факторов на процесс формирования региональной модели памяти, характеризуются особенности региональной политики памяти.

Ключевые слова: национальная память, региональная память, региональная политика памяти.

Liubovets O. National Memory in Ukraine: regional aspect

In the article was considered the influence of ethnic, historical, civilization-al, social and cultural factors on the development of regional memory model, characterized by features of the regional policy of memory.

Keywords: national memory, regional memory, regional policy of memory.

СТЕРЕОТИПИ ДОБИ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ» У ПАМ'ЯТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО НАТО

Стаття присвячена аналізу стереотипів, що сформувалися в роки «холодної війни» по відношенню до НАТО. Автор проаналізувала матеріали соціологічних та усно-історичних досліджень. Визначено вплив «образу ворога», що закріпився в роки «холодної війни» в пам'яті населення України, на сучасне ставлення до Альянсу.

Ключові слова: «холодна війна», Північноатлантичний Альянс, історична пам'ять, маніпуляція, історична свідомість.

Після завершення біполярного протистояння, яке увійшло в історію міжнародних відносин як «холодна війна», у переважній більшості народів Центрально-Східної Європи активізувалися процеси переосмислення національних історій. Першочерговими завданнями для держав, що утворилися на території пострадянського простору в 90-ті рр. ХХ століття, стали інтеграція в світову політику й формування концептуальних основ зовнішньополітичної діяльності. Не стала виключенням і Україна, яка теж зосередилась на вирішенні цих тактичних завдань. Принципи зовнішньої політики держави зводилися до багатовекторності, що в значній мірі було обумовлене геополітичним положенням країни. Одним із найдискусійніших для України стало питання про перспективи розвитку євроатлантичного вектора в зовнішній політиці. Ідея євроатлантичної інтеграції України не знайшла підтримки в більшості регіонів країни, про що свідчать дані численних соціологічних опитувань [31; 35]. Не дивлячись на роботу державної програми по підтримці НАТО й колосальну за масштабами роз'яснювальну роботу, одним із чинників, що сприяв формуванню негативного ставлення до альянсу, стали міфи та стереотипи, які збереглися й міцно укорінилися в пам'яті населення України, у масовій свідомості українців ще з часів «холодної війни».

У другій половині ХХ століття поняття «пам'ять», як психічний процес, перестав бути предметом уваги лише психології. На його науковий зміст і можливість використання для пояснення явищ суспільного життя звернули увагу соціологи, політологи, історики, філософи. Як наслідок, на межі комплексу соціогуманітарних дисциплін сформувався новий напрям досліджень – *memory studies* («дослідження пам'яті»), теоретичні і практичні аспекти якого стали предметом аналізу як європейських учених – Я. Ассман [1], М. Гальбваск [32; 33; 39], М. Кенні [40], Р. Лебоу [41], П. Нора [17; 18], Д. Олік [44], П. Рікер [24; 25], Д. Роббінс [44], Й. Рюзен [27], П. Хаттон [34] так і дослідників на пострадянському просторі – М. Барг [2; 3], А. Полетаєв [28], Л. Рєпіна [20–23], І. Савельєва [28] (Росія); І. Гирич [5; 6], Ю. Зерній [8; 9], А. Киридон [12–14], С. Кульчицький [15], І. Симоненко [28; 29], Ю. Шаповал [6; 36], Н. Яковенко [37] (Україна); А. Казакевич [11], А. Ластовський [16] (Білорусь); Н. Муйжнієкс [42] (Латвія). Свідченням широкого наукового інтересу до заявленої проблематики стала значна кількість круглих столів і наукових конференцій. Теоретичні розробки щодо проблем пам'яті стали доповнюватися практичним матеріалом із історії різних періодів і проблем. Військово-блокове протистояння епохи «холодної війни» та-

кож стало предметом досліджень у рамках проектів, присвячених історичній пам'яті. Так, 10–13 вересня 2009 р. Інститутом соціальних та політичних досліджень у співробітництві з фондом Конрада Аденауера та Балтійсько-Німецьким фондом в Університеті Латвії відбулася конференція «Двадцять років після падіння Берлінського муру: політика пам'яті та демократизація в Європі» (Латвія, Рига) [46]; 24–26 листопада 2010 р. науково-практична конференція «Історична пам'ять: Люди і епохи» (Росія, Москва); 2 лютого 2010 г. «Історія, історики і влада» міжнародний круглий стіл (Росія, Москва). Можна назвати також наукову конференцію, проведеною 13–14 липня 2011 р. в Берліні (Німеччина), яка була присвячена питанням історії і пам'яті «холодної війни» (The Cold War: History, Memory, Representation, European Academy Berlin) [45] та багатолітній міжнародний науковий проект «Multilateral attitudes towards the Cold War» («Багатонаціональні інтерпретації подій холодної війни») [26, с. 8–11]. У рамках останнього було проведено декілька заходів, на яких обговорювалися різні аспекти біполярного протистояння та їх відображення в історичній пам'яті різних народів. У Неймегені (Нідерланди) в 2008 р. були проведені конференції: «Польське, українське і радянське сприйняття «холодної війни», «Дзеркальні образи холодної війни»; у 2009 р. там же пройшла міжнародна конференція «Порівняння багатобічних поглядів на холодну війну» [38]; у Кракові (Польща) в 2010 р. був організований міжнародний семінар «Рух "Солідарність" і міжнародні інтерпретації останнього десятиліття холодної війни» [43]; у Запоріжжі (Україна) в 2011 р. в рамках конференції «Розпад Радянського Союзу і міжнародні інтерпретації закінчення «холодної війни» працювала секція, де заявлена проблема аналізувалася в контексті усної історії [26].

Таким чином, наведені приклади показують актуальність і значний інтерес до даної проблематики. Вивчення механізмів формування колективних уявлень, спогади людей здатні повноцінно доповнити офіційний матеріал із проблеми переосмислення «холодної війни» та її впливу на процес становлення нових суверенних держав. Розуміння того факту, що колективна пам'ять про минуле транслюється наступним поколінням і впливає не лише на сьогодення, але й майбутнє, зробило проблеми історичної пам'яті, предметом уваги не лише академічного співтовариства, але й політиків, представників державної еліти європейських країн.

Мета статті – на матеріалах усної історії й соціологічних опитувань проілюструвати, як «образ ворога», що закріпився в роки «холодної війни» у пам'яті населення та здебільшого асоціювався з НАТО, вплинув на сучасне ставлення до альянсу, а також простежити динаміку процесу та виокремити регіональні особливості в межах України.

Дослідники відзначають, що пам'ять формується як самим суспільством, без помітного втручання держави, так і за допомогою самої держави – через його структури [6]. Найважливішим елементом роботи державної машини СРСР щодо формування негативного образу США періоду «холодної війни» була пропаганда яскраво емоційно забарвлених, що важливе для запам'ятовування, військових операцій НАТО. Як наслідок, в ході багатолітнього протистояння епохи «холодної війни» було виховано декілька поколінь радянських громадян, для яких Північноатлантичний альянс асоціювався виключно як потенційний противник і агресор.

Вступ держави в НАТО передбачає дотримання певних процедур, серед яких немає вимоги проведення обов'язкового референдуму в країні-претендентів. Питання про членство в альянсі обговорювалося на

загальнонаціональних референдумах лише в декількох країнах, наприклад, в Словаччині (травень 1997 р.), в Угорщині (листопад 1997 р.), в Словенії (березень 2003 р.). Для України проведення такого референдуму визнано недоцільним, оскільки його результати, як свідчать дослідження, швидше відображали б не об'єктивну оцінку населення цієї проблематики, а рівень неінформованості й стереотипних уявлень про Альянс. Питанню відношення українського суспільства до вступу в НАТО присвячена чимала кількість соціологічних досліджень різної міри компетентності (від громадських організацій до солідних науково-дослідницьких установ). У сотню найкращих світових дослідницьких центрів щодо питань державної політики (за оцінками програми аналітичних центрів і цивільного суспільства університету Пенсільванії) входить Центр Разумкова – недержавний аналітичний центр, заснований в 1994 р., соціологічним дослідженням якого довіряють 53 % українців [35]. Соціологічні опитування, проведені центром, зафіксували, що при відповіді на питання: «Якби в наступну неділю відбувся референдум відносно вступу України в НАТО, як би Ви проголосували?», проти вступу в НАТО в червні 2002 р. відповіло 23,6 % респондентів у віці від 18 до 29 років, 28,2 % – у віці 30-39 років, 32,4 % – 40-49 років, 38,3 % – 50-59 років і 37,7 % – 60 років і старше. Відповідь на це ж питання радикально відрізняється в грудні 2008 р. проти вступу в НАТО виступило 44,3 % респондентів у віці від 18 до 29 років, 55,2 % – у віці 30-39 років, 53,9 % – 40-49 років, 60,1 % – 50-59 років і 63,7 % – 60 років і старше [31]. Динаміка цифр показова.

Активна пронативська пропагандистська компанія, яка проводилася в Україні 2005–2008 рр. дала зворотній ефект, а військові кампанії НАТО в Югославії, США в Афганістані та Іраку лише відтворили образи «холодної війни» в пам'яті населення і сприяли закріпленню в масовій свідомості українців негативного сприйняття Північноатлантичного альянсу.

Серед величезної кількості міфів, які знайшли поширення на території України: «НАТО – агресивний блок», один з найпоширеніших і укорінених у пам'яті населення. У колективному дослідженні українських істориків (за редакцією професора Д. І. Дзвінчука) наведено дані (2006 р.) по регіонах. Так, агресивним блок НАТО вважають – 77,2 % жителів Криму, 54,7 % жителів Миколаївської області, 54,5 % – Одеської. На відміну від півдня України, діаметрально протилежно виглядає ситуація у західних областях. Так, в Тернопільській області агресивним вважають блок НАТО лише 8,7 % респондентів, в Івано-Франківській – 16,2 %, Львівській – 14,7 % [19, с. 335].

Останнім часом на пострадянському просторі набув поширення такий вид історичних досліджень як усна історія. Сьогодні, окрім кінофотоматеріалів та письмових джерел періоду новітньої історії, важливо залучати конкретні спогади людей, усну традицію. Саме у контексті побутових деталей можна дізнатися про подробиці, які не доступні при дослідженні джерел іншого рівня. Отже, матеріали усної історії доповнюють дані соціологічних досліджень із питання формування сучасного ставлення до НАТО на території України. Так, у червні-жовтні 2011 р. в Запорізькій області збирався матеріал із питань розпаду Радянського Союзу та завершення «холодної війни». В опитуванні взяло участь 1200 чоловік. Громадська думка вивчалася за методом формалізованого інтерв'ю за місцем реєстрації респондентів. Основною метою було виявлення оцінок і інтерпретацій подій, які зафіксувала індивідуальна пам'ять мешканців регіону різного віку. Серед мешканців м. Запоріжжя на питан-

ня – «Як Ви ставитесь до розпаду СРСР сьогодні, через 20 років після цієї події?» – 33,5 % дало відповідь – «дуже негативно», 21,5 % – «скоріше негативно», 13,2 % та 13,5 % відповідно дали відповідь – «скоріше позитивно» та «позитивно», 18,5 % респондентів не змогли дати чіткої відповіді на запитання [26, с. 202, рис. 2]. Щодо розуміння такого поняття як «холодна війна» 43,5 % респондентів тлумачили це як протистояння США та СРСР, для 13 % населення міста – це гонка озброєнь. Щодо завершення біполярного протистояння – 20,8 % учасників опитування вважали, що 1991 рік ознаменував закінчення останнього етапу «холодної війни», а 19,2 % підкреслили, що протистояння не закінчилось ще й досі (з них 23,9 % – люди віком від 45 до 55 років та 26 % – 55 та старше).

Одним із аспектів роботи став аналіз ставлення до НАТО епохи «холодної війни» й з'ясування питання: чи змінилося сучасне ставлення до альянсу? Отримані матеріали усьох опитувань мешканців Запорізької області та міста, потребують додаткової обробки й наукового аналізу, проте дозволяють зробити первинні висновки. Населення сільських районів мало цікавилось подіями міжнародного життя, якщо порівнювати з міським населенням. Однак, як перші, так і другі поняття «холодної війни» пов'язували виключно з агресивною політикою Сполучених Штатів Америки і військовим блоком НАТО, ставлення до якого практично не змінилося (особливо у представників старшого покоління). Таким чином, стереотипи часів «холодної війни» є поки невід'ємною частиною колективної свідомості населення України, а проблема деконструкції масових уявлень про минуле, вивчення основних механізмів формування колективної пам'яті ще вимагає додаткових прикладних досліджень.

Список використаних джерел:

1. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Ян Ассман. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
2. Барг М. Цепь времен. Проблемы исторического сознания. / М. Барг – М. : Институт всеобщей истории РАН, 2005. – 258 с.
3. Барг М. Эпохи и идеи. Становление историзма. / М. Барг – М. : Мысль, 1987. – 348 с.
4. Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? / Ігор Гирич // Історія України. – 2001. – № 2 (210). – С. 4–5.
5. Гирич І. «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогоднішні проблеми / Ігор Гирич // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – Ч. 1 (154). – С. 122–138.
6. Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? / Ігор Гирич, Юрій Шаповал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kas.de/wf/doc/kas_21888-1522-1-30.pdf?110215131341
7. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Л. Зашкільняк // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156.
8. Зерній Ю. Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті / Юлія Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1 (6). – С. 32–39.
9. Зерній Ю. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан / Юлія Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). С. 41–51.
10. Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Юлія Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 71–76.

11. Казакевич А. Символика места: забывание и фрагментация «советского» в ландшафте Минска / Андрей Казакевич // Неприкосновенный запас. – 2001. – № 6 (80). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/6/k4-pr.html>
12. Киридон А. Історична пам'ять і історична травма: понятійний дискурс / Алла Киридон // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету. – Вип. 8. – Рівне : РІС КСУ, 2009. – С. 3–8.
13. Киридон А. Колективна пам'ять в темпоральному модусі репрезентації / Алла Киридон // Київська старовина. – 2010. – № 4. – С. 96–105.
14. Киридон А. Конструкт «колективна пам'ять» у фокусі часу: теоретичний дискурс / Алла Киридон // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету. – Вип. 10. – Рівне : РІС КСУ, 2010. – С. 65–71.
15. Кульчицький С. Національна історія як чинник державотворчого процесу / С. Кульчицький // Історія України. – 1999. – № 8. – С. 4.
16. Ластовский А. Специфика исторической памяти в Беларуси: между советским прошлым и национальной перспективой / Алексей Ластовский // Полит.ру. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.polit.ru/article/2010/07/19/belorus/>
17. Нора П. Всемирное торжество памяти / Пьер Нора – М. : Неприкосновенный запас. – № 2–3. – 2005.
18. Нора П. Проблематика мест памяти / Пьер Нора // Франция – память / [П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок]. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999.
19. Північноатлантичний альянс: історія, функції, структура, відносини з Україною: Навчальний посібник / Кол. авт.; за заг. ред. проф. Д. І. Дзвінчука. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2012. – 604 с.
20. Репина Л. Историческая память и история историков / Лорина Репина // Исторические записки. – № 13 (131). – М. : Наука, 2010. – С. 154–164.
21. Репина Л. Национальная история, историческая память и «история историков» / Лорина Репина // Вестник российской нации. – 2010. – № 3. – С. 65–77.
22. Репина Л. Исторические мифы и национальная идентичность: к методологии исследования / Лорина Репина // Национальная идентичность в проблемном поле интеллектуальной истории. Материалы международной научной конференции. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2008. – С. 9–13.
23. Репина Л. П. Память о прошлом и история / Лорина Репина // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / Ред. Л. Репина. – М. : Круг, 2008.
24. Рикёр П. Память, история, забвение / Поль Рикёр / Пер. с фр. И. И. Блауберг и др. – М. : Изд-во гуманитарной литературы, 2004.
25. Рікер П. Історія та істина / Поль Рікер. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 396 с.
26. Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення Холодної війни 20 років потому: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2-4 листопада 2011 р.) – Запоріжжя : Інтер-М., 2011. – 280 с.
27. Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории: Некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти / Йорн Рюзен // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 2001. – Вып. 7. – С. 8–26.
28. Савельева И., Полетаев А. Знание о прошлом: теория и история. / Ирина Савельева, Андрей Полетаев. – В 2 т. – СПб. : Наука, 2003, 2006. – 751 с.;

29. Симоненко І. Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного наративу / І. Симоненко // Стратегічні пріоритети . – 2009. – №1 (10). – С. 51–61.

30. Симоненко І. Перспективи створення музею політичних репресій в Україні у контексті формування історичної пам'яті / І. Симоненко // Стратегічні пріоритети . – 2007. – №3 (4). – С. 41–47.

31. Соціологічні опитування: Зовнішня політика НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=49

32. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Морис Хальбвакс / Пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина. – М. : Новое издательство, 2007. – 348 с.

33. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / Морис Хальбвакс. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>

34. Хаттон П. История как искусство памяти / Перев. с англ. В. Ю. Быстрова. / П. Хаттон. – СПб. : «Владимир Даль», 2003.

35. Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazumkov.org.ua/ukr/pro_centр.php

36. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні / Юрій Шаповал // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – Режим доступу: <http://www.maidan.org.ua/static/mai/1230106244.html>

37. Яковенко Н. Вступ до історії. / Н. Яковенко – К. : Критика, 2007. – 275 с.; Яковенко Н. Одна Клію, дві історії / Н. Яковенко // Критика. – 2002. – № 12.

38. Conference on Multilateral Comparison of Cold War Perspectives. 23–26 March. – 2009. – Radboud University Nijmegen – [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.ru.nl/nsm/students/current/news/redactionele/conference_on/.

39. Halbwachs M. La Mémoire collective / Maurice Halbwachs. – Paris : P.U.F. – 1950.

40. Kenny M. A Place for Memory: The Interface between Individual and Collective History / M. Kenny // Comparative Studies in Society and History. – 1999. – Vol. 41. – No. 3. – P. 420–437.

41. Lebow R. The politics of memory in postwar Europe / Richard Ned Lebow – Duke University Press, 2006. – [Electronic resource]. – Mode of access: <http://books.google.ru/books?id=fw2iiYD0mRoC&dq=The+Politics+of+Memory+in+Post+War+Europe>.

42. Manufacturing Enemy Images?: Russian Media Portrayal of Latvia / Ed. Nils Muiznieks. – Academic Press of the University of Latvia, 2008. – 167 p.

43. Międzynarodowe seminarium naukowe – Solidarity movement and the International Perspectives on the last decade of the Cold War. 15–17 March 2010. – [Elektronowy zasób]. – Reżim dostępu: <http://www.ka.edu.pl/aktualnosci/konferencje-naukowe/zakonczone-konferencje>.

44. Olick J. K., Robbins J. Social Memory Studies: From «Collective Memory» to the Historical Sociology of Mnemonic Practices / Jeffrey K. Olick and Joyce Robbins // Annual Review of Sociology. – 1998. – Vol. 24. – P. 105–140.

45. The Cold War: History, Memory, Representation, European Academy Berlin. – [Electronic resource]. – Mode of access: <http://guerre-froide.hypotheses.org/1166>.

46. Twenty Years After the Fall of the Berlin Wall: The Politics of Memory and Democratization in Europe. – [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.kas.de/lettland/en/events/36597>.

Маклюк О. Н. Стереотипы эпохи «холодной войны» в памяти населения Украины как фактор формирования современного отношения к НАТО.

Статья посвящена анализу стереотипов, которые сформировались в годы «холодной войны» по отношению к НАТО. Автор проанализировал материалы социологических и устно-исторических исследований. Определено влияние «образа врага», который закрепился в годы «холодной войны» в памяти населения Украины, на современное отношение к Альянсу.

Ключевые слова: «холодная война», Северо-Атлантический Альянс, историческая память, манипуляция, историческое сознание.

Maklyuk O Stereotypes of the Cold War in the memory of Ukrainian population as a factor of forming modern relation to NATO.

The article is devoted to analysis of the stereotypes which were formed in the years of the Cold War in relation to NATO. Author analyzed the materials of the sociological and orally historical researches. The influence of «enemy's appearance» which gained a foothold in the years of the Cold War in the memory of Ukrainian population, on modern attitude toward Alliance is certain.

Key words: Cold War, North Atlantic Treaty Organization, historical memory, manipulation, historical consciousness.

ОРГАНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ШКОЛИ № 2 МІСТА РІВНОГО)

У запропонованій статті розкрито особливості освітньої політики в роки нацистської окупації на прикладі функціонування школи №2 м. Рівного. Проаналізовано навчальний план, шкільні предмети, склад педагогічних працівників, тривалість та організацію навчально-виховної роботи освітнього закладу в умовах окупаційного режиму.

Ключові слова: Друга світова війна, окупаційний режим, освітня політика, навчальний план, шкільні предмети, навчально-виховна робота.

Ще донедавна, досліджуючи вітчизняну освіту в роки Другої світової війни, окремі українські вчені намагалися використовувати традиційні схеми та підходи в аналізі освітнього процесу окупаційного періоду. У педагогічній науці склалася традиція не аналізувати освітній процес у зв'язку з тимчасовою окупацією території України [30, с. 296–297; 32, с. 383; 31, с. 10; 33, с. 293; 34; 35, с. 25]. Інші дослідники історії освіти та педагогіки, якщо й розкривали особливості функціонування освітньої системи, то лише її окремі аспекти – роботу радянської школи в тилу, загальні засади організації освітнього процесу [1, с. 318–323; 38, с. 108–109]. На основі цього сформувалося покоління навчальної літератури з історії педагогіки, у якому базовим стало твердження про те, що на окупованих нацистами українських землях школа взагалі не функціонувала. Чи було так насправді? Для того, щоб дати стверджувальну або заперечну відповідь на поставлене запитання, потрібно ретельно проаналізувати масив джерел, що репрезентують освітній процес у роки нацистської окупації. Світло на цю проблему зможуть пролити не лише загальні підходи німецьких владних структур щодо організації освітнього процесу, висловлювання державних діячів, окупаційні плани та гуманітарна політика завойовників у цілому, але й матеріали державних обласних архівів, які дозволять крок за кроком відтворити функціонування окремих навчальних закладів і на цій основі вибудувати ту реальну картину, що притаманна окупаційному періоду.

Важливу роль у моделюванні такої картини займає діяльність окремих навчальних закладів. З одного боку її варто розглядати як зразок явища, що характерне для певного періоду, проміжку часу, а з іншого – як індивідуальний приклад політики в галузі. Саме з цією метою предметом аналізу обрано функціонування однієї зі шкіл міста Рівного в роки нацистської окупації.

Упродовж останнього десятиліття з'явилося чимало робіт, присвячених проблемі функціонування освіти та шкільництва в роки Другої світової війни на окупованих нацистами українських теренах. Серед масиву видрукованих праць варто відзначити роботу Б. Єржабкової «Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944. У світлі німецьких документів», що вийшла друком у 2008 р. Це фактично одна із перших узагальнюючих робіт, що з'явилася за роки незалежності, у якій автор намагається розкрити особливості функціонування освітньої системи як складової окупаційної політики нацистів на зайнятих україн-

ських землях. Більшість інших робіт присвячена винятково налагодженню освіти німецькою окупаційною владою на окремих територіях. Так, В. Михайлюк і А. Д'яконхін досліджують особливості розвитку освіти на Луганщині, В. Гінда – у Генеральному окрузі «Житомир» (1941–1944 рр.), А. Скоробагатов – на Харківщині, Г. Стефанюк, В. Офіцинський – на Галичині. Такий підхід, з одного боку, звужує рамки аналізу освіти окупаційного періоду до розкриття регіональних особливостей, які власне мали свою місцеву специфіку. З іншого боку, він дозволяє вибудувати з регіональної освітньої мозаїки загальну картину як освіти так, і її складових. У цьому контексті налагодження освіти на Волині у м. Рівному, яке було адміністративним центром рейхскомісаріату «Україна», має неабияке значення для формування уявлення про освітню політику нацистів та способи, методи й форми її реалізації.

Мета статті – розкрити особливості налагодження освітнього процесу в роки нацистської окупації на прикладі функціонування школи № 2 м. Рівного.

28 червня 1941 р. німецькі війська увійшли до Рівного [28, с. 104]. Прихід на Рівненщину нацистів обумовив відступ радянської армії. З 28 червня 1941 р. розпочався тривалий період окупації, який завершився 2 лютого 1944 р. Німецька окупаційна влада на завойованій території намагалася встановити такий режим, який забезпечив їй максимальний контроль над населенням та сферами його життєдіяльності. Місто Рівне не стало винятком у цьому плані. Не зупиняючись на особливостях окупаційної політики взагалі, спробуємо відтворити картину функціонування навчальних закладів м. Рівного літа 1941 – зими 1944 рр., а також виокремити в цьому контексті навчально-педагогічну діяльність міської школи № 2. Зауважимо, що наше дослідження базується виключно на архівних матеріалах, публікаціях періодики та виданнях, вказаного періоду, що зберігаються в Державному архіві Рівненської області (ДАРО). Основу дослідження складають досить різноманітні джерела – відомості на зарплатню, вказівки, екзаменаційні відомості, заяви, звернення, інструкції, листи, накази, перепустки, повідомлення, посвідчення, розпорядження, списки учителів та учнів тощо. Такий масив різних джерел дозволить відтворити та змоделювати картину, що ґрунтується на статистичних і фактологічних даних, які збереглися серед архівних документів.

В останній передвоєнний навчальний 1940–1941 рік в м. Рівне працювало 16 початкових, восьмирічних, середніх (десятирічних) шкіл. Міська школа № 2 на передодні війни була десятирічною з російською мовою навчання. Із початком нацистської окупації, як зазначає часопис «Волинь», при міській управі організували відділ народної освіти, керівником якого призначили професора Опанаса (в документах архіву зустрічаються різні варіанти імені: Опанас, Панас, Апанас) Семеновича Ковальського [26]. Міський відділ освіти уклав списки всіх завідувачів шкіл, освітніх установ, дітей шкільного віку і організував місячні курси українознавства. До цих курсів залучили майже всіх учителів, не зважаючи на їх попередню фахову підготовку. Особлива увага на курсах приділялася викладанню української мови та літератури, історії України, географії України, німецької мови. Курси розпочали свою роботу 29 липня. Всього в них взяло участь 250 чоловік. 10 серпня міський відділ освіти провів учительські курси для випускників середніх і неповних середніх шкіл міста та навколишніх сіл, які б хотіли долучитися до учительської справи. На курси записалося 300 слухачів [26].

Працівниця відділу освіти Н. Я. Іщук в статті «Наша школа» так описувала зміни в освітньому житті міста: «В Рівному з початком 1941/1942 н. р. відкрито дві мішані українські гімназії – одна гуманістичного типу, друга математично-природнича, чотири початкові шестикласові школи, одна середня технічна школа з відділами землеробним, меліоративним і шляховим, одна середня торговельна, одна нижча фахова школа, одна нижча сільськогосподарська школа, одна столярська і одна музична школа» [27]. Одночасно Н. Іщук репрезентувала нову освітню модель, яка мала б утвердитися на окупованих землях. Так навчання в нижчій і середній школах мало тривати 12 років. З них 4 роки – у початковій школі і 8 років у гімназії, або 6 років у початковій школі і 6 років у гімназії. До 1 класу приймалися діти з 7 років. Учні, які закінчили 4 клас зараховувалися до 1 класу гімназії, а школярів після 6-річної початкової школи приймали до 3 класу гімназії. Замість російської мови запропоновано вивчати німецьку. Розширювався курс української літератури. У навчальних планах з'явилися нові предмети – релігія, історія України, географія України, латинська мова (для гуманістичних гімназій) [27].

Як свідчить оголошення міського відділу народної освіти, навчання у середніх та початкових школах розпочалося 8 вересня 1941 року о 10 годині з молебні у православному соборі [5, арк. 21]. Більшість навчальних закладів залишалася не укомплектованими як учнями, так і учителями. У часописі «Волинь» від 14 вересня можемо прочитати оголошення щодо продовження запису учнів: «Запис учнів до українських середніх шкіл в Рівному проводиться щоденно від 9–13 і від 16–18 в бувшій середній школі ч. 2. До початкових шкіл: ч. 1 (вул. Соборна ч. 3), ч. 2 (вул. Підгірна ч. 3), ч. 3. (вул. Олешкової ч. 31, будинок залізничної школи), ч. 4 (цегельня) щодня від 10–13 і від 16–18. До фахової школи приймаються учні, що скінчили 4–5 клас початкової школи. Запис учнів провадиться щодня від год. 10–13 і від 16–18 вул. Скорупки ч. 11 (бувш. шк. ч. 14)» [39]. З вищезгаданого оголошення дізнаємося, що шестикласна початкова школа № 2 знаходилася у приміщенні по вулиці Підгірній, 3. У цій будівлі школа функціонувала до кінця окупаційного періоду. Відновлення роботи школи розпочалося з призначення її керівника – директора. У розпорядженнях міського відділу народної освіти зустрічаємо декілька наказів про призначення керівника школи. Іноді ці накази суперечливі й не дозволяють достеменно з'ясувати ситуацію з завідувачем школи. Особливо це стосується літнього періоду 1941 р. Так серед подань, що були написані до шкільного відділу м. Рівного, зустрічаємо заяву колишнього учителя середньої школи № 1 Левитського Євгена Івановича, який просить «дати працю в шкільному відділі». Заява підписана 1 серпня 1941 р. На ній резолюція начальника шкільного відділу професора А. Ковальського, датована 10 липням 1941 р., такого змісту: «Призначити тимч. завідуючим школи № 2» [6, арк. 216]. Міська управа розпорядженням від 4 серпня 1941 р за № 319 призначає Є. І Левитського тимчасово завідувачем школи № 2 з 10 липня 1941 р. [6, арк. 218].

У документах міського відділу освіти є заява вчительки середньої школи № 2 Степури Галини Григорівни на призначення завідувачкою школи № 2. Заява датована 30 липня 1941 р. На ній є резолюція від 10 липня 1941 р. А. Ковальського про призначення тимчасово завідувачкою школи № 2 [6, арк. 303]. На основі цієї заяви і резолюції був виданий наказ за № 333 від 4 серпня 1941 р. про призначення тимчасово завідувачкою школи № 2 Г. Степури з 10 липня 1941 р. [6, арк. 304]. Можемо зробити ви-

сненок, що на одну посаду одночасно призначили дві особи – Є. І. Левитського та Г. Г. Степуру. Очевидно, що тимчасовим завідувачем школи № 2 влітку 1941 р. була Г. Г. Степура, оскільки її прізвище внесено у відомість на отримання зарплатні за серпень 1941 р. [7, арк. 1].

Однок організувати роботу школи в умовах окупації випало іншому директорові – Зінченку Петру Івановичу. 1 вересня 1941 р. його призначили завідувачем Рівненської української шестикласової школи № 2 [6, арк. 93]. П. І. Зінченко народився у Полтаві 11 січня 1893 р. у сім'ї урядовця. У рідному місті здобув педагогічну освіту. Упродовж 1912–1915 рр. учителював у Полтаві. 1915–1917 рр. проходив військову службу в російській армії. 1917–1919 рр. він – інструктор позашкільної освіти Міністерства освіти в Києві. З 1919 р. призначений учителем у Рівному. Проживав по вулиці Хмільній, 20 [17, арк. 1]. У 1941 р. П. Зінченко мав 25 років педагогічного стажу й міг викладати українську мову і малювання в 5–7 класах [8, арк. 178]. Ми не володіємо інформацією, спогадами про те, яким був директором П. І. Зінченко. До того ж завідував школою він упродовж короткого часу – до 1 березня 1942 р. [6, арк. 95]. Однак, із тих матеріалів, які збереглися в обласному архіві (а це доповідні, заяви, подання, прохання, особова справа директора), можна зробити висновок, що він належав до дбайливих і принципівих керівників. У вересні 1941 р. директор постійно інформував міський відділ освіти про доукомплектування школи педагогічними кадрами [5, арк. 41, 81]. 1 жовтня 1941 р. він звертається до відділу освіти з проханням допомогти дістати паливо для школи – 75 т. дров і 15 т. вугілля, оскільки у шкільному приміщенні було 28 пічок і тимчасовий запас палива складав всього 5 т. торфу [5, арк. 50].

У вересні 1941 р. зафіксовані випадки, коли вчителі не з'являлися з тих або інших причин на роботу. В обов'язки директора входило інформувати міський відділ освіти про подібні факти. Так у доповідній від 25 вересня 1941 р. П. І. Зінченко писав: «пп. Сиротенко, Лінчевська, та Савюкова не з'являються до праці, чим перешкоджають провадити нормальні уроки в школі» [5, арк. 45]. 2 жовтня директор надіслав прохання, щоб міський відділ освіти допоміг придбати приладдя для 1-го класу [5, арк. 53].

Архівні документи свідчать про те, що новопризначений директор займався повсякденною господарською, педагогічною, організаційною роботою. Серед буденного клопоту однією з основних проблем залишалося формування педагогічного колективу. З інформації, що надходила до міського відділу освіти від П. І. Зінченка стає зрозумілим, що на початку вересня 1941 р. в школі № 2 не вистачало окремих учителів. Так у повідомленні від 13 вересня він писав: «Дирекція української школи № 2 подає до відома Відділу Народної Освіти, що в школі зголосилися до праці наступні учителі: 1) п. Сав'юк від 4. 09. б. р. 2) п. Саць від 2. 09. б. р. 3) п. Омельчук від 3. 09. б. р. 4) п. Ковальчук від 3. 09. б. р. 5) п. Старак від 4. 09. б. р. 6) п. Ковальчук від 8. 09. б. р. 7) п. Бучовська від 8. 09. б. р. 8) Зінченко Петро 1. 09» [5, арк. 41]. У другій половині вересня педагогічний колектив поповнили нові працівники – Л. Морозова, О. Якимович, І. Сиротенко, О. Ніколаєва, К. Лінчевська [5, арк. 81]. Педагогічний колектив остаточно сформувався лише на кінець жовтня 1941 р., про що свідчить список учителів, де вказано їх освіту, навчальні предмети, які вони читали, розподіл годин за класами та тижнєве навантаження [11, арк. 1].

До кінця 1941 р. до складу педагогічного колективу входило 15 учителів: Петро Іванович Зінченко, Юхим Тихонович Ковальчук, Михайло Мануйлович Омельчук, Олександра Тимофіївна Бучовська, Ольга Костянтинівна

Ніколаєва, Лідія Микитівна Морозова, Раїса Йосипівна Саць, Тамара Григорівна Старак, Марія Миколаївна Герстоф, Галина Костянтинівна Ковальчик, Клементина Станіславівна Ленчевська, Марія Іванівна Сав'юк, Іван Гнатович Сиротенко, Марія Георгіївна Шулікowska, Олена Євстафіївна Якимович (секретар школи) [7, арк. 15]. Фактично це один із найповніших списків учителів кінця 1941 р. З частини особових справ, що збереглися в обласному архіві, та анкет, які заповнювали учителі, наймаючись на роботу, можна відтворити повну статистичну картину педагогічного колективу. Лише Г. К. Ковальчук та І. Г. Сиротенко мали вищу освіту. Так І. Г. Сиротинко закінчив у 1907 р. Глухівський учительський інститут і в 1914 р. – Київський Гандльовий (Торгівельний) інститут. З 1922 р. до 1940 р. – священик. Зі встановленням радянської влади на Рівненщині потрапив під дію репресивної машини: перебував в ув'язненні. У період окупації прагнув влаштуватися на роботу в торгівельну школу, однак його рекомендували на посаду учителя в школі № 2, і він почав читати нову дисципліну – релігію [9, арк. 79–83].

Більшість учителів школи № 2 мали середню педагогічну освіту. Вони ще до війни закінчили учительський педагогічний семінар, або два роки учительського інституту, інші – річний педагогічний курс. Окремі учителі педагогічну освіту отримали в умовах нацистської окупації на вчительських курсах. Так, Ю. Т. Ковальчук, не зважаючи на те, що до війни закінчив духовну семінарію та 1 рік вчительського інституту, упродовж 11 серпня – 13 вересня відвідував учительський курс, здав іспити та отримав такі оцінки: «українська мова – добре, українська література – відмінно, німецька мова – відмінно, історія України – відмінно, географія України – добре, методика української мови – відмінно, методика арифметики – добре». Про закінчення курсів свідчить свідоцтво за № 114, видане 20 вересня 1941 р. [6, арк. 208].

Деякий час в школі № 2 учителькою української та німецької мов працювала Марія Іванівна Сав'юк – дружина Івана Сав'юка, учителя хімії Рівненської української гімназії, з 1 липня 1941 р до 28 лютого 1942 р. – заступника бургомістра Рівного, з 28 лютого 1942 р. до 1944 р. – бургомістра міської управи. Родина Сав'юків відзначалася своєю патріотичною спрямованістю, долучилася до ОУНівського руху.

Педагогічний склад школи № 2 постійно змінювався. Плинність кадрів пов'язана з умовами окупації та реформуванням освітньої системи. На кінець листопада 1941 р. у місті налагодила роботу шкільна освіта. До початку грудня 1941 року в Рівному працювали: гуманітарна (гуманістична) гімназія імені Т. Г. Шевченка (447 уч.), математично-природничка гімназія імені гетьмана І. Мазепи (374 уч.), шестикласна школа № 1 (456 уч.), шестикласна школа № 2 (427 уч.), шестикласна школа № 3 (264 уч.), шестикласна школа № 4 (326 уч.), середня торгівельна школа (60 уч.), чеська шестикласна школа (41 уч.), середня технічна школа (112 уч.), фахова школа (84 уч.), семирічна музична школа (49 уч.) [6, арк. 387–396, 408]. Всього різними формами навчання в місті на цей час охоплено 2640 учнів.

У листопаді 1941 р. Генеральний комісар Волині-Поділля обергрупенфюрер СА Шене видав розпорядження про закриття шкіл. Основна причина – відсутність палива та поширення інфекційних хвороб, викликаних війною [25]. Припинення роботи міських шкіл використали для реформування освітньої системи. Достеменно не відомо, коли припинилося навчання у школах Рівного. Очевидно, що у грудні 1941 р. та січні – лютому 1942 р. школи не працювали. Про це свідчать списки на зарплатню «не-

затруднених вчителів» та зменшення зарплатні [14, арк. 18, 30, 33, 66]. В умовах тимчасового припинення навчання міський відділ освіти залучав учителів школи до виконання різних робіт. Так більшість учителів школи № 2 задіяли в переписі населення (Л. Морозова, М. Герстоф, Т. Старак, К. Ленчевська, М. Шуліковська, О. Якимович). Частина займалася суспільною опікою (М. Сав'юк, О. Бучевська). В архівних справах збереглася посвідка про те, що Марія Сав'юк і Олександра Бучевська працювали до 20 лютого в Суспільній Опіці при Українському Допомоговому Комітеті [19, арк. 325]. Директор школи П. Зінченко влаштувався працювати до видавництва «Волинь», М. Омельчук – в міську управу, Р. Саць – в маслосоюз [11, арк. 9].

Вчительська праця в роки німецької окупації винагороджувалася зарплатнею. В архіві збереглися відомості на виплату заробітної плати освітянам Рівного, починаючи з серпня 1941 р. по січень 1944 р. включно. Зарплатня педагогам нараховувалася відповідно до розроблених норм, що встановлювали ставки вчителям народних, середніх та фахових (професійних училищ) шкіл [3, арк. 1–3]. У 1942 і 1943 роках заробітна плата за категоріями змінювалася. Окрім того, що вона збільшилася в грошовому еквіваленті, запроваджувалися також додаткові відсотки за знання німецької мови та вік. Так знання вчителем німецької мови з грудня 1941 р. забезпечувало збільшення його зарплатні від 10 % до 25 % [14, арк. 45]. Вчителька школи № 2 М. Сав'юк за знання німецької мови отримувала 25 % від ставки (в грудні 1941 р. ставка складала 700 крб, а з січня 1942 р. – 750 крб) [14, арк. 45]. Завідувачі народних шкіл отримували додаткову оплату за керівництво навчальним закладом. Якщо школа мала від 3 до 7 класів – 10 % від ставки; 8–15 класів – 20 %; більше 15 класів – 25 % [20, арк. 37]. Оплата вчительської праці залежала від фахової освіти та педагогічного стажу і навіть статі. Представники окупаційної влади уклали окремий «Табель учительської платні» для українських учителів та «народово-німецьких (фольксдойчів)» учительських сил. Згідно з цими критеріями встановлювався кваліфікаційний розряд, який прирівнювався до певної суми зарплатні. На основі відомостей можна відстежити заробітну плату учителів школи № 2 упродовж усього періоду окупації. Певна річ, що в усіх вона була різною, оскільки залежала від вищезгаданих складових.

Праця педагогів регламентувалася різними розпорядженнями, наказами, постановами й була підконтрольною. Так у повідомленні до шкільного відділу директор школи № 2 інформував, що «класовод третього класу другої школи учителька Марчук Зоя є хвора і сьогодні дня 25/IV. б. р. не з'явиться» [13, арк. 17]. Хвороба вчителя обов'язково посвідчувалася довідкою і передавалася у шкільний відділ освіти. Про це свідчить довідка вчительки М. Сав'юк, в якій вказується, що вона хворіє, має потребу в лікуванні й звільняється від праці упродовж двох тижнів. Довідка виписана лікарем і підтверджена окружним лікарем [13, арк. 20]. Якщо вчитель або керівник школи мав потребу на деякий час відлучитися в особистих справах, він обов'язково писав заяву до шкільного відділу освіти. Так директор школи № 2 П. Зінченко 26 березня 1942 р. просить безоплатну відпустку на два місяці [13, арк. 11]. Т. Старак, вчителька 1 класу, просила дозволити їй виїхати для поліпшення здоров'я у село Грушвиця до відкриття шкіл, або ж до особливого відкличання [13, арк. 9].

Учителі не могли без особливого дозволу та відповідних довідок-перепусток залишити самовільно місце проживання. На свій виїзд за межі міста під час канікул до Озерян та Дубно О. Ніколаєва і З. Марчук у серп-

ні 1942 р. отримали дозволи у вигляді перепусток за підписом міського бургомістра [12, арк. 80–81]. У вищезгаданих довідках вказувалося, що О. Ніколаєва та З. Марчук є вчительками народної школи № 2 м. Рівного і їм дозволяється вийхати до вказаних місць.

У лютому 1943 р. під розпис керівників та вчителів всіх шкіл поширили об'язник. У ньому подавався перелік певних дозволів та заборон. Так зокрема в об'язнику вказувалося: «1. Наказую керівникам шкіл під час шкільної науки бути обов'язково присутніми в школі. 2. Дозволяю керівникам шкіл два рази на місяць відлучатися від школи в справах шкільних /одержання платні для учителів, в справі підручників і приладдя, в справі опалу для школи і т. п./». 3. Керівник школи не мав права давати учителям відпусків під час науки хіба тільки з приводу хвороби, установленної лікарем. 4. Наказую завести при школах клясові денники, в котрих вписувати на лекціях перероблений матеріал. 5. Наказую завести при школі книгу розпоряджень керівника школи. В книгу розпоряджень керівника школи заносити всі порушення дисципліни учителями. 6. Про порушення шкільної дисципліни учителями керівники шкіл повідомляють Шкільний Реферат. 7. Забороняється учителям шкіл самовільно опускати працю в школі і переходить до іншої праці. 8. Учитель, котрий самовільно залишив працю в школі, або звільнений Шкільним Рефератом негайно віддається в розпорядження Уряду Праці. 9. Зобов'язую керівників шкіл в найкоротшому часі переписати в Районі програми і застосовувати їх в школі. 10. На день 1. III. 1943 р. наказую керівникам шкіл перевести інвентаризацію шкільного майна. Інвентарну книгу берегти при школі. 11. Звернути увагу на санітарний стан будинку шкільного і подвір'я. 12. Наказую керівникам шкіл вести точний облік дітей шкільного віку» [16, арк. 7].

Умови праці рівненських учителів школи № 2 зумовлювалися військовим часом. Не всі вони проживали у належних умовах. З інформації директора школи П. Зінченка дізнаємося, що станом на 5 грудня 1941 р. свої помешкання освітлювали електрикою лише П. Зінченко, Т. Старак, О. Бучовська, Г. Ковальчик, Р. Саць, М. Сав'юк, М. Шуліковська. Натомість працівники К. Ленчевська, М. Герстоф, Л. Морозова, О. Якимович, Ковальчук потребували світла [5, арк. 151–152]. У жовтні 1941 р. учителі школи № 2 – О. Бучовська, М. Сав'юк, Г. Ковальчук, М. Герстоф, Р. Саць, П. Зінченко, М. Шуліковська, О. Сиротинко, К. Ленчевська разом із іншими педагогами міських шкіл звернулися з проханням, щоб їм зменшили платню за електроенергію до норм, що існували для працівників міської управи. Таке прохання вони мотивували тим, що значна частина енергії витрачається не на власні потреби, а на перевірку зошитів та журналів, підготовку до уроків [5, арк. 147].

Після закриття шкіл навчання відновили лише у березні 1942 року. Відновлення навчального процесу принесло й нову систему освіти в місті. Гімназії та шестикласні школи розформували. Окупаційна влада дозволила відкрити лише початкові та фахові (професійні) школи. Обґрунтовуючи такі зміни перед місцевим населенням інформаційна служба для краевого правління в Генеральній Окрузі Волині й Поділля писала: «Та обставина, що тепер існує тільки 4-класова народна школа, викликана виключно воєнним часом. Усі знаємо, що бракує не тільки шкільного приладдя, але й відповідних виховників, які б мали вже тепер давати повну шкільну освіту. З аномаліями воєнного часу треба рахуватися» [4, арк. 5].

У зв'язку з реорганізацією рівненських шкіл П. І Зінченка звільнили з посади директора школи № 2 з 1 березня 1942 р. і призначили учите-

лем до 4-класної школи № 4 [6, арк. 95]. Новим директором початкової 4-класної школи № 2 призначили Олега Костянтиновича Ярмоловича. О. К. Ярмолович народився 3 жовтня 1916 р. в Смоленську. За національністю – білорус. Православний. Упродовж 1930–1937 рр. навчався в гімназії. 1937–1938 рр. готувався до вступу в університет. 1940 р. при Рівненському обласному відділі народної освіти він закінчив шестимісячні педагогічні курси й отримав фах вчителя української мови та літератури у V–VII класах і рекомендацію до вступу в учительський інститут (на заочну форму навчання) [18, арк. 2–4]. Зі свідoctва, виданого О. К. Ярмоловичу про закінчення педагогічних курсів, дізнаємося про дисципліни, які входили до навчального плану підготовки майбутніх учителів. Так курсанти мали можливість прослухати дисципліни: українська мова, російська мова, українська та російська література, історія ВКП(б), історія СРСР та УРСР, педагогіка, методика мови, методика літератури [18, арк. 4]. На посаді директора школи О. К. Ярмолович пробув до кінця окупації. Про це свідчать накази міського відділу освіти та відомості на отримання заробітної плати [15, арк. 1, 70, 72; 14, арк. 74, 96, 126, 135, 171, 188, 205, 2276, 235ж, 249; 19, арк. 6, 17, 25, 36, 46, 56, 67, 77, 90, 109, 120, 137].

Реорганізація школи привела до скорочення педагогічного та учнівського колективів. Окрім директора, згідно штатного розпису, у школі № 2 протягом 1943 р. працювало ще чотири педагоги – О. Ніколаєва, З. Марчук, Л. Авраменко, І. Неродін та сторож (у 1942 р на цій посаді була колишня прибиральниця Ю. Дуль, а в 1943 р – Й. Вишневський) [14; 19]. Архівні матеріали свідчать, що навчальний процес не припинявся навіть тоді, коли окупаційні війська пакували валізи і готувалися до відступу. Остання зарплата працівникам школи № 2 видана у січні 1944 р. Про це свідчить список учителів та інших шкільних працівників школи № 2 на платню за січень 1944 р. [21, арк. 15].

Історія школи № 2 часів нацистської окупації – це одночасно історія її учнів. У перші місяці окупації до шестикласної школи № 2 записалося 427 дітей. Вони навчалися в 11 класах [3, арк. 302]. Із наведених статистичних даних дізнаємося, що в школі на початок листопада 1941 р. перебувало 427 учнів, із яких 194 – хлопчики, 233 – дівчатка. За національним складом переважали українці. Їх було 278 осіб. У школі навчалось 145 дітей польської національності, 2 чехи, 1 білорус та 1 литовець. Дітей російської та німецької національностей у школі не було. Найвність серед школярів поляків, які очевидно сповідували католицьку релігію, обумовила присутність одночасно із православним священиком – католицького. Ми вже загадували про те, що у школі читався такий предмет як релігія. Уроки релігії для католиків вів Фелікс Савіцький [11, арк. 25].

В умовах війни учням школи не вистачало підручників. Особливо це стосується тих предметів, які були новими – релігія, історія України, географія України. Проблему з підручниками історії України намагалися вирішити за рахунок перевидання підручників, які свого часу написали М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич [23; 29; 37]. Відомо, що у Корецькій друкарні у 1941 р. накладом відділу народної освіти перевидано «Історію України приладжену до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх» М. Грушевського [2]. З таких предметів як арифметика, алгебра, геометрія, українська мова, українська література, німецька мова використовували навіть радянські підручники [5, арк. 173].

30 жовтня 1941 р. видавництво «Волинь» повідомило міській відділ народної освіти м. Рівного про те, що виходить перший номер дитячого

часопису «Орленя». Працівники видавництва просили інформувати про вихід дитячого часопису шкільних інспекторів, учителів, школярів [5, арк. 126]. Часопис «Орленя» виходив упродовж 1941–1942 років і став у нагоді рівненським школярам, оскільки на його сторінках друкувалися матеріали на історичну, релігійну, морально-етичну тематику. У першому номері часопису колектив редакції звернувся до українських дітей: «Випускаємо перший номер у світ з одиночним бажанням. Хай він стане справжнім другом кожної української дитини. Хай дає не лише розвагу, але й добру пораду, хай пробуджує національну свідомість і повчає хто ми і чий ми діти, хай стане книгою, без якої ніхто із молодого покоління обійтися не може» [36]. Журнал виходив раз в місяць до кінця 1942 року на 32 сторінках. В умовах дефіциту паперу редколегія зменшила кількість сторінок до 16. Головним редактором часопису був колишній директор школи № 2 – Петро Зінченко.

Навчальний рік починався у вересні і закінчувався в червні. Початок і закінчення навчального року супроводжувалося молебнем у Рівненському православному соборі. Так, згідно розпорядження шкільного інспектора відділу освіти закінчення 1942/1943 н. р. у школах м. Рівного супроводжувалося загальним молебнем у православному соборі 30 червня о 8 год. 40 хв. Після цього школам визначили місця для подальших урочистостей. Учні школи № 2 закінчення навчального року продовжували святкувати у будинку по вул. Грінченка, 69 з 15. 00 по 17. 00 [16, арк. 66]. Упродовж навчання школярам надавалися двотижневі канікули – взимку (різдвяні) та весняні (великодні). На різдвяні свята, як про це писав часопис «Волинь», в усіх початкових школах Рівного організовувалося традиційне дитяче свято ялинки. Спочатку діти переглядали новорічну виставу, а потім отримували подарунки. Всі вечірки влаштували учителі та батьки [40]. Відомо також, що учні школи № 2 під час зимових канікул долучалися до різдвяних вертепів, колядували. Зібрані гроші школярі міста жертвували на добродійні справи: допомагали сиротам, безпритульним, поповнювали фонд часопису «Орленя» [24, с. 77].

Станом на 13 березня 1942 р. контингент учнів школи № 2 та кількість класів збережено на рівні листопада – грудня 1941 р. [10, арк. 6, 8]. Однак, після реорганізації школи в чотирикласну початкову, кількість класів зменшили до чотирьох. На жаль в обласному архіві нам не вдалося відшукати статистичні матеріали про конкретну кількість класів та учнів наступних навчальних років – 1942–1943. Відомо, що в червні 1943 року учні IV класу школи № 2 по закінченню навчального року склали чотири іспити: з арифметики (усно та письмо), з української мови (усно та письмово) [16, арк. 108–111]. Миський відділ освіти для проведення іспитів у кожному класі відряджав «провідника іспитової комісії». До школи № 2 направили Жука Олександра [16, арк. 32]. Його підписом засвідчені протоколи екзаменів та підсумкові оцінки. З протоколів іспитів та підсумкових оцінок із окремих предметів можемо зробити висновок, що учні були старанними. Більшість з них мала добрі оцінки. Найстаранніші отримували найвищу оцінку – «дуже добре», що прирівнювалося до «5». Тим, хто не справлявся з завданнями, виставляли «незадовільно» – «2». У цілому всі учні 4 класу успішно закінчили навчання за 1942–1943 н. р.

Навчання в школі розпочиналося о 8. 00 ранку і тривало до обіду. Однак 4 жовтня 1943 р. миський відділ освіти видав розпорядження про запровадження нового часу початку навчання. Згідно цього розпорядження початком уроків визначено 7. 00 ранку [16, арк. 83].

У канікулярний час учні долучалися до громадських робіт. Як правило така діяльність організовувалася за розпорядженням миського відділу

освіти. У цих розпорядженнях зверталася увага на те, що всі дорослі інтенсивно працюють, щоб забезпечити країну харчами, тому їм ніколи займатися побічними справами. Діти під керівництвом учителів мали б у цей важкий час долучитися до справ і допомогти своїм батькам. Школярам рекомендували брати участь у заготівлі лікарських рослин, оскільки з них виготовляли ліки і рятували життя хворим [16, арк. 22], очищувати фруктові сади від паразитів [16, арк. 19], заготовляти вишні, фрукти, допомагати селянам у зборі врожаю тощо. Окремим розпорядженням пропонувалось створити учнівські бригади. До кожної бригади входило 10 учнів. Для бригад встановлювався розпорядок і черговість днів роботи. В п'ятницю і суботу бригади не працювали [16, арк. 19].

Окремим циркуляром регламентувалася праця 10–12-річних дітей та 14-річних і старших підлітків в канікулярний час. Межі цього часу визначалися 1 червнем – 31 жовтнем. Діти до 12 років могли працювати лише поблизу, в межах місць, де вони проживали. Учні старше 12 років під керівництвом учителів працювали поза місцем замешкання. Час роботи для дітей до 14 років міг становити від 6 до 8 годин. Для підлітків 14 років і старше встановлювали 8-годинний робочий день, а при великій потребі він міг подовжуватися до 10 годин. Була навіть встановлена денна платня: а) діти менше 14 років отримували 2 карбованці; б) старші 14 років – 3 карбованці. Якщо школярів забезпечували централізовано харчами, то з їхнього денного заробітку відраховували 1 карбованець. Після першого вересня школярі могли працювати лише половину дня, коли не навчалися [16, арк. 57].

Навчання у школі № 2 припинили у кінці січня 1944 р., коли фронт наблизився до міста. 2 лютого 1944 р. до міста увійшли радянські солдати. Період нацистської окупації завершився. Перед радянською владою стояли нові завдання та відповідно – втілення нової освітньої політики.

Насамкінець варто зазначити, що на прикладі створення та функціонування початкової школи № 2 м. Рівного в роки нацистської окупації досить чітко відслідковується зміна освітньої політики німецької влади. Якщо на початковому етапі (осінь – зима 1941 р.) окупації німецька влада дозволила вибудовувати шкільну освітню систему з урахуванням національного українського компоненту, то починаючи з весни 1942 р. ця модель була повністю реформована. У 1942–1943 н. р. освіта носила в основному початковий характер, виняток складали лише фахові (професійні) школи, що займалися підготовкою кваліфікованих спеціалістів середньої ланки у різних галузях господарства. Функціонування школи дозволяє нам відтворити зміст навчання, структуру навчального року, особливості роботи педагогічного колективу, організацію дозвілля школярів. Загалом така картина переконливо свідчить про існування досить важких умов організації навчального процесу, багатьох обмежень і труднощів, викликаних умовами війни.

Список використаних джерел:

1. Артемова Л. В. Історія педагогіки України: Підручник / Л. В. Артемова. – К. : Либідь, 2006. – 424 с.
2. Грушевський М. Історія України приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх / М. Грушевський. – Корець, 1941. – 60 с.
3. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-22. – Оп. 1. – Спр. 11. – 7 арк.
4. ДАРО. – Ф. Р-22. – Оп. 1. – Спр. 29. – 9 арк.

5. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Спр. 2. – 208 арк.
6. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Спр. 3. – 364 арк.
7. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Спр. 4. – 60 арк.
8. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Спр. 6. – 390 арк.
9. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Спр. 7. – 187 арк.
10. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Спр. 23. – 58 арк.
11. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Спр. 25. – 32 арк.
12. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Спр. 26. – 101 арк.
13. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Спр. 27. – 104 арк.
14. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Спр. 28. – 258 арк.
15. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Спр. 59. – 72 арк.
16. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Спр. 60. – 111 арк.
17. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Спр. 88. – 9 арк.
18. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Спр. 178. – 8 арк.
19. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 7. – Спр. 51. – 340 арк.
20. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 7. – Спр. 153. – 69 арк.
21. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 7. – Спр. 237. – 24 арк.
22. Документ доби: публіцистика Уласа Самоука 1941–1943 років / Упоряд. А. Жив'юк. – Рівне, 2008. – 454 с.
23. Дорошенко Д. Історія України (з малюнками) / Д. Дорошенко. – Краків; Л. : Українське видавництво, 1942. – 252 с.
24. Жив'юк А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука : монографія / А. Жив'юк. – Рівне: «Ліста-М», 2004. – 184 с.
25. Закриття шкіл на Волині // Волинь. – 1941. – 30 листопада.
26. З діяльності міського відділу народної освіти в Рівному // Волинь. – 1941. – № 1.
27. Іщук Н. Наша школа / Н. Іщук // Волинь. – 1941. – № 3.
28. Косиць В. Україна під час Другої світової війни. 1938–1945 / В. Косиць. – К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. – 729 с.
29. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Л. : Укр. вид-во, 1941. – 72 с.
30. Левківський М. В. Історія педагогіки: Підручник / М. В. Левківський. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 376 с.
31. Лисенко М. М. Методика викладання історії Української РСР / М. М. Лисенко. – К. : Рад. шк., 1985. – 271 с.
32. Лисенко М. М. Розвиток методики викладання історії на Україні / М. М. Лисенко // Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР 1917–1957: наукові записки. – К. : Рад. шк., 1957. – Т. VI. – С. 357–398.
33. Любар О. О. Історія української педагогіки: навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко. – К., 1999. – 356 с.
34. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навч. посіб. / Л. А. Медвідь. – К. : Вікар, 2003. – 335 с.
35. Мельник Л. Г. Методика викладання історії в середній школі / Л. Г. Мельник. – К. : Вища школа, 1974. – 222 с.
36. Орлена. – 1941. – Ч. 1. – 32 с.
37. Петренко І. [Крип'якевич І.] Історія України. Частина 1. Княжа й козацька доба / І. Петренко. – Краків : Укр. вид-во, 1941. – 98 с.
38. Пометун Е. И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы / Е. И. Пометун. – Луганск, 1995. – 200 с.
39. Хроніка // Волинь. – 1941. – № 3. – 14 вересня.
40. Хроніка // Волинь. – 1943. – 31 січня.

Мысан В. А. Организация школьного образования в годы нацистской оккупации (на примере функционирования школы № 2 города Ровно).

В предлагаемой статье раскрыты особенности политики в сфере образования в годы нацистской оккупации на примере функционирования школы № 2 г. Ровно. Проанализирован учебный план, школьные предметы, состав педагогических работников, продолжительность и организация учебно-воспитательной работы учреждения в условиях оккупационного режима.

Ключевые слова: Вторая мировая война, оккупационный режим, образовательная политика, учебный план, школьные предметы, учебно-воспитательная работа.

Mysan V. Organization of the school education during the years of the Nazi occupation (on the example of the functioning of the school № 2 in Rivne city).

In the proposed article the peculiarities of educational policy during the years of the Nazi occupation on the example of functioning of the school № 2 in Rivne were enlightened. The curriculum, school subjects, pedagogical staff, duration and organization of educational work of educational institution under the occupation regime was analyzed.

Keywords: the World War II, the occupation regime, educational policy, curriculum, school subjects, educational activity.

ІСТОРИЧНА ТРАВМА ГОЛОДОМОРУ: ПРОБЛЕМА, ГІПОТЕЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуто проблему впливу Голодомору на поведінку та психіку індивідумів. Дано визначення понять «колективна травма» Голодомору, та «культурна травма» Голодомору, проаналізовано співвідношення між «культурною травмою» та «колективною травмою». Запропоновано гіпотезу дослідження, та окреслено на її основі методологію та план подальшого дослідження.

Ключові слова: колективна травма, індивідуальна травма, культурна травма, наратив, Голодомор.

Актуальність

В аналітичному звіті «Україна після 20 років Незалежності. Моделі розвитку, наративи національної ідентичності та криза легітимності влади» американський дослідник Каріна Коростеліна інтерв'ювала українських науковців, політиків, впливових громадських діячів та журналістів. 8 % українських респондентів поряд із іншими відповідями охарактеризували теперішню ситуацію в країні як пост-геноцидну. Дослідження не передбачає детального висвітлення аргументів респондентів, проте очевидно, що в тій чи іншій формі йдеться про наслідки Голодомору [6].

«Геноцидна» термінологія досить часто зустрічається в українському політикумі, дискусіях в пресі та Інтернет середовищі. Можна почути різні думки із цього приводу. З одного боку стверджується, що Голодомор «зламав хребет української нації», його наслідки на підсвідомому психологічному рівні передалися нащадкам голодуючих та спричинили до настільки масштабних змін у менталітеті та ідентичності українців, що даються взнаки і нині, через 80 років після голодування. З іншого боку, наголошується на небезпечній зацикленості на цій тематиці, яка лише посилює так званий «комплекс меншовартості», зображаючи українців сірою масою та «невинною жертвою» на закланні історії. Іншими словами, прихильники першої точки зору вважають, що якась психологічна колективна субстанція, що продовжує здійснювати свій дестабілізуючий вплив на національну спільноту, передається від батьків-сучасників Голодомору, до їхніх дітей, а потім до внуків і т. д. Інша точка зору вважає «захоплення» сучасного українського суспільства «геноцидною» термінологією сучасним політичним винаходом, модифікованим традиційним конструктом «комплексу меншовартості», який свідомо впроваджується певними політичними силами із певною метою, наприклад, відірвати український народ від братнього російського. Навіть українську історіографію Голодомору, як відзначив В. Солдатенко, можна поділити на два дискурсивні напрямки – геноцидний і не геноцидний [14, с. 4].

Наразі із впевненістю, можна лише сказати, що так чи інакше Голодомор продовжує здійснювати вплив на сучасне українське суспільство. Відповідь на питання про характер цього впливу, його механізми та силу, вимагає значно глибшого наукового підходу та вироблення чіткого методологічного розуміння предмету дослідження.

На сьогодні маємо повне право констатувати, що подієва історія Голодомору досить непогано вивчена [3; 5; 7], видані товсті збірники

документів [2; 13], записані свідчення очевидців [8], відбуваються серйозні наукові і суспільні дискусії, започатковуються міжнародні проекти, які досліджують різні аспекти Голодомору, з'являються спеціалізовані періодичні видання (Holodomor studies). Важливі праці Р. Мейплза та Г. Касьянова розглядають становлення дискурсу про Голодомор, аналізують історіографію та публічні дискусії, державну політику пам'яті України в період незалежності [4; 23].

Разом з тим, питання культурних та соціальних наслідків Голодомору на суспільну свідомість майже не піднімається. Зараз ми маємо ситуацію, коли, в першу чергу, завдяки книзі Г. Касьянова, існує певне розуміння того, як розвивалися практики вшанування пам'яті жертв Голодомору та створювався його публічний дискурс та наратив, проте зовсім нічого не знаємо про те, наскільки травматичною була ця подія для свідків голоду та їх нащадків, та як травматичний досвід вплив на становлення образу Голодомору. Про передачу травматичного досвіду до наступних поколінь, травму Голодомору і становлення української ідентичності, медійні та літературні репрезентації травми Голодомору ми взагалі не знаємо майже нічого.

Голодомор є безпрецедентною історичною подією, наслідки якої залишаються невідомими та невивченими. Так само безпрецедентним є процес становлення пам'яті про Голодомор, коли протягом 3-х поколінь ця тема супроводжувалася мовчанкою. Це робить Голодомор надзвичайним об'єктом дослідження, результати якого обіцяють стати цікавими не лише для української аудиторії, а також зробити внесок у студії із дослідження пам'яті загалом.

Поясненням того, як утворюється травматичний досвід, як він передається та як репрезентується займається напрям сучасних соціальних досліджень, що узагальнюється під назвою trauma studies, що українською мовою перекладається як студії травми або студії із досліджень травми [11]. На наш думку, застосування інструментарію із trauma studies дозволить пролити світло на цілу низку складних проблем, згаданих вище, та зробити внесок в осмислення Голодомору.

Ця стаття не має на меті дати відповідь на всі питання, а лише окреслити контури майбутніх досліджень, виробити методологію, запропонувати гіпотези та, по можливості, верифікувати їх. Спочатку ми розглянемо проблему впливу Голодомору на поведінку та психіку індивідуумів, дамо визначення поняття «колективна психологічна травма» Голодомору, та наголосимо на певні обмеження наших висновків, спричинених складнощами із проведенням подальших дослідження у цій сфері, що пов'язується із методологічними та часовим факторами. Потім дамо визначення поняттю «культурна травма» Голодомору та проаналізуємо співвідношення між «культурною травмою» та «колективною психологічною травмою». Запропонуємо гіпотезу дослідження, та окреслимо на її основі методологію дослідження. Насамкінець визначимо завдання на майбутнє.

Вплив Голодомору на психіку та поведінку індивідів та груп під час Голодомору

Катастрофічні реальні історичні події, часто спричинені крайніми формами насильства, що руйнують звичний спосіб життя, здійснюють спустошливий вплив на психіку, поведінку, пам'ять індивідів та груп називають історичними травмами. Історична травма – це реальна історична подія, яка несе загрозу безпеці, порядку, звичному порядку життя і самому життю. Вона

замірною відчуття безпеки на усвідомлення небезпеки, кризи і хаосу. Наслідки історичної травми настільки руйнівні, що дестабілізують всю соціальну систему та торкаються усіх громадян та субгруп. Травма являється настільки великим шоком для спільноти, що вона більше не може ефективно існувати. Люди, які підпадають під вплив травми не в змозі її ігнорувати і уникнути страху, злості, фізичних та психічних страждань. Частково, це відчуття є результатом втрати смислу та ідентичності, що відбувається коли стирається межа між добром і злом, порядком і хаосом, священним і профаним. Під історичною травмою розуміють як травматичну подію, так і процес розвитку пам'яті про травму. Голодомор повністю підпадає під таку характеристику.

Без сумніву, Голодомор справив значний руйнівний вплив на тогочасне українське суспільство. За голодні роки померло близько 3,5 мільйони осіб, а досвід голодування різної тяжкості зазнало близько 30 мільйонів осіб. Книга П. Сорокіна, яка була написана 90 років тому, на сьогодні найкраще описує стан голодуючої людини, дає уявлення про те, що довелося пережити у 1932-1933 рр. [15].

Спочатку людина відчуває апетит, що потім переходить в голод. Голод супроводжується слабкістю, головним болем, хвилюванням, причому такою мірою, що докладати постійних зусиль при здійсненні звичайних справ стає надзвичайно складно. При подальшому голодуванні специфічне почуття голоду зникає, або вірніше розчиняється в загальній масі відчуттів – слабкості, тупої болю у всьому тілі, «видуття пустоти», відсутності емоцій, сонливості, що занурюють людину в стан апатії, байдужості. Інколи цей стан переривається вибухами гніву, які швидко тонуть в морі апатії. Із продовженням голодування в низці випадків починають з'являтися нав'язливі стани, спостерігається розпад особистості. Пам'ять слабне. Поступово руйнується єдність духовного життя.

При голодуванні всі органи почуттів, вся увага людини та її думки фіксуються на їжі, явищах, пов'язаних із їжею, об'єктах, що дозволяють знайти їжу.

Голод знищує групові захисні рефлекси, не виключаючи тих, що найбільш глибоко вкорінилися у психіці людини. У такому стані людина здатна на канібалізм, вбивство близьких осіб, на зраду, порушення релігійних, моральних, етичних норм соціальної поведінки.

Разом із розкуркуленням та колективізацією Голодомор значною мірою зруйнував звичні рамки життя, які так ніколи повною мірою не були відновлені. Травма Голодомору, розкуркулення та колективізація завдали непоправної шкоди безпеці, порядку, звичному порядку життя і самому життю. Голодомор виявився настільки великим шоком для спільноти, що та більше не змогла ефективно існувати на рівні місцевих громад. Люди були не в змозі її ігнорувати і уникнути страху, злості, фізичних та психічних страждань.

Зазнала значних змін сфера традиційної культури, була піддана забуттю велика частина народних звичаїв та традицій [16]. «Насильницька модернізація» спричинила видозміну поведінкових моделей. Заборона справляти релігійні обряди та руйнування церков зруйнувала моральні орієнтири. Межа між добром і злом, порядком і хаосом, священним і профаним стерлася. У роки колективізації та Голодомору суттєвої і часом необоротної деформації зазнали традиції української сім'ї. Через відсутність у селянських господарствах землі відходять у небуття такі компоненти звичаєвого права як спадщина, материзна (материнська земля), посаг. Змінилася роль жінки, матері. У неї з'явилися нові незвичні функції, зокрема робота на колгоспному полі. Із-за депортацій, міграцій в пошуках роботи і їжі, з яких подекуди не поверталися, інших негараздів збільшилася кількість розлучень. Дітей заохочу-

вали публічно відмовлятися від своїх батьків. Зазнали деформації обряди, пов'язані із народженням дитини, одруженням, які після Голодомору так і не були відновлені повною мірою.

Отже, Голодомор, розкуркулення та колективізація спричинили глибокі зміни в економічному, соціальному, психологічному житті українського суспільства, які супроводжувалися масовою смертністю та загрозою життю. Проте, беручи до уваги специфіку теми, нас більше цікавить, що було після 1932–1933 рр.

Вплив Голодомору на психіку та поведінку індивідів та груп після Голодомору

З'ясувати, який вплив мав Голодомор на психіку та поведінку людей після самого періоду голодування можемо лише гіпотетично, покладаючись на наявні здобутки психологічної науки, а також на дослідження подібних історичних травм, в першу чергу, Голокосту. Єдиного відомого автору українського дослідження про політико-психологічні наслідки Голодомору явно недостатньо [9]. Хоча його висновки в цілому співпадають із знанням психологів про ефект від глибокої психологічної травми.

Втім, варто відразу зазначити, що ефект від травматичної події на психічне здоров'я індивідуума може досить сильно варіюватися, тому наряд чи можна вивести якийсь загальне правило. Травма може призводити і до соціального зростання (коли з'являється внутрішній месидж на кшталт «якщо я пережив такий жах, то я заслуговую на краще життя, і мушу все для цього зробити»), проте звичайним наслідком дії травми на психіку людини є важке психічне сум'яття, яке, проте, далеко не завжди проявляється в явних симптомах. До цих симптомів належать відчуття постійного повторювання травматичної події, ілюзії, галюцинації і дисоціативні епізоди повернення до минулого, сильний психологічний розлад, сильна психологічна нестабільність, обмежений спектр почуттів (наприклад, нездатність любити), відчуття відділення або відсторонення від інших, відчуття бесперспективності майбутнього, гіперпідозрілівість, складнощі із засинанням та сном, хвилювання тощо. В принципі, всі ці симптоми підпадають під визначення посттравматичного синдрому (ПТСР). Свідки травматичної події застосовують декілька способів адаптації до травми: обробку досвіду, уникнення чи соціальну підтримку. Найбільш поширеною стратегією є уникнення.

Єдине загальне правило, яке можна вивести, полягає у тому, що наслідки травми для індивідуума, його сприйняття травматичних імпульсів не зникають за одну ніч навіть за умови сприятливих політичних і соціальних змін. Залежно від глибини травматичних подій, їхньої тривалості, вплив спільної травми на індивідів, а відповідно на віктимізовані групи та їхніх нащадків може продовжуватися десятиліттями. Справедливою є пряма пропорційність – чим сильніший шок від травматичних подій, тобто розрив між звичним середовищем і умовами, викликаними травматичними подіями, тим сильніший вплив травми. Тому «людські» катастрофиносять більшу емоційну шкоду ніж природні, адже особисте і соціальне обезцінення, тортури і жорстоке винищення однієї групи іншою руйнують фундаментальну людську довіру [12, с. 231].

Тому сміло можна припустити, що наслідки Голодомору на психіку і поведінку людей в цілому характеризуються симптоматикою ПТСР. Хоча, треба мати на увазі, що для представників різних культур ефект від трав-

ми може бути різним. Православне віросповідання та попередній досвід голодувань цілком могли нівелювати або видозмінювати окремі симптоми та згладити загальний ефект від травми.

Важливо зробити ще одне застереження, що ті, хто пережили Голодомор не можуть автоматично вважатися особами, що страждали і продовжують страждати на ПТСР або інші психічні розлади. Також наявність травматичних симптомів не може автоматично означати, що в минулому мало місце насильство та травматичні спогади про нього.

Колективна психологічна травма

Психологічна травма укорінена в структурі особистості. Разом з тим, психологічна колективна травма властива групам так само. Колективна травма – це психологічний травматичний ефект, який поділяється групою. Власне, це колективна пам'ять про травму у розумінні М. Хальбвакса або комунікативна пам'ять за Я. Ассманом [10], тобто сукупність індивідуальних травматичних пам'ятей (collected memory), що організуються в певний спосіб. Однією із найважливіших характеристик комунікативної пам'яті є її обмежений часовий горизонт, що, як вважається в усній історії, не розповсюджується далі 80–100 років, тобто 3–4 поколінь.

Взаємозв'язок між індивідуальними і колективною пам'яттю чудово ілюструє відомий психолог Вамік Волкан, який пише, що: «Хоча кожен індивідуум в травматизованій великій групі має свою власну унікальну ідентичність і особисту реакцію на травму, все ж всі члени групи поділяють ментальні репрезентації трагедії, що випала на її долю. Їхній ушкоджений образ власного «Я» пов'язується із ментальними репрезентаціями спільної травматичної події» [25].

Отже, тут не йдеться про «колективний розум або колективну психіку», що діють за законам психоаналізу. Соціокультурні механізми формування колективної травми є настільки ж важливими як і психоаналітичні [26]. Разом з тим, особливість колективної травми полягає у тому, що вона радше не відображається раціонально і свідомо, а формується в уяві і пам'яті. Її симптомами можуть проявлятися у колективному забутті, небажанні згадувати або, наприклад, фанатичному зацікненні на травмі. І ці симптоми можуть передаватися на підсвідомому рівні, що призводить до того, що віктимізовані групи під дією історичної травми відчувають 1) відчуття сорому, приниження, дегуманізації та вини; 2) нездатність відчувати впевненість; 3) ідентифікацію із насильником; 4) труднощі чи навіть нездатність оплакати втрати.

Один із найбільш цитованих авторів у сучасних дослідженнях травми, К. Керут вважає, що травматичні спогади не можуть інтегруватися у реальність, у схеми попереднього досвіду, адже їм немає місця ні в минулому, в якому травма не повністю усвідомлена, ні в теперішньому, в якому її точні образ і зображення не повністю зрозумілі. Значно мірою, травма навіть не отримує форму досвіду, адже її усвідомлення відкладається у часі. З одного боку, ця затримка у часі виконує захисну функцію, адже захищає жертву травми від шоку першого моменту (по суті, ця запізнілість із осягнення травми у теорії Керут виконує ту ж функцію, що пригнічення у концепції Фрейда), але з іншого боку, вона – реальна, бо є джерелом постійного нав'язливого повернення і переживання травми [19; 20].

Транспозуючи наявне розуміння колективної травми, можна в загальних рисах відтворити перебіг колективної травми Голодомору.

Люди, що пройшли крізь Голодомор, просто не могли його відкинути. Через деякий час вони набрали колишню вагу, подолали фізичні розлади, зникли інші емоційні страхи. Почали спрацьовувати механізми психологічного захисту, такі як заміщення, відчуження, пригнічення та фальшування всього, що загрожувало дієвості і безпечності нової повсякденної реальності. Ці спогади просто не могли інтегруватися ні у схеми попереднього досвіду, ні у поточну реальність, а почали пристосовуватись до неї. Травматичні спогади про минулі поневіряння почали витіснитися на периферію свідомості. Так, в часи Голодомору люди здійснювали вчинки, які за нормальних умов вважались аморальними. Порахунки із сусідом за допомогою доносу, крадіжки, випроважування дітей з дому в надії, що вони самі знайдуть щось їстівне, самогубства, мародерства стали звичайними явищами під час Голодомору. Селяни за 500 грамів хліба змушені були працювати збирачами трупів, вживали в їжу ховрахів, жаб, горобців, а також лелек, чапель, яких ніколи не чіпали та оберігали. Поширеними були випадки канібалізму. У 1932–1933 рр. за канібалізм лише офіційно було засуджено 2505 осіб. В умовах катастрофічної кризи на це не зважалося, але після того як життя стабілізувалося, для того щоб нормально жити та дивитися хоча б через певний час в очі односельчанам, які про все знали, довелося про це забути. До того ж цьому сприяла політика мовчання про Голодомор з боку влади, офіційних засобів масової інформації. Таким чином, влада давала санкцію на забуття; так це розуміли і свідки Голодомору. До забування підштовхувала нова повсякдення реальність. Почали формуватися нові впливові соціальні групи, в інтересах яких було все забути. Знатними людьми на селі стають бригадири, комбайнери, механізатори, завідувачі клубів, які опосередковано завдячували своєму новому статусу катастрофічній кризі 1932–1933 рр. Намагання вижити за будь-яку ціну після 1933 року змінилося на бажання просто спокійно жити, примиритися з усім, відпочити від пережитого та забути. Наступив період тотальної амнезії, втоми, колективного бажання забути.

Справжня трагедія переживших Голодомор полягала не тільки у бажанні забути та не згадувати на підсвідомому рівні, адже так легше і комфортніше продовжувати жити, а також у свідомому розумінні, що так безпечніше і для себе і для родини і для всіх взагалі. Тут індивід сам усвідомлено виступав цензором на шляху згадок про Голодомор, тим самим ще більше заганняючи їх у підсвідоме. Таким чином, звичний психологічний механізм захисту поєднався із усвідомленими власними ініціативами репресувати спогади про Голодомор. У таких умовах власними силами відновити пам'ять про Голодомор ці люди вже не могли і не мали бажання. Страх та сором найкраще стояли на їх варті.

Якщо ти, кого стосується травматичний досвід не хочуть або не можуть говорити про нього, тоді брак мови хочеш-не-хочеш компенсуватиметься поведінкою, яка заявлятиме про себе у інший спосіб, що на перший погляд немає жодного відношення до травматичної події.

Діти свідків Голодомору більшу частину свого життя прожили в Радянському Союзі в умовах суспільної амнезії пам'яті про Голодомор. Їхні батьки забули, а вони не знали про Голодомор нічого, адже ця інформація була табу, а їхні батьки нічого не розповідали, адже соромилися або хотіли їх вберегти від можливих неприємностей. До того ж пам'ять про Голодомор в умовах Радянської України була просто зайвою, такою що, суперечила та виходила за межі повсякденної радянської реальності.

Разом з тим, наступне покоління, яке не було свідком самої травматичної події, хоча значно меншою мірою ніж батьки, проте все ж підпало під

дію травматичного досвіду. Виділяють декілька каналів передачі травматичного досвіду між поколіннями. По-перше, діти вбирають у себе батьківські бажання, очікування, належно не опрацьовані страхи та діють відповідно. Депресивні стани, відчуття безпомічності, нездатність протистояти насиллю, властиві батькам, передаються дітям підсвідомо. По-друге, травматичний досвід батьків впливає на виховний процес, наприклад через різноманітні заборони, табу та правила [22]. Наприклад, виховання в душі «нікому ніколи не довіряй» або «будь завжди обережний» найчастіше залишають у свідомості дитини помітний слід. Наразті існують серйозні дослідження, які стверджують, що діти свідків катастрофічної травми, самі мають схильність до посттравматичних стресів.

Культурна травма Голодомору

Пам'ять про Голодомор відродили чи радше створили діти та внуки втраченого покоління 1930–1940-х років з різних мотивів – почуття морального обов'язку, мотивів політичної боротьби, завдання згуртувати націю чи вплинути на творення української національної ідентичності. Стала культурна травма Голодомору. Культурна травма Голодомору є усвідомленою та артикульованою групою психологічною травмою, внесеною в домен культури. Власне, саме з моменту постановня культурної травми, можна ввести мову про перші свідомі значення, надане травмі.

Відмінність між колективною і культурною травмами полягає у тому, що колективна травма, як ментальна сила, поділяється із іншими за допомогою психічних процесів, що обмежуються безпосереднім спілкуванням, а частіше за все піддається замовчуванню. У випадку культурної травми, болісний досвід, для того щоб стати спільним надбанням має бути підданий репрезентації, комунікації, та до деякої міри стати доступний пізнанню.

Разом з тим, культурну травму не можна вважати обов'язковим наслідком колективної травми. Культурна травма не запрограмовується подією, а є продуктом історичного розвитку. Культурна травма суттєво відрізняється від психологічної травми у тому, що стосується механізмів, які створюють і підтримують її. До механізмів, пов'язаних із психологічною травмою, належать адаптація, проробка травми, психологічний захист; на культурному рівні пам'ять передається головним чином за допомогою зусиль культурних спеціалістів, таких як інтелектуали, священники, політики, журналісти. Таким чином, створюється своєрідна система символічної традиції, які вбирає у себе різні області значень, включно із інституційним порядком у всій його символічній цілісності [1, с. 137].

Якщо з якихось причин, наприклад через небезпеку репресій, травматична подія не вноситься у публічний простір, не створюється дискурс травми, не говориться про пошкоджену ідентичність, то, вважають прихильники цього погляду, про культурну травму не може йти мова. Таким чином, жодна історична подія, наскільки жахливою вона не була б, автоматично не може кваліфікуватися як культурна травма.

Культурна травма, тобто, за визначенням, колективна чи культурна пам'ять про травму, невіддільна від питань ідентичності. Якщо травматична подія та психологічна травма, як її наслідок, руйнують соціальний організм та ставить печатю амбівалентності й неоднозначності на когерентності досвіду і тлумаченні часових перебігів, то культурна травма може не лише послаблювати, але і посилювати, ба навіть створювати колективну ідентичність [21, с. 185–186].

Разом з тим, творення ідентичності на основі переживання травматичних образів буде успішнішим, якщо опирається на вже існуючі національну, етнічну, релігійну, регіональну ідентичності, які як вважається, зазнали удару травми [17, р. 43].

Культурна травма Голодомору виникла в українській діаспорі у хронологічному періоді між утворенням двох наукових інституцій української діаспори – Українського наукового інституту Гарвардського університету (1973 р.) та Канадського інституту українських студій Альбертського університету (1976 р.) та публікацією книги Р. Конквеста «Жнива скорботи» у 1986 році.

Культурна травма Голодомору органічно вписалася у існуючу політичну обстановку американсько-радянської холодної війни. Ключовим подіями у процесі її створення стали: відзначення 50-ї річниці роковин Голодомору, створення Комісії Конгресу США із вивчення голоду в Україні та публікація її результатів, випуск у 1983 році у Торонто фільму «Жнива розпачу», публікація результатів діяльності Міжнародної комісії юристів із розслідування голоду в Україні.

Культурна травма Голодомору стала можливою завдяки існуванню української діаспорної ідентичності, що опирається на цінності національної мови та національно-визвольного руху.

З початку 90-х років Україна здобула незалежність, змінилася політична ситуація, почали з'являтися згадки про ті події, свідчення очевидців, історичні дослідження про голод. З часом постав Голодомор як базовий загальноприйнятний набір образів, ідей та репрезентацій, чому сприяла політика незалежної України. З'явився позитивний клімат симпатії і визнання до жертв та очевидців Голодомору. Незважаючи на біль та сором, вони почали давати свідчення. З часом культурна травма Голодомору стала частиною культурного, суспільного, політичного життя незалежної України.

Проблема дослідження

Описані вище факти дозволяють сформулювати проблему, яка вимагає вирішення у процесі роботи над темою. Історична травма Голодомору має три виміри – індивідуальний, колективний та культурний, які взаємно впливають один на одного. Складність із виробленням прийнятої моделі усвідомлення цієї взаємозалежності полягає у двох моментах. По-перше, навряд чи індивідуальну, колективну та культурну травми можна мислити як послідовності, один вимір якої перетікає у інший. Наприклад, індивідуальну травму може викликати не лише травматична подія, а й колективна і навіть культурна травми, хоча, звичайно її природа та характер будуть суттєво відрізнятися. Колективна травма не обов'язково набуває рис культурної, і не не є простою сукупністю індивідуальних.

По-друге, індивідуальна травма та її колективний відповідник стають психічними процесами. Водночас, треба мати на увазі, що цей психічний процес з часом розташовується в соціальному і культурному контексті. Також не виявляється можливим провести межу між дійсним впливом психологічної травми на колективну свідомість чи колективну пам'ять та травматичним ефектом – наслідком цілеспрямованої політики пам'яті (культурні дієвці завжди зацікавлені у тому, щоб репрезентувати потенційно травматичну подію як незнищенний шрам на тілі народу чи нації, який неможливо згладити).

Не в останню чергу, це пояснюється відмінними методологіями, які застосовуються при вивченні індивідуальної, колективної та культурної

пам'ятей: прикладні дослідження індивідуальної пам'яті здійснюються в клінічних умовах, на вивчення колективної пам'яті значний вплив здійснює психоаналіз, а колективна пам'ять розглядається у контексті творення ідентичностей та діяльності соціальних дієвців. На рівні аналізу культурної пам'яті, завдання полягає у тому як залишитися у координатах соціального та політичного життя і водночас не знехтувати усвідомленням травматичної пам'яті як ментальної психічної сили.

Гіпотеза дослідження

Аналіз політики пам'яті та дискурсів пам'яті про травматичну подію не дозволяє повноцінно проаналізувати історичну травму Голодомору, адже не бере до уваги травматичний вплив масового штучного голоду на людей, що пережили Голодомор, та вплив образу травми (зокрема медійного) на репрезентації Голодомору. Моя позиція навпаки полягає у тому, що травматичні дискурси відрізняються від нетравматичних дискурсів. Іншими словами, різні речі можуть репрезентуватися, але способи цієї репрезентації відрізняються. Я вважаю, що у випадку «історичної травми Голодомору», коли вимога віктимізації морально виправдана, щонайменше деконструкційний підхід не може бути використаний автоматично. Таким чином, культурна пам'ять про Голодомор зовсім не зводиться до соціального конструкту, а є результатом набагато складніших процесів.

На нашу думку, єдиним приступним методом для дослідження цих процесів є наративний аналіз, адже наратив виступає тим матеріалом, що використовується представниками різних підходів у дослідженнях травматичного минулого та його відображень у тексті. По-перше, наративний аналіз дозволяє пояснити яким чином біль, голод, жах репрезентується і реконструюється у ряді наративів, починаючи від свідчень очевидців і закінчуючи творами художньої літератури. По-друге, наративний аналіз широко використовується у психоаналітичній традиції. По-третє, у конструктивізмі наратив розглядається як конструкт створений дієвцями. Гранднاراتив уже сам активно створює пам'ять про травму, виконуючи функції формування ідентичності та легітимації.

Методологія дослідження

Історичну травму Голодомору планується простежити на трьох рівнях: індивідуальному, колективному та культурному. Причому, індивідуальна та колективна травма постають психічними і соціальними процесами, який на третьому рівні розташовується у культурному контексті. Незважаючи на різну природу цих процесів, всі вони знаходять вираження у наративах, що відповідно дозволяє описати та здійснити їхній аналіз.

Методологічні засади роботи ґрунтуються на декількох дослідницьких підходах, представлених трьома блоками праць. Перший блок представлений іменами С. Московічі, Дж. Брюнера, Ф. Мерей, Ж. Лакана [24], на основі праць яких плануємо показати відображення індивідуальної та колективної травми Голодомору у наративі. Другий блок, який пояснює становлення культурної травми Голодомору, стосується ідей, почерпнутих із конструктивізму (П. Бергер та Т. Люкман) та деконструктивізму (Ж. Дерріда). Третій підхід представлений працями авторів із методу studies та trauma studies (праці М. Хальбвакса, Я. Асмана, Дж. Александера, Д. ЛаКапри, П. Штомпки).

На основі гіпотези дослідження та наведеної методології плануємо висвітлити історичну травму Голодомору за допомогою наступних кроків.

На першому етапі дослідження, плануємо вивчити **перші репрезентації історичної травми Голодомору**, що знайшли вираження в творах народної творчості, журналістських репортажах, написаних очевидцями голоду (Гарет Джоунс та Малколм Магерідж), щоденниках жертв та свідків голоду.

Завдання цього етапу – віднайти характерні для зображення травми Голодомору образи, визначити ступінь їх когерентності (що може вважатися показником рівня травматичності), та описати дані образи. Адже, первинні репрезентації знаходяться найближче до оригінальної події за силою і точністю.

Травматичні образи відіграють значну роль у дослідженні. Вони надають конкретної форми колективній пам'яті, яка таким чином знаходить вираження у творах художньої літератури, витворах мистецтва, медійних повідомленнях, фотографіях. Образи є носіями колективної пам'яті.

Аналіз образів Голодомору у суспільно-політичному дискурсі Західної України 1930-х років та пресі періоду нацистської окупації має відповісти на питання про взаємозв'язок первинних образів голоду та наступних репрезентацій. Чи можна говорити у цьому контексті про перехід колективної психологічної травми до культурного виміру? Очікувано, цей процес характеризується раціоналізацією травми, який на рівні наративу супроводжується зміною «наративного» типу, який використовується у щоденному спілкуванні, на «парадигмальний» [18, р. 14], властивий радше науковим текстам та навіть художній літературі, де істина конструюється за допомогою емпіричних доказів і методів формальної логіки та причинно-наслідкових зв'язків.

Створення травматичного дискурсу Голодомору відбулося в українській діаспорі. Тоді виникає певна традиція представлення Голодомору, власне повторення репрезентацій та образів Голодомору. Еволюцію образів Голодомору планується простежити за допомогою концепції аллозії Ференца Мереї [24, р. 77-78], яка передбачає що, відношення між подією та репрезентацією не є простим дублюванням, а радше нагадує стан рівноваги, що створюється за допомогою різноманітних мнемонічних процесів: це – досвід події, який у різні способи артикулюється, стискується, спрощується, проте в той же час, збагачується, доповнюється чимось новим, набирає іншої форми та забарвлення.

Образ Голодомору в незалежній Україні плануємо описати за допомогою аналізу політики пам'яті української держави щодо Голодомору, відображення Голодомору у художніх та документальних фільмах, українській історіографії, вітчизняному телебаченні.

Список використаних джерел:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Петер Бергер, Томас Лукман. – М., 1995. – 323 с.
2. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
3. Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. Том I : Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. Книга 1. – К. : Критика, 2008. – 552 с;
4. Касьянов Г. Danse macabre: Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті-початок 2000-х) / Г. В. Касьянов – К. : «Наш час», 2010. – 271 с.;

5. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 284 с.
6. Коростеліна К. «Україна після 20 років Незалежності. Моделі розвитку, нарativi національної ідентичності та криза легітимності влади» / Каріна Коростеліна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fes.kiev.ua/new/wb/media/publikationen/koros20_ukr.pdf
7. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.
8. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: у 18 томах.
9. Обушний М. Політико-психологічні аспекти Голодомору 1932–1933 років / М. Обушний, Т. Воропаєва // Соціальна психологія. – 2009. – № 2. – С. 39–48.
10. Огієнко В. Парадигма пам'яті: поява та еволюція / В. Огієнко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 1. – С. 244–352.
11. Огієнко В. Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод / В. Огієнко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 1. – С. 148–160.
12. Огієнко В. Травматична подія, індивідуальна пам'ять про неї та особистий наратив: між травматичною подією та її репрезентацією” / В. Огієнко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 3. – С. 227–244.
13. Розсекречена пам'ять Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Служба безпеки України, Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000»; упоряд. В. Борисенко [та ін.]; відп. ред. В. Даниленко. – К. : Стило, 2007. – 603 с.
14. Солдатенко В. Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі / Валерій Солдатенко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 3. – С. 3–93.
15. Сорокин П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / П. А. Сорокин. – М. : Академия, 2003. – 683 с.
16. Стасюк О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х — на початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Олесь Олександрівна Стасюк; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 20 с.
17. Alexander J., Eyerman R., Giesen B. Cultural Trauma and Collective Identity / J. Alexander, R Eyerman, B. Giesen. – Berkeley: University of California Press, 2004. – 304 p.
18. Bruner J. Actual Minds. Possible Worlds / Bruner Jerome. – MA : Harvard University Press, 1986. – 222 p.
19. Caruth C. Trauma: Exploration in memory / Cathy Caruth. – Baltimore : John Hopkins UP, 1995. – 288 p.
20. Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History / Cathy Caruth. – Baltimore : John Hopkins UP, 1996. – 168 p.
21. Erikson K. Notes on Trauma and Community» / K. Erikson // Trauma: Exploration in memory / ed. Caruth Cathy. Baltimore : John Hopkins UP, 1995. – Pp. 183–200.
22. Kellermann N. «Transmission of Holocaust Trauma» / Nathan Kellermann [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.yadvashem.org/yv/en/education/languages/dutch/pdf/kellermann.pdf>.
23. Marples D. The Famine of 1932-33 / David R. Marples // David R. Marples Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine. – Central European University Press, 2007. – Pp. 35–79.
24. Laszlo J. The science of stories. An introduction to narrative psychology / Janos Laszlo. – Routledge Psychology Press, 2008. – 228 p.

25. Volkan V. «Transgenerational transmissions and chosen traumas» / Vamik Volkan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vamikvolkan.com/Transgenerational-Transmissions-and-Chosen-Traumas.php. Переглянуто 08.03.2013.

26. Zerubavel E. The social sound of silence: Toward a sociology of denial / E. Zerubavel // *Shadows of War A Social History of Silence in the Twentieth Century* / Edited by Efrat Ben-Ze'ev, Ruth Ginio and Jay Winter. – Cambridge University Press, 2010. – Pp. 32–47.

Огиенко В. И. Историческая травма Голодомора: проблема, гипотеза и методология исследования.

В статье рассмотрено проблему влияния Голодомора на поведение и психику индивидуумов, проанализировано соотношение между «культурной травмой» и «коллективной травмой». Дано определение понятий «коллективная травма» Голодомора и «культурная травма Голодомора». Предложено гипотезу исследования, и описано на ее основании методологию и план исследования.

Ключевые слова: коллективная травма, индивидуальная травма, культурная травма, нарратив, Голодомор

Ogiienko V. I. Historical trauma of the Holodomor: problem, hypothesis and methodology of research.

The article considers a problem of impact of the Holodomor on behavior and psyche of individuals. Notion of «collective Holodomor trauma» and «cultural trauma of Holodomor» is defined. Relation between «collective trauma» and «cultural trauma» is analyzed. Hypothesis of research is made and as consequence of its elaboration the methodology and plan of research is proposed.

Key words: collective trauma, individual trauma, cultural trauma, narrative, the Holodomor.

ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ЗУНР ОПОЗИЦІЙНИМИ СИЛАМИ В УРСР НАПРИКІНЦІ 80-х рр. ХХ ст.

Охарактеризовано процес відновлення національної пам'яті про ЗУНР опозиційними силами в УРСР на зламі 1980–1990-х рр., визначено вплив пам'яті про події національно-визвольного руху 1918–1923 рр. на розгортання суспільно-політичних процесів в західних областях республіки напередодні проголошення незалежності України. Особливу увагу приділено акції «Українська хвиля», приуроченій черговій річниці злуки УНР і ЗУНР.

Ключові слова: національна пам'ять, ЗУНР, неформальні товариства, суспільно-політичні процеси.

У другій половині 1980-х рр. в СРСР державно-партійним керівництвом започатковано новий політичний курс – «перебудови», «гласності» та «демократизації». Крім соціально-економічних та політико-ідеологічних причин, які привели до лібералізації суспільно-політичного життя, не менш визначальною передумовою до започаткування радикальних реформ М. Горбачова стала втома населення від тотального диктату партії, замовчування наболілих проблем у національно-культурній сфері, а також численних перекручувань національної історії. Частково послаблення ідеологічного тиску було використане опозиційними силами для проведення низки антикомуністичних заходів, поширення патріотичних ідей, а також відновлення історичної правди про події національно-визвольного руху 1918–1923 рр.

Досліджувана проблема епізодично охарактеризована у працях О. Гараня [1], В. Литвина [2], О. Бойка [3], А. Русначенка [4] та інших науковців. Джерельну основу статті становлять документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Львівської області (ДАЛО), мемуарна література, матеріали офіційної та самвидавчої періодики. Основна мета розвідки – проаналізувати діяльність опозиційних сил в УРСР щодо відродження історичної правди та національної пам'яті про Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР) та події національно-визвольного руху 1918–1923 рр.

Процес відновлення національної пам'яті про державотворчий процес 1918–1923 рр. в УРСР у другій половині 1980-х рр. проходив надзвичайно повільно. Зважаючи на відсутність сформованого табору опозиційних до влади національно-демократичних сил у перші роки перебудови, а також чіткого розуміння значення слова «перебудова» у партчиновників місцевого рівня, реальні зміни у суспільній свідомості та певне пожвавлення суспільно-політичного життя стало помітними тільки у 1988 р. Проте навіть у цей період несанкціоновані владою вуличні зібрання, де здебільшого порушувалися тогочасні наболілі проблеми, не набули масового характеру через відсутність розгалуженої мережі неформальних громадсько-політичних організацій, а також завдяки реальному контролю Компарті над суспільно-політичними процесами в регіоні. Більше того, поодинокі стихійні зібрання громадян наражалися на протидію силових структур у випадку пропагування відмінних від офіційної лінії Компарті думок. Однак саме у цей рік, 1 листопада (70-та річниця проголошення ЗУНР) львів'яни вперше за бага-

то десятиліть зуміли покласти квіти до могил вояків Української Галицької Армії (УГА) на Янівському цвинтарі у Львові.

Відзначення національносвідомою громадськістю подій, пов'язаних із державотворчими процесами у ЗУНР, продовжилося також і наступні роки. 22 січня 1989 р. Комітет захисту УКЦ спільно із Марійським товариством та Українською Гельсінською Спілкою (УГС) організували молебень перед митрополітими палатами собору Святого Юра у Львові, який присвячувався відзначенню 70-ї річниці Злуки УНР і ЗУНР. Подія викликала обурення львівсько-дрогибицького єпископа Никодима, який домігся притягнення до адміністративної відповідальності організаторів акції. Зокрема після судового розгляду справи 9–10 березня 1989 р. Ірину Калинець було ув'язнено за організацію несанкціонованого мітингу. Кількатисячна маніфестація, що прагнула висловити підтримку відомій громадсько-політичній діячці, була розігнана загонами міліції [5, с. 10].

Черговим витком у процесі заповнення «білих плям» національної історії опозиційно налаштованою до партійно-державної влади громадськістю стали вибори до Верховної Ради СРСР. «Передвиборча кампанія... була могутнім поштовхом, який розворушив малорухомі пласти суспільства, – зауважив львівський дослідник Т. Батенко, – політичною школою для мільйонів та бойовим хрещенням для активістів нових організацій, що провели народження української багатопартійності» [6, с. 48]. Саме під час виборів кандидатами у народні депутати, особливо у західному регіоні, неодноразово пропонувалося належно вшанувати спадщину українського державотворення 1918–1919 рр., лунали заклики до вшанування пам'яті загиблих у роки Першої світової війни вояків УГА. У відповідь обкоми КПУ поширювали заяви, в яких «екстремісти» звинувачувалися у «протиправних діях», зокрема у «погрозах особам неукраїнської національності, закликах до збройної боротьби, глумлінням над державним гербом і прапором» тощо [7, арк. 127].

Проблема формування національної історичної пам'яті стала однією із основних у діяльності неформальних (непідконтрольних партійно-державним органам влади) товариств. Їхніми зусиллями упродовж 1989 – на початку 1990 рр. організовано численні мітинги, акції непокорі, вуличні маніфестації, в ході яких порушувалася окреслена проблема. В умовах тотального партійного контролю над ЗМІ, вуличні зібрання поряд із поширенням самвидавчої періодики залишалися для неформальних громадсько-політичних організацій здебільшого єдиним способом донести до широкої громадськості інформацію про сторінки національної історії, правду про спотворені радянськими науковцями події національно-визвольного руху 1918–1923 рр.

Активна діяльність неформальних організацій призвела також до швидкого поширення самвидавчої неформальної періодики. Загалом на початку 1991 р. на території УРСР нараховувалося близько 186-ти незалежних періодичних видань, які за джерелом походження можна розділити на декілька груп: 1) друковані органи громадсько-політичних організацій (підрозділи НРУ – 46 одиниць, УРП – 23, інші політичні партії – 28); 2) молодіжні видання – 25; 3) релігійні – 4; 4) загальні – 23; 5) часописи національних меншин – 6; 6) освітньо-літературні – 21 [8, с. 2]. Значення самвидаву важко переоцінити, оскільки непідцензурні офіційним органам влади видання піднімали рівень національної свідомості населення, здебільшого пропагували державницькі гасла спрямовані на відновлення забутої історії, піднесення культурного рівня населення.

Неформальні організації сприяли поширенню т. зв. мітингової демократії. Зокрема, згідно з «Інформацією про стан виконання в республіці

законодавства про порядок організації проведення зборів, мітингів, вуличних зібрань і демонстрацій» прокуратури УРСР, упродовж серпня 1988 – липня 1989 рр. тільки у Львівській області було проведено 24 несанкціонованих владою заходи (у м. Львові – 13). Упродовж наступних місяців кількість несанкціонованих акцій зростає у геометричній прогресії. Прокуратура області була стурбована тим, що у Львові, Стрию, Червонограді, Дрогобичі поширювалися несанкціоновані мітинги і демонстрації «з використанням націоналістичної символіки, які супроводжувалися акціями екстремістського характеру, поширенням листівок і плакатів несоціалістичного змісту» [9, арк. 53]. Значну увагу в агітаційній роботі активісти неформальних організацій приділяли забутих сторінкам історії, передусім державотворчим процесам 1918–1923 рр. на західноукраїнських землях.

Одним із наймасштабніших несанкціонованих заходів опозиційних до Компартії сил стала акція єднання – Українська хвиля 21–22 січня 1990 р., присвячена черговій річниці злуки УНР і ЗУНР. Акція не виникла спонтанно. Подія передувала тривалю, клопіткою організаційною роботою національно-демократичних сил, що гуртувалися навколо Народного Руху України за перебудову (НРУ). Власне серед інтелектуальних кіл цієї громадсько-політичної організації у листопаді 1989 р. виникла думка організувати акцію, що, з одного боку, в умовах передвиборчої кампанії до Верховної Ради УРСР та місцевих органів влади засвідчила б вплив Руху на населення західноукраїнського регіону, а з іншого – продемонструвала організаційні можливості новоствореної організації, деморалізувала місцеві обкоми КПУ. Відповідальним за проведення акції єднання у західному регіоні УРСР було призначено Б. Гориня. Крім того, кожна з областей мала свого закріпленого координатора.

Отже, крім символічного значення єднання, живий ланцюг повинен був показати силу та вплив опозиційних сил на населення областей західної України, продемонструвати організаційні можливості національно-демократичних сил, послабити вплив КПУ на суспільно-політичне життя республіки. З огляду на масштаби акції, до неї готувалися обкоми партії, територію яких мав пролягати живий ланцюг. У кожній з шести областей сценарій протидії розгорганню акції затверджувався відповідно до особливостей регіону (враховувався рівень свідомості населення, кількість неформальних організацій, здатність до мобілізації представників національно-демократичних сил, вплив Компартії на суспільно-політичні процеси тощо).

Зокрема на засіданні бюро Рівненського обкому партії було прийнято рішення «не чинити силового тиску на учасників акції», а пояснити справжні наміри представників демократичних сил у трудових колективах області, населених пунктах, ЗМІ [10, арк. 33]. Вважалося за необхідне провести низку попереджувальних заходів, а саме: міськкомам, райкомам партії направити коротку історичну довідку про події на Україні у 1918–1919 рр.; в обласній газеті «Червоний прапор» передрукувати матеріали республіканської преси, підготувати дві передачі по обласному радію; в обкомі партії провести нараду із завідувачими ідеологічних відділів міськкомів, райкомів партії, по території яких повинен був пролягати живий ланцюг; вжити заходів, щоб позбавити учасників акції можливості використати міський транспорт [10, арк. 33].

Залишається відкритим питання, чому ідеологічний відділ ЦК КПУ, силові структури фактично не протидіяли розгорганню і підготовці до масштабної акції, яка заклала фундамент поразки комуністичних сил на виборах до Рад всіх рівнів у західноукраїнських областях у березні

1990 р. Більше того, окремі міськкоми, райкоми партії своїми ухвалами підтримали її проведення, надавали технічну допомогу організаторам. Найрезонансніший приклад такої співпраці – Львівський міськком партії, який очолював В. Волков.

В тому, що силові структури задовго до проведення акції отримали інформацію про деталі її проведення, немає жодного сумніву. 9 січня 1990 р. львівське обласне управління Комітету Державної Безпеки (КДБ) у таємній доповідній записці «Про заплановані антигромадські акції 21–22 січня 1990 р.» повідомляло обком компартії про намір національно-демократичних сил провести акцію єднання (живий ланцюг) 21 січня 1990 р. Зазначалося, що буде залучено близько 500 автомашин з екіпажами по п'ять людей з жовто-блакитними прапорами. «Відстань між автомашинами від 250 до одного кілометра, – підкреслювалося у документі, – проміжки будуть заповнюватися за рахунок вищезгаданих п'яти людей і задіяних допоміжних сил, що повинні прибути на закріплені ділянки арендованими у підприємств та автогосподарств автобусами або ж поїздами. Для забезпечення нерозривності «ланцюга», у випадку недостатньої кількості людей, заготовляються жовто-сині прости довжиною до 50 м. Крім того виготовляється близько 20 тисяч націоналістичних прапорів» [11, арк. 6–7].

Незважаючи на протидію Компартії, 21 січня о 12.00 розпочалася акція єднання. Впродовж години (передбачалося у випадку морозної погоди скоротити час її проведення наполовину) сотні тисяч людей з національними прапорами по маршруту Івано-Франківськ – Львів – Тернопіль – Рівне – Житомир – Київ утворили живий ланцюг. Згідно офіційних підрахунків ЦК КПУ та силових структур, акцію єднання підтримали понад 450 тис. осіб, із них у Київській області – 7200, Житомирській – 5000, Рівненській – 8700, Тернопільській – 60000, Івано-Франківській – 65000 і Львівській – 300000. На території перелічених областей в цей день було проведено 30 мітингів за участю близько 95 тис. осіб [12, арк. 2].

Можна з впевненістю констатувати, що підрахунки силових структур не відповідають дійсності. Правдоподібно під час проведення Української хвилі у живому ланцюзі об'єдналося декілька мільйонів осіб. Для прикладу: у Рівненській області, за офіційними підрахунками із 8,7 тис. осіб, що брали участь у заході, три тисячі – жителі Волинської області, стільки ж – Тернопільської і сімсот осіб – львів'яни [10, арк. 34]. Відповідно, серед рівненчан прийшли підтримати акцію тільки близько двох тисяч осіб, що зважаючи на значну кількість неформальних громадсько-політичних та національно-культурних організацій, значний резонанс події серед місцевого населення, видається занадто заниженою цифрою. Зокрема, на час проведення живого ланцюга у області діяли осередки Руху в чотирьох районах, об'єднання ТУМу, філіал УГС, організації СНУМу тощо [10, арк. 32].

Як і у 1919 р., акція завершилася в Києві – на Софійській площі, де Д. Павличко зачитав присутнім Четвертий універсал Центральної Ради. Проте незаперечним залишається факт – найбільшу підтримку Українська хвиля отримала серед населення Львівської області. На її території живий ланцюг простягнувся від с. Лисовичі Стрийського району через центр міста Львова до с. Плугів Золочівського району (загальна довжина 230 км). У заході було задіяно 14 тис. легкових автомобілів та 450 автобусів. Згідно інформації обласного управління КДБ, під час проведення акції «будь-яких ворожих чи хуліганських проявів не зафіксовано» [11, арк. 8].

Того ж дня біля пам'ятника І. Франку у м. Львові за участю близько п'яти тисяч осіб, представників національно-демократичних сил, керівників

міста, чільних партійних діячів було проведено мітинг, що присвячувався 71 річниці Акту Злуки УНР і ЗУНР. На ньому було підведено перші підсумки акції Української хвилі, проаналізовано історичні передумови Злуки УНР і ЗУНР. Зокрема член крайової Ради Руху, голова обласної організації спілки письменників УРСР Р. Лубківський зауважив, що український народ тривалий час «ніс на собі ланцюги сталінізму... тепер настав час скинути ці ланцюги і сказати своє слово про єдність народу і його незалежність». Голова міськвиконкому м. Львова Б. Котик відзначив, що проведена акція не мала аналогів в історії. Свого попередника підтримав перший секретар Львівського міського партії В. Волков, який констатував, що проведена акція продемонструвала єдність, національну свідомість, організованість львів'ян, «їх готовність до боротьби за економічну і політичну незалежність» [11, арк. 11–12].

Закономірно, що більшість виступів відзначалися емоційністю, ворожістю до Компартії та її сучасної мовної, національно-культурної політики. В. Чорновіл підкреслив, що «22 січня – подвійне свято соборності і незалежності України». Голова страйкому Львівщини В. Фурманов відзначив, що утворену у 1919 р. Українську Республіку знищила «комуністична орда на чолі з комісарами». Він зауважив, що єдино можливим способом боротьби з комуністичною владою є акції непокори, вуличні маніфестації. На мітингу були присутні представники демократичної партії Литви, єврейського національно-культурного товариства, вірменського товариства «Ахпор», інших національно-культурних товариств та громадсько-політичних організацій. У Львівській області події акції висвітлювали представники десяти українських та закордонних телерадіокомпаній [11, арк. 9].

У підсумковій резолюції мітингу, яку зачитав голова львівської крайової Ради Руху О. Влох, пропонувалося: щорічно 22 січня відзначати День соборності України; 22 січня 1990 р. вивісити на вікнах будинків синьо-жовті стяги; на Високому замку вивісити синьо-жовтий прапор. Того ж дня організовані національно-демократичними силами мітинги пройшли в Самборі, Городку, Радехові, Червонограді. Напередодні, 20 січня 1990 р., масові заходи відбулися в Яворові, Сокалі, Бориславі та інших містах області [12, арк. 64].

22 січня 1990 р. в приміщенні театру ім. М. Заньковецької відбулися урочисті збори, приурочені 71 річниці Акту Злуки УНР і ЗУНР. До Президії зборів увійшли: Р. Іваничук, О. Влох, Б. Котик, Р. Лубківський, Е. Мисько, Ю. Сливка та інші відомі науковці та громадські діячі. У вступній доповіді Р. Іваничук підкреслив: «Відбулася злука, яка була здрушена зі всіх боків, але не задумали пам'яті про неї. Ми прийняли естафету та передамо її наступному поколінню. Роки були нелегкими. Ми перенесли і зневагу і депортації, і зневагу від тих, які сьогодні повинні від сорому ховати очі» [13, арк. 15]. М. Косів, який напередодні опублікував статтю у «Львівській Правді», що присвячувалася злуці УНР і ЗУНР, продовжив думки свого попередника, зауваживши: «Хто його знає, чого б ми досягли, якби ЗУНР була анексована, але мабуть не було б НЕПу, продрозверстки, голоду тридцять третього, депортацій, масової русифікації» [13, арк. 16]. Водночас Ю. Сливка констатував, що соборність стала першою основою консолідації нації. Основною причиною поразки національно-визвольних змагань 1918–1923 рр. виступаючий вважав відсутність підтримки зі сторони світової громадськості.

Масова підтримка жителів західних областей УРСР історичної спадщини українського державотворення 1918–1923 рр., що продемонструвала «Українська хвиля», змушувала місцевих чиновників переглянути окремі сторінки історії ЗУНР. Яскравий приклад – передвиборча програма

львівської обласної організації КПУ. Зокрема у документі накреслено «шляхи поглиблення перебудови, утвердження демократії, гласності, відчуженого поліпшення життя всіх верств населення». До здобутків соціалізму останніх років на Львівщині обком партії відніс ліквідацію дисбалансу в економіці, поліпшення [умов функціонування – авт.] закладів народної освіти, культури, охорони здоров'я, сприяння розвитку національних культур в області [14, арк. 12]. У розділі «Головні напрями оновлення» комуністи області виступали за «оновлення партії, очищення її від всього негативного». Обком КПУ засуджував культ особи, застій, перекручення та деформації в політичному, економічному, духовному житті. Планувалося видати наукові публікації про Данила Галицького, Юрія Дрогобича, Івана Вишенського, дослідження академіків АН УРСР М. Возняка, К. Студинського, В. Щурата, Ф. Колесси, І. Крип'якевича, М. Грушевського. Отже, «комуністи області були зацікавлені в об'єктивному відтворенні історії України, зокрема її західного регіону, ліквідації в ній “білих плям”, виступали за ретельне дослідження та правдиве, позбавлене політичних спекуляцій висвітлення історії ЗУНР і українських січових стрільців» [14, арк. 15].

Таким чином, упродовж другої половини 1980-х рр. в УРСР, завдяки діяльності антикомуністичних опозиційних сил поступово заповнюються «білі плями» національної історії, формується нова, раніше спотворена радянським науковцями, історична пам'ять про події національно-визвольного руху 1918–1923 рр., окремі сторінки історії ЗУНР. Однією із наймасштабніших акцій націонал-демократів у цей період став організований Рухом живий ланцюг 22 січня 1990 р. Українська хвиля досягла поставленої мети – послабила страх суспільства перед існуючою системою, показала ідейну слабкість Комуністичної партії, засвідчила готовність українського народу до боротьби за власну державність, продемонструвала значні організаційні можливості представників національно-демократичного табору. Значні здобутки у морально-психологічній площині – ідеологам комуністичної системи стало все важче маніпулювати свідомістю народу, спекулювати на історичних фактах.

Список використаних джерел:

1. Гарань О. Убити дракона: 3 історії Руху та нових партій України / О. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 200 с.
2. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи і виконавці / В. Литвин. – К. : Абрис, 1994. – 494 с.
3. Бойко О. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: [Монографія] / О. Бойко. – К. : ІПНЕНД, 2002. – 306 с.
4. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
5. Іськів В. Початок діяльності Львівського Руху / В. Іськів // Форум. – 2009. – № 2. – С. 3–12.
6. Батенко Т. Львівська філія УГС – балансування на вістрі ножа / Т. Батенко // Республіка. – 1995. – № 2. – С. 42–49.
7. Центральний державний історичний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2540.
8. Кузьо Т. Самвидавна преса в Україні / Т. Кузьо // За вільну Україну. – 1990. – 14 жовтня. – С. 2.
9. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П.3. – Оп. 62. – Спр. 521.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2872.
11. ДАЛО. – Ф. П. 3. – Оп. 62. – Спр. 773.

12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767.

13. ДАЛО. – Ф. П. 3. – Оп. 62. – Спр. 832.

14. ДАЛО. – Ф. П. 3. – Оп. 62. – Спр. 803.

Омельченко О. В., Муравский О. И. Восстановление национальной памяти о ЗУНР оппозиционными силами в УССР в конце 80-х гг. XX в.

Охарактеризован процесс восстановления национальной памяти о ЗУНР оппозиционными силами в УССР на рубеже 1980–1990-х гг., определено влияние памяти о событиях национально-освободительного движения 1918–1923 гг. на общественно-политические процессы в западных областях республики накануне провозглашения независимости Украины. Особое внимание уделено акции Украинская волна, посвященной очередной годовщине воссоединения УНР и ЗУНР.

Ключевые слова: национальная память, ЗУНР, неформальные общества, общественно-политические процессы.

Omelchenko O., Muravskiy O. The recovery of national memory on ZUNR by opposition forces in Ukrainian SSR in the end of 1980's.

The recovery of national memory on ZUNR by opposition forces in Ukrainian SSR in the late 1980's – early 1990's is characterized. The influence of events of national-liberation movement 1918–1923 to increasing the social-political processes in western regions of Ukrainian SSR on the eve of proclamation of independence of Ukraine is defined. Great attention to action «The Ukrainian wave», which was dedicated to the annual anniversary of Zluka between UNR and ZUNR is paid.

Keywords: national memory, ZUNR, social-political processes, informal organizations.

СУЧАСНИКИ ПРО ЛЮТНЕВІ ПОДІЇ 1917 РОКУ В УКРАЇНІ

На основі спогадів представників різних верств українського суспільства показано реакцію на перші повідомлення про лютневі події 1917 р. у Петрограді. Досліджено мемуари відомих діячів Української революції, її прибічників і противників, які відображають розмаїття поглядів та емоцій у перші дні революції, активну діяльність різних політичних сил, а також намагання авторів із відстані минулих років оцінити стан українського національного руху на той час.

Ключові слова: мемуари, спогади, лютнева революція, 1917 р., українська революція, український національний рух.

Помітною тенденцією сучасної історичної науки є прагнення науковців до вивчення історичних подій, процесів через долі окремих людей, котрі були їх свідками, учасниками або навіть творцями. Це дало імпульс новій хвилі досліджень мемуарної літератури, значний пласт якої, до того ж, протягом тривалого часу був недоступним для істориків. З огляду на це особливий інтерес становить вивчення спогадів учасників революційних подій 1917–1920 рр. Значення їх підвищується через недостатню збереженість інших видів джерел з історії цього періоду. До того ж, останніми роками значний комплекс мемуарної літератури став доступним для дослідників завдяки появі в мережі Інтернет сканованих текстів спогадів, щоденників, автобіографій очевидців й активних учасників подій.

Вивчення мемуарних джерел з історії революційних подій 1917–1920 рр. хронологічно й концептуально поділяється на два періоди. У радянській історіографії на увагу заслуговують роботи Г. В. Стрельського, А. В. Санцевича, В. С. Голубцова, які аналізують спогади і щоденники відомих більшовиків, робітників, селян, червоноармійців, якщо ж згадують мемуари представників інших «таборів» революції, то, звичайно, в негативному світлі [1; 2; 3; 4]. Серед досліджень часів незалежності треба відзначити праці А. О. Малика, Р. Я. Пиріга. Автори зосереджуються на творах учасників національних змагань, що зрозуміло, адже останні тривалий час були недоступні. Водночас, треба відзначити прагнення показати всю палітру мемуарної літератури про бурхливі події національно-демократичної революції. Важливі зауваження щодо особливостей мемуарних джерел радянського періоду містяться в статті О. А. Коляструк [5; 6; 7]. Відзначимо й джерелознавчі дослідження російських істориків, які намагаються оцінити мемуарну спадщину радянського періоду на нових засадах [8; 9].

Мета статті – на основі спогадів представників різних верств українського суспільства показати реакцію на перші повідомлення про лютневі події 1917 р. в Петрограді. Відповідно до цього джерельну базу становлять мемуари як діячів українського національного руху, так і людей, які, принаймні в той час, не були до нього залучені, а також опонентів національних змагань, зокрема, більшовиків і представників робітництва, які згодом до них примкнули. За жанром це спогади про окремі події або мемуари-історії, а також спогади-автобіографії (за класифікацією В. С. Голубцова). За формою (класифікація Г. В. Стрельського, В. В. Кабанова) – спогади,

написані самими авторами або записані іншою особою [1, с. 168; 4, с. 71; 8, с. 123].

Говорячи про початок лютневої революції та реакцію на неї української громадськості, варто почати зі спогадів представників українського політичного життя, які на той час жили в Петрограді, отже були безпосередніми свідками, навіть учасниками подій. В. В. Шульгін – монархіст, член IV Державної думи – походив із родових дворян Волинської губернії. Влітку 1917 р. він брав активну участь у політичному житті України, очоливши проросійський монархічний рух. Свої погляди відстоював у газеті «Киевлянин», яку редагував. Шульгін був безпосереднім учасником лютневих подій у Петрограді, що надає ваги його свідченням. У своїх спогадах він зазначав: «Не скажу, чтобы вся Дума желала революции. Это было бы неправдой... но даже не желая этого, мы революцию творили... нам от этой революции не отречься, мы с ней связались, мы с ней спаялись и несем за это моральную ответственность». Докладно описуючи події, що передували революції, Шульгін малює безсилість владних структур – Думи, Ради Міністрів – перед катастрофою, що насувалася. Революцію, яку сам творив, автор вважає однією з найбільших трагедій в історії людства [10, с. 403–430].

О. Г. Лотоцький – відомий історик церкви, письменник, громадський і державний діяч – на час революції вже 17 років жив і працював у Петрограді, був членом громади ТУП. Як і В. Шульгін, він достатньо точно відтворює лютневі події в місті, а також пише про їх вплив на український національний рух. Передаючи власні почуття у ці дні, Лотоцький згадує: «...Про революційний переворот, як про річ конечну та неминучу, почали говорити і в колах, що зовсім неревольюційно були настроєні, – навпаки – глибоко патріотичних, які проте бачили неминучість розвалу держави; з тих патріотичних кол виходили й проекти дворцового перевороту. ...вже в січні –лютому 1917 р. ясне було для всіх наближення революції. Вибуху треба було сподіватися кожної хвили. Вибух той наступив у днях 23–27 лютого старого стилю.

...Але не вірилось, що так все хутко й просто обійдеться. Думалося, що се перші вибухи, які на початку буде стлумлено. Бо ж такі режим царський не одну сотню літ держався, пустив коріння та мав прихильників не за страх, а й за совість... Але те, що сталося, перевищило сподіванки найбільших песимістів щодо популярності царя та царського режиму» [11, с. 314, 326]. Розповідаючи про дії петроградської громади ТУП у перші дні революції, зокрема участь в організації української маніфестації, він відзначає: «...З революційним вибухом виявилася назовні українська стихія в столиці, і тоді стало ясно, яка вона була сильна тут та як обставини її приглумлювали» [11, с. 330].

Перші звістки про революційні події у Петрограді почали надходити 27–28 лютого 1917 р. Влада намагалася їх приховати. Тому спочатку цей факт було сприйнято неоднозначно і звичайними громадянами, і політичними діячами, які незабаром очолили національні змагання. М. С. Грушевський, який жив у Москві, розповідає про це по-буденному: «Перші чутки про петербурзькі події, дуже неясні і загальні, долетіли до нас на Шевченкові роковини... Яскравого ще не було нічого і після попередніх подібних провіщань не зробило особливого враження. Але кілька днів пізніше з'явилися уже вісті про військові маніфестації в пресі. Пішли відомості про формування думського міністерства. В московській думі засів горожанський революційний комітет, відібрано владу від генерал-губер-

натора і командуючого військом, переобрано від адміністрації поліцейські участки, організовано горожанську міліцію, поліцію роззброювано, здебільшого мирно, а часами з стріляниною. ...Я сидів у Румянцевській бібліотеці – писав тоді статтю про федеративну теорію Костомарова і підбирав під неї матеріал, коли бібліотекар поділився зі мною сенсаційною вісткою, що саме «беруть Кремль». На вулицях загалом було тихо і спокійно, і обиватель сим найбільше був приємно схвильований, що так «скромно і благородно» місто звільнено від поліції» [12, с. 123].

Нераднісінькі настрої у перші дні революції в Москві, а потім у Києві, маюють спогади Н. Д. Полонської-Василенко: «Одного дня я почула на вулиці розмови про збройне повстання в Петербурзі. В газетах не було жодних натяків на це. Чутки ширилися. Казали про величезні черги по хліб, на інші продукти. В Москві про це переказували зі слів «очевидців» [13, с. 120]. Однак події відбували незворотного характеру і наступні рядки мемуарів Наталії Дмитрівни достатньо точно віддзеркалюють розгортання революційних подій: «Щодня газети приносили новини, виходили додаткові випуски. Я бачила на Тверській величезну маніфестацію з червоними прапорами. Стояв шум від вигуків. ...І було сумно і страшно.

...Я прагнула повернутися до дому... Щодня я їздила на двірці і не могла здобути квитка... а коли я казала, що мушу повернутися, щоб читати лекції, – мені відповідали – кому потрібні тепер Ваші лекції і університет? Нарешті, вже не пригадую в який спосіб, я дістала квиток. Приїхала на двірці заздалегідь. Немає де яблука всадити і впасти. Вагон переповнений. Ідуть «агітатори» на фронт – молодь, студенти. По дорозі я згадала чи не забула я паспорта: мене взяли на глум: кому тепер, у вільній Росії потрібні паспорти?!

...Робити у Києві не було що. Університет та Вищі Жіночі курси не функціонували. По всіх школах йшли мітинги. На Жіночих курсах курсистки винесли резолюцію, що всім професорам надається повна політична воля... належати за їх бажанням до тої або іншої соціалістичної партії! Мені починати виклади за таких умов, яка ніколи не належала до «соціалістичних» партій, не хотілося» [13, с. 121, 122, 126].

Зовсім протилежні емоції знаходимо у спогадах літературознавця й письменника М. Рудницького. Те, що неприємно вразило Полонську-Василенко для нього було проявом свободи: «...Перші подуви революції п'янять, як слова: рівність і свобода. ...На вулицях люди цілуються як на Великдень і вечорами Хрещатик повний по дахи, навіть у ті дні, коли чомусь не світається ліхтарі. І так усім ясно, що газові або електричні робітники можуть відмовитися від праці, коли плата їх занадто низька або того дня – їх великий мітинг. ...Живемо як на хмарах – легко і часто не бачимо землі. Все йде нормально, але по ночах невпинно хтось стріляє: одні із страху, другі з радощів, треті тому, що носять револьвери і руки їх сверблять. ...Революція витворює чудодійний настрій: коли стріляють «свої» – не боїшся навіть заблуканої кулі» [14, с. 5].

А ось як згадує свої перші враження від звістки про події лютого – початку березня в Києві майбутній гетьман Української держави П. Скоропадський, що в той час знаходився в діючій армії: «...меня завжди інтересувало прошле України, но я никогда не интересовался новейшим украинским движением. Когда в феврале и марте 1917 года, стоя с 34-м корпусом на позиции у Стохода в Углах, я впервые читал в «Киевской мысли» об украинских демонстрациях, мне это не понравилось, я подумал, что это работа исключительно наших врагов с целью внести раздор в нашем тылу. Ког-

да в «Киевлянині» появились статьи против этих демонстраций, я с этими статьями соглашался» [15, с. 56–57].

Бачимо, таким чином, розмаїття вражень та емоцій, викликаних подіями лютневої революції – від неприйняття і розгубленості до захоплення і бурхливого піднесення.

Для діячів українського національного руху звістка про повалення царського режиму стала не тільки «променем свободи», а й поштовхом до активної політичної діяльності, наповненої сподіваннями на краще майбутнє України.

Д. І. Дорошенко у спогадах, що побачили світ на початку 20-х років ХХ ст., свідчить: «В Києві революція відбулася так само безкровно, як і скрізь, крім самого Петербурга» [16, с. 38]. І далі подає огляд бурхливого політичного життя, що почалося в місті: «1 березня було позначене в Києві проведенням різних нарад, в яких брали участь представники старої влади, міського самоуправління та найсолідніших громадських організацій і під час яких гарячково обговорювали нову політичну ситуацію та шукали адекватну відповідь на неї. На одній з таких нарад було схвалено ідею створення Ради об'єднаних громадських організацій та її виконавчого комітету, який би взяв владу в свої руки» [16, с. 68].

Йому вторить член УПСР і один з засновників Центральної Ради Д. Антонович. У спогадах, написаних у 1937 р. для львівської газети «Діло» він докладно висвітлює події, що передусім створенню Центральної Ради, характеризує різні політичні сили, які «на першій алярм революції» почали збиратися в Києві [17, с. 2–3].

Дуже енергійно розповідає про перші дні революції український соціал-демократ і член Центральної Ради Б. Мартос: «3-го березня 1917 р. прийшла до Києва звістка про революцію в Петрограді. Цар зрікся, царський уряд уступив. Верховна влада в руках Тимчасового Уряду, призначеного Державною Думою. Свобода слова, зібрань, організацій... Весь Київ сполошився. Українці підняли голову. Настав час діяти, здійснювати національні домагання. Таємні гуртки, громади, політичні партії, так довго, послідовно й безоглядно переслідувані царським режимом, вийшли на денне світло і розпочали працю. ...4/17 березня у Києві зійшлися представники громадських організацій і політичних партій і вибрали Виконний Комітет...» [18].

А ось М. С. Грушевський, що повернувся до Києва 14 березня, і мав можливість порівняти його політичне життя з московськими подіями, подає зовсім іншу оцінку: «Я застав її (*авт.* – українську революцію) в самих початках. Тривожне і нетерпеливе вичікування корінних змін, в яким жив Петербург, тільки дуже далекими і слабкими вібраціями віддавалося тут. Місцеза влада загнуждала тутешнє життя міцно і тримала в руках твердо за помічку цензури і всяких адміністративних репресій. Не тільки петербурзької революції, але й сформування Тимчасового уряду, абдикації царя вона не допускала – бодай на шпальтах преси, коли не в самім життю» [12, с. 128].

До створення мемуарів українських політиків спонукала іманентна потреба осмислити причини невдач державотворчих проєктів, пояснити свої позиції, дати оцінку іншим політичним силам і діячам [6, с. 31]. Тому, описуючи події перших днів революції, вони з відстані минулих років намагалися оцінити стан українського національного руху на той момент. Згаданий вище О. Г. Лотоцький пише: «... Російська революція, як влучно сказав один український публіцист (В. Дорошенко), застала нас «без

хребетного стрижня», – застала нас не свідомими своїх національно-державних завдань членами української нації, а громадянами російської імперії українського походження. ...на самому початку революційних подій, ... українство йшло не власним шляхом національним, а у фарватері російської революції.

...Треба було перейти через бурю своєї, національної революції, струсити оті чужорідні напливи, щоб українська політична думка стала на свій ґрунт національний та зорієтувалася на властиві українські інтереси» [11, с. 321, 325].

Схожі думки висловлює І. Мазепа: «Про революцію на Україні можемо сказати, що не зважаючи на окремі соціально-політичні відносини на Україні, вона почалася і розвивалася в тісному зв'язку із загальною всеросійською революцією 1917–1919 рр. Це був насамперед рух загальнополітичний, що по цілій бувшій Російській імперії змагався встановити новий, республіканський режим замість царського» [19, с. 31].

Непідготовленість українців до організованої політичної діяльності констатує В. Андрієвський: «Мартовська революція 1917 р. застала українців може більш непідготовленими, ніж інші народи колишньої великої російської імперії. ...Організованих українських партій з європейськими засобами партійної роботи, з партійною практикою, з певним, для всіх членів однаковим партійним світоглядом та ідеологією – на Великій Україні тоді власне не було» [20, с. 5].

Українські політичні діячі, таким чином, дали невтішну оцінку готовності українського суспільства до національних змагань на початку революції. Причиною цього, за словами М. С. Грушевського, була розпорошеність і задоволеність українського життя за царського режиму [12, с. 126].

Звістка про революційні події надихала на активну діяльність і противників національного руху. Звернемося до спогадів О. О. Гольденвейзера, юриста, який у перетвореннях 1917 р. представляв ліберально-буржуазне крило, що орієнтувалося на Тимчасовий уряд. Водночас, як представник єврейського громадського руху, Гольденвейзер співпрацював з Центральною Радою. Це надає особливої цінності його спогадам, як безпосереднього учасника описуваних подій.

Характеризуючи ситуацію у Києві напередодні люневих подій, Олександрів Олександрович пише: «...к концу февраля 1917 г. наша киевская атмосфера не была сгушена более, чем обыкновенно и ничто не предвещало близкой грозы». Але вже після перших звісток з Петрограду тон оповідання змінюється: «...ждали известий, жаждали узнать подробности. ... по утрам бегали на улицу и часами простаивали у газетных киосков. Настроение было праздничное. Да и как было не радоваться? Грандиозный переворот, осуществление вековой нашей мечты мы получили как бы в подарок, без борьбы и усилий, без крови и стонов...» [21, с. 2]. Описуючи заходи різних сил щодо організації влади, Гольденвейзер, критично налаштований стосовно всього українського, підкреслював, що українці активно і серйозно взялися за вирішення свого національного питання: «Українські діячі проявили в цю епоху велику енергію і зуміли в короткий час створити широко розгалужену, міцну організацію» [21, с. 3].

Свої враження стосовно перших днів революції висловили й представники «більшовицького табору», які активно взялися за створення радянських органів влади. Це і є головною темою їх спогадів [1, с. 51–57]. Аналіз їх змісту ускладнює ідеологічна заангажованість: мемуарні свідчення писалися за радянських часів і підганялися під заздалегідь сконструйовані схе-

ми. Спрацьовував і механізм самоцензури, автори добре знали й розуміли, що і про кого писати можна або ні [7, с. 149; 9, с. 289–291].

Одна з лідерів РСДРП(б) на території України Є. Бош у спогадах про перші дні революції зосереджується на труднощах відродження партійної організації в Києві та виборів до Київської ради. Авторка водночас визнає, що Київ після лютневого перевороту став центром національного життя України, де, відкинувши суперечності, консолідуються усі національні, соціалістичні, ліберально-демократичні сили. «По всей Украине спешно, особенно в Киевской, Полтавской, Подольской, Волынской и Черниговской губерниях, начинают организовываться националисты», – пише вона. Усе це, за словами Євгенії Богданівни, вкрай ускладнює політичну ситуацію [22, с. 9–10].

Характерними є спогади учасників революційних подій на Донеччині, записані в 50–60-ті роки ХХ ст. (зберігаються в Державному архіві Донецької області). Автори – гірники, робітники заводів Юзівки, Маріуполя, Краматорська, Грищина, Бахмута тощо. Їх оповіданням властивий пафосний стиль, насиченість революційною фразеологією. Попри значне ідеологічне забарвлення, тенденційне висвітлення подій, «зони замовчування», ця інформація заслуговує на увагу. Автори пишуть про погіршення умов життя за часів війни, особливо у 1916 р., загальне піднесення після звістки про революцію в Петрограді, мітинги та демонстрації у містах, робітничих селищах, створення партійних організацій, загонів червоної гвардії [23, арк. 5–6; 24, арк. 2; 25, арк. 2–3; 26, арк. 12–14; 27, арк. 19]. Так, мешканець Бахмуту І. П. Свидинський згадує, що після звістки про революцію, 2–3 березня жителі міста зібрались на майдані біля типографії та вимагали продажу газет. Поліція не дозволяла. Але ввечері жандармів було роззброєно та заарештовано, і газети почали продаватися. Того ж дня було створено ревком на чолі з адвокатом Флейшером, і розіслані уповноважені на рудники та найближчі станції для арешту жандармів і поліцейських [28, арк. 5].

Матеріали спогадів свідчать про існування на заводах і рудниках з доореволюційних часів осередків РСДРП та есерів. З перших днів революції вони організовували ради, в яких почалася запекла боротьба за владу. За спогадами М. І. Петрова, М. Ф. Соколова, А. О. Алфьорова, П. Анікєєва вимальовується суто негативний образ меншовицьких та есерівських діячів [29, арк. 3; 30, арк. 1; 31, арк. 10; 32, арк. 10–11].

Звернемося до документів Фекла Сотнікова, яка все життя працювала на Берестово-Богодухівському руднику, так згадує березень 1917 р.: «Ко мне прибежала Плахова Ксения и жена Баранчика и, не успев переступить порог, закричали: «Феклуша, собирайся, пошли. Свобода, царя прогнали!» Вот тут и раскрылось то новое, чего ждал весь народ. Сколько сил, энергии прибавилось. Все мы просто пошли к потребительскому обществу. Там собралось много людей. На трибуне, изготовленной на крыльце возле дома, стояли Терехов Роман Яковлевич, Мальшенко, Кириленко, Сенин и другие. В руках у людей были красные знамена. Я читала: «Долой царя!», «Долой самодержавие!», «Долой войну!». Всем составом митинга отправились на Пастуховку. Пели «Варшавянку», «Смело товарищи в ногу», «Марсельезу». И на кого не глянешь, улыбается, смеется, поет. Долгожданное настало» [33, арк. 1].

Цікаву згадку про перші дні революції в Юзівці читаємо у спогадах І. П. Деревянкі: «Помнится характерная сценка, когда в момент горячих дебатов о создании временного юзовского комитета и о разоружении полиции, вдруг, звякая шпорами, входит пристав Синьковский; у каждого как-

то екнуло сердце (часть малодушных даже привстала со стульев) и каждый думал, что переворот ликвидирован и что контора окружена, а пристав пришел сообщить об аресте присутствующих. Ожидание... и сановитая фигура пристава заискивающим голосом произносит слово «товарищи» и начинает распространяться о своих доблестях (снижительно относился к организации, служил приставом лишь потому, что обременен большой семьей). После всего сказанного у всех отлегло от сердца. Приставу сказали: «убирайся, после разберем, что с тобой делать» [34, арк. 3].

Спільною рисою спогадів ветеранів революційної боротьби на Донеччині є абсолютна зорієнтованість на події в Петрограді та Москві, відсутність будь-яких відомостей про події у Києві та український національний рух. Це пояснюється, з одного боку особливостями національного складу місцевого пролетаріату – це були переважно вихідці з російських губерній, серед яких активну агітацію проводили російські соціалісти. З іншого боку, радянська цензура не дозволяла згадувати про такі речі, навіть за наявності інформації. Щоправда, в деяких спогадах є згадки про «самостійників», які прагнули увійти до складу рад (Нелепівський рудник у Горлівці), наявність військових частин, підпорядкованих Центральній Раді (Маріуполь) [35, арк. 3зв.; 36, арк. 11].

Звернемося до спогадів ще одного свідка революційних подій на Донеччині. Мешканець Юзівки, юрист Залман Аран дотримувався соціалістичних поглядів, брав участь у єврейському русі. У 1926 р. емігрував у Палестину. Цю людину важко запідозрити в ідеологічній заангажованості, але відчуття захоплення першими днями революції в його «Автобіографії» таке саме, як і в спогадах ветеранів-комуністів: «Одним днём возвращается домой отец из почты и рассказывает шепотом: «На улице говорят, что Николай сброшен с престола, и в Петербурге произошла революция». Тут же я поспешил на улицу, на которой ещё час назад ничего не было заметно. ... Сплошь и рядом стояли группы людей, которые перешёптывались друг с другом. Проходят несколько мгновений, и уже можно было увидеть целующихся людей. Откуда-то слышится эхо «Марсельезы». Людей с красной лентой на отвороте одежды становится всё больше и больше. Но самым решающим и заметным... было то, что мелькали и ускользали фигуры городовых... На их мясистых и ненавистных лицах можно было заметить некую застенчивую и растерянную улыбку. Мощные и покрасневшие затылки городовых выглядели уже по-другому. Эти затылки словно прогнулись под какой-то тяжестью. Погоны на мундирах городовых были сорваны. Многие поколения мечтали сорвать и разодрать эти погоны!

Вокруг всё охвачено волнением. Улицы заполняются толпами людей. В центральных местах Юзовки организуются стихийные митинги... Выстраивается огромная демонстрация жителей местечка и рабочих с окраин. ... На главном митинге держит речь эсер Зорин. Русский человек, громадный блондин. По ходу своей речи он плачет и показывает костлявые руки, словно только сейчас сброшены с них кандалы. ... И над всем этим растекается изобилие солнца и пьянящий весенний запах» [37].

Мемуарна література – складне для аналізу джерело. Окрім суб'єктивності сприйняття на зміст спогадів впливають умови написання, ідеї, що панують в оточенні автора, іноді докорінним чином змінюючи трактування, і навіть, сутність подій, людських вчинків. Водночас, саме суб'єктивність робить мемуари найціннішим джерелом, даючи можливість дослідникові поринути в атмосферу епохи, відчуті її «аромат».

Досліджені нами мемуари – результат творчості різних за походженням,

заняттями, поглядами і долями людей. Вони побачили світ у різні часи (від 20-х до 70-х років ХХ ст.), за різних умов і потребують глибокого аналізу, не можливого в межах статті. Такої мети і не ставилося. У даному випадку для нас важливо відображення яскравої палітри вражень та емоцій, викликаних подіями лютневої революції – від неприйняття і розгубленості до захоплення і бурхливого піднесення. Це стосується і звичайних людей, і відомих політичних діячів, які незабаром стануть на чолі революційних змагань. Значимо, що мемуари українських громадських і політичних діячів не тільки передають їх емоції та почуття. Авторі з відстані минулих років намагаються першим днями революції переплітається з невтішними оцінками останнього. Незважаючи на це, спогади свідчать, що політично свідоме українство відразу ж взялося до справи – почалися відродження партій, організація громадських комітетів, які незабаром стали основою для утворення Центральної Ради. Про таку ж активну діяльність з перших днів революції свідчать спогади їх головних опонентів – більшовиків.

На завершення наведемо слова зі спогадів відомого львівського публіциста і громадського діяча В. Дорошенка, які віддзеркалюють пануючий настрій перших днів лютневої революції: «Ми були сповнені найрожевіших надій» [38, с. 7]. Утім, сподівання в кожного були свої.

Список використаних джерел:

1. Стрельский Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине / Г. В. Стрельский. – К. : Вища школа, 1978. – 136 с.
2. Стрельський Г. В. Великий Жовтень на Україні у спогадах учасників / Г. В. Стрельський. – К. : Вища школа, 1989. – 60 с.
3. Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР: 1917–1941 / А. В. Санцевич. – К. : Наукова думка, 1981. – 208 с.
4. Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества / В. С. Голубцов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 114 с.
5. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / А. О. Малик / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1999. – 16 с.
6. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31–58.
7. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 145–153.
8. Кабанов В. В. Источниковедение истории Советского общества: Курс лекций / В. В. Кабанов. – М. : РГУ, 1997. – 388 с.
9. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология и практика / [Ю. П. Бокарев, Л. В. Борисова, С. В. Журавлев и др.]. – М. : Росспэн, 2004. – 741 с.
10. Шульгин В. В. Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 588 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uni-persona.sgcc.msu.ru/site/ind_cont.htm
11. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Українська православна церква США, 1966. – Т. 3. – 395 с. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/memuari/393-lototskiy-o-storinki-minulogo-ch-3/>

12. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1989. – № 8. – С. 103–154.
13. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади / Н. Полонська-Василенко. – С. 119–128. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chtyvo.org.ua/authors/letter/19/P>
14. Рудницький М. Перші революційні подуви / М. Рудницький // Діло. – 1937. – 27 березня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ex.ua/view/11210702>
15. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський / Ред. колегія: Пеленський Я., Білас Л., Боряк Г. та ін. – Київ; Філадельфія, 1995. – 483 с.
16. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. – Мюнхен: Українське вид-во, 1969. – Ч. 1. – 632 с.
17. Антонович Д. До засновин Центральної Ради / Д. Антонович // Діло. – 1937. – 27 березня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ex.ua/view/11210702>
18. Мартос Б. М. Перші кроки Центральної Ради / Б. М. Мартос. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chtyvo.org.ua/authors/letter/16/M>
19. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 211 с.
20. Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Нью-Йорк, 1963. – 207 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nashaucheba.ru/v26685/?cc=2&view=djvu>
21. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1920) / А. А. Гольденвейзер // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев. Репринтное воспроизведение издания 1930 г. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 1–39.
22. Бош Е. Б. Год борьбы / Е. Б. Бош. – М. –Л.: Гос. издат., 1925. – 273 с.
23. Державний архів Донецької обл. – Ф. Р–2858. – Оп. 2. – Спр. 1. – 31 арк.
24. Там само. – Оп. 4. – Спр. 1. – 2 арк.
25. Там само. – Оп. 7. – Спр. 1. – 4 арк.
26. Там само. – Оп. 10. – Спр. 1. – 21 арк.
27. Там само. – Ф. П–533. – Оп. 1. – Спр. 3. – 40 арк.
28. Там само. – Ф. Р–2858. – Оп. 12. – Спр. 1. – 13 арк.
29. Там само. – Оп. 15. – Спр. 4. – 6 арк.
30. Там само. – Оп. 18. – Спр. 1. – 27 арк.
31. Там само. – Ф. П–533. – Оп. 1. – Спр. 1. – 19 арк.
32. Там само. – Оп. 1. – Спр. 2. – 18 арк.
33. Там само. – Ф. Р–2858. – Оп. 13. – Спр. 1. – 2 арк.
34. Там само. – Ф. П–533. – Оп. 1. – Спр. 7. – 20 арк.
35. Там само. – Оп. 1. – Спр. 11. – 14 арк.
36. Там само. – Ф. Р–2836. – Оп. 1. – Спр. 8. – 87 арк.
37. 1917 год в Юзовке. Из воспоминаний Залмана Арана. Ч. 4. (Пер. П. Варият) / А. Залман. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infodon.org.ua/uzovka/696>
38. Дорошенко В. Голова Центральної Ради про своїх співробітників (3 нагоди 20-ліття Української революції) / В. Дорошенко // Діло. – 1937. – 27 березня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ex.ua/view/11210702>

Отземко О. В., Гридина А. Б. Современники о февральских событиях 1917 г. в Украине.

Исследование воспоминаний активных участников Украинской революции, ее современников, сторонников и оппонентов, осуществленное в статье, позволило показать разнообразие впечатлений и эмоций, вызванных первыми известиями о февральской революции 1917 г. Авторы стремятся показать активную организационную работу всех политических сил, разворачивающуюся на фоне всеобщего революционного подъема.

Ключевые слова: воспоминания, мемуары, февральская революция, 1917 г., украинская революция, украинское национальное движение.

Otzemko O., Gridina A. Contemporaries about February events of 1917 in Ukraine.

The article based on the memoirs of different elements of Ukrainian society. It shows the response to the first notice of the February events of 1917 in Petrograd. We investigated the memoirs of famous figures of the Ukrainian revolution, its supporters and opponents. Contemporaries reflect the diversity of opinions and emotions in the early days of the revolution, active in various political forces, as well as attempts by authors from distance past years to assess the state of the Ukrainian national movement at the time.

Keywords: memories, the February Revolution in 1917, the Ukrainian revolution, Ukrainian national movement.

ПЕРЕТВОРЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЯК ЧИННИК ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ПРО НАЦИСТСЬКУ ОКУПАЦІЮ ХАРКІВЩИНИ (1943–1953 рр.)

Перетворення матеріального простору, а саме «укрупнення» могил, спорудження типових пам'ятників та надавання назв топонімічним об'єктам, що не були пов'язані з певними конкретними подіями, але виражали спільні для всіх ідеологеми, створювало радше «місця комеморації», що об'єднували радянську спільноту, аніж «місця пам'яті», які неминуче відсилали до різноманітного і проблематичного локального досвіду окупації. На відміну від низки інших міст СРСР, для Харкова вшанування подій війни у 1943–1953 рр. не стало домінуючим у перетворенні символічного простору, серед іншого, через наявність значної дорадянської та довоєнної спадщини, а також проблематичності вписування Харкова у переможний фронтний наратив.

Ключові слова: комеморації, радянська політика пам'яті, нацистська окупація Харківщини.

Політика пам'яті про Другу світову війну в СРСР, а зокрема про нацистську окупацію, є важливою дослідницькою проблемою з огляду на її велике символічне значення у радянському публічному просторі. У повоєнний час офіційна версія пам'яті про війну перетворилася на один із чинників, що об'єднував радянську спільноту та визначав місце різних груп населення у цій спільноті. Офіційна політика пам'яті, тобто сукупність заходів із створення, підтримування та вшанування певного образу минулого, у повоєнний час мала великий вплив особливо на долі тих численних радянських громадян, що мали досвід перебування на окупованій території. Радянська версія подій Другої світової війни сприяла легітимації радянського уряду як в очах громадян СРСР, так і на міжнародній арені. Пам'ять про війну пронизувала повсякденний вимір життя радянських громадян, була присутня у вихованні дітей та молоді, у святковому календарі, у численних матеріальних об'єктах, що становили тло повсякденної діяльності.

Наше розуміння політики пам'яті відсилає, передусім, до процесу відбору тих фрагментів минулого, які підлягають пам'ятанню чи забуттю, втіленню у різних культурних формах тощо [33, с. 10]. Ми погоджуємося із конструктивістським підходом до розуміння проблеми пам'яті, який проголошує, що пам'ять не є чимось незмінним, але є «репрезентацією чи конструкцією реальності, радше суб'єктивним, аніж об'єктивним феноменом» [37, с. 3]. У рамках цього підходу зміни в пам'ятанні розуміються як такі, що закорінені у складних класових, гендерних та інших владних відносинах, і тому пов'язані із творенням та змінами ідентичностей; пам'ять є вибірковою та слугує певним інтересам та ідеологічним позиціям, а тому може підтримувати чи оспорювати певні владні режими [37, с. 3–4].

Окреслюючи проблему вивчення політики пам'яті, важливо звернути увагу не тільки на конструювання певних образів у текстах, але і на поза-текстові, матеріальні залишки минулого, які самим фактом своєї наявності ставили проблему обрання відповідного підходу щодо їхньої інтерпретації

та відповідного перетворення і вписування у належний контекст. Серед таких матеріальних втілень пам'яті про війну виділимо поховання загиблих, пам'ятники та інші меморіальні знаки, назви об'єктів міської топоніміки.

Дослідники уже зверталися до окремих проблем втілення радянської політики пам'яті про Другу світову війну у матеріальних формах, зокрема у пам'ятниках [16], у міському просторі [17; 18; 19; 28; 32; 34–36; 36–40]. Зокрема, дослідження В. Кравченка, присвячене змінам образу Харкова від часу його заснування до сьогодні, приділяє також певну увагу впливу війни на цей образ. В. Кравченко підкреслює, що Харків не належав до головних радянських міст, навколо яких будувалися міфи про героїчну оборону, і головними у монументальній пропаганді та топоніміці в Харкові були дискурси Опору та Визволення [17, с. 263]. Т. Вікс [41] описує творення повоєнного Вільнюса як столиці радянської Литви, через аналіз офіційної риторики, політики в культурній сфері та містобудуванні. Гомогенізація етнічного простору міста, тобто використання комуністичної риторики для досягнення націоналізуючих цілей, становить важливу специфіку західних регіонів СРСР, щодо яких стояло завдання советизувати щойно включені до СРСР міста та побороти сильний антикомуністичний націоналістичний рух. Т. Вікс описує парадокси селективності офіційної повоєнної політики пам'яті про колаборацію: часто згадувалися активні політичні колаборанти, яких насправді було зовсім небагато, але забуттю підлягала масова співучасть у Голокості. Тезу про специфічну радянську «націоналізацію» міст, як основу повоєнної радянської політики пам'яті, підтверджує також С. Фрунчак у своєму дослідженні Чернівців [36]: основними напрямками «радянзації» тут було видалення із пам'яті про історичне минуле таких аспектів, як поліетнічний характер міста, значна присутність єврейського населення та його винищення у Голокост, наявність архітектурної спадщини, близької до центрально-східноєвропейських зразків тощо. С. Фрунчак найпильнішу увагу приділяє офіційній політиці пам'яті про Голокост і про підпільний рух опору, що втілювалася у пам'ятниках, міському просторі та писемних історичних наративах локальної історії Буковини.

Зауважимо, що до сьогодні значно більшу увагу дослідників історичної пам'яті привертала ті регіони та міста, що були приєднані до СРСР у ході Другої світової війни [28; 32; 35; 36; 38; 41], коли творення пам'яті про війну відбувалося поруч із радянською, боротьбою проти масового руху опору, гомогенізацією етнічного простору. Значною мірою цей процес був пов'язаний із творенням української (радянської) ідентичності цих міст, які до того були поліетнічними. Основне завдання радянської пропаганди – гомогенізація культурного простору, витіснення пам'яті про іншоетнічну спадщину – робило пам'яті про війну на цих територіях специфічною. Однак, наразі існує мало досліджень про політику пам'яті у властиво радянських містах та регіонах, які проходили комуністичні трансформації ще у 1920–30-х рр.

У роки війни військовими похованнями мали опікуватися ради фронтів і армій, місцеве самоврядування та самі червоноармійці. Ще в період звільнення окупованої території вони позначали основні місця колективних поховань та індивідуальних могил видатних осіб, офіцерів, ставилися тимчасові обеліски. На найвищому рівні питаннями монументальної пропаганди, до яких належали також пам'ятники на могилах, опікувалися Комітет у справах мистецтв і Комітет у справах архітектури при РНК СРСР, на рівні республік – Комітети у справах архітектури при РНК [1, с. 71].

Безпосередньо на місцях виявленням поховань, їхнім упорядкуванням та проведеним різних пам'ятних заходів мали займатися в цей період обласні та районні военкомати, облвідділ архітектури, місцеві комунальні органи [4, арк. 54–56].

Одразу після звільнення територій на братських могилах ставили обеліски з дерева або цегли і цементу [9, арк. 13]; лише могили генералів чи інших видатних діячів могли мати мармурові пам'ятники; протягом довгих років влада буде замінювати ці пам'ятники з нетривких матеріалів на чавунні чи кам'яні. На менш значущих могилах могли бути витесані камені або чавунні дошки. На кінець 1945 р. у Харківській області налічувалося 720 братських могил періоду Великої Вітчизняної війни, з них на 445 були пам'ятники, з-поміж яких мармурових пам'ятників було 4 на могилах генералів і ще 44 – особливо видатних героїв [12, арк. 124–124 зв.]. На кінець 1951 р. нараховувалося, разом із індивідуальними, 3625 зареєстрованих могил, на них було встановлено 574 постійних і 1640 тимчасових пам'ятників [7, арк. 63].

Офіційна радянська політика на момент 1944 р. передбачала, що на місцевому рівні обласні, районні та міські архітектори мають розробляти проекти пам'ятників та затверджувати їх на засіданні виконкому обласної ради народних депутатів [2, арк. 61–62]; виготовлення пам'ятників здійснювала Харківська обласна скульптурна фабрика. В інших документах трапляються розпорядження про те, що пам'ятники мали виготовлятися за типовими проектами, розробленими Спілкою архітекторів СРСР [4, арк. 55].

Так чи інакше, але на місцевому рівні пам'ятники масово виготовляли тільки за узгодженням із районними радами, тобто без винесення цих питань на обласний рівень, що пізніше було суворо засуджено. У перші повосенні роки центральна влада просто не мала значних фінансових та інших ресурсів, аби займатися цими питаннями, і тому переклала обов'язок увічнення пам'яті про загиблих на місцеві органи влади та комунального господарства, які мали за власний рахунок впорядковувати могили та встановлювати пам'ятники. Однак, це аж ніяк не призводило до якоїсь «самодіяльності», ані до розмаїття форм пам'ятників і форм вшанування пам'яті загиблих. Фактично на самому низовому рівні чиновники та населення демонстрували готовність орієнтуватися на стандартні зразки, бути цілком доляльними. Незважаючи на те, що пам'ятники виготовлялися на розсуд місцевої влади та архітекторів, останні не виявляли схильності до різноманітності та творчості, які могли призвести до ідеологічних помилок. Отже, значна роль місцевих функціонерів у сталінський час аж ніяк не означала, що їхня позиція може чи має бути відмінною від політики центру.

Проте, органи влади та комунального господарства, на які були покладені обов'язки опікуватися впорядкуванням поховань, далеко не завжди справлялися із цим завданням. Так, у 1946 р. виконком Харківської облради та бюро обкому повідомляли, що в багатьох районах області могили воїнів ЧА та партизанів перебувають у занедбаному стані [4, арк. 54–56]. У низці районів Харківської області у 1951 р. під час перевірок виявилось, що частину із зареєстрованої кількості могил уже неможливо відшукати, бо вони провалилися, заросли бур'яном, або же залишилися в лісах і знайти їх неможливо; багато окремих могил знаходилися на подвір'ях мешканців сіл і не були позначені; значна частина була позначена дерев'яними обелісками, які швидко трухлявіли і розвалювалися. Одне з кладовищ було

розоране і засаджене садом, а одна із братських могил, розташована біля заготконтори, – заставлена сіялками та закидана сміттям [7, арк. 64]. Можна констатувати тут не тільки вплив тяжкої матеріальної ситуації, що не давала можливості дбати про могили, але також і цілком утилітарний підхід до простору, зайнятого могилами. За певних господарських потреб місця поховань руйнувалися і забудовувалися, і тільки вибрані могили переносилися в інші місця. У цей час ще не було сформоване бачення поховань часів війни як безумовних історичних пам'яток. Це відбудеться тільки у 1970-х рр.

Поточним прибиранням біля могил, приведенням їх до ладу мали займатися також ті колгоспи чи підприємства, на території яких знаходилися ці могили, а також школи, комсомольські та піонерські організації. Однак, у сталінський період громадська ініціатива виявлялася менше, ніж у 1960 – 1980-х, коли з'явилися численні «самодіяльні» організації пошуківців, слідопитів, гуртки краєзнавців і народні музеї тощо; у документах сталінського часу постійно наголошується на необхідність силами місцевих органів залучати до роботи інші організації, що створює враження контролю над цим процесом згори.

Однак, не тільки у матеріально скрутні сталінські роки не було кому займатися прибиранням поховань. Повідомлення про незадовільний стан поховань та пам'ятників, пов'язаних із війною, як і про випадки вандалізму (пограбування) трапляються і в 1960-ті, і в 1970-ті рр. [8, арк. 16], на протигагу до офіційних гасел «ніхто не забутий, ніщо не забуто» та офіційних тез про загальнонародний ентузіазм у вшануванні пам'яті загиблих.

Хоча, неприбраність могил борців із фашизмом могла стати і суттєвим аргументом для досить серйозних звинувачень на адресу місцевих органів влади: так, наприклад, у газеті «Радянська Україна» у 1947 р. було надруковано статтю, що звинувачувала керівництво Зміївського району Харківщини у націоналізмі, і, серед іншого, одним із доказів нелояльності був неприбраний стан могили бійців Вітчизняної війни у дворі райвиконкому, а також близьке розташування вбиральні до цієї могили. Лист заввідділу шкіль Харківського обкому до цієї газети натомість спростував ці закиди, описавши стан могили як цілком задовільний [5, арк. 2].

Офіційна політика пам'яті щодо могил, що увічнювали загиблих у війні, спрямовувалася передусім на чіткий облік, контроль і уніфікацію всіх поховань. Вважалося, що окремо розкидані менші могили слід переносити у великі братські поховання, і неспроможності такої роботи сприймалося як серйозний недолік у справі турботи про ці поховання [4, арк. 54–56; 7, арк. 63–65]. У сільських районах вважалося, що у певному селі краще познати усі могили (в тому числі «розкидані по полях, садах, лісах і парках») у одну велику могилу в центрі населеного пункту, як правило біля сільради чи іншої громадської будівлі, де відповідно можна було поставити пам'ятник. Подеколи зводили в одну могилу навіть поховання з території кількох сільрад [9, арк. 7–14]. Про масштабність цього процесу «укрупнення могил» свідчать, зокрема, такі дані по Харківській області: «У 1948–1950 рр. в основному було закінчено перенос одиночних розрізаних могил у братські, яких перенесено 14157, встановлено 397 пам'ятників. Велика робота проведена у Дергачівському районі, де всі [виділений м.е. – І.С.] могили, що перебували в окремих місцях, перенесені до центру села в братські та впорядковані. Зараз у районі немає жодної могили, яка не була би капітально облаштована і не був би встановлений повсякденний

контроль. Будівництво і відкриття пам'ятників відбувалося виключно організовано» [7, арк. 63].

Таку політику «укрупнення могил» можна пояснити не тільки економічною раціональністю чи суто практичними міркуваннями необхідності упорядкування території населених пунктів. На нашу думку, можна припустити, що така політика була обумовлена також і прагненням до максимального колективізму у вшануванні пам'яті та проведенні певних публічних ритуалів, а також до контролю за усіма місцями пам'яті. Взагалі створення нечисленних, але масштабних місць комеморації, які об'єднували якомога більшу кількість людей навколо загальнозрозумілих символів, цілком відповідало духові сталінізму.

Отже, ким саме були ті загиблі, чиї останки переносили у колективні поховання з одноманітними обелісками та типовими пам'ятниками?

Передусім увічненню мало стосуватися «офіцерів, бійців Червоної армії та партизанів», «героїв, що загинули в боротьбі за визволення і незалежність Радянської України» (1944 р.) [2, арк. 61].

У 1952 р. Харківський облвідділ у справах культурно-просвітніх установ та старший інспектор з охорони пам'ятників культури направили до історичного музею список пам'яток культури Харківської області із текстом для їхньої паспортизації, аби співробітники музею провели їхню «перевірку» та затвердження на науково-методичній раді. У цьому переліку бачимо кілька пам'яток, пов'язаних із діячами культури (Тоголем, Шевченком, Самокишем), 3 пам'ятники на вшанування героїв Громадянської війни, і 20 пам'ятників часів війни, з яких лише один вшановував двічі Героя Радянського Союзу А. К. Недбайла, а всі інші були могилами «воїнів і партизан, що загинули в боях за визволення Харківщини». Тут ми бачимо часте поєднання партизанського та суто фронтового досвіду, коли поєднувалися поховання осіб, що могли загинути за зовсім різних обставин, однак, як вважалось, заради спільної мети. Зауважимо також, що ці поховання та пам'ятники радше за все були облаштовані без узгодження із обласним керівництвом, і саме тому постала проблема їхньої «перевірки», паспортизації та затвердження. Отже, на місцях таке поєднання загиблих здійснювалося також і за власною ініціативою та не було безпосередньо наказано згори.

Характерно, що в дуже багатьох місцях внаслідок захоплення політики перепоховань розрізних могил в одну в такому похованні опинялися як загиблі в боях біля певного населеного пункту фронтовики, так і партизани, і окремі «мирні громадяни-жертви фашизму», знищені нацистами з різних причин – етнічної приналежності, належності до партійного чи управлінського апарату радянського суспільства, виявив непокорі, підтримки партизан тощо (див. переліки таких могил у довіднику [13]). Виходило, що зовсім різні трагічні історії поєднувалися під єдиним «прапором» героїзму та визвольної боротьби, оскільки пам'ятники на цих могилах дуже часто зображували саме солдата. Індивідуальні могили подеколи теж зберігалися, але, як правило, якщо це була могила генерала чи іншого офіцера високого рангу, могила героя Радянського Союзу тощо. Індивідуальні могили окремих жертв фашизму залишалися на цивільних кладовищах, або на подвір'ях родичів, так само як і могили жертв Голокосту, що залишалися невключеними в колективні ритуали пам'яті. Могилами цих категорій жертв опікувалися, як правило, родичі та близькі люди загиблих [22]. Різні групи загиблих, у тому числі мирних жителів, могли також сусідити на кладовищах, і при цьому пам'ятником вшановувалися, як правило, воїни-армійці [14]. Процес

переносу могил був неминуче селективним і піддавав забуттю усі неперенесені могили, залишаючи їх без державної охорони і поза увагою тих органів, що мали опікуватися їхнім збереженням, упорядкуванням, проведенням меморіальних заходів біля них.

Керівник пошукової організації «Долг» В. Старченко стверджує: «Заявляю авторитетно: при переносі решток загиблих з однієї могили до іншої ніколи всі рештки не забирали — залишається від 25% до 90%» [25]. Він наводить низку прикладів того, наскільки недбало ставилися до поховань і наскільки формально здійснювалися їхні перенесення. Нові місця пам'яті — «централізовані» могили — часто не мали нічого спільного із місяцями реальних подій, і під нововстановленими пам'ятниками ховали рештки людей, що не мали відношення до того, що мав зображати пам'ятник. Причому цей факт не вважався чимось проблемним, але інтерпретувався як свідчення єдності усіх радянських людей. Подібні явища відображалися також у літературі, наприклад, цілком у позитивному світлі показано факт, коли у селі на обеліску могили тих, хто загинув у бою за село, були написані прізвища усіх сільчан, що загинули на різних фронтах (тобто — «імена людей, що лежать за тисячі кілометрів звідси» [15, с. 67]).

Пам'ятникам сталінського часу, в тому числі тим, що встановлювалися на могилах, була притаманна надзвичайна одноманітність. Так, на момент 1956 р. узагальнені дані по пам'ятниках Харківської області свідчать, що окрім дерев'яних, цегляних, металевих чи мармурових обелісків (а також «конусів» і «пірамід»), пам'ятників типу «танк на постаменті», а також бюстів окремим героям і плит із написами, існувало ще лише 7 видів скульптурних фігур: «пам'яті загиблих героїв» (солдат з автоматом), «солдат із дівчинкою» (аналог знаменитого пам'ятника у берлінському Трептов-парку, відкритого у 1949 р.), «Радянська Армія-переможиця», «воїн з вінком», «бойова співдружність», «пам'яті героїв», «Батьківщина пам'ятає своїх героїв» (жіноча скульптура у скорботній позі) [9, арк. 13].

Одним із аспектів цієї проблеми було те, що на могилах, переважно, були відсутні конкретні прізвища загиблих, адже підхід до вшанування пам'яті був сконцентрований на «масах», на певних узагальнених групах («герої», «партизани»), але не на трагедії «маленьких людей», які масово гинули у війні. Лише згодом, у 1970-ті рр., з'явиться розуміння того, що, по-перше, могили є безперечними історичними пам'ятками, які не можна чіпати, а по-друге, що важливою є кожна загибла особа та її ім'я. Саме тоді слідопити масово почнуть вести роботу зі з'ясування прізвищ. І тільки від 1990-х рр. образ війни остаточно стане пов'язаним із трагедією пересічних осіб. У радянський час зазначення імен на могилах було не тільки ускладненим через підхід до війни як до драми, в якій брали участь «маси» під керівництвом партії, але також і через те, що в одній могилі могли опинитися загиблі із зовсім різних причин та за різних обставин, що неминуче проблематизувало монолітність офіційного дискурсу про війну.

Індивідуальний підхід до загиблих стосувався тільки найвидатніших героїв війни, офіцерів високого рангу (що цілком узгоджувалося зі сталінським культом великих героїв). Такі могили були об'єктами особливої уваги. Зауважимо, що надзвичайно високий статус цих могил міг використовуватися не тільки для цілей пропаганди радянської ідеології. Свідченням того, що у повоєнному Харкові апеляція до збереження пам'яті про героїзм часів війни могла бути чинником легітимації збереження дорадянської спадщини, є наступний випадок. Харківський історичний музей у 1947 р. подавав клопотання до обкому (і воно було підтримане) «про збереження

могил і пам'ятників видатних діячів науки та культури, а також бійців і командирів Радянської Армії, що загинули за звільнення міста Харкова» з запланованих до ліквідації центрального міського та лютеранського кладовищ [6, арк. 13–14]. Згідно складеного музеєм списку, пропонувалося врятувати поховання 15 видатних осіб, серед яких 14 (Квітка-Основ'яненко, Багалій, Сумцов, Кропивницький, Васильківський, Пржевальський (?), Бекетов, Х. Алчевська, Потебня, Трінклер, Синельников, Бокаріус, артистка Копйова) не були представниками пантеону комуністичних чи радянських діячів; однак, включене до списку разом із ними поховання генерала Городнянського, що загинув у боях за Харків у 1942 р., надавало спискові хоч трохи більш «радянського» вигляду. Таким чином ті активісти, що прагнули збереження пам'яті про історичних (особливо дореволюційних і досить-таки проблемних з точки зору офіційної соціалістичної ідеології) діячів, намагалися врятувати заплановані до зносу могили, об'єднуючи у своїй риторичі їхні поховання із похованнями героїв війни.

Іншим важливим аспектом політики пам'яті є перетворення міського простору через меморіальні місця, що мали вшановувати події війни.

Відомо, що в СРСР існувала низка міст, які відразу після війни відбудовувалися як пам'ятники «Перемозі», тобто самі плани їхньої відбудови розроблялися із значним урахуванням необхідності меморіалізації подій війни: як-от Сталінград [34], Одеса, Севастополь [39], Мінськ [18; 19], Краснодод [30, арк. 419–425]. Для Харкова перших повоєнних років втілення такого підходу не відбулося, хоча певні плани в цьому напрямку розроблялися.

Зокрема, ще у 1944 р. обкомом було доручено розробити заходи зі зведення монументів і пам'ятників у місті Харкові та Харківській області. Це завдання виконав народний художник УРСР Страхов [3, арк. 62], запропонувавши розробити 11 проєктів нових пам'ятників, із них 7 мали стосуватися війни: серед них мали бути обеліск на честь звільнення Харкова, монумент борцям-визволителям Харкова, проєкти братських могил, а також три «монументи жертвам фашизму»: на Тракторному заводі, у Куряжі та Куп'янську. Решта монументів мали присвячуватися видатним особистостям (Леніну, Тевелєву, Репіну та Сковороді), згідно з пізньосталінською тенденцією культури видатних (в тому числі історичних) осіб. Зауважимо тут значну увагу до жертв фашизму, які на цьому етапі трактувалися як такі, що обов'язково мають бути представлені у офіційному воєнному наративі.

Хоча ці запропоновані до розробки монументи і мали максимально розмити назву та унікали етнічних конотацій щодо загибелі цих жертв, все ж таки вони були заплановані як досить масштабні – принаймні виходячи з того, що на кожен із проєктів за ідеями Страхова мали виділятися значні кошти (по 50 тис. крб): в 2,5 рази більше, ніж на монумент борцям-визволителям, в 1,25 рази більше, ніж на пам'ятник Репіну, та у 4 рази більше, ніж на пам'ятник Сковороді (пам'ятники Леніну та Тевелєву вже були у процесі побудови) [3, арк. 62]. Можна тільки здогадуватися, чи не мали ці суми на увазі якусь багатопігурність композицій пам'ятників із вшанування масових жертв чи їхні більші розміри тощо. Іншим масштабним проєктом із вшанування війни, який плекало місцеве керівництво, був задум зведення до 4-ї річниці звільнення міста та до 30-ї річниці Жовтневої революції пам'ятника Леніну та 100-метрового (!) обеліска Перемоги на пл. Дзержинського (див. лист секретаря обкому Чураєва до голови Ради Міністрів УРСР М. С. Хрущова [5, арк. 36]).

Однак, ці плани так і не були втілені в життя, зокрема через наростання повсюдного антисемітизму, який робив небажаним вшанування саме місць масової загибелі євреїв, так і через нестачу коштів для таких масштабних проєктів. Але одна з головних причин полягала у неперіоритетності Харкова як «міста-пам'ятника». Хоча місцеві чиновники і намагалися пропонувати грандіозні проєкти у сталінському стилі із вшанування пам'яті війни, але їхні ініціативи не були підтримані.

Харків, що неминуче асоціювався із двома дуже масштабними поразками радянської армії, які закінчувалися здачею міста, ніколи не отримав звання «міста-героя», незважаючи на те, що такі ідеї постійно висувалися, особливо в пізніший час представниками ветеранських організацій Харкова [22; 23]. Тому саме цей міф не став для Харкова настільки важливим, як для низки інших міст; крім того, тут була наявна значна спадщина, пов'язана з періодом Жовтневої революції, громадянської війни та особливо індустріалізації, які були серед найкультовіших тем для повоєнного образу Харкова, звичайно, поруч із його звільненням від нацистських окупантів (про перенесення акценту офіційної пропаганди саме на визволення, а не оборону міста див. [17]).

Загалом наявність певних міст, яким надавалося абсолютно пріоритетне значення у культивуванні образу війни, свідчать диспропорції у фінансуванні будівництва пам'ятників та облаштування різного роду меморіальних місць. Так, навіть командувач чорноморського флоту періоду Другої світової війни, Герой Радянського Союзу адмірал П. Олександрович Октябрьський, що сам був керівником як оборони Севастополя, так і звільнення Криму, а тому був безумовним прихильником масштабного прославлення Севастополя, зауважував надзвичайну диспропорцію, коли для цього міста віддавалися надзвичайно великі кошти на відбудову та облаштування меморіальних місць (а ці два процеси були тут дуже тісно пов'язані), тоді як, наприклад, у сусідніх містах, зокрема Феодосії, де теж були масштабні бої та героїчні самопожертви, не було зовсім монументів, та і справа відбудови йшла не так активно. [31, арк. 150]. З його слів постає виразна картина того, що ремонт шляхів та площ, закладання скверів тощо проводилися саме з урахуванням створення певних меморіальних місць, і часто пріоритетність їхньої відбудови додатково мотивувалася ідеологічним чинником – удоступненням цих місць для відвідування.

Для Харкова пріоритетною в сталінській час була відбудова промислового та науково-технічного потенціалу і створення образу міста саме із прив'язкою до цих двох моментів. Суттєві зміни саме цілого образу міста з урахуванням міфу «Великої Вітчизняної війни» почалося тут пізніше, у 1960–1970-ті рр., коли основні вулиці в нових мікрорайонах Харкова (зокрема, «Нових домах» та «Павловому полі»), масово отримували назви із відсиланням до часів Другої світової. В офіційній пропаганді, що прославляла тоді невинне покращення побуту та зростання добробуту населення, у різного роду «святках вулиць», святкуваннях ювілейних дат, у встановленні нових пам'ятників постійно віддавалася символічна шана тим, хто загинув за визволення міста – саме задля цього щастя та добробуту нових поколінь і побудови комунізму. У таких же містах, як Мінськ, Севастополь, Краснодар [30, арк. 419–425] одразу після війни відбувалися масштабні реформатування простору із перейменуванням вулиць та площ воєнними назвами, із облаштуванням пам'ятних місць.

Натомість у Харкові перейменування вулиць перших повоєнних років ще продовжувало тенденцію ідеологічних настроїв часів війни, коли Сталін

не тільки дозволив, але і заохочував культивування національної історичної спадщини усіх республік СРСР для мобілізації на боротьбу із ворогом. Саме в рамках тривання цієї тенденції у жовтні 1945 р. у Харкові повернули історичні назви вулицям Сумській, Римарській, Університетській, Подольському та Сердюківському провулкам (всі вони у 1930-ті рр. отримали назви, пов'язані із комуністичною ідеологією) [27]. Ця тенденція припинилася лише на початку 1950-х рр. Як бачимо, у перейменуванні харківських вулиць після війни місцеві чиновники не керувалися політикою пам'яті про війну як основним спонукальним чинником, на відміну від деяких інших міст УРСР і СРСР в цілому. Якщо на карті Харкова і з'явилися певні назви пов'язані із війною, то це далеко не означало, що вони виникали саме у місцях, де відбувалися якісь певні воєнні події. Для цього періоду були характерні назви, що відсилали до найбільш узагальнюючих категорій, пов'язаних із війною (вулиці Армієвська, Артилеристська, Бойова, Гарнізонна, Гвардійська виникли після визволення, Саперна, Сержантська, Солдатська, Танкова, Фронтоників – на поч. 1950-х рр.), або до невеликого кола надзвичайно ушлякених героїв «загальносоюзного» значення (вул. М. Ватутіна, М. Гастелло, Л. Чайкіної, О. Кошового, «панфілівці») [27]. Це становить виразну відмінність від післясталінського часу, коли основний масив нових «воєнних» назв був пов'язаний саме із місцями певних подій та із героями, що мали певне відношення саме до міста Харкова – свідчення диференціації пам'яті, формування її локальної складової.

Які з-поміж матеріальних об'єктів пам'яті про окупацію на карті Харкова сталінського часу вважалися більш важливими для збереження та представлення у воєнному наративі? Допомогти відповіді на це питання може складений Історичним музеєм у 1952 р. «Список історичних місць, будівель та пам'ятників, що підлягають фотографуванню в першу чергу». У цьому списку з-поміж пов'язаних із війною місць зазначено Савкин Яр біля Холодної Гори, Кладовище Героїв на вул. Пушкінській (місце поховань багатьох фронтоників), Терасний сквер ім. 8-ї річниці визволення Харкова, пам'ятники фронтоникам на братських могилах на пл. Руднева, Феєрбаха, на Річному провулку, у дворі шпиталю № 384 (знищеним радянським військовополоненим), на Журавлівці, «у рові на ХТЗ» (ідеться про масові поховання розстріляних євреїв у Дробицькому яру, які були вшановані типовим пам'ятником лише у 1956 р.), у Помірках та в Сокольниках (в лісопарку на околиці міста, на місці знищення як цивільного населення, зокрема євреїв, так і військовополонених).

Зокрема, найскравішим прикладом цієї невідповідності був пам'ятник у Сокольниках, що зображав солдата і скорботну жінку. Окрім знищеного цивільного населення (як у душогубках, так і безпосередньо розстріляними на місці), тут були також поховання червоноарміївців, що загинули у боях під час звільнення міста, а також і діти-сироти із дитбудинку № 1, яким «не вистачило місця» в евакуаційних ешелонах, які масово гинули від голоду, холоду, катувань та забору крові для поранених солдатів вермахту [24]. До самого початку перебудови радянська влада найзатягіше ігнорувала «досвід» саме цих колишніх вихованців дитячих будинків, заперечуючи сам факт того, що на окупованій території було залишено дуже багато дітей-сиріт, бо їх евакуація не була пріоритетом для радянської влади. Якщо військовополонені та жертви Голокосту так чи інакше були поступово включені в офіційний дискурс, і хоч у специфічний спосіб, але були представлені у наративі війни, то діти-сироти з окупованих територій у радянський час так і не досягли жодного визнання [20; 24].

Ще один перелік історичних та пам'ятних місць Харкова 1952 р., складений історичним музеєм, теж добре демонструє логіку добору певних місць для створення канону бачення історії, зокрема, війни та окупації у Харкові [11, арк. 1–23]. У цьому списку безумовно превалюють пам'ятки, що пов'язувалися із Жовтневою революцією та громадянською війною – будівлі, де містилися радянські та партійні органи, перебували революціонери та керівники радянської держави, містилися установи «столичного» періоду Харкова, що говорить про значущість для Харкова сталінського періоду саме цієї спадщини. Події війни мали представляти передусім такі пам'ятки, як-от поховання червоноармійців (кладовище Героїв Великої Вітчизняної війни на вул. Пушкінській, де в основному були поховані ті, хто визволяв місто у серпні 1943 р., могила генерал-лейтенанта Городнянського), та місця, пов'язані із діяльністю підпільників. Серед цих останніх були конспіративні квартири підпільного Харківського обкому на вул. Ключківській, 97 і на Степанківському провулку на Журавлівці; конспіративна квартира підпільного залізничного райкому Харкова на вул. Котлова, 49 (секретар Китаєнко); будинок, де був підірваний німецький штаб разом із генералом Брауненом (ця акція, проведена за допомогою радіокерованих мін, на момент 1952 р. ще офіційно представлялася як акція, проведена підпільниками); станція Нова Баварія, де у листопаді 1941 р. під керівництвом Червонобаварського райкому і його очільника Катаєва відбувся потужний вибух і було знищено ешелон ворога, а підніще у присутності населення було публічно скарано на горло самого Катаєва. Крім того, за важливе історичне місце вважався також яр на території зоопарку, де в період окупації збиралася підпільна піонерська ланка – п'ятеро школярки.

Вшанування трагічної масової загибелі радянських військовополонених у сталінський час було більш ніж вибіркоким. Так, Холодногірський табір військовополонених у Харкові був місцем, де загинуло близько 10 тис. військовополонених червоноармійців [26, с. 78], однак, після ліквідації Кузінського кладовища, де були поховані загиблі, на цьому місці, у перші роки після визволення міста, було розбито «парк культури та відпочинку», і навіть не було здійснено системного розслідування місць поховань. Під час будівельних робіт було заторкнuto одну із братських могил, і частина цих решток була перепохована на 8-му міському кладовищі, і це поховання значилося як «братська могила радянських воїнів», без пояснень щодо того, що це саме військовополонені [21]. У кінці 1970-х рр. замість скверу було вирішено побудувати стадіон «Трудові резерви», і під час його будівництва теж знаходилися численні предмети часів війни та рештки загиблих. Однак, територія була покрита шаром землі, а єдиною відзнакою, що нагадувала про загиблих, став пам'ятний знак на честь загиблих у часи війни воїнів, встановлений на закритій території Відділу державної служби охорони. Лише у 2004 р. було встановлено пам'ятний знак із написом про те, що тут поховані тисячі військовополонених. Однак, ще від 1945 р. пам'ятник-обеліск вшановував загибель полонених в іншому місці – у військовому госпіталі на вул. Трінклера, де близько 700 поранених полонених, яких не встигли евакуювати під час другого відступу радянської армії з Харкова, були розстріляні та спалені живцем. Саме трагедія на вул. Трінклера як значно менш масова, а також здійснена над нездатними до пересування людьми, тобто абсолютними жертвами, видавалася більш прийнятною для представлення, ніж трагедія полонених з табору на Холодній горі, які потрапляли в полон з поля бою, що свідчило про провали радянського командування першого періоду війни.

Прикметно, що у своєму доборі укладачі списку «історичних та пам'ятних місць» керувалися не тільки ідеологічними мотиваціями (як бачимо, перевага надавалася місцям, пов'язаним із активною боротьбою із ворогом), але і наявністю публікацій про ці місця та події у офіційній пресі (майже біля кожного з цих пунктів наведено посилання на публікацію відповідної статті). Отже, у цій ситуації укладачі списку, хоча і виступали як експерти, що володіли необхідними знаннями та були безсумнівно «ідейно загартованими» кадрами, без яких правлячий режим ніколи не зміг би реалізувати свою політику пам'яті, однак, вони прагнули шукати легітимізацію своїх дій у певних офіційних джерелах і намагалися перекладати відповідальність за певні рішення, як-от вибір місць, які мають визнаватися «історичними та пам'ятними».

Таким чином, у післявоєнні роки перетворення матеріального простору керувалося передусім прагматичними цілями відбудови та ідеологічної прийнятності, аніж уявленням про надзвичайну важливість воєнного минулого та необхідність першочергового його збереження. Вшанування тих чи інших подій було селективним та втілювалося зазвичай у одноманітні форми, згідно з типово сталінським культом невеликої кількості, але дуже уславлених загальнорадянських (і значно меншою мірою локальних) героїв. Власне, місто Харків, особливо його центральна частина, не містив значних проєктів із вшанування пам'яті про окупацію – вони з'явилися лише у післясталінський період, на відміну від низки інших міст СРСР, що відбудовувалися саме як міста-«пам'ятники Перемозі». Спорудження типових пам'ятників та надавання назв топонімічним об'єктам, що не були пов'язані із певними конкретними подіями, але скоріше виражали спільні для всіх ідеологеми, створювало радше «місця комеморації», що об'єднували радянську спільноту, аніж «місця пам'яті», які неминуче відсилали би до різноманітного і проблематичного досвіду окупації.

Список використаних джерел:

1. Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Г. Г. Денисенко; відп. ред. В. Горбик. – К. : Інститут історії України, 2011. – 289 с.
2. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. П–2. – Оп. 2. – Спр. 208.
3. ДАХО. – Ф. П–2. – Оп. 2. – Спр. 405.
4. ДАХО. – Ф. П–2. – Оп. 2. – Спр. 845.
5. ДАХО. – Ф. П–2. – Оп. 2. – Спр. 1250.
6. ДАХО. – Ф. П–2. – Оп. 2. – Спр. 1267.
7. ДАХО. – Ф. П–2. – Оп. 4. – Спр. 584.
8. ДАХО. – Ф. П–2. – Оп. 5. – Спр. 928.
9. ДАХО. – Ф. Р–4785. – Оп. 2. – Спр. 8.
10. ДАХО. – Ф. Р–4785. – Оп. 2. – Спр. 103.
11. ДАХО. – Ф. Р–5942. – Оп. 1. – Спр. 59.
12. ДАХО. – Ф. Р–6039. – Оп. 1. – Спр. 53.
13. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / За ред. М. Г. Дубик. – К. : ДКАУ, 2000. – 300 с.
14. Історичні і пам'ятні місця Харківщини / Упор. К. П. Дроздова, за ред. М. А. Воеводіна. – Харків : Прапор, 1966. – 367 с.
15. Коваленко Ф. Невдалий експеримент / Ф. Коваленко // Прапор. – 1974. – № 8. – С. 25–69.
16. Конрадова Н., Рылеева А. Герои и жертвы. Мемориалы Великой Отече-

стенной / Н. Конрадова, А. Рылеева // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41): Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ko16.html>. Доступ 6.03.2011 (доступ 3 липня 2012 р.)

17. Кравченко В. Харьков / Харків : Столица пограничья / Владимир Кравченко. – Вильнюс : Европейский гуманитарный университет, 2010. – 258 с.

18. Ластовський А. Місто як монумент Перемоги: Київ і Мінськ / Аляксей Ластовський // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник. Вип. 15 : Проблеми історичної урбаністики. – Харків, 2011. – С. 125–144.

19. Ластоўскі А. Памяць пра Другую сусветную вайну ў гарадскім ландшафце Ёсходняй Еўропы / А. Ластоўскі, А. Казакевіч, Р. Балочкайце // ARCHE. – 2010. – № 3. – С. 251–301.

20. Литвинов В. В. Поезд из ночи / В. В. Литвинов. – Киев : «Молодь», 1989. – 416 с.

21. Мызгин К. Концлагерь «Холодная гора» / Кирилл Мызгин // Тези доповідей XVIII краєзнавчої конференції молодих учених. – Харків, 2004.

22. Особистий архів автора (ОАА). Інтерв'ю з Л. Д. Івах, науковою співробітницею Харківського історичного музею, колишньою головою парторганізації музею. 16.02.2011, м. Харків.

23. ОАА. Інтерв'ю з В. О. Казус, науковою співробітницею Харківського історичного музею, завідувачкою відділу Великої Вітчизняної війни. 15.02.2011, м. Харків.

24. Рева А. И. Трагедия в Сокольниках / А. И. Рева; Харьковская правозащитная группа. – Харьков : Фолио, 2002. – 72 с.

25. Ровчак Ю. И дольше века длится поиск [Интерв'ю з В. Старченком, головою СПП «Воєнні меморіали “Схід”»] / Юрий Ровчак // Время. – 21 июня 2011 г.

26. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943 рр.) / Анатолий Васильевич Скоробогатов. – Харків : Прапор, 2006. – 376 с.

27. Харьков: Справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / Сост. Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под общ. Ред. С. М. Куделко. – Харьков : Saga, 2011. – 432 с.

28. Хопле Б. Борьба против вражеского пришлого: Кёнигсберг / Калининград как место памяти в послевоенном СССР / Б. Хопле // Ab Imperio. – 2004. – № 2. – С. 237–268.

29. Хорошковатий О. В. Топоніміка міста Харкова (історія перейменувань). Доповідь на засіданні клубу «Краєзнавець» 31 серпня 2004 р. / О. В. Хорошковатий [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://korolenko.kharkov.com/kray/Horoshkovatuy.htm> (доступ 27 червня 2012 р.)

30. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4480.

31. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5060.

32. Amar T. C. The Making of Soviet Lviv, 1939–1953. PhD Dissertation / Tarik Cyril Amar. Princeton University, 2006.

33. Ashplant T. G., Dawson G., Roper M. The Politics of War Memory and Commemoration: Contexts, Structures, and Dynamics / T. G. Ashplant, G. Dawson, M. Roper // The Politics of War Memory and Commemoration/Ed. by Ashplant T. G., Dawson G., Roper M. – London: Routledge, 2000. – Pp. 3–86.

34. Day A. The Rise and Fall of Stalinist Architecture / A. Day // Architectures of Russian Identity. 1500 to the Present / Ed. by J. Cracraft, D. B. Rowland. – Ithaca: Cornell University Press, 2003. – Pp. 171–190.

35. Dyak S. The Second World War in Lviv Cityscape: Creating a Cornerstone for the City's Postwar Identity / Sofiya Dyak // [Research paper at the Conference «Second

World War and Recreation of Historical Memory in Contemporary Ukraine», September 2009 [WWW document]. URL <http://ww2-historicalmemory.org.ua/docs/eng/Dyak.pdf> (accessed on 3d of July 2012).

36. Frunchak S. Commemorating the Future in Post-War Chernivtsi / Svetlana Frunchak // East European Politics and Societies. – 2010. – Vol. 24. – №3. – Pp. 435–463.

37. Gillis J. R. Memory and Identity: The History of a Relationship / J. R. Gillis // Commemorations: The Politics of National Identity/ Ed. by J. R. Gillis. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1994. – Pp. 3–26.

38. Hirsch M., Spitzer L. Ghosts of Home: The Afterlife of Czernowitz in Jewish Memory / Marianne Hirsch, Leo Spitzer. – Berkeley and Los Angeles: University of Carolina Press, 2010. – 362 p.

39. Qualls K. From Ruins to Reconstruction: Urban Identity in Soviet *Sevastopol* After World War II / Karl Qualls. – Ithaca, NY : Cornell University Press, 2009. – 214 p.

40. Risch W.J. The Making of a Soviet Ukrainian City / William Risch // The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005. – pp. 27–52.

41. Weeks T.R. Remembering and forgetting: creating a Soviet Lithuanian capital. Vilnius 1944–1949 / T. R. Weeks // Journal of Baltic Studies. – 2008. – Pp. 517–533.

Склокина И. Е. Преобразование материального пространства как фактор политики памяти о нацистской оккупации Харьковщины (1943–1953 гг.).

Преобразования материального пространства, а именно «укрупнение» могил, сооружение типовых памятников и название топонимических объектов, не связанные с определенными конкретными событиями, но скорее выражающие общие идеологемы, создавало «места коммеморации», объединяющие советскую общность, а не «места памяти», которые неизбежно отсылали бы к разнообразному и проблематичному локальному опыту оккупации. В отличие от ряда других городов СССР, для Харькова чествование событий войны в 1943–1953 гг. не стало доминирующим в преобразовании символического пространства, среди прочего, из-за наличия значительного досоветского и довоенного наследия, а также проблематичности вписывания Харькова в победный фронтовой нарратив.

Ключевые слова: коммеморации, советская политика памяти, нацистская оккупация Харьковщины.

Sklolina I. The Recreation of the Material Environment as a Factor of Memory Policy on Nazi Occupation of Kharkiv Region (1943–1953).

The recreation of the material environment, namely unifying of the burial places, erection of typical monuments and naming of the toponymic objects not related to concrete local events but rather expressing general ideological statements, created “places of commemoration” rather than “places of memory” which inevitably would allude to diverse and problematic local experience of occupation. On the contrary to some other cities of the USSR, war commemoration in Kharkiv um. 1943–1953 didn't become dominant in recreation of the symbolic space, among other reasons, because of the considerable presence of the pre-Soviet and pre-war past, as well as problematic inclusion of the war history of Kharkiv into victorious narrative of the frontline struggle.

Key words: commemorations, Soviet politics of memory, Nazi occupation of the Kharkiv region.

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ ПРЕДСТАВНИКАМИ ПАН'ЄВРОПЕЙСЬКОГО РУХУ

Предстаники пан'європейського руху Річард Куденхове-Калергі, Арістид Бріан, Отто фон Габсбург розробили й представили чіткі, структуровані та конкретні проекти європейської інтеграції. Ці ідеї та концепції пан'європеїзму були використані при конструюванні образу сучасної об'єднаної Європи й організаційному оформленні Європейського Союзу.

Ключові слова: Пан'європейський союз, об'єднана Європа, конструювання, інтеграція.

Одним з найактивніших пропагандистів і рушіїв ідеї європейської інтеграції в ХХ столітті був Пан'європейський союз – наднаціональна організація, головною метою якої було і є об'єднання Європи. Саме найактивніші діячі пан'європейського руху Річард Куденхове-Калергі, Арістид Бріан, Отто фон Габсбург найпершими розробили й представили чіткі, структуровані та конкретні проекти європейської інтеграції. Ці ідеї та концепції пан'європеїзму були багато в чому використані при побудові й розбудові європейських співтовариств. На даному етапі цей процес продовжується досить стрімкими темпами. У зв'язку з цим вивчення пан'європейських концепцій та історії пан'європейського руху, а також планів об'єднання Європи є актуальним. Це допоможе краще зрозуміти природу інтеграційних процесів і виокремити основні чинники, що впливали й продовжують впливати на еволюцію європейської ідеї. Мета наукової розвідки – аналіз базових засад і принципів конструювання образу об'єднаної Європи в теорії та практиці пан'європейського руху.

Поштовхом до організаційного об'єднання пан'європеїзму став вихід у світ праці австрійського вченого Річарда Куденхове-Калергі «Пан'європа», у якій описувався альтернативний підхід до пануючих на той час поглядів на нову цивілізацію – об'єднану Європу, а також доводилося, що держави континенту – від Польщі до Португалії – повинні об'єднатись задля уникнення катастроф подібних тим, якою стала Перша світова війна.

Пан'європейський союз (Pan European Union) – це наднаціональна і надпартійна організація, основною метою діяльності якої є об'єднання Європи. Пан'європейський рух незалежний від політичних партій, він дотримується чітких і визначених принципів, які виробляються політиками, партіями й іншими інститутами [7].

У 1923 році Р. Куденхове-Калергі виступив з ідеєю створення Сполучених Штатів Європи – федеративного об'єднання за зразком, схожим до американського. Р. Куденхове-Калергі був не просто теоретиком, але й практиком і діяльним провідником пан'європеїзму: саме він заснував Пан'європейський союз і був його незмінним головою до 1972 року.

У 1924 році було засновано журнал «Пан'європа», у якому широко обговорювалася ідея європейської федерації. Перший пан'європейський конгрес зібрався у 1926 році у Відні. На ньому були присутні делегати з 24 країн. У русі, не дивлячись на його неофіційний характер, брали участь банкири, промисловці, політичні діячі різних напрямків, вчені та публіцисти. «Багато

людей мріють про об'єднану Європу, але мало хто з них готовий її творити. Єдина сила, яка може Пан'європу організувати – це воля європейців. Таким чином у руках кожного європейця лежить частина долі його світу», – такі слова писав австрієць у своїй книзі про ідею європейської інтеграції [9, с. 43].

Незважаючи на певні економічні аспекти, у праці Куденхове-Калергі йдеться насамперед про сприйняття розвитку особливостей європейської культури, про зміцнення почуття спільноти та духовного споріднення європейців. Загалом основний принцип був простий: Європа повинна об'єднатись політично і економічно, незалежно від кордонів окремих держав. Така позиція знайшла підтримку з боку поточесного президента Пан'європейського союзу А. Бріана 5 вересня 1929 року в його виступі на Х асамблеї Ліги Націй. Французький політик і пан'європейський діяч сказав: «Я думаю, що між народами, які географічно можуть називатися народами Європи, повинні існувати певні федеральні зв'язки. Ці народи повинні мати можливість у будь-який момент вступати в контакт один з одним, обговорювати свої інтереси, приймати спільні рішення, встановити між собою духовну солідарність, що допомогла б їм у складних ситуаціях. Очевидно, асоціація повинна бути економічною. Але я переконаний, що і з політичної та соціальної точки зору федеральний союз, не посягаючи на суверенітет окремих націй, може бути досить корисним» [8, с. 17].

Власне мова йшла про федеральне утворення європейських держав, простіше кажучи – інтеграцію, об'єднання, економічне й політичне – саме те, до чого так прагнули представники пан'європеїзму. План А. Бріана мав три аспекти: економічний, соціальний та політичний. Однак на перших порах підкреслювалась необхідність економічного об'єднання. Ідея економічної федерації, пов'язана з планами ліквідації митних зборів, була висунута з метою заручитися підтримкою великого європейського капіталу, зацкавленого в інтернаціоналізації своєї діяльності.

1 травня 1930 року був опублікований меморандум А. Бріана «Про організацію системи Європейського федерального Союзу». В цей же день Бріан виступив зі зверненням до 27 держав-членів Ліги Націй з конкретними пропозиціями про створення федерального союзу в Європі [2 с. 25]. Меморандум про організацію європейського федерального союзу А. Бріана містив такі головні положення:

пріоритет військової безпеки та політичного союзу по відношенню до союзу економічного;

принцип гнучкої федерації, що гарантувала б незалежність і національний суверенітет кожної держави-учасниці, а також одночасно забезпечувала б усім переваги колективної безпеки;

створення спільного ринку, раціональна організація виробництва, прогресивна лібералізація руху товарів, капіталів та людей у рамках федеративно-союзного утворення.

Проте план А. Бріана так і не був прийнятий у міжвоєнній Європі, де протиріччя і протистояння переважали над компромісами і домовленостями. Не до кінця очевидною була й позиція пан'європеїстів щодо Радянського Союзу й ідеології марксизму. Найбільшою прихильністю користувалася точка зору Отто фон Габсбурга, переконаного в тому, що комуністичне панування в Центральній та Східній Європі буде тимчасовим. Він аналізував фальшивий портрет марксизму, систематичне пригнічення свободи, економічні утиски та проблему національностей в СРСР. У 1980 році Отто фон Габсбург пророчо заявив: «Ці довгострокові проблеми комуністичних режимів доводять, що марксизм попри всі зовнішні вияви бореться проти часу. Розвиток світу вказує на інший напрямок» [1]. 3

«великоєвропейськими» намірами пов'язане також розуміння Європи як континенту свободи.

По завершенні доби «холодної війни» ціль Пан'європейського Союзу – об'єднати всіх європейців у сильній Європі, яка спроможна ефективно просувати свої інтереси та ідеали в світі – набула нового звучання й актуалізувалася в умовах розбудови і практичної реалізації загальноєвропейської ідеї. Пан'європейський Союз заявляє, що він є прихильником Європейського патріотизму, торжества національних ідентичностей всіх Європейців. Беручи до уваги взаємозалежність і загальносвітові виклики лише сильна Європа, яка є політично об'єднаною, може гарантувати майбутнє для її народів і етнічних спільнот.

Європейська політика не може обмежуватись тільки прагматичним прописуванням status quo, вона повинна забезпечити справжній поступ до політичного, економічного та культурного єднання Європи. Пан'європейський рух сприяє розбудові Європи з дещо покращеного митного союзу до всесвітньо-політичного дієздатного об'єднання, яке б було чимось значно більшим, аніж сума країн-членів ЄС на основі найменшого спільного знаменника.

У 1990 році, одразу після краху «залізної завіси», були визначені цілі та основні положення Пан'європейського союзу. Ось які основні пункти та засади включає в себе сучасна програма пан'європейського руху: «Європа є – християнська, консервативна, європейська, вільна». Тому в основі пан'європейського руху лежать чотири основні принципи.

Принцип свободи. Серцем будь-якої політики є індивідуалізм. Проте його цілью повинно бути надихати і допомагати людям у досягненні більшої свободи та відповідальності. Лише таким чином можна досягнути дотримання прав людини і громадянина, а також право всіх людей на самовизначення. Цей принцип передбачає вільний ринок і правову державу з конституційними гарантіями порядку [4].

У центрі будь-якої політики стоїть окрема особа. Метою політики повинне бути забезпечення та сприяння можливості розвитку окремого індивідуума у свободі та власній відповідальності. Держава та суспільство повинні надати громадянину повноправність та здатність чинити вибір. З цим нерозривно пов'язана реалізація прав людини та громадянина і права народів на самовизначення, для чого необхідними є правовий порядок та принципи ринкової економіки. Для захисту свободи потрібно створити сильну, неподільну Європу. Пан'європейський рух виступає проти будь-якого колективізму та тоталітаризму, який намагається уніфікувати особисту здатність приймати рішення та креативність, чи замінити їх бюрократичним плануванням і користуванням.

Лише сильна та об'єднана Європа може досягнути цієї свободи. Пан'європа завжди була противником будь-якої форми колективізму, тоталітаризму чи бюрократичного втручання, що є загрозою вільній ініціативі та людському творчому потенціалу.

Принцип християнства. При цьому християнство – це душа Європи, основа її культурного, соціального та духовного розвитку. Пан'європа дотримується християнського принципу гуманізму: людська гідність походить від Бога, і ніхто це право не може відняти у людини. Лише пам'ятаючи про християнське коріння, Європа може досягнути віри в себе і перемогти завдяки позиції мирної та моральної сили у світі. Пан'європа відкидає всі нігілістичні й антирелігійні тенденції як потенційну загрозу Європі [6].

Християнське мислення та дії є єдиною альтернативою до людинонависницьких ідеологій марксизму, споживацького матеріалізму, ісламського фундаменталізму та інших сектантських віровчень. Вони полягають у визнанні того, що існує абсолютний чинний всесвітній порядок, який сягає поза часи і форми і який закріплений в трансцендентному. Хто його прогистоїть, шкодить не тільки громаді, а й сам стає „м'ячиком” у грі неконтрольованих та невідконтрольних сил.

У допрацьованому «Основному Положенні Міжнародного Пан'європейського союзу» 1995 року однозначно закріплене наступне: «Християнство – душа Європи. Наші наміри позначені християнськими образами людини та принципом правової державності. Підтримуючи спільноту європейських цінностей, Пан'європейська унія чинить опір усім тенденціям виснажити духовні та моральні сили Європи» [7]. Через це пан'європеїзм прагнув організувати політичний процес у відповідності до цих цінностей. Майже два тисячоліття християнство визначало Європу. Тому якщо Європа не буде християнською, вона не буде Європою.

Соціальний принцип. Фундаментальний обов'язок кожного справжнього політика – дотримуватися принципу справедливості та людської гідності. Відповідно до Християнської соціальної доктрини, об'єднана Європа повинна протистояти дискримінації та гарантувати підтримку всім меншинам. Це стосується пенсіонерів, дітей, інвалідів, а також етнічних, соціальних та релігійних меншин. Соціальна економіка повинна гарантувати достойні життєві умови для всіх. Захист навколишнього середовища для Пан'європи є по суті захистом людей. Не можна відповідально йти вперед без абсолютної поваги до історії, традицій, релігії, мови, освіти [6].

Звідси, хто поклоняється новому, тільки тому, що це – нове, і не питає чи це – справжнє і добре, той є прогресивним. Хто силою хоче змінити старе, не турбуючись про те, що все при цьому буде знищене, той – революційний. Пан'європеїсти відхиляли і те, й інше, прагнучи зберігати збережене й вічне та давати необхідному новому можливість поступово розвиватись. Таким чином, заявляли вони, «ми хочемо з усіх часів збирати те, що є поза часом, та, ґрунтуючись на цьому, оновлювати сучасне. Тому що тільки це означає справжній прогрес у всіх галузях життя – і передусім – в політиці» [4; 11].

Принцип європейськості. Європейське співтовариство не лише зупинило війну між народами: воно створило унікальний порядок миру та справедливості. Як заявляли прихильники ідеї пан'європеїзму, «поки це є лише початковим пунктом для великої Європи завтра. До неї знову належатимуть звільнені народи Центральної та Східної Європи» [4].

Європа повинна бути нацією етнічних груп, держав і релігій, в яких «право на батьківщину» буде гарантоване всім європейцям. У цьому розумінні пан'європейський рух стоїть на позиціях Європейського патріотизму. Європа – це величезний культурний союз. Грецька мудрість, римське право та християнська віра є її спільною спадщиною.

Європа для пан'європеїстів є не тільки географічним поняттям, яке охоплює територію між Атлантикою та Уралом. Вони вважають, що на основі своєї столітньої спільної долі народи континенту утворюють духовну християнську єдність, якій повинна відповідати і політична, щоб Європа могла існувати в мирі та свободі, як повноправний партнер на міжнародній світовій арені. Така Європа повинна бути спільнотою регіонів як фундаменту федеративного європейського об'єднання держав.

Політичний союз народів на континенті є пан'європейським планом на майбутнє. В середині такого союзу Пан'європа вірить у досягнення релігійної

незалежності та збереження різноманітної культурної спадщини.

Наступна визначальна зустріч Пан'європейського союзу, відбулась у Страсбурзі 10 грудня 1995 року. Рішення цього зібрання були наступними:

Звільнення народів Центральної та Східної Європи від ярма радянського комунізму відкрило новий етап в історії Європи, що робить набагато вищими шанси об'єднання всієї Європи.

Навіть після падіння комуністичного режиму в половині держав європейського континенту, Пан'європейський союз не влаштовує статус-кво.

Пан-Європа – союз вірний ідеям європейського патріотизму, який є найвищою ланкою досягнення та забезпечення національної самообутності всіх європейців. В епоху глобальної взаємозалежності та викликів лише сильна й політично об'єднана Європа, може гарантувати майбутнє її народів і етнічних груп.

Пан'європейський Союз виступає прихильником права народів на самовизначення, а також на забезпечення свого культурного, економічного та політичного розвитку.

Пан'європейський союз вірний принципам вільного та самостійного розвитку особистості, зміцнення сім'ї та інших малих соціальних груп у Європі, що характеризується дотриманням принципів соціальної справедливості, солідарності та субсидіарності.

Відповідальність за життя майбутніх поколінь включає в себе обов'язок людства і держави за створення необхідних умов для цього.

Християнство – це душа Європи. Наша місія характеризується домінуванням християнського світогляду та верховенства закону. Разом з тим, забезпечуючи європейські цінності, Пан'європейський союз виступає проти будь-яких тенденцій, що підривають інтелектуальні та моральні підвалини та силу в Європі. Він поважає внесок іудаїзму та ісламу в соціальний та культурний розвиток Європи та є її невід'ємною частиною.

Пан'європейський союз переконаний в тому, що різноманіття європейської культури та історії, а також її народів і мов є вагомою складовою багатства Європи.

Мета Пан'європейського союзу полягає в об'єднанні усіх європейських країн в сильну Європу, яка фактично представляє інтереси та ідеали цих держав у світі. Це вимагає швидкого включення народів Центральної та Східної Європи в Європейський Союз, який є ядром об'єднаної Європи завтрашнього дня.

Пан'європейський союз підтримує розвиток Європейського Союзу, в тому числі в галузі безпеки і оборони, що робить ЄС ефективною політичною величиною, вагомим політичним актором як у внутрішніх справах, так і на міжнародній арені як центру сили в сучасному світі.

Європа повинна підтримувати дружні відносини зі своїми сусідами, особливо з Росією, Туреччиною та іншими країнами Середземномор'я.

Європейський континент закликає відстоювати ідеали свободи та людської гідності в усьому світі [10].

Тим самим Пан'європа засвідчує, що, зберігаючи основоположними свої принципи консерватизму, християнства та „європейської нації”, вони готові прийняти до „сім'ї” всіх, хто допомагає будувати об'єднану Європу чи складає невід'ємну її культурну, національну чи будь-яку іншу складову. Результати страсбурзької зустрічі якраз і продемонстрували ту саму гнучкість, без якої рух позбувся б своєї масовості та міг би бути приреченим на політичне забуття.

У цей час Європейський Союз постав перед значним викликом – зробити його інститути та систему договорів і процесів прийняття рішень більш прозорими і зрозумілими як для громадян, так і для політиків, одночасно адаптувавши їх до функціональних завдань розширеного Союзу. У квітні 2002 року на загальному зібранні у Братиславі Пан'європейський союз прийняв кілька засадничих принципів конструювання майбутньої об'єднаної Європи та її подальшого функціонування:

1. Субсидиарність. У заключному документі багаторазово згадується поняття субсидиарності, в контексті якого постають запитання: «На якому рівні повноваження здійснюються найефективніше? Як до цього процесу має бути застосований принцип субсидиарності?». На противагу поширеній думці про те, що субсидиарність базується на делегуванні національними державами їхніх повноважень на інші рівні, насправді принцип субсидиарності є звичайним принципом регулювання. Він виходить з того, що повноваження на тому чи іншому рівні (адміністративному, політичному, громадському) мають бути таким чином розподілені, щоб вони були найкраще реалізовані, і при цьому вищою метою завжди є громадянське благополуччя. Через це субсидиарність виходить за рамки обмеженого поняття державного суверенітету ХХ століття, визнаючи правильним чином структуровані повноваження, які означають компетенцію і пов'язану з цим відповідальність для відповідного носія верховної влади. За ідеальних умов субсидиарності повноваження передаються на кожний чітко визначений рівень, де вони можуть бути реалізовані найефективнішим чином [5, с. 165].

Для субсидіарного устрою характерна не лише різниця між Європейським Союзом та державою – членом на довільному регіональному рівні (як це сформульовано у заключному документі Лаекену), але також і децентралізована структура, що пролягає від локальної одиниці до загального європейського рівня. Додатково субсидиарність визнає структурні елементи суспільства (такі як сім'я), які – так само як і адміністративні одиниці, теж наділені повноваженнями.

Відповідно субсидиарність порушує питання не щодо того, «як багато Європи ми потребуємо?», а про те, «наскільки багато державного управління ми потребуємо?». Принцип свободи у відповідальності перевищує регулятивне божевілля домінуючого нині правового позитивізму. У відповідності до цієї свободи пан'європейський рух прагне до відчутного послаблення правових норм.

Будучи відданим духу субсидиарності, який також згадується в заключному документі Лаекену, Пан'європейський Рух в Австрії вимагає:

розвитку Європейського права національних меншин, яке дає можливість корінним національним меншинам безпосередньо звертатися до інститутів ЄС, включаючи Європейський Суд;

закріплення принципу субсидиарності як звичайного принципу регулювання в європейські договори (наприклад, у пропонувану Європейську Конституцію);

каталогу повноважень, який визначає виняткові та всесторонні повноваження в рамках Європейського Союзу, де у спірних ситуаціях остаточний вирок у справах європейських повноважень належав би Європейському Суду;

визнання традиційних регіонів і регіонів на перетині кордонів та їхніх повноважень;

правове визнання наднаціональних партій, громадських об'єднань і спільнот, а також європейського правового захисту для християнських церков і релігійних общин, що мають постійне місце перебування у Європі;

реальної передачі зовнішньої політики і політики безпеки до компетенції Союзу, ліквідацію національних адміністративних одиниць у тих сферах, де компетенція переходить на європейський або регіональний рівень [11].

2. Реформування договорів. Плутанина у діючих сьогодні договорах ЄС повинна бути змінена на транспарентну структуру, яка забезпечуватиме більшу прозорість для громадян і політиків, як це і вимагають багато державних діячів Європи протягом років. Панєвропейський рух в Австрії вимагає в даному контексті:

створення Європейської конституції, яка міститиме Хартію основних прав, заново упорядковані та реформовані договори і каталог повноважень;

дискусії та прийняття існуючими законодавчими палатами (Рада і Парламент) Хартії основних прав – на основі результатів, розроблених Конвентом і проголошених Радою ЄС та Європейським Парламентом, у випадку особистої зацікавленості кожний громадянин Союзу повинен мати можливість звертатися напряму до Європейського Суду, посилаючись на Хартію основних прав; це право також повинне бути надане юридичним особам, регіональним адміністраціям, церквам тощо, формулювання й ратифікація каталогу повноважень відповідно до засад субсидиарності, який тим не менше не повинен стати перепорою на шляху подальшої інтеграції, виходячи з двоїстого характеру ЄС як Союзу держав і громадян. Європейська конституція повинна була бути ратифікована законодавчими органами як Союзу, так і держав – членів, проте провалилася. Замість неї у грудні 2007 року було підписано Ліссабонську угоду;

правосуб'єктності для Європейського Союзу, яка забезпечуватиме єдність у зовнішній, зовнішньоекономічній, безпековій та оборонній політиці, а також передбачатиме спільне несення колективної відповідальності [4].

3. Реформування інститутів. Інститути, які первинно були створені для вільної конфедерації шести держав, повинні пройти глибокі реформи, щоб надалі бути дієздатними в економічному, політичному, правовому глибоко інтегрованому Союзі з п'ятнадцяти, двадцяти семи і більше країн. У цьому питанні Панєвропейський Рух в Австрії вимагає:

визнання Європейської Комісії у якості уряду ЄС з повною урядовою відповідальністю і повноваженнями в усіх сферах, у яких ЄС є компетентним;

обмеження Ради ЄС як палати держав в законодавчій владі ЄС до Ради, відповідної до якості ЄС як Союзу держав, що діяла б як власний інститут ЄС;

підвищення ролі Європейського Парламенту як першої палати законодавчої влади ЄС, відповідно до якості ЄС як Союзу громадян;

інтегрування СЗПІБ (Спільна зовнішня політика і політика безпеки ЄС) до Європейської Комісії, наприклад, злиття цього відомства на чолі з Комісаром ЄС у зовнішніх справах до його міжнародної позиції як Міністра зовнішніх справ ЄС;

посилення Президента Комісії в рамках Європейської Комісії в сфері його управлінських повноважень;

право Президента Комісії формувати склад ЄК виключно на основі особистих і професійних якостей, без врахування пропорційного представництва національностей, але зберігаючи інституційну багатосторонність Європи;

право обох палат законодавчої влади Європи – Парламенту і Ради (де, звичайно, не буде принципу одностайності) після слухання призначати Президента Комісії і усувати його/її шляхом висловлення вотуму недовіри, а також права обох палат після індивідуального слухання призначати комісарів і усувати їх шляхом висловлення кваліфікованим голосуванням вотуму недовіри;

введення єдиного Європейського виборчого права (для виборів до Європейського Парламенту), орієнтованого на мажоритарну виборчу систему з можливістю висування загальноєвропейських кандидатур, наприклад, спільних кандидатів першості;

введення права законодавчої ініціативи для Ради, Парламенту і Комісії, створення прокуратури Європи для захисту інтересів Союзу в усіх сферах, у яких ЄС є компетентним [3].

Таким чином, пан'європейський рух не залишився осторонь глобальних, переломних подій, що відбувалися в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у світі та в Європі, зокрема, сприяючи прискоренню та поглибленню європейських інтеграційних процесів. Більше того, завдяки активізації конструктивної діяльності та своєчасним заходам пан'європеїзм значно зміцнив власні позиції, досягнувши на цей час вагомих результатів. Найголовніше те, що основна мета пан'європеїстів – європейська інтеграція – є одним із найуспішніших на сьогодні геополітичних проєктів, а Європейський Союз – потужним та амбіційним міжнародним актором, одним із центрів сили в сучасному глобалізованому світі.

Список використаних джерел:

1. Авраменко С. Различные оценки «объединенной Европы» / С. Авраменко // *Международная жизнь*. – 1995. – №11–12. – С. 112–116.
2. Артемов В. А. Европейская интеграция: история и современность / В. А. Артемов. – Воронеж : ВГУ, 1999. – 62 с.
3. Байер С. Історія пан'європейського руху / Стефан Байер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://paneurope.org.ua/content/view/13/33/#sdfootnote20anc>
4. Пан-Європейське движение [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eu-online.info/publ/1-1-0-3>
5. Пантин В. И. Глобальная политическая история и современность / В. И. Пантин // *Общественные науки и современность*. – 2002. – № 5. – С. 156–167.
6. Пан'європеїзм ХХ століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lawlib.by.ru/zarub/02/08.htm>
7. Цурбаков А. Пан-Європейці не дадуть появиться новій Берлінській стіні / Артур Цурбаков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucrb.org/?lang=rus&open=652>
8. Brian A. Discours prononce a Geneve le 5 sept. 1929 / A. Brian // *L'idée européenne et les résistants français*. – Lyon: Université de Lyon, 2003. – P. 117–118.
9. Coudenhove-Kalergi R. Pan-Europe / R. Coudenhove-Kalergi. – N. Y. : Alfred A Knopf, 1926. – 215 p.
10. Fundamental Declaration of the International General Assembly of the Pan-Europa Union in Strasbourg 1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.paneuropa.org/gb_int/programm.html
11. Internationale Paneuropa Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.paneuropa.org/>

Троян В. С. Конструювання образу об'єднаної Європи представителями пан'європейського руху.

Представителі пан'європейського руху Річард Куденхове-Калергі, Аристид Бріан, Отто фон Габсбург розробили і представили

четкие, структурированные и конкретные проекты европейской интеграции. Эти идеи и концепции панъевропеизма были использованы при конструировании образа современной Европы и организационном оформлении Европейского Союза.

Ключевые слова: *Панъевропейский союз, объединенная Европа, конструирование, интеграция.*

Troyan V. Construction of the United Europe image by members of Pan-European movement.

Representatives of the Pan-European movement Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi, Aristide Briand, Otto von Habsburg, developed and presented a clear, structured and specific project of European integration. Pan-European ideas and concepts were used in the construction of a modern Europe and institutionalization the European Union.

Keywords: *Pan European Union, the United Europe, construction, integration.*

OBRAZ UKRAINY W REMIGIUSZA ŁADOWSKIEGO HISTORII NATURALNEJ KRÓLESTWA POLSKIEGO Z 1782 ROKU

Celem tekstu jest pokazanie obrazu ziem Ukrainy, a zwłaszcza ich fenomenów przyrodniczych, widzianych oczyma polskiego fizjografa i pijara urodzonego na Wołyniu. Celem jego pracy było zaprezentowanie wszystkich ziem wchodzących w skład ówczesnej Rzeczypospolitej. Z analizy tekstu wynika, że autor darzył ogromną sympatią obszary wschodnie Rzeczypospolitej, a w szczególności Ukrainę. Pokazując, często wyidealizowany obraz tych ziem, miał chyba także na celu pobudzenie w czytelniku tęsknoty z dawną Rzeczypospolitą, której bardzo ważną częścią była Ukraina.

Kluczowe słowa: Ukraina, fizjografia, Wołyń, obszary wschodnie Rzeczypospolitej.

W pracy księdza Remigiusza Ładowskiego wiele miejsca poświęcone zostało Ukrainie, jej fenomenom przyrodniczym, bogactwom naturalnym, w tym zamieszkującym ją zwierzętom, bogactwie flory. Warto więc przyjrzeć się, jak w końcu XVIII wieku — w pierwszej fizjografii Rzeczypospolitej w języku polskim — postrzegano te, tak ważne dla Rzeczypospolitej ziemie.

Na wstępie kilka słów należy poświęcić samej pracy. Książka księdza Remigiusza Ładowskiego *Historia naturalna królestwa Polskiego*, jest niewielkiej objętości, liczy bowiem niecałe 220 stron (218) a wydano ją w Krakowie roku 1783. Pomyślana została jako kompendium wiedzy o podstawowych fenomenach przyrodniczych ówczesnej Rzeczypospolitej, a więc ziem polskich, ukraińskich, litewskich, ruskich przynależnych jeszcze terytorialnie do Rzeczypospolitej w roku 1783. Ale jak zauważa we wstępie Autor obejmuje także opisy tych terytoriów, które odpadł od Rzeczypospolitej. Układ pracy ma charakter alfabetyczny, a wydrukowana została w 8., zawiera także indeks nazw opisanych fenomenów. Są to nie tylko zjawiska z zakresu przyrody żywej, ale także opisy bogactw mineralnych kraju, obiekty geograficzne (np. rzeki), ciekawostki i porady gospodarskie (np. jak wypędzić wódkę). Idee zaczerpnął Ładowski z wydanego w tym samym roku, a przetłumaczonego przez siebie z języka francuskiego *Dykcjonarza*, o czym zresztą *expressis verbis* wspomina.

W *Przedmowie* Ładowski wskazuje dokładnie skąd czerpie swoją wiedzę, którą zawarł w poniższym kompendium. «Skarby te nieoszacowane natury, umyśliłem ja dobyć z ciemności i opisać krótko i jak najwierniej, trzymając się świadectw poważnych pisarzy naszych: Długosza, Kromera, Miechowity, Starowolskiego, Sarnickiego, Opalińskiego, Siemianowicza, Tylkowskiego, Rzączyńskiego, X. Kluka i innych» [15, s. 4 (nlb)]. Co ciekawe tylko Krzysztof Kluk (1739-1796) został zaznaczony jako duchowny, a przecież chociażby Jan Długosz (1415-1480), Marcin Kromer (1512-1589), Wojciech Tylkowski (1625-1695) i Gabriel Rzączyński (1664-1737) także byli duchownymi. Jednak korzysta również z wiedzy innych autorów zagranicznego pochodzenia z różnych czasów i epok. Przykładem może być chociażby źródło wiedzy na temat występowania magnezu w Polsce. Co ciekawe nie jest to żaden z naszych, rodzimych przyrodznawców. «W Czechach zaś jest w rudach żelaznych. *Aldrowand* do tych krajów przyłącza Polskę, twierdząc iż się w niej znajduje Magnes, ale w którym miejscu zapewnić nie mogę» [15, s. 101]. Najprawdopodob-

niej chodzi w tym fragmencie o Ulissea Aldrovandiego (1522–1605), włoskiego przyrodznanca i lekarza. Pojawiają się również odwołania do wybitnych przyrodznanców epoki nowożytnej, takich jak chociażby Karol Linneusz (1707–1778) czy Georg L. de Buffon (1707–1788) [15, s. 138]. Przy czym należy podkreślić, że owi luminarze przyrodznanstwa nowożytnego pojawiają się w związku z hasłami zaczerpniętymi z prac księdza Kluka.

Jeśli chodzi o autorów polskich, to powoływał się nasz Pijar niejednokrotnie na niejakich: Opaleńskiego (sic!), Starowolskiego i Gwagnina. W przypadku pierwszego nazwiska nastąpiła najprawdopodobniej zamiana literowa i chodzi o Opalińskiego. Przemawia za tym chociażby fakt powołania się na tegoż Opalińskiego we wstępie do omawianego tu dykcjonarza [15, s. 6 (nlb)]. Nieudając się jednoznacznie rozstrzygnąć w oparciu o tekst źródłowy, jest sprawa imienia owego Opalińskiego, jednakże można przypuszczać, że chodzi tu o postać znaną, wybitną, by nie powiedzieć sztandarową. Sprawa się o tyle komplikuje, że w historiografii polskiej mamy właściwie dwie osoby o tym nazwisku, które mogą być podejrzewane o podanie niniejszych informacji. Chodzi mianowicie albo o Krzysztofa Opalińskiego (1609–1655), albo jego rodzonego młodszego brata Łukasza Opalińskiego (1612–1662). Byli to synowie Piotra wojewody poznańskiego, obaj prowadzili bardzo intensywną działalność polityczną, intelektualną i pisarską. W kręgu ich zainteresowań była problematyka gospodarcza, która wiązała się integralnie z zagadnieniami reformy kraju, którą propagowali [więcej informacji biograficznych: 11, s. 476 i 477]. Niektórzy badacze polskiej myśli ekonomicznej przypisują najważniejszą pracę z tego zakresu *Dyskurs o pomnożeniu miast w Polsce z 1648 r.*, w której *nota bene* mogły znaleźć się dane zaczerpnięte przez Ładowskiego, Łukaszowi. Jednakże istnieje również satyra *O sposobach pomnożenia miast i na nierząd w nich autorstwa Krzysztofa*. Co ciekawe, a przede wszystkim ważne satyra zawiera powtórzenie też zawartych w *Dyskursie...* Edward Lipiński, badacz myśli ekonomicznej i społecznej okresu staropolskiego pominął analizę *Dyskursu...* przypisując większą wagę satyrze a w związku z tym i koncepcji Krzysztofa Opalińskiego [16, s. 199 in.]. Mniej problemu stwarza ustalenie osoby twórcy drugiego źródła informacji Ładowskiego, a mianowicie Starowolskiego. Chodzi tu najprawdopodobniej o osobę Szymona Starowolskiego (1588–1656), polihistora, kanonika krakowskiego [obszerniejsze informacje biograficzne: 11, s. 643], w zakres zainteresowań którego wchodziły również kwestie reformy Rzeczypospolitej, jak i jej ekonomii. Mam tu także i trzeciego autora informacji, z jakich skorzystał nasz pijar, a mianowicie niejakiego Gwagnina, w tym przypadku chodzi najprawdopodobniej o Aleksandra Gwagnina (1534–1614), historyka, kupca, rotmistrza, autora pracy *Sarmatiae Europaeae descriptio*, wydanej po raz pierwszy w 1578 r., a przetłumaczonej na język polski w 1611 r. [11, s. 210]. Najważniejszą konstatacją z tego zbioru postaci, jest to, że Ładowski w pracy z lat osiemdziesiątych XVIII stulecia podaje, jako informacje aktualnie i charakteryzujące Rzeczypospolitą, dane pochodzące w najlepszym przypadku z połowy siedemnastego wieku. Można się jedynie domyślać jak był to obraz daleki od realiów czasów współczesnych Ładowskiemu.

Zanim jednak przejdziemy do prezentacji materiałów poświęconych Ukrainie warto parę słów poświęcić na charakterystykę samego Remigiusza Ładowskiego. Właściwie Jacek Ładowski (1738–1798), urodzony na Wołyniu w rodzinie szlacheckiej, który po wstąpieniu do zakonu pijarów w 1757 r. przyjął imię Remigiusz. W latach 1757–1766 pobierał intensywne nauki, najpierw w Podolińcu, gdzie wstąpił do zakonu, następnie odbył studia z zakresu retoryki i filozofii w Rzeszowie i Międzyrzeczu. Od roku 1762 nauczał w szkołach pijar-

skich w Chełmie, Łowiczu, Wieluniu, w tym samym czasie odbył jeszcze studia teologiczne. Następnie wykładał między innymi w Piotrkowie, Radomiu, pełnił obowiązki wiceregensa w konwiktzie łukowskim. W latach 1776–1792 przebywał na dworach magnackich, takich rodzin, jak: Scypionów, Gofuchowskich, czy u księżnej Anny z Sapiechów Jabłonowskiej. Ta ostatnia zresztą była postacią bardzo ważną w naukowej i wydawniczej działalności Ładowskiego. Korzystał on bardzo intensywnie ze zbiorów gabinetu historii naturalnej stworzonej przez księżnę, *nota bene* była to jedna z najbogatszych kolekcji w całej Europie [wielu badaczy historii nauki podkreśla wagę samej księżnej Jabłonowskiej jako opiekunki polskich przyrodników, m.in. K. Kluka, jak i ogromną wagę i wartość stworzonego przez nią gabinetu historii naturalnej. Zob. np.: 1, s. 95–108; 2, s. 124 in.; 5, s. 76 in.], a także był przez nią wspierany finansowo podczas wydania m.in. *Historii naturalnej Królestwa Polskiego...* Ładowski zmarł w Warszawie. Obok wzmiankowanej *Historii naturalnej...* był on również autorem *Prawa natury, prawa politycznego i prawa narodów...*, a także tłumaczem wielu prac z języka francuskiego [biogram powstał na podstawie: 6, s. 176 in.; 11, s. 371; 14, s. 342].

Na wstępie warto przytoczyć całe hasło «Ukraina» jakie znalazło się w pracy naszego pijara. «Ukraina nasza leży między Bohem i Dniestrem rzekami. Własności ziemi przypisuje się jej też same, co i Podolowi. Ukraina mówi *Długosz* [sic!], nie tylko żyznością gruntów zaszczycona, ale też mlekiem i miodem płynącą, odczyzna wojen i zboża, które po jamach ziemnych wybranych chowają. Trzeba albowiem wiedzieć, że w Polsce zboże rozmaitego rodzaju do wielu lat bez psucia konserwować się może, na Ukrainie zaś zboże więcej nie trwa nad rok, gdyż go do szczętu robactwo zjada. Prócz tego obfituje w miód, tytiun [tytiun — chodzi oczywiście o tytoń, którego największe uprawy występowały właśnie na Ukrainie, Podolu, Wołyniu i Rusi. Jak pisał Ładowski produkcja a za tym i «[...] konsumpcja tabaki w całym kraju [Rzeczypospolitej — *P.B.*] wynosi prawie 3. Milionów i stu tysięcy złotych»: 15, s. 179], konie, woły i pastwiska wielkie» [15, s. 179–180]. Już w tej ogólnej charakterystyce zarysowują się wyraźnie pewne cechy charakterystyczne dla myślenia o ziemiach Ukrainy. Chodzi mianowicie o owo sformułowanie kraina «mlekiem i miodem płynąca», co jednoznacznie wskazuje na pewien stan szczęśliwości jaki charakteryzuje owe ziemie. Najprawdopodobniej chodziło Ładowskiemu o dobrostan ekonomiczny, który był konsekwencją żyzności gleb i bogactw naturalnych. Jednakże nie zapomniał on także o problemach jakie pojawiały się na tych ziemiach. Dał temu wyraz chociażby wskazując na ambiwalentność, którą rodziła duża liczba konfliktów, jaka przewinęła się przez te, tak wspaniałe ziemie. Z powyższego hasła można wyczytać jeszcze kilka ważnych i ciekawych informacji, a mianowicie o znaczeniu dwóch największych rzek, a także o tym, że duże obszary ziem Ukrainy zajmować musiały tereny o charakterze stepów. Widać to wyraźnie wówczas kiedy podkreślone zostały fakty: dominującej hodowli koni i wołów, które to wymagają znacznej, otwartej przestrzeni, a także uwaga o ogromnych połaciach pastwisk.

Pozostając jeszcze przy informacjach fizjograficznych, a dokładniej geograficznych warto spojrzeć na to jak scharakteryzowano owe wymienione wcześniej rzeki Boh i Dniestr. Pierwsza z nich niewątpliwie miała znaczenie komunikacyjne, co można wnioskować z faktu, że już na wstępie hasła «Boh rzeka» opisana została jako rzeka spławna. Podana została również etymologia jej nazwy, która pochodziła wg Ładowskiego od słowa «[...] Boga, gdyż przed tym poganie oddawali jej cześć boską» [15, s. 13]. Mamy więc tu informację o tym, iż nad brzegami tej rzeki zamieszkiwali ludzie jeszcze przed przyjęciem

chrześcijaństwa, a na dodatek były to plemiona mające swój system religijny oparty na oddawaniu czci fenomenom natury. O bogactwie ichtiofauny świadczą może fakt, że jak pisał Ładowski jest takie miejsce przy tej rzece, w którym mieszkańcy spuszczały wodę i wyjmują ogromne ilości ryb, liczone w setkach beczek. Co ciekawe tej rzece, której długość wynosi niewiele ponad 800 kilometrów poświęcił nasz pijar tyle samo co innym — o wiele dłuższym — rzekom Ukrainy.

Przez Ukrainę płyną jeszcze dwie bardzo długie i bogate w faunę rzeki, a mianowicie Dniepr i Dniestr. Nasz fizjograf zaczyna od opisu Dniepru — ze względu na układ alfabetyczny — jako drugiej, co do długości rzeki po Dniestrze [15, s. 19]. Można by było się zastanowić skąd ten poważny, bądź co bądź błąd merytoryczny, przecież Dniestr ma 1352 km, a Dniepr 2201 km [informacje zaczerpnięte z: 7], co daje nam niebagatelną różnicę 849 km na korzyść Dniepru. Kwestii tej nie da się rozstrzygnąć jednoznacznie na podstawie niniejszego tekstu, pozostaje jednak faktem pewna luka w wiedzy Ładowskiego. Co ważne z omawianego hasła («Dniepr») dowiedzieć się można między innymi o ty, że w nurtach tej rzeki żyło znacznie więcej ryb niż w Wiśle. Do najliczniej reprezentowanych gatunków należały jesiotry, czeczugi [czeczuga (sterlet) należy do rodziny jesiotrowatych, mierzy do 1 m i dochodzi do wagi 16 kg. W odróżnieniu od większości jesiotrowatych przebywa cały czas w wodach słodkich. Zob.: 21, s. 200], wyrozuby, wyże i morskie flądry, które jak zaznaczył Autor wpływały w odmęty rzeki z morza i dopływały bardzo daleko w głąb ładu. Obszary nad rzeczną zostały scharakteryzowane jako pastwiskowe, nadające się doskonale do wypasu bydła [15, s. 29].

Warto pokusić się o opis jednego z wymienionych gatunków zamieszkujących wody Dniepru, by lepiej uchwycić sposób myślenia Autora *Historii naturalnej królestwa Polskiego...* Chodzi mianowicie o wyrozuba, którego cechy dystynktywne tak zostały opisane: „Ta ryba ma niejaki podobieństwo do karpia i bywa od 2. do 4. piędzi długa, znacznie gruba, głowę ma krótką, zęby jak ludzkie trzonowe i łuski wielkie. [...] Grzbiet ciemno błękitny, brzuch czerwony, oczy czarne z żółtą obwódką” [15, s. 193–194]. Przyjmując jako podstawę łokieć warszawski, który został uznany za miarę ogólnokrajową przez Komisję Skarbową w roku 1764 dla Korony i 1766 roku dla Litwy [8, k. 886], wynoszący 59,5 cm [8, k. 806], to od 2. do 4. piędzi (piędź, to połowa łokcia) daje nam rybę wielkości od 59,5 do 119 cm. Wyrozub należy do rodziny karpiowatych, a z ustaleń Zygmunta Fedorowicza, polskiego badacza historii zoologii wynika, że wymieniona była już w łacińskojęzycznych dziełach fizjograficznych dotyczących Rzeczypospolitej pióra jezuity Gabriela Rzączyńskiego [10, s. 120]. Co ciekawe zamieszczony opis tejże ryby stanowi kompilację informacji zaczerpniętych z dzieła księdza Krzysztofa Kluka *Zwierząt domowych i dzikich...*, tom III z 1780 roku i wspomnianego już Gabriela Rzączyńskiego *Historia naturalis curiosa Regni Poloniae...* z 1721 roku. Większość danych pochodzi od ks. Kluka [13, s. 168] z jednym małym wyjątkiem, a mianowicie chodzi o *passus* dotyczący zębów («[...] zęby jak ludzkie trzonowe[...]»), który zaczerpnął wprost z Rzączyńskiego: «[...] quasi molares hominis [...]» [20, s. 136]. Można się zastanowić w jakim celu uzupełnił dość gruntowny opis, tak szanowane przez siebie księdza Kluka o informację z Rzączyńskiego. Przypuszczać można, że chodziło bodajże o pewną kuriozalność owych zębów tak podobnych do ludzkich, czym Kluk nie był zainteresowany i o czym nie wspominał. Ładowski natomiast gdzie tylko odnalazł taką «sensacyjną» informację, to nie odmawiał sobie przyjemności jej zamieszczenia. Świadczyło by o tym chociażby to, że opisując rybę wyz (*Acipenser huso* — rodzina jesiotrowate)

skorzystał jedynie z wiedzy ks. Kluka, ponieważ Rzączyński wspomina o niej jedynie zdawkowo [19, s. 194, 195].

Druga z wspomnianych rzek to Dniestr, którą scharakteryzował Ładowski jako pełną różnych ryb w tym już wymienionych przy okazji opisu Dniepru, a także dodaje karpie i podusty. Co ciekawe termin ten jest pochodzenia potocznego, ludowego i określa rybę (*Chondrostoma nasus*) z rodziny karpiowatych zwaną także świnką. Rzączyński posługuje się także tym terminem jednak obok niego używa zamiennie słowa świnka, natomiast Kluk już w ogóle nie określa tej ryby nazwą ludową podusta, a jedynie świnka, Wenera i krzywoszczok [13, s. 181]. Tak na marginesie wiedza księdza Kluka w tej materii nie pochodziła z doświadczenia osobistego o czym może świadczyć stwierdzenie, że świnka jest bardzo podobna do klenia. Wystarczy jeden rzut oka na tych dwóch przedstawicieli rodziny *Cyprinidae* by zauważyć ogromne różnice między nimi, chociażby w kształcie czy ciężarze. Wracając jednak do charakterystyki rzeki Dniestr nie omieszkał nasz pijar wspomnieć, że jezioro przez które ona przepływa nazywane jest na Rusi „Owidowe oзеро” (sic!). Nazwa wg Ładowskiego pochodzi stąd, że poeta Owidiusz był nad nim na zesłaniu, a nawet «Jak niektórzy piszą, że i nagrobek tego poety tam znajduje się [...]» [15, s. 29].

Opisał nasz pijar jeszcze trzy krainy geograficzne Rzeczypospolitej, jakie dziś wchodzi — niektóre częściowo — w skład Ukrainy. Chodzi mianowicie o Podole, Ruś Czerwoną i Wołyń, które w okresie od XVI do XVIII w. stanowiły odrębne prowincje Rzeczypospolitej.

Zacznijmy więc od Podola, której ziemie urastają w swej żyzności wręcz od mitycznej krainy płynącej miodem i mlekiem. Grunta tam były wg Ładowskiego tak urodzajne, że «[...] żadnej uprawy, ani nawozu nie potrzebują, przynosząc z jednego ziarka setny pożytek. Owszem podług *Opaleńskiego* z wypadających ziaren podczas żniw, czasem na drugi rok bez uprawiania roli na tymże miejscu rodzi się» [15, s. 133–134]. Na tym nie wyczerpuje się fantastyczność tych ziem, powołując się na Gwagnina pisze nasz pijar dalej, że urodzajność jest tak ogromna, iż wystarczy niewielki nakład pracy — trzy dni orki (sic!) — by wyżywić całą rodzinę. Do tego jeszcze bezpośrednio po zbiorze grochu, bez dodatkowych nakładów pracy, sieją żyto, które obficie, na tym samym gruncie obradza. O wysokiej wartości tych niw ma świadczyć też ich twardość, «[...] że jej orać nie można, chyba zaprząwszy trzy pary wołów do pługa» [15, s. 134]. Do tego jeszcze posiada ta prowincja ogromne obszary łąk, gdzie wypasa się równie duże stada bydła, a trawy są tak wysokie, że zakrywają całe zwierzęta. Bolał jednak nasz fizjograf nad tym, że ten tak wspaniały obszar nie może wyzyskać w pełni swego potencjału, a to dlatego, iż nie ma tam ani jednej rzeki. Bo jako najlepszy, a nawet czasem jedyny, szlak handlowy dawałby możliwość spławiania tego bogactwa produkcji rolnej. A tak bardzo często — jak pisał — wiele z tych dóbr ulega zmarotwieniu, zboża wykorzystywane są jedynie do celów konsumpcyjnych dla ludzi i zwierząt i dla celów gorzelniczych [15, s. 134]. Jak widać z powyższej charakterystyki prowincja ta właściwie urasta do rangi jak gdyby ziemi obiecanej, ideału produkcyjnego dla państwa, którego podstawę gospodarki stanowił sektor rolniczy.

Powołując się na autorytet Długosza, wręcz *expressis verbis* Autor *Historii naturalnej Królestwa Polskiego*... sięga po terminy: «ziemi obiecanej» i krainy «mlekiem i miodem płynącej», kiedy rozpoczyna opis Rusi Czerwonej [15, s. 146]. Oprócz obfitości zbóż przeróżnych, które rodziła ta ziemia, tamże uprawiano także len, z którego wyrabiano niezbędne tkaniny. «Tamże Lwów stolica Rusi miewał swoje winnice, z których dawni książęta ruscy, po sto kilka beczek wina w daninie odbierali. Tej prowincji przy nas, sama tylko dziś pamiątka

została» [15, s. 147]. Jak widać w stosunku do Podola ziemie te w oczach naszego pijara wyrosła na prawdziwą Arkadię, ziemie spełniające ideał autarkii. Tęsknota jest jednoznaczna i bardzo silna, nie widać w tym opisie właściwie żadnych mankamentów w odmalowywanym obrazie. Skąd ten absolutny i całkowity bezkrytycyzm, wydaje się, że odpowiedzi dostarcza ostatnie zdanie z przytoczonego fragmentu. Ow apologetyczny, panegiryczny wręcz stosunek do Rusi Czerwonej był konsekwencją tęsknoty naszego pijara do bezpowrotnie — jak sądził — utraconych ziem. Ziem tak ważnych dla całej Rzeczypospolitej, ziem, które mogły dać tak ogromną siłę ekonomiczną upadającemu krajowi.

Również i Wołyń w oczach Ładowskiego miał wszystkie przesłanki do bycia krainą szczęśliwości, przynajmniej gospodarczej, «[...] o którym *Opaleński* tak wypisuje: żniwa, które my na kopy i snopki zwykliśmy miarkować tak są obfite, tak dostatnie, że pszenicy i żyta na zimę sianego na kilkanaście tysięcy w jednym kluczu używają tyleż z wiosennej siejby wszystkiego rodzaju zboża» [15, s. 191]. Do tego dochodziła wg naszego fizjografa bardzo wysoka jakość zbieranego zboża, tak jak w przypadku pszenicy, która z ziemi wołyńskiej była najbielsza a przez to utrzymywała bardzo dobrą cenę. Oczywiście dzięki swej jakości mogła być ona eksportowana przez Gdańsk dalej do Europy. Jako przykład płodności ziemi wołyńskiej przytoczył Ładowski historię z 1716 roku, w którym to podobno jeden szlachcic «[...] spod Ostroga 2400 korcy jagiel posłał do Gdańska, które na prowiant 300 okrętów na ten czas stojących na porcie, zabrano» [15, s. 192]. Brzmi to niewątpliwie patetycznie i doniośle, a obraz wywołujący się z tej przypowieści musiał robić wrażenie. Jednak jeżeli dobrze się przemyśleć danym zawartym w tej informacji to pojawiają się problemy. Jeżeli rzeczywiście wysłał ów szlachcic 2400 korców to przeliczając na litry mamy 252000 litrów [przymiemy korzec uśredniony do 105 litrów: 8, k. 886], a przeliczając to na łasztu gdańskie (tam je spławiono, a więc wg tamtejszych miar najprawdopodobniej podawano dane), to otrzymujemy około 85 łasztów [łaszt gdański to średnio 2959 litrów: 8, k. 804]. W dalszej części dowiadujemy się, że do wyeksportowania tej ilości jagiel potrzebowano 300 okrętów! Prosty iloraz daje nam wielkość 0,28 łaszta przypadającą na jeden okręt, jeżeli zaś sięgniemy do informacji na temat spławu zbóż w okresie staropolskim to okaże się, że najmniejsze jednostki pływające wykorzystywane do tego celu: lichtrany i baty (typy łodzi płaskodennych używanych przez flisaków) mieściły kilkanaście łasztów zboża [9, k. 541]. Mało prawdopodobne by statki morskie posiadały mniejszą wyporność. Z całej tej analizy wynikają określone problemy, albo: Ładowski był bardzo bezkrytyczny wobec zasłyszanych danych; przytaczał je w sposób bezrefleksyjny; popełniał elementarne błędy. Jako człowiek wykształcony, współpracownik tak wybitnych osobowości swoich czasów jawić się więc może jako dyletant a wręcz ignorant. Albo też może była to przemyślna taktyka, która wpisywała się w jego idealistyczny i bajkowy wręcz sposób opisu ziem utraconych przez Rzeczypospolitą.

Przyjrzyjmy się zatem teraz kilku przykładom fenomenów, jakie można było odnaleźć, spotkać w ówczesnej Ukrainie, Podolu Rusi Czerwonej i Wołyniu, z zakresu szeroko rozumianej historii naturalnej. Postaramy się dobrać do niniejszego przeglądu takie gatunki, które albo nie występowały wcale, albo bardzo sporadycznie w innych ziemiach wchodzących w skład Rzeczypospolitej okresu XVI–XVIII wieku.

Zacznijmy więc od fauny, która w ówczesnej koncepcji świata przyrodniczego zajmowała najwyższą pozycję na drabinie bytów. O niektórych przedstawicielach ichtiofauny już nadmieniliśmy, zobaczmy zatem jak wyglądają przedstawiciele innych grup systematycznych. Idąc od góry drabiny jestestw

mamy ssaki, do tego poziomu taksonomicznego należą niewątpliwie suhaki, «[...] zwierz wielkością podobny do samy; gościem tylko u nas bywa na Podolu, gdzie stadami z Tatarzy zwykł przychodzić» [15, s. 167]. Już ten wstępny fragment wskazuje na to, że Ładowski najprawdopodobniej nigdy nie widział na oczy suhaka. Trudno jest określić to zwierzę jako podobne do samy, nawet jedynie wielkością, ponieważ różnica pomiędzy suhakiem (*Taiga tatraica*) a poczciwą sarną (*Capreolus capreolus*) jest na korzyść tego pierwszego. Jego samiec ma długości do 135 cm, a kozioł samy do 125, ciężar pierwszego to do 40 kg, a drugiego do 25 kg, nie mówiąc już o morfologii zewnętrznej [17, s. 110, 114]. Stała się natomiast owa rzadka antylopa symbolem «[...] dobrze pana i czujnego rządcy!» [15, s. 167] Poszedł więc Ładowski tropem prac zoologicznych z epok wcześniejszych, kiedy to zwierzęta stanowiły częstokroć pretekst do rozważań o charakterze moralizatorskim. Część informacji o tym przedstawicielu fauny stepów ukraińskich zaczerpnął nasz pijar od ks. Kluka [12, s. 345–346] — o czym nie raczył nadmienić —, natomiast *expressis verbis* powołał się na Rzączyńskiego, który jakoby opisał polowania wojsk polskich, które wyruszyły przeciwko Tatarom, na suhaki. Zwierzęta te wg niego były tak dzikie, że złapanie żywcem nie dawały się w żaden sposób oswoić.

Następną grupę systematyczną zaprezentowaną przez Ładowskiego, a charakterystyczną dla biotopu stepowego stanowią przedstawiciele awifauny a mianowicie pardwy, które najliczniej występował w XVIII stuleciu wg naszego fizjografa na Litwie, Rusi Białej i na Podolu [15, s. 126]. Przedstawiona została jako ptak wielkości gołębia a przypominająca kształtem kuropatkę, poza tym opisano upierzenie zimowe pardwy nie uwzględniając upierzenia letniego. Jest to kolejny dowód na całkowitą niezajomość opisywanych zwierząt. Poza tym, że zmieniają one swoją szatę piór, to dodatkowo są znacznie większe od takich gołębi jak siniak, turkawka, czy sierpówki natomiast mniejsze od grzywacza [17, s. 156, 206, 207].

Pośród bogactwa przedstawicieli fauny zamieszkującej ziemi dzisiejszej Ukrainy warto zwrócić na niepozornego bezkręgowca, a mianowicie skójkę perlorodną. Znalazła się ona w ramach hasła «Perły krajowe». «Perły rodzą się w skorupkach pewnych pławów z soku petryfikującego słonego i saletrzanego. Podług znania niektórych naturalistów. Perły najprzedniejsze poławiają się w Indiach koło Przylądku *Contorin* i wyspy *Ceylan* i te, które my nazywamy *Urańskiem*» [15, s. 127]. Jak wynika z powyższych słów naszego fizjografa wysoko sobie ceniono w owym okresie owe wytwory fauny morskiej. Opisano także sposoby ich pozyskiwania w tych zamorskich rejonach, poprzez odławianie przez ludzi małż. Jednakże — jak skonstatował Ładowski — Rzeczypospolita również miała swoje rejony, w których występowały perlorodne mięczaki. Wskazane zostały bardzo konkretne miejsca gdzie odnaleziono te, tak cenne klejnoty, pośród na pięć miejsc, o których wspomniano, aż trzy to ziemię i miejscowości wchodzące w skład dzisiejszej Ukrainy. I tak wspaniałe perły odnaleziono na Wołyniu w rzece Horyń pod miejscowościami Podhajce i Brzeżany. W przypadku znaleziska w tej ostatniej dostało się ono Felicjanowi Potockiemu wojewodzie krakowskiemu, a jak pisał Ładowski ich jakością i wartością jubilerszy ocenili bardzo wysoko [15, s. 127]. Wartość pereł jak informuje nas Autor nie pochodzi jedynie z ich znaczenia jubilerskiego, ale też z zastosowań w aptekarstwie jako składnika różnych medykamentów. W owym czasie mięczak ów był dość powszechny w słodkich wodach niektórych rejonów Europy, jednakże np. na ziemiach Korony właściwie go nie spotykano. Widomo że występował w Sudetach, lecz i tam wyginął w latach 70. lub 80. XX wieku, chociaż jako ciekawostkę można podać, że jest to mięczak długowieczny, dożywający nawet

100. lat. Wracając do naszych rozważań jak widać ziemie ukraińskie były nie tylko «krainą mlekiem i miodem płynącą» ale też obfitujące w bogactwa nazwijmy je o wartości „jubilerskiej”.

Na koniec wyłamując się co nieco z przyjętej na wstępie zasady chcę przedstawić znanego w całej ówczesnej Rzeczypospolitej przedstawiciela ssaków, a mianowicie konia. Dość dużo miejsca Ładowski poświęcił w swojej *Historii naturalnej*... właśnie temu zwierzęciu. Większość hasel nie przekracza jednej kolumny tekstu, a w przypadku konia hasło zapisane zostało w dwóch prawie pełnych kolumnach. Powołując się między innymi na księdza Kluka podany został podział na trzy grupy, czy jak byśmy dziś powiedzieli rasy koni, a mianowicie: konie gospodarskie (drobnej budowy); stadne (duże, smukłe, reprezentacyjne); a także ukraińskie [15, s. 74–75]. Ogólnie konie polskie wg naszego fizjografa były w dużym poważaniu u zagranicznych kupców, którzy uważali je za mocne, wygodne pod wierzch i co ważne o dużej urodzajności. Pośród nich ważne miejsce zajmowały konie zwane ukraińskimi, które jak podaje Ładowski były chętnie zakupywane dla potrzeb armii pruskiej. Podpiera się on przy tym autorytetem Starowolskiego, który twierdził, że najlepsze konie dla potrzeb wojskowych hodowano na stepach Rusi. O znaczeniu koni w gospodarce Ukrainy świadczyć miała ilość targowisk, gdzie dokonywano transakcji jedynie tymi zwierzętami, do najbardziej znanych i przytoczonych w pracy naszego pijara należały: Brody, Dubnie, Łuków, Zalew czy Wysokie. O wysokiej jakości koni ukraińskich nasz Autor zaświerał następująco: «Podolskie i Ukraińskie konie dla osobliwszej mocy w dźwiganie ciężarów i innych przymiotów są nie przepłacone» [15, s. 75].

Niewiele zaś miał o powiedzenia ojciec Ładowski na temat flory obszarów Ukrainy, Wołynia, czy Podola. Spośród roślin wyszczególnione jako endemicznie występujące na interesujących nas tu ziemiach zwracają uwagę przykładowo: anyż, arbuż, śmieszek ziele.

Zacznijmy od rośliny niezbyt powszechnej na innych ziemiach Rzeczypospolitej XVI–XVIII w., z której wyrabiano niegdyś i do dziś się wyrabia bardzo aromatyczny olejek, jaki używano niegdyś do «[...] przepalania wódek, do slipek suszonych na Rożenkach i do cukierków» [15, s. 3]. Najwięcej owej rośliny hodowano, czy może raczej uprawiano — jak pisał Ładowski — na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. Uprawy musiały być dość znacznie, jako że zauważył nasz fizjograf, iż przynoszą one mieszkańcom tych terenów dość znaczne i wymierne korzyści finansowe. Przy czym warto w tym miejscu doprecyzować o jaki anyż chodzi. Z opisu zamieszczonego na wstępie, który mówi, że jest rośliną rodzącą ziarna drobne wynika, iż może chodzić jedynie o biedrzeńca anyż (*Pimpinella anisum*) z rodziny baldaszkowatych, a nie anyż gwiazdkowy (*Illicium verum*) z rodziny illicium [4, s. 677, 470] — niegdyś zaliczany do rodziny magnoliowatych z powodu swojego podobieństwa zewnętrznego [18, s. 19]. Chociaż obie rośliny mają podobne zastosowania: kulinarne, propinacyjne i lecznicze. Kolejną rośliną niewspytaną w innych rejonach Rzeczypospolitej okresu nowożytnego był niewątpliwie arbuż. «Na Ukrainie i Podolu nie sadzą arbużów na inspektach, ale nimi całe ogrody i pola napełniają, gdzie się rodzą bardzo wielkie i delikatne» [15, s. 3]. Jak widać była to roślina dość powszechnie uprawiana a to z tego względu, że sprzyjały ku temu warunki klimatyczne, odmienne od innych rejonów i prowincji Rzeczypospolitej. Przy czym Ładowski wspomina o dwóch odmianach tej rośliny, jakie można było spotkać, a mianowicie zielono-białawe i czerwone. Przymuszczać należy o odmiany dziką, pierwotną, która jest mniejsza i ma bardziej kwaśny miąższ, a także hodowlaną, większą o słodszy, czerwonym miąższu. Może też chodzić w pierw-

szym przypadku o arbuź kolokwinta (*Citrullus colocynthis*), którego owoce są kwaskowate a sok ma właściwości przeczyszczające, a w dużych ilościach nawet będący trującym [4, s. 232]. Na temat kolejnego przedstawiciela fauny endemicznej, czyli śmieszka ziela najlepiej oddać głos samemu Ładowskiemu: «Śmieszek ziela rośnie ponad Dnieprem, które zmieszane z winem i mirrą w napoju, dziwne w szłowieku sprawuje postaci, a dla wszystkiego taki śmiech w nim wzbudza, że go inaczej uspokoić nie można, tylko winem palmowym zmieszanym z szyszkami sosnowymi, pieprzem i miodem» [15, s. 158–159]. Korzystając z powyższego cytatu, który zawiera całe hasło, trudno wyciągnąć wniosek co, do statusu botanicznego owej rośliny, co uniemożliwia jej jednoznaczny identyfikację. Istnieje także taka możliwość, że owa roślina w ogóle nie istnieje i nie istniała, a była jedynie wytworem na poły mitycznym. Jednakże na podstawie informacji pozostawionych przez Ładowskiego niemożna tego rozstrzygnąć.

Ostatnią grup fenomenów stanowią «dary ziemi» w rozumieniu geologicznym określane w terminologii historii naturalnej mianem «rzeczy kopalnych». Na obszarach ziem będących w orbicie naszych zainteresowań wymienić warto: kryształ, kule kamiennie, sól warzoną, czy w końcu złoto. Zaczniemy więc od kryształu, który występował na Ukrainie pod Berdyczowem a miał kształt sześciokątny i przynajmniej dwie odmiany kolorystyczne. Jeżeli przyjmował kolor zielony to nazywano go fałszywym szmaragdem, natomiast jeżeli zielony, to fałszywym szafirem. Jednakże wg Ładowskiego nawet jeżeli to nie były prawdziwe szafiry i szmaragd, to jednak również postrzegany był jako kamień wartościowy i drogi [15, s. 84–85]. Nie mogło w pracy eklektycznego fizjografa, jakim był nasz pijar, zabraknąć ciekawostek na poły fantastycznych również w domenie «rzeczy kopalnych». Niewątpliwie do takich należały: «Kamiennie kule, są kamienie rozmaitej wielkości od natury uformowane, tak regularnie, jakby umyślnie były robione» [15, s. 87]. Tego typu wytwory natury znajdują się miały w dużych ilościach w okolicach Międzyborza (którego tego autor nie sprecyzował), a także cała góra takich kul miał być nad Dniestrem na Podolu. Również pod Lwowem znajdowała się takowe skupisko kul, które bez żadnej obróbki nadawały się do armat i rusznic. Z różnych względów duże znacznie gospodarze miała jeszcze w XVIII wieku sól, której nasz fizjograf poświęcił aż cztery hasła. Najciekawsze z perspektywy niniejszych rozważań jest hasło «Sól warzona», którą handlowano w całej Rzeczypospolitej, jako towarem ważnym kulinarnie, ale także i aptekarsko. Mimo to, że jak pisał nasz Autor znajduje się ona w wielu miejscach kraju, «[...] a osobliwie na Rusi znajdują się źródła i studnie słone, z których wodę czerpią i onę warzą w kotłach miedzianych lub żelaznych bardzo wielkich, z których po tym sól przywrzają i zbielają pakują w beczki, która po całej Rusi i Litwie rozchodzi się. Najslawniejsze fabryki solne są w *Samborzu*, *Drohobyczu*, *Kołomyi* [...]» [15, s. 162]. Temat soli warzonej został wzbogacony o wzmiankę z Kromera o pewnym niezwykłym akwenu nad Dnieprem, w którym podczas upałów woda «zsiada» (sic!) się w twardą sól. Umożliwia to ludziom przemieszczanie się z końmi i wozami, którymi zabierają wówczas wyrabianą siekierami sól. Znajdować się miało to jezioro na dawnej, sięgającej jeszcze księcia Witolda, granicy Księstwa Litewskiego. Jakimż więc łatwo dostępnym dobrem dysponowały owe ziemie, do którego zdobycia nie trzeba było podejmować zbytńnego wysiłku. Najbardziejziej pożądanym i poszukiwanym wśród metali szlachetnych jest i było niewątpliwie złoto. Ten synonim bogactwa oraz potęgi, czy władzy zawsze zajmował wysoką rangę w hierarchii wartości materialnych. Nie mogło też zabraknąć jego charakterystyki w pracy Ładowskiego. Obok ogólnych informacji na temat koloru, twardości, topliwo-

ści tego metalu, jego kowalności, przydatności i różnych formach wykorzystania, dostarczył nam nasz fizjograf również informacje o jego występowaniu. Powołując się np. na Miechwoitę (Maciej z Miechowa 1457-1523) pisał: «[...] że w *Buczacu* znajdują się żyły złote, które jak opiłki błyszczą się w wodzie ze skały spadającej. Wieśniacy jej zbierali i uznano jej za prawdziwe złoto, ale teraz przez gnuśność są zaniebane» [15, s. 200]. Natomiast sięgając do Rzeczyńskiego, który o tymże metalu także wspominał, powiada jakoby w jego czasach odnaleziono grudkę złota czystego właśnie na Ukrainie [15, s. 200], a więc można chyba było wyciągnąć stąd wniosek o niezwykłej płodności tej Ziemi.

* * *

Jaka więc wizja Ukrainy wylania się z dziełka Remigiusza Ładowskiego *Historia naturalna Królestwa Polskiego*? Nie wątpliwie praca ta ma charakter bardzo eklektyczny, ale także bezkrytyczny i wpisuje się dość dobrze w wygasający już nurt *scientia curiosa* [szerzej na temat problemu: 3, s. 5–34]. Znajdziemy więc na jej kartach zjawiska i fenomeny uważane już wówczas za mity, czy bajania. Kolejną ważną cechą *Historii*... była jej względna aktualność już we współczesnych Ładowskiemu czasach. Jak wynika to z przytoczonych kilku egzemplifikacji wiele informacji czerpał ze źródeł rodem z początków XVIII jak i wcześniejszego stulecia. Przy czym traktował je nie jako zawierające dane historyczne, ale prezentujące jak najbardziej aktualną wiedzę. Z czego to mogło wynikać? Może z braku w drugiej połowie XVIII stulecia tak obszernych prac poświęconych fizjografii, czy gospodarce tego obszaru. Może też dla tego, że pomagały mu właśnie te informacje zbudować taki, a nie inny obraz Ukrainy. Z całą pewnością starał się wypełnić lukę w wiedzy o Rzeczypospolitej na temat jej naturalnych skarbów, piękna i uroków przyrodniczych, których — jak sam to napisał — brak w literaturze ją opisującej. Zamiar ów zresztą *expressis verbis* wyartykułował już w *Przedmowie* do swego dziełka [15, s. 5–6 (nlb)]. Natomiast *implicite* miał chyba także na celu pobudzenie w czytelniku tęsknoty z dawną Rzeczypospolitą, której bardzo ważną częścią była Ukraina. Sięgając więc do źródeł może już nie tak aktualnych, lecz pełnych superlatyw pod adresem bogactw naturalnych i potencjału gospodarczego tych ziem, pragnął wzbudzić również uczucia patriotyczne? Wielokrotnie zaprezentowany obraz Ukrainy ma charakter mocno przerysowany, wyidealizowany, sięgający do «złotego okresu» Rzeczypospolitej Obojga Narodów (a może żałował, że nie Trojga Narodów).

Bibliografia:

1. Arabas I. Losy kolekcji księżnej Anny Jabłonowskiej na podstawie dokumentów z archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk w St. Petersburgu / I. Arabas // *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. – R. 54. – 2009. – Nr 2.
2. Arabas I. Przyrodnicy, kolekcjonerzy i teoretycy muzealnictwa / I. Arabas // *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. – R. 54. – 2009. – Nr 1.
3. Bienkowski T. Polscy przedstawiciele «*scientia curiosa*» / T. Bienkowski // *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. – T. XXX. – Wrocław, 1987.
4. Botanica. Ilustrowana, w alfabetycznym układzie, opisuje ponad 10000 roślin ogrodowych / red. T. Rodd, tłum. A. Ziółkowska, M. Wachowicz, W. M. Chyliński. – Könemann, 2005.
5. Brzęk G. Historia zoologii w Polsce do drugiej wojny światowej / G. Brzęk. – Kraków, 2007.

6. Brzęk G. Tradycja badań przyrodniczych Podlasia z punktu widzenia poznania i ochrony środowiska naturalnego / G.Brzęk // Studia z dziejów ochrony przyrody w Polsce / pod red. J. Babicz, W. Grębockiej, Z. Wójcika. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1985.
7. Encyklopedia PWN.PL. Seria multimedialna [CD-ROM]. – Warszawa, 2001.
8. Encyklopedia staropolska. – T. I, A-M / oprac. A. Brückner. – Warszawa, 1990.
9. Encyklopedia staropolska. – T. II, N-Ż / oprac. A. Brückner. – Warszawa, 1990.
10. Fedorowicz Z. Fauna Polski w dziełach o. Gabriela Rzączyńskiego T.J. (1664–1737) / Z. Fedorowicz. – Warszawa-Wrocław-Kraków, 1966.
11. Historia nauki polskiej. – T. VI / pod red. B. Suchodolskiego. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974.
12. Kluk K. Zwierząt domowych i dzikich / K. Kluk. – T. I. – Warszawa, 1779.
13. Kluk K. Zwierząt domowych i dzikich / K. Kluk. – T. III. – Warszawa, 1780.
14. Kowalska K. Zoologia / K. Kowalska // Zarys dziejów nauk przyrodniczych w Polsce / pod red. K. Maślankiewicza. – Warszawa, 1983.
15. Ładowski R. Historia naturalna królestwa Polskiego czyli zbiór krótki przez alfabet ułożony, zwierząt, roślin i minerałów znajdujących się w Polsce, Litwie i prowincjach odpadłych. Zebrana z pisarzy godnych wiary, rękopismów i świadków oczywistych / R. Ładowski. – Kraków, 1783.
16. Lipiński E. Historia polskiej myśli społeczno-ekonomicznej do końca XVIII wieku / E. Lipiński. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975.
17. Łowicтво. Larousse. Encyklopedia / red. P. Havet, tłum. M. i I. Szmurło. – Warszawa, 1994.
18. Podbielkowski Z. Słownik roślin użytkowych, wyd. 5 / Z. Podbielkowski. – Warszawa, 1985.
19. Rzączyński G. Auctuarium historiae naturalis Regni Poloniae / G. Rzączyński. – Gdańsk, 1742.
20. Rzączyński G. Historia naturalis curiosa Regni Poloniae / G. Rzączyński. – Sandomierz, 1721.
21. Świat zwierząt / red. L. Korbel, przeł. M. Cymerman. – Warszawa, 1983.

Бадина Петро. Образ України в «Історії природи Королівства Польського» (1782 р.) Ремігіуша Ладовського.

Метою тексту є подання образу українських земель, а особливо їх природних феноменів, побачених очима народженого на Волині польського фізіографа Р. Ладовського. Завданням його праці була презентація всіх земель, що входили до складу тогочасної Речі Посполитої, особливо її східних українських теренів. Зображуючи часто ідеалізований образ тих земель, він також мав на меті пробудити в читача ностальгію за давніми часами, коли українські землі були важливою складовою польської держави.

Ключові слова: Україна, фізіографія, Волинь, східні терени Речі Посполитої.

Бадина Петр. Образ Украины в «Истории природы Королевства Польского» (1782 г.) Ремигиуша Ладовского.

Целью текста является отображение образа украинских земель, а особенно их природных феноменов, увиденных глазами рожденного на Волини польского физиографа Р. Ладовского. Задаaniem его труда была презентация всех земель, входивших в состав тогдашней Речи Посполитой, особенно ее восточных украинских территорий. Подавая часто идеализи-

рованный образ этих земель, он также имел целью пробудить в читателе ностальгию за прошлыми временами, когда украинские земли были важной составляющей польского государства.

Ключевые слова: Украина, физиография, Волынь, Восточные территории Речи Посполитой.

Badyna Piotr. The image of Ukraine in the “History of the nature of the Polish Kingdom” (1782) Remigiusza Ładowskiego.

The aim of the text is an image showing the lands of Ukraine, especially the phenomena of natural sciences, as seen through the eyes of Polish physiographer and Piarist R. Ladovsky born in Volhynia. The aim of the study was to present all of the lands included in the Polish-Lithuanian Commonwealth at the end of the 18th century. The analysis of the text indicates that the author had for a great liking things eastern areas of the Commonwealth, particularly Ukraine. Showing, often idealized image of these lands, was probably also intended to stimulate the reader yearning of the Polish-Lithuanian Commonwealth, which was a very important part of Ukraine.

Keywords: Ukraine, natural resources, the eighteenth century, physiography, the Polish-Lithuanian Commonwealth.

НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ: ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ, ЗМІСТУ І МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті подано авторські пропозиції щодо змісту політики національної пам'яті в Україні як складової гуманітарної політики держави. Висловлюються погляди на необхідність запровадження, принципи, нормативно-правову основу, механізми наукового забезпечення формування політики національної пам'яті.

Ключові слова: гуманітарна політика, політика національної пам'яті, держава і право, наукова діяльність.

Чинне законодавство України визначає завдання гуманітарної політики серед пріоритетів розвитку держави. Стаття 10 «Засади внутрішньої політики в гуманітарній сфері» Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» серед пріоритетів державної політики передбачає «відродження духовних цінностей Українського народу, захист та примноження його культурного надбання, збереження національної культурної спадщини..., відродження та збереження культурної самобутності регіонів..., створення умов для консолідації суспільства на основі національної системи духовних цінностей».

Стан національної пам'яті (важливого елемента етнокультурної та політичної ідентичності громадян України) цілком підпадає під вплив визначених ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» загроз національним інтересам і національній безпеці України, а саме – «намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема шляхом недостовірної, неповної або упередженої інформації». В той же час, згаданий Закон відносить «зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві» до числа пріоритетів національних інтересів.

Затверджена Указом Президента України від 8 червня 2012 р. № 389 Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» серед ключових завдань політики національної безпеки у внутрішній сфері визначає створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей; збереження і розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності; реалізацію комплексу заходів державної політики, спрямованих на консолідацію українського суспільства та пошук загальнодержавного консенсусу щодо ключових питань розвитку держави; запобігання поширенню пропаганди екстремізму, насильства, ксенофобії, релігійної нетерпимості, моральної розбещеності.

Нині як один із перспективних та значущих в державотворчому та соціальному значеннях напрямків досліджень проблем національної пам'яті формується вивчення політики пам'яті як різновиду гуманітарної діяльності держави [1-7] та життєво важливої функції українського суспільства [8].

Метою нашої статті є винесення на обговорення авторських міркувань з приводу творення механізму наукового забезпечення політики національної пам'яті в Україні.

Передовсім доцільно висловити міркування стосовно змісту самого поняття «*політика національної пам'яті в Україні*». На нашу думку, вона виступає важливою складовою гуманітарної політики держави, і являє собою сукупність унормованих в концептуальному й правовому відношеннях принципів, методів та конкретних державних й суспільно-політичних заходів з використання (ураховання) інформації про історичне минуле в процесах національно-державного будівництва й соціокультурного відтворення політичної нації.

Політика національної пам'яті (ПНП) являє собою діалектичний процес взаємодії держави й соціуму (громадянства, суспільних інститутів, окремих соціальних груп тощо) з приводу оцінки соціальної значущості певних історичних подій та процесів, визначення доцільності, місця та ступеню впливу пам'яті про них на хід державно-політичного та соціального розвитку. При цьому ступінь адекватності змісту державних заходів з приводу історичної пам'яті об'єктивним потребам поточного суспільного розвитку обумовлює рівень гармонійності у взаємодії держави та основної частини суспільства, готовність останнього сприймати концептуальні постулати і повсякденну практику політики національної пам'яті.

Змістовна основа, функції, спрямованість та інші сутнісні характеристики цього виду політичної діяльності визначаються, передовсім:

особливостями державно-політичного, суспільно-економічного ладу та апарату державного управління, міжнародного становища держави;

ступенем реального суверенітету країни (народу) у минулому та сьогоденні;

базовими (актуальними) потребами суспільного розвитку, конкретно-історичними викликами, що стоять перед певною державою (політичною нацією, народом тощо);

перебігом історичного минулого, цивілізаційними традиціями певної держави (нації);

особливостями конкретної культурно-освітньої системи, традиційної культури, етноконфесійним складом населення тощо.

Провадження ПНП здійснюється на таких *принципах*:

законності та поваги до невід'ємних прав особи та громадянина; пріоритетності законодавчо визначених національних інтересів, узгодженості її настанов та змісту із політичним курсом України;

науковості та об'єктивності;

незалежності від кон'юнктурних політичних, корпоративних або нав'язаних ззовні впливів;

громадянської прозорості та ідейно-методологічного плюралізму.

Провідними функціями політики національної пам'яті можна вважати: сприяння утвердженню зовнішньо- та внутріполітичної легітимності державного ладу («історичних прав» держави та політичної нації на існування, суверенітет, існуючу форму державного ладу, територію тощо);

активна участь у творенні офіційної ідеології національно-державного будівництва («національної ідеї»);

забезпечення загальногромадянської ідентичності та лояльності нації до держави, консолідації суспільства навколо базових пріоритетів розвитку, виховання громадянської свідомості та її мобілізація на виконання пріоритетних завдань;

забезпечення конструктивної спадковості різних вікових генерацій як передумови редуплікації суспільного життя та національних традицій;

організацію поширення (пропаганду) суспільно значущих знань щодо подій та процесів національної історії всередині держави та за кордоном, сприяння розвитку загального освітнього й культурного рівня населення; участь у забезпеченні безпеки (через заходи з гуманітарної, інформаційної безпеки, військово-патріотичне виховання громадян) та сприяння зовнішніх умов існування держави.

Реалізація ПНП, як уявляється, передбачає вирішення таких *основних завдань*:

визначення, згідно зі стратегічними потребами розвитку України та її суспільства, змістовних пріоритетів і організаційно-правових засад провадження політики національної пам'яті;

організацію уповноваженими державними установами та об'єднаннями громадян наукових, інформаційно-аналітичних, меморіальних, громадсько-політичних, культурно-просвітницьких та інших заходів, спрямованих на формування та утвердження національної пам'яті;

сприяння державотворчим процесам, формуванню суспільної злагоди, громадянської єдності, патріотичної свідомості, нерозривного гуманітарного простору та міжрегіональної інтеграції в Україні;

збереження, відповідно до чинного законодавства України, духовних та матеріальних носіїв пам'яті про минуле, залучення їх до формування національної пам'яті нинішнього та майбутніх поколінь українського народу;

створення наукових та інформаційно-духовних передумов до відновлення історичної справедливості щодо жертв незаконних та антилюдських діянь та подій, які мали місце в минулому українського народу;

забезпечення належного місця прищепленню науково обґрунтованих знань про минуле на різних рівнях здобуття освіти, у гуманітарній роботі з громадянами України;

поширення об'єктивної інформації про минуле українського народу, його місце у цивілізаційному поступі людства;

допомогу зарубіжному українству, на основі норм міжнародного права та добросусідства, у збереженні національної пам'яті як складової національно-культурної ідентичності;

сприяння забезпеченню інформаційної безпеки, суверенних прав, територіальної цілісності України, її інтеграції в європейський гуманітарний простір.

Основними *формами провадження* ПНП слугують:

визначення уповноваженими державними органами юридичних, концептуальних та організаційних підвалин провадження ПНП (та в цілому нормотворча діяльність у цій сфері);

наукове та аналітичне забезпечення ПНП;

розвиток фундаментальної історичної та інших галузей гуманітарної науки;

цілеспрямована діяльність багаторівневої системи освіти з поширення знань про історію певних народів та держав;

діяльність держави (у т. ч. – разом із об'єднаннями громадян, суспільними організаціями) із публічного відзначення визначних історичних подій, дат, вшанування видатних постатей національної історії тощо;

організація роботи зі створення, розвитку, збереження тощо державно визнаних меморіальних об'єктів (у т. зв. «місця пам'яті»);

державна діяльність з охорони пам'яток історії та культури;

художня творчість та діяльність засобів масової інформації навколо історичної тематики.

Хоча в Україні відсутній єдиний відповідний нормативний акт, провадження ПНП спирається на низку норм Конституції України (зокрема – її ст.ст. 10, 11, 15, 32, 33, 34, 54), законів України, імплементується у практику державного й суспільно-політичного життя через відповідні Укази Президента України, постанови Верховної Ради України, нормативно-розпорядчі акти Кабінету Міністрів України, профільних відомств та державних установ. Питання, пов'язані із одстоюванням інтересів України у сфері національної (історичної) пам'яті порушуються в певних актах міжнародної діяльності України.

Наукове та аналітичне забезпечення формування державної політики з питань національної пам'яті (координацію наукових досліджень та підготовку аналітичних матеріалів з питань національної пам'яті) покладено на Український інститут національної пам'яті (УІНП) відповідно до Положення про УІНП, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 31 січня 2011 р. № 74.

Національна пам'ять є невід'ємною духовно-культурною та суспільно-політичною складовою існування української політичної нації (громадянської спільноти), дієвим чинником ідейно-духовного буття України, важливою передумовою забезпечення консолідації української політичної багатонаціональної спільноти (далі – український народ) в інтересах прогресу нашої держави як демократичної, соціальної європейської країни.

Проте упродовж періоду розвитку України як суверенної держави ПНП творилася здебільшого ситуативно, зазнавала впливу політичної кон'юнктури, корпоративних інтересів. В її основу не було покладено прийнятних для суспільства, науково обґрунтованих, закріплених у нормативно-правовому відношенні принципів і настанов розробки та реалізації політики національної пам'яті як цілеспрямованого й безперервного комплексу заходів, що розробляються й здійснюються органами влади (за участю об'єднань громадян) із метою формування колективної пам'яті через систему засобів масової інформації, освіти, науки, культури, комеморативної діяльності тощо.

Формуванню громадянські лояльної моделі пам'яті серйозно перешкоджає й відсутність чітко артикульованої загальнодержавної доктрини (концептуального бачення) перспективного суспільного розвитку («національної ідеї»), як базового документу, що визначає й пріоритети політики національної пам'яті.

Крім того, внаслідок тривалого бездержавного існування України, наявності суттєвих регіональних, соціокультурних, етноконфесійних відмінностей, різкого соціального та партійно-політичного розшарування суспільства, негативних зовнішніх інформаційних впливів національна пам'ять українського народу набула порубіжного, строкатого, транзитного характеру. На її формування та функціонування багато у чому впливає конфліктний характер моделей пам'яті (передовсім – «української радянської» та «української національно-громадянської» моделей), відсутність у певній частині населення усвідомленої громадянської самоідентифікації, або перевага локальної ідентичності над загальнодержавною.

Концептуальна невизначеність та організаційно-правова неврегульованість політики національної пам'яті та її наукових засад є серйозною перешкодою для зміцнення легітимності національної державності, мобілізації духовних сил українського народу на розв'язання стратегічних проблем розвитку України.

Досвід періоду незалежності України свідчить, що кон'юктурне використання або тенденційне тлумачення історичного матеріалу перетворює його на зброя політичного протистояння, розпалення міжнаціональної ворожнечі, ксенофобії, національної або релігійної нетерпимості з боку окремих політичних формувань та громадських організацій, ускладнює діалог між суспільними, національними, регіональними спільнотами, ставить під загрозу збереження громадянської злагоди й територіальної цілісності України, а також відкриває шлях до маніпулювання історичною свідомістю зі сторони зовнішніх сил.

Водночас аналіз стану наукової розробки проблем національної пам'яті свідчить про недостатню ступінь розвитку в Україні досліджень теоретичних та прикладних проблем національної пам'яті; впливу державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті; міжнародних, етнонаціональних та релігійних чинників національної пам'яті; впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників; феномену трагедій народів України.

Відтак реалізація політики національної пам'яті є одним із пріоритетів гуманітарної політики держави, потребує цілеспрямованих і злагоджених зусиль держави й суспільства, має здійснюватися на довгостроковій, нормативно визначеній основі, та зумовлюється актуальними потребами стратегії розвитку України у XXI столітті.

Важливою передумовою забезпечення ефективності політики національної пам'яті, виведення її з під впливу конфронтаційних політизованих впливів, є її ґрунтовне наукове забезпечення. Воно має бути підпорядковане завданням побудови й гармонійного розвитку держави, досягненню громадянської злагоди, консолідації суспільства довкола спільного минулого, вихованню засобами історії патріотичної свідомості, причетності до її спільних історичних, політичних і культурних цінностей власної країни.

Здійснення цілеспрямованого наукового забезпечення ПНП визначається необхідністю:

- цілеспрямованого й безперервного наукового забезпечення зусиль держави зі збереження й примноження національної пам'яті українського народу в рамках забезпечення гуманітарної політики в Україні;

- активізації дослідження теоретико-методологічних та науково-практичних проблем функціонування механізмів національної пам'яті, їх впливу на суспільно-політичний та духовно-культурний розвиток українського народу;

- поглибленого вивчення подій і процесів вітчизняної історії, які справили вирішальний вплив на розвиток українського народу;

- посилення уваги суспільства до вузлових подій та процесів вітчизняної історії, забезпечення зміцнення ідейно-духовної єдності та політичної ідентичності української нації;

- сприяння поширенню серед міжнародної спільноти, з урахуванням національних інтересів України, наукової інформації щодо історичних підстав легітимності та територіальної цілісності України;

- розробки науково обґрунтованих рекомендацій вищим органам влади та управління з розробки та провадження оптимальної моделі політики національної пам'яті в Україні.

При цьому наукове забезпечення розвитку національної пам'яті про державотворчі, соціально-економічні, духовно-культурні традиції й досягнення, бойову й трудову звитягу, історичні трагедії українського народу

має спрямовуватися на *розв'язання завдань*, які мають вагоме суспільно-політичне значення:

концептуальне обґрунтування цілісної моделі української національної пам'яті;

налагодження, в межах компетенції УІНП, процесу безперервного наукового, аналітичного та інформаційного супроводу політики національної пам'яті;

сприяння державотворчим процесам, формуванню суспільної злагоди, громадянської єдності, патріотичної свідомості, нерозривного гуманітарного простору та міжрегіональної інтеграції в Україні;

узгодження існуючих моделей та різновидів пам'яті, поступове усунення розбіжностей у процесі формування національної ідентичності та формування загальноукраїнської моделі пам'яті;

збереження й творче використання історичного досвіду та цивілізаційної спадщини, наслідування й розвиток кращих рис традиційної ментальності українського народу;

формування у громадян України розуміння тягlosti вітчизняного минулого, почуттів національної та громадянської гідності, патріотизму, мобілізації духовних сил і творчого потенціалу українського народу;

забезпечення духовного зв'язку між поколіннями, виховання поваги до спільного минулого, гордості за досягнення предків і пошани до їх жертвості;

створення наукових та інформаційно-духовних передумов до відновлення історичної справедливості щодо жертв історичних трагедій українського народу;

допомога зарубіжному українству, на основі норм міжнародного права та добросусідства, у збереженні національної пам'яті як складової національно-культурної ідентичності;

подальший розвиток фундаментальних і прикладних напрямів ряду галузей гуманітарної науки в Україні;

унормування науково-організаційних засад діяльності Українського інституту національної пам'яті як науково-дослідної установи, що перебуває в управлінні Кабінету Міністрів України.

Нормативно-правову основу цього виду наукової діяльності становлять Конституція України, закони України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про інформацію», «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», «Про Національний архівний фонд та архівні установи», «Про державні цільові програми», «Про авторські та суміжні права», Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» та інші правові акти.

Наукове забезпечення політики пам'яті основане на таких провідних *принципах*:

відповідності конституційно-правовому полю, нормативно визначеним завданням гуманітарної політики України;

незалежності від кон'юнктурних політичних, корпоративних або нав'язаних ззовні впливів;

прагнення до наукової об'єктивності у дослідницькій діяльності;

творчого урахування сучасних вітчизняних та зарубіжних профільних теоретико-методологічних доробків;

громадянської прозорості та ідейно-методологічного плюралізму.

Основними шляхами і способами наукового забезпечення політики національної пам'яті можуть розглядатися:

у сфері аналітичного забезпечення:
розробка пропозицій щодо вдосконалення актів законодавства з питань національної пам'яті;
експертиза профільних нормативно-правових актів у сфері гуманітарної політики, пов'язаних із проблематикою національної пам'яті;
розробка рекомендацій та інших аналітичних документів для вищих органів державної влади та управління;
надання науково-експертної допомоги Кабінету Міністрів України та іншим органам державної влади і управління у міжнародному співробітництві з гуманітарних проблем, зокрема з українцями за кордоном;
виконання профільних запитів вищих органів влади та управління, громадсько-політичних об'єднань, громадян України та іноземних держав;
здійснення моніторингу громадської думки щодо питань національної пам'яті.

у сфері наукових розробок:
творення сучасної наукової моделі політики національної пам'яті в Україні;
дослідження механізмів формування національної пам'яті та їх вплив на етнокультурний та суспільно-політичний розвиток України;
вивчення суспільно важливих історичних процесів та подій, які справили вирішальний вплив на цивілізаційний поступ та формування національної пам'яті в Україні;

проведення фундаментальних та науково-практичних досліджень, підготовка монографічних видань, наукових статей, дисертаційних праць, доповідей, оглядів, наукових статей та науково-довідкових видань;

пошук, дослідження та публікація архівних документів щодо значущих подій національної історії, які справили помітний вплив на національну пам'ять українського народу;

підготовка науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації – спеціалістів з актуальних проблем національної та історичної пам'яті;

проведення наукових конференцій, нарад, «круглих столів», семінарів та інших зібрань з актуальних проблем національної пам'яті.

у сфері інформаційного забезпечення:
ініціювання, а також інформаційний супровід заходів держави з ушанування пам'ятних дат, подій, історичних постатей, відповідних проблем міжнародного співробітництва в гуманітарній сфері, акцій освітнього та патріотичного характеру;

популяризація наукових та аналітичних розробок шляхом випуску друкованої продукції, оприлюднення та обговорення на офіційному Веб-ресурсі УІНП;

просвітницька робота, взаємодія із громадськими організаціями та заходами масової інформації.

Налагодження наукового забезпечення формування політики національної пам'яті дозволить, на нашу думку, досягти таких суспільно значущих *результатів*:

досягнення цілеспрямованого й безперервного наукового та аналітичного забезпечення політики формування національної пам'яті українського народу як складової гуманітарної політики в Україні;

активізація довгострокових фундаментальних досліджень теоретико-методологічних та науково-практичних аспектів національної пам'яті, їх впливу на суспільно-політичний та духовно-культурний розвиток українського народу;

сприяння збереженню, консолідації українського суспільства, формуванню патріотичних почуттів та громадянської лояльності його членів;

формування несуперечливої, інтегративної та мобілізуючої концепції національної пам'яті, яка б становила науково обґрунтовану основу державної політики національної пам'яті;

мінімізації проявів суспільно-політичної конфронтації із застосуванням свідомо загострених контраверсійних інтерпретацій ключових подій і постатей вітчизняної історії;

сприяння відсічі спробам ззовні маніпулювати історичною інформацією з метою своєкорисливих впливів на свідомість громадян України;

поширення серед міжнародної спільноти науково обґрунтованої інформації щодо цивілізаційних здобутків українського народу, історичних підстав легітимності та територіальної цілісності України.

Національна пам'ять слугує одним із головних чинників життєздатності народу. Історія переконливо довела, що дух народу, мобілізація колективної історичної творчості людей є одним із важливіших чинників, які визначають долю націй та держав, виступають самі по собі надзвичайно потужним «стратегічним ресурсом», зумовлюючи історичні перемоги при вочевидь несприятливих обставинах матеріального порядку, асиметрії у співвідношенні сил з конкурентним середовищем тощо. На цьому особливо важливо наголосити за умов, коли в Україні все ще не зупинено взаємопов'язані процеси деградації продуктивних сил, науково-освітньої та культурно-духовної сфер, занепаду традиційної суспільної моралі.

Розробка концептуальних та організаційно-правових засад наукового забезпечення формування політики національної пам'яті відповідає і модерним світовим напрямкам розвитку гуманітарної науки. Вивчення феномену історичної (колективної, соціальної, національної) пам'яті кілька десятиліть тому вже набуло характеру інноваційної, міждисциплінарної сфери наукових пошуків. Проте можна констатувати, що українському суспільствознавству доводиться долати відставання у цій галузі, яке утворилося в силу відомих панівних ідеологічних настанов радянських часів. При цьому опанування зарубіжним досвідом одночасно передбачає і незалежне розгортання самодостатньої вітчизняної наукової школи з теорії пам'яті, покликаної давати відповіді на виклики простого розвитку гуманітарної сфери в сучасній Україні.

Список використаних джерел:

1. Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення / В. Ф. Солдатенко // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 7–25.

2. Солдатенко В. Пам'ять. Історична пам'ять. Національна пам'ять / В. Ф. Солдатенко // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – К., 2011. – С. 139–140.

3. Солдатенко В. Ф. Українському інституту національної пам'яті – наукове спрямування / В. Ф. Солдатенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1585.htm>.

4. Солдатенко В. Як не розчинитися у глобалізованому світі: проблеми наукового забезпечення формування політики національної пам'яті в Україні / В. Ф. Солдатенко, Д. В. Веденєв // Україна дипломатична. – 2012. – Вип. XIII. – С. 687–715.

5. Зерній Ю. О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1. – С. 71–76.

6. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 – С. 41–51.

7. Симоненко І. М. Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного нарративу / І. М. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1 – С. 51–61.

8. Див.: Волянюк О. Я. Суспільна пам'ять в контексті розвитку політичної свідомості в сучасній Україні / О. Я. Волянюк. – Автореф. дис. канд. політ. наук. 23.00.01. – К., 2012. – 20 с.

Веденеев Д. В. Научное обеспечение формирования политики национальной памяти в Украине: к вопросу об определении принципов, содержания и механизмов реализации.

В статье представлены авторские предложения относительно содержания политики национальной памяти в Украине как составной части гуманитарной политики государства. Высказываются взгляды на необходимость внедрения, принципы, нормативно-правовую основу, механизмы научного обеспечения формирования политики национальной памяти.

Ключевые слова: гуманитарная политика, политика национальной памяти, государство и право, научная деятельность.

Vyedyenyeyev D.V. Scientific support of the formation policy of national memory in Ukraine: the question of determining the principles, content and implementation mechanisms.

The article presents author's views on the content of the policy of national memory Ukraine as part of state humanitarian policy. It expressed views on the need to implement the principles, legal framework, and mechanisms for providing the scientific policy of the national memory.

Key words: social policy, the policy of national memory, the state and law, scientific activity.

КОРЮКІВСЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 РОКУ: НАЦІОНАЛЬНО-НАДНАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

На основі порівняння наслідків відомих каральних акцій нацистів щодо цивільного населення окупованих територій СРСР та європейських держав зроблено висновок, що здійснена в березні 1943 р. каральна операція в українському містечку Корюківка була найбільшою за кількістю жертв в роки Другої світової війни. Наголошено на тому, що Корюківська трагедія повинна стати національним і наднаціональним символом трагедії всіх знищених разом з населенням сіл і містечок.

Ключові слова: Корюківська трагедія 1943 р., Друга світова війна, окупація, партизанський рух, каральна акція, цивільне населення, злочини проти людяності, жертви війни.

Міжнародна спільнота справедливо визнає Другу світову війну найбільшою трагедією в історії людства. Цей тотальний воєнний конфлікт планетарного масштабу виявився вкрай важким, суворим і жорстоким випробуванням для кожного, хто потрапив у його лещата, для родин, громад, націй і народів. Він був апогеєм найжахливіших і найганебніших злочинів проти миру й людяності і, водночас, – найбільш яскравим прикладом спільної боротьби народів проти поневолювачів, величч людського духу та масового героїзму.

Сім десятиліть відділяє нас від подій, пов'язаних із запеклими воєнними діями на фронтах і збройною боротьбою у ворожому тилу, періодом окупації нашої країни, як і багатьох інших країн Європи, військами нацистської Німеччини та її сателітів. Проте людська пам'ять про ті буреломні роки не згасає. Пам'ять про минулу війну стала певним культурним феноменом, займаючи важливе місце в усіх складових свідомості і на всіх рівнях: індивідуальному, груповому, національному, загальнолюдському, та різними шляхами передається від покоління до покоління. В українському суспільстві вона, з одного боку, продовжує бути суттєвим чинником формування свідомості та громадянської позиції молоді, з іншого – є чинником не лише наукових дискусій, а й політичної боротьби, предметом перманентних суспільно-політичних суперечок, а підчас і конфліктів, усередині країни. Іноді такі дискусії переходять у площину міждержавних відносин.

Цього року Україна вперше на державному рівні відзначає роковини Корюківської трагедії, коли 1-2 і 9 березня 1943 р. нацистськими карателями у поліському містечку було знищено близько 7 тисяч його жителів. Те, що ця подія врешті-решт стала відомою для широкого загалу, що з'явилися Указ Президента України № 925/2011 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 р. [32] та Постанова Верховної Ради України «Про вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни» від 21 жовтня 2011 р. [31], і те, що у місті Корюківка розпочато роботу зі спорудження Музейно-меморіального комплексу пам'яті жителям населених пунктів України, знищених окупантами, – є спільною заслугою небайдужої громадськості, органів місцевого самоврядування та влади, передусім Чернігівської обласної та Корюківської районної державних

адміністрацій, а також наукових установ, серед яких чільне місце належить Українському інституту національної пам'яті.

Робота з увічнення і вшанування на державному рівні пам'яті жертв, приурочена 70-м роковинам цієї трагедії, сягає своєї кульмінації, і, маємо надію, вона буде активно продовжуватися і після проведення запланованих урочисто-поминальних заходів, та й в майбутньому – після спорудження Меморіалу.

На цей час про Корюківську трагедію й історичну пам'ять про неї в Україні вже написано чимало, найбільше – останніми роками. Серед різних за своїм жанром і обсягом публікацій останніх десяти років, загальна кількість яких сягає близько сотні, слід відзначити праці і статті С. Бутка [5; 6], Д. Веденєєва [7; 8], Я. Каранди [12], С. Павленка [14; 25], Н. Литвиненко [20], В. Назаренка [22], О. Назаренка [23], В. Огієнка [24], Ю. Поташного [29], О. Толкачової [34], В. Устименка [16; 17] та ін. авторів. Особливу увагу привертають виданий у 2010 р. збірник документів і матеріалів (у т. ч. і спогадів свідків) [15], мартиролог встановлених жертв трагедії [21] (С. Бутком і О. Толкачовою до друку підготовлено друге, доповнене та уточнене його видання, яке побачить світ найближчим часом і в якому зазначається, що історикам і краєзнавцям на цей час вдалося встановити поіменно 1893 жертви), матеріали конференції і круглого столу [2; 14], наукові статті, публікації в центральних, регіональних і місцевих ЗМІ тощо. Проте, на наш погляд, публікацій, особливо наукових і синтетичних праць, явно недостатньо. Трагічні події 1943 р. в Корюківці та їх відбиток у колективній, історичній, офіційній, національній пам'яті ще не стали предметом спеціального наукового дослідження, як, до речі, і проблема спалених окупантами населених пунктів у цілому. Багато питань, пов'язаних із подіями 1, 2 і 9 березня 1943 р. в Корюківці, їх причинами та наслідками, потребують з'ясування або уточнення. Насамперед, чекають на відповідь важливі питання, серед яких і таке: *чому аж до недавнього часу – і в СРСР, і в незалежній Україні – ця трагедія не займала належного місця в офіційній пам'яті, не стала символом і скорботною датою союзного, а пізніше – національного масштабу?* Про приголомшливу криваву розправу в Корюківці не знайти хоча б абзацу чи згадки в підручниках з історії, про неї писали, але, як правило, лише на місцевому та обласному рівнях, і дуже рідко, стисло, наче мимохідь, згадувалося в нечисленних наукових працях, переважно казенно-сухою інформацією такого змісту: «У містечку Корюківка на Чернігівщині карателями було вбито і спалено понад 6700 осіб». Події березня 1943 р. у Корюківці не займали належного місця ані в історіографії, ані в суспільній пам'яті, «ареал знання» про трагедію був вкрай обмеженим. Громадськості та державі належить відновити історичну справедливість щодо цієї незабутої корюківчанами та частиною жителів чернігівського краю, але невідомої широкому загалові трагічної події – одного з багатьох, типового, характерного для політики окупаційної влади, і разом з тим неординарного, найбільш жахливого злочину окупантів проти цивільного населення часів Другої світової війни.

Факти, що складають жахливу картину тих березневих подій, їх передумови і наслідки, переважно вже відомі дослідникам, вони висвітлені у багатьох публікаціях. Хоча й ще далеко не повною мірою. Але є й інші питання, на які до цього часу не надано чітких відповідей. У цій статті ставиться за мету розкрити *характер і місце Корюківської трагедії серед інших подібних їй трагедій періоду війни.*

Насамперед, слід звернути увагу на те, що знищення населених пунктів разом з їх жителями належить до низки найжахливіших трагедій війни –

поряд з катастрофічними поразками і колосальню, небаченою до того кількістю загиблих на фронтах, військовим полоном, Голокостом, примусовою працею на ворога. Такі лиха поглинули мільйони життів наших співвітчизників і скалічили долі десятків мільйонів.

Перша і найголовніша ознака будь-якої історичної трагедії – величезні жертви. Втрати України, територія якої опинилася в епіцентрі воєнних дій, виявилися чи не найбільшими у Другій світовій війні. Так, у загальному звіті Української республіканської комісії сприяння в роботі Надзвичайної державної комісії про встановлення та розслідування злочинів фашистських загарбників і їх спільників та спричинених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам на території УРСР (1945 р.) зазначалося, що окупанти «знищили і замучили 4 496 547 радянських громадян, у тому числі 3 178 084 мирних мешканця – чоловіків, жінок, дітей і 1 318 463 радянських військовополонених, 2 023 112 радянських громадян угнали в рабство... зруйнували і спалили 714 міст і робітничих селищ, понад 28 тис. сіл і селищ, спалили і зруйнували понад 2 млн будівель, понад 540 тис. надвірних споруд, позбавили життя близько 10 млн осіб» [33, т. 3, с. 257]. І, зазначимо, у звіті подано далеко не повну інформацію. За підрахунками сучасних вітчизняних істориків, лише загиблими людські втрати України склали понад 8 млн осіб, і не менше половини з них – це жертви серед цивільного населення [14].

Підкреслимо, що за міжнародним правом, дії карателів у Корюківці 1-2 і 9 березня 1943 р., як сотні й тисячі їм подібних акцій, кваліфікуються не лише як грубе порушення правил і звичаїв ведення війни, а як злочин окупаційної влади саме по відношенню до цивільного населення, причому як один з найтяжчих злочинів – *злочин проти людяності*.

Безумовно, трагедію спалених сіл не можна розглядати поза контекстом цілеспрямованої терористичної політики та геноцидних явищ, які були заздалегідь закладені у людиноненавистницьку расову доктрину нацистів. Ця доктрина стала фундаментом, на якому було вибудовано всю нацистську ідеологію. Загальновідомо, що керівництво Третього рейху планувало провести етнічні чистки щодо «расово-неповноцінних народів», якими вважали циган, євреїв, а також слов'ян, особливо поляків, українців, білорусів, росіян, сербів. Та, як зазначає відомий вітчизняний історик О. Лисенко, якщо щодо слов'янських народів передбачалося комбінування різних засобів – від примусового виселення до масових екстермінацій, – то «остаточне вирішення єврейського питання» означало суцільне винищення цієї спільноти на всій окупованій території. Така ж доля очікувала ромів. Запровадивши термін «жидо-більшовизм», теоретики й ідеологи нацизму у такий спосіб позначали два об'єкти терору: один – расовий, другий – політичний. Політичні представники радянської влади – радянські, профспілкові, комсомольські функціонери, армійські комісари, всі прибічники більшовиків – оголошувалися непримиренними ворогами рейху й підлягали фізичній ліквідації [19, с. 22]. Повсюдне безжалісне винищення безвинних єврейських жінок, дітей, старих, здійснене в 630 населених пунктах України, завдало багатьом людям великої душевної травми [13, с. 167].

На відміну від такого ж бузувірського злочину геноциду по відношенню до певних етнічних та інших груп населення, які підлягали повному винищенню, що отримав назву Голокосту, а також знищення нацистами своїх політичних і ідеологічних противників (партійних функціонерів,

співробітників радянських органів безпеки, армійських політпрацівників тощо), злочини окупаційної влади щодо переважної більшості цивільного населення мали свої *особливості*.

Задля реалізації доктрини «життєвого простору» для германців за планом «Ост» по завершенні війни передбачалося, зокрема, заселення етнічних німців на очищені від автохтонного населення родючі українські землі, зокрема Поділля і Придніпров'я, а також Криму, який планували перетворити на загальнонімецьку здравницю. Умовою для здійснення цих планів було значне зменшення людності України за рахунок часткового знищення населення, виселення і переміщення більшості людей на схід, аж за Урал, та перетворення решти на рабів і прислугу. Один з виконавців «східної політики» Берліна генерал Хойзінгер не приховував: «Моїм особистим переконанням завжди було те, що ставлення до місцевого населення в оперативній зоні і методи боротьби з бандитами [...] дають верховному політичному та військовому командуванню сприятливу можливість для здійснення власної мети, а саме: систематичного скорочення слов'янського і єврейського населення» [18, с. 270].

Проте, незалежно від цих намірів, *знищення містечка Корюківка, як і більшості сільських населених пунктів України, прямо пов'язано з антипартизанською боротьбою загарбників.*

Взагалі, партизанський рух у роки Другої світової війни охопив більшість окупованих Третім рейхом і його союзниками країн, і не лише європейських. Партизанський рух у Китаї, переважно в Маньчжурії, проти японських загарбників розгорнувся ще у 1931 р., а набув розмаху в середині 30-х рр., тобто ще до початку війни в Європі. Вже у період Другої світової війни 1939–1945 рр. в окупованих нацистською Німеччиною та її союзниками країнах виник рух Опору, найважливішою складовою якого була діяльність партизанських сил. У ряді країн (Югославія, Польща, Франція, Греція, Італія, Китай, Індокитай, Бірма, Філіппіни) партизанський рух переріс у національно-визвольну війну. Діючи в тилу ворога, партизани завдавали відчутних втрат і матеріальних збитків окупантам. Ефективні розвідувальні, диверсійні, рейдові та бойові дії партизанів, що отримали назву «партизанської війни», розгорнулися на більшості окупованих територій і театрів воєнних дій.

З потужним зростанням народного спротиву окупантам ворог усвідомив усю небезпечку, яку являла для нього діяльність партизанських сил, а тому боротьбу з партизанами він почав розглядати як одне з найважливіших своїх завдань [27, с. 39]. Особливу роль партизанського руху у минулій війні відмічали багато знакових постатей, полководців, воєнних діячів обох воюючих сторін. Так, один із колишніх німецьких воєначальників, який безпосередню організовував протипартизанські дії, генерал-полковник Вермахту Л. Рендулич наголошував: «Історія війн не знає жодного прикладу, коли партизанський рух відіграв би таку ж велику роль, яку він відіграв в останній світовій війні. За своїм розмахом він являє собою дещо зовсім нове у воєнному мистецтві. За тим колосальним впливом, який він справив на фронтіві війська і на проблеми постачання, роботи тилу і управління в окупованих районах, він став складовою частиною поняття тотальної війни. Партизанський рух, який з роками поступово посилювався в Росії, у Польщі, на Балканах, а також у Франції та Італії, вплинув на характер усієї Другої світової війни» [9, с. 135].

Найбільш запеклою та дієвою виявилася партизанська війна в тилу ворога в окупованих районах СРСР. Зазначимо, що загалом організація партизанського руху в роки війни покладалася на органи НКДБ/НКВС СРСР (про що донедавна було не прийнято говорити) [28], партійне і радянське керівництво на місцях, залишене для підпільної роботи в тилу ворога, а пізніше на Центральній і республіканські штаби партизанського руху та військові ради фронтів і армій. До партизанських груп і загонів, створених організовано чи стихійно, вливалися групи оточенців, втікачі з полону, а згодом і місцеве населення. В другій половині 1942–1943 рр. партизанський рух набув організованих форм, охопив великі території, став вагомим чинником дезорганізації роботи органів окупаційної влади та деморалізації армії Німеччини й особливо її союзників. Діяльність партизанів у Білорусії, Україні, Росії завдала суттєвої шкоди тилам і комунікаціям противника, що великою мірою позначилося на результатах воєнних дій. Саме тому боротьба загарбників з партизанами набула тотального і безкомпромісного характеру. Проте, від цієї боротьби страждали переважно місцеві жителі, які проживали в районах партизанських дій. Вони не лише зазнавали матеріальної шкоди від партизанських реквізицій чи поборів окупаційної влади. Займаючись поповненням своїх баз, партизани часто не рахувалися із селянами. Вони знищували німецькі продуктові бази, зривали поставки продовольства до Німеччини, за все це із окупантом розраховувалися мирні люди. В крашому випадку посилювався визиск, все більш частим явищем ставало спалення сіл та малих містечок після проведених партизанами диверсій [4, с. 221–222]. Окупанти розглядали місцеве населення таких районів не лише як прихильників партизанів, а як їхніх спільників, що допомагали і сприяли їм. Більшість акцій спалення населених пунктів і знищення їх жителів були актами колективного покарання за дії партизанів.

Особливих розмаху та жорстокості вони набули після виданої головним командуванням сухопутних військ 11 листопада 1942 р. «Інструкції з боротьби із партизанами на Сході». При проведенні каральних операцій проти партизанів і тих, хто їм допомагав, вимагалася застосування «надзвичайних заходів» як до партизанів, так і до всіх цивільних осіб, аж до розстрілу та повішення. Ця варварська інструкція дещо пізніше була доповнена наказом В. Кейтеля «Про боротьбу з бандитами» від 16 грудня 1942 р., в якому вказувалося, що фірор наказав військам для придушення партизанського руху застосовувати «будь-які засоби без обмеження, також проти жінок і дітей, якщо це буде сприяти успіхові». При цьому, будь-який прояв м'якості визнавався злочином по відношенню до німецького народу [30, с. 111–112; 35, с. 133].

Вивчаючи безпосередні причини знищення карателями населених пунктів в Україні у 1941–1944 рр., дослідники дійшли висновку, що їх було декілька. Села, хутори, а в окремих випадках – і цілі містечка, спалювалися за підозрою місцевих жителів у підтримці партизанів, за вбивства офіцерів, солдатів, поліцаїв, цивільних представників окупаційної влади, за переховування поранених командирів, політруків, червоноармійців, партизанів, євреїв, за сприяння радянським диверсійним загонам і групам, за колективну відмову від продовольчих поставань, масовий саботаж тощо. Водночас головним приводом для каральних акцій ставала активна діяльність партизанських загонів у певних регіонах і вбивство німецьких вояків [14]. Практика знищення населених пунктів разом з населенням за принципом загального колективного покарання, що порушує всі правила і

звичай ведення війни, була широко поширеною на окупованих територіях, особливо Радянського Союзу.

Незалежно від загальних планів винищення значної частки українців та інших слов'янських народів, окупаційна влада передусім випалювала населені пункти, поряд із якими діяли чи дислокувалися партизани і де знаходилися їх продовольчі бази. Особливо постраждали території, що увійшли до адміністративного утворення Рейхскомісаріат «Україна», а також ті, які належали до «військової зони» окупації. Оскільки в частині областей України місцевість відкрита і мало лісів – це переважно південні і східні регіони України, то в таких умовах партизанський рух не мав успіху. В окремих землях, зокрема у дистрикті «Галичина», населення було більш-менш дояльним до окупантів. На південному заході України панували румунські союзники Німеччини (губернаторство «Трансністрія»), окупаційний режим яких був порівняно м'якший за німецький. Тож у ряді регіонів нашої країни каральні акції проти населення зі спаленням сіл не проводилися. Не зафіксовано жодного спаленого карателями населеного пункту в Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Одеській, Миколаївській, Херсонській, Донецькій і Луганській областях, по одному селу гітлерівці знищили у Запорізькій та Харківській областях, два – у Кіровоградській.

За радянських часів називалася різна кількість повністю та частково знищених карателями в Українській РСР сіл – від 250 до 320, проте переважно фігурували такі дані: понад 250, 256, близько 260 [11, с. 298]. Пізніше вона варіювалася у бік збільшення. Вітчизняні історики І. Патриляк і М. Боровик зазначають, що «за роки окупації нацисти, під виглядом боротьби з партизанами, частково або повністю спалили 321 село, убивши при цьому 49 тис. 234 мирних мешканців» [26, с. 212]. На наш погляд, щодо загальної кількості повністю та частково знищених карателями населених пунктів, і, вочевидь, щодо загальної кількості вбитих внаслідок таких акцій, наведена інформація неповна, а подані цифри – занижені.

Останнім часом в ряді публікацій та кінодокументалістиці була озвучена цифра у 1377 населених пунктів України, спалених разом з жителями внаслідок каральних акцій окупантів в роки минулої війни [1; 2, с. 11; 29]. Не відкидаючи вірогідність такої чи близької до неї цифри, зауважимо, що, на наш погляд, вона поки що не достатньо підтверджена документами і відповідними науковими дослідженнями. Проблема встановлення кількості таких сіл, як і віднесення того чи іншого населеного пункту до повністю чи частково знищених карателями, є досить складною з будь-якого погляду: джерельної бази, фактології, методології дослідження. Адже знищення багатьох населених пунктів не було пов'язано з каральними акціями, а відбулося внаслідок бойових дій сторін. Також велику кількість сіл, яку точно досі не встановлено, було знищено під час українсько-польського конфлікту, відомого сьогодні під назвою Волинської трагедії. На нашу думку, такі знищені населені пункти разом з населенням складають особливу групу і їх ні в якому разі не можна зараховувати до тих, які були спалені окупантами-карателями.

Про глибину трагедії спалених сіл України та масштаб жертв говорить наступне. За попередніми підрахунками співробітників Українського інституту національної пам'яті, в сучасних межах України впродовж періоду окупації 1941–1944 рр. загарбники провели подібні акції щодо понад 670 населених пунктів, які були повністю або частково винищені. З них про 544 села Інститут зібрав інформацію, яка викладена у тільки-но вида-

ному довіднику «Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.)» [36]. За нашими даними, найбільше постраждали Житомирська (121 населений пункт), Волинська (93), Рівненська (74), Сумська (65), Чернігівська (57) області та Автономна республіка Крим (127) [36, с. 47–48]. Зазначимо, що ці цифри не можуть вважатися остаточними. Без сумніву, вони будуть уточнюватися дослідниками – пошуковцями, краєзнавцями, науковцями.

Відомо, що за час окупації лише в одному районі на Житомирщині – Словечанському (в 1962 р. був приєднаний до Овруцького району) – вщент було знищено 33 населені пункти і понад 5 тис. їх мешканців (розстріляно понад 2 тис. і спалено живими понад 3 тис.) [10].

За авторськими підрахунками, проведеними на основі викладених у вище названому довіднику даних, внаслідок проведення окупантами каральних акцій знищено 100 і більше жителів у 99 населених пунктах України (з них 22 у Житомирській області, 20 – у Чернігівській, 13 – у Рівненській, 11 – у Сумській, 8 – у Київській, 7 – у Волинській і 18 – разом ще у семи областях). Як бачимо, переважна більшість таких поселень знаходилися саме у «партизанських краях».

Найбільш жахливі розправи над українським населенням були вчинені у селах і містечках Полісся: *Кортеліси* (Волинська область) – 23 вересня 1942 р. у селі разом з навколишніми хуторами вбито і спалено живцем 2875 (за іншими даними: 2892, 2992) жителів [36, с. 84–85], *Копище* (Житомирська область) – 13 липня 1943 р. вбито, утоплено, замучено і спалено 2887 (за різними іншими даними: 650, 1054, 2600, 3236) осіб [36, с. 143–145], *Козари* (Чернігівська область) – 11 березня 1943 р. вбито і спалено 3908 (за іншими даними: 4800) людей [36, с. 281–282], містечко *Корюківка* (Чернігівська область) – 1-2 і 9 березня 1943 р. вбито і спалено 6700 жителів [36, с. 275–276]. Лише у цих чотирьох українських населених пунктах внаслідок каральних акцій разом було вбито, за підрахунками, від 16 до 18 тис. людей, переважно жінок, дітей і людей похилого віку. Принагідно підкреслимо мовний, топонімічний збіг – назви всіх цих найбільш постраждалих населених пунктів України починаються з літери «К», більше того, їх перший склад (або перші дві літери) – «Кю».

Механізм нищення карателями беззахисних цивільних людей, які не становили жодної загрози для окупаційного режиму і були неспроможними чинити збройний опір, регламентувався нацистськими інструкціями і був одночасно езультським, простим і універсальним. Він «відшліфовувався» на практиці у численних хуторах і селищах, селах і містечках. Карателі безжально і чітко застосували його в Корюківці 1 і 2 березня 1943 р., а довершили свою чорну справу суцільного винищення містечка 9 березня.

Жителі містечка, про що відомо зі спогадів учільних, розуміли, що окупанти здійснять «акт колективного покарання» за дії партизанів, проте вони й гадки не мали, що помста карателів набуде таких катастрофічних масштабів, перетвориться на суцільну бійню. У своїй переважній більшості вони сподівалися, що їх особисто та їхню родину це оминє – адже вони були невинні! Мабуть, тільки цим, а також ретельним слідуванням інструкціям і «досконалим» практичним відпрацюванням їх положень виконавцями акції, можна пояснити те, що лише небагатьом мешканцям із загальної кількості у понад 7 тис. людей, які проживали в містечку на той час, вдалося вирватися з кільця оточення чи сховатися і, що було майже неймовірним, зберегти власне життя. І так само зберегти його 2 і 9 березня, коли карателі цинічно «зачищали територію», не залишаючи позаду себе жодної живої душі. З

«Акту про звірства фашистських загарбників у Корюківці Чернігівської області», складеного відразу по звільненню містечка від окупантів 21 вересня 1943 р. відомо, що «на момент приходу Червоної Армії (20 вересня 1943 р.) у м. Корюківка малося 105 жителів і близько 20 хат і будинків, придатних до житла» [33, т. 2, с. 301]. Зазначимо, що напередодні війни його населення, за різними даними, складало від 10 до 13 тис. осіб, у містечку було близько 1300 житлових будинків (хат).

Символом звірств нацистів і масового знищення мирного населення на окупованій території СРСР радянське керівництво в 60-х роках ХХ ст. обрало білоруську *Хатинь*. Чому було обрано населений пункт у Білорусії і чому саме Хатинь – питання, яке потребує окремого дослідження. Та більше вітчизняних істориків і громадськість цікавить інше питання, яке сформульовано на початку цієї статті: чому в Радянському Союзі не набуло належного розголосу знищення близько 7 тисяч людей у Корюківці на Чернігівщині? Однозначно, причини лежать у площині радянської ідеології, проте, відповідь на це питання має стати результатом об'єктивного і ретельного вивчення.

Невелике білоруське село Хатинь було вщент спалено каральними підрозділами допоміжної охоронної поліції 22 березня 1943 р. за вбивство партизанами кількох німецьких військовослужбовців, зокрема гауптштурмфюрера СС Г. Вельке. Згідно з принципом загального колективного покарання не набуло належного розголосу знищення близько 7 тисяч людей у Корюківці на Чернігівщині? Однозначно, причини лежать у площині радянської ідеології, проте, відповідь на це питання має стати результатом об'єктивного і ретельного вивчення.

У Російській Федерації роль всеросійського символу спалених німецько-фашистськими окупантами сіл була відведена маленькому селу *Хацунь* на Брянщині (на початок війни в ньому було 12 будинків і проживало 40 людей), знищеному одним із перших – 25 жовтня 1941 р. Усе населення села разом із біженцями, прибулими сюди жителями міст Брянська, Карачева та інших населених пунктів, розстріляно фашистськими загарбниками. Приводом до такої масової розправи стало вбивство червоноармійцями-оточенцями, що переходили в село, двох німецьких військовослужбовців. Усього в Хацуні загинуло 318 осіб. Пізніше село спалили дотла. На місці масового розстрілу споруджено Меморіальний комплекс. Відкриття оновленого меморіального комплексу відбулося у день 70-річчя хацунської трагедії 25 жовтня 2011 р. [37].

Місцем здійснення одного з військових злочинів нацизму у прибалтійських країнах, яке стало широко відомим, є литовське село *Пірчюніс* (*Пірчюняй*). Його разом із 119 жителями було спалено карателями 3 червня 1944 р. за те, що поруч із селом партизани обстріляли колону німецьких штабних автомашин, при цьому вбили п'ятьох військових і стільки ж взяли у полон. У 1960 р. на місці трагедії було споруджено меморіал. У відбудованому заново селі також знаходиться меморіальний музей.

Серед подібних злочинів Другої світової війни європейській і міжнародній спільноті найбільш відомо про трагедію французького робітничого селища *Орадур-сюр-Глан*, де 10 червня 1944 р. за захоплення та вбивство партизанами штурмбаннфюрера СС Г. Кемпфе було вбито 642 людей (197 чоловіків, 240 жінок і 205 дітей). Рішенням Президента Франції Шарля де Голля Орадур-сюр-Глан був оголошений «містом-мучеником» і став меморіальним центром, залишеним у повчання нащадкам.

Увесь світ знає і про трагедію чеського шахтарського селища *Лідіце*. За підозру у переховуванні партизанів, які 27 травня 1942 р. у Празі смертельно поранили начальника Головного управління імперської безпеки (РСХА) і одночасно в.о. протектора Богемії і Моравії обергрупенфюрера СС і генерала поліції Р. Гейдріха, 10 червня 1942 р. Лідіце було стерто з лиця землі, чоловіче населення старше 16 років у кількості 172 осіб було розстріляно, 172 жінки були відправлені в концентраційний табір Равенсбрюк, з них 60 загинули в таборі. Зі 105 дітей живими були залишені лише діти віком до одного року та діти, придатні для онімечення. 82 дитини були знищені в таборі смерті поблизу Хелмно, ще 6 дітей померли. Тож мартиролог Лідіце склав 320 людей.

Також відомо європейцям про військові злочини вермахту, вчинені під час окупації Югославії в жовтні 1941 р. у містах *Крагуєвац* і *Кралево*, де були здійснені масові розстріли заручників. Внаслідок цих найбільших, але далеко не єдиних масових страт, були розстріляні понад 7000 заручників, узятих з цивільного населення. Проте, зазначимо, мова йде про заручників, причому із числа городян, а не про суцільне винищення населення в результаті проведених каральних акцій. В цілому ж між квітнем і груднем 1941 р. німцями було розстріляно від 20 до 30 тисяч сербських мирних жителів в якості заходів з боротьби з партизанами. За роки війни в колишній Югославії, переважно на території Сербії, а також сербських районів Хорватії, нацистами та хорватськими фашистами було знищено сотні сільських населених пунктів.

Значно постраждало від каральних операцій нацистів і населення Польщі, де партизанський рух теж серйозно перешкодив загарбникам у здійсненні окупаційної політики. Жертви проведених окупантами каральних акцій серед польського населення численні. Проте, на цей час нам не відомі масштаби польських втрат – як загальна кількість знищених сільських населених пунктів разом із жителями, так і найбільші з них за кількістю замученого населення.

Порівнюючи названі злочини окупантів в інших країнах Європи з аналогічним масовим знищенням жителів населених пунктів України в результаті відплатних акцій загарбників за дії партизанів, можна дійти чіткого і однозначного висновку – *найбільш жахливі злочини нацистських окупантів проти людяності, сутність яких полягла у знищенні населених пунктів разом з їх жителями, були вчинені саме на території нашої країни. Найбільшим з усіх злочинів такої групи, наймасштабнішою за кількістю жертв трагедією у період Другої світової війни виявилася каральна операція в Корюківці.*

Отже, підводячи підсумки, підкреслимо – події початку березня 1943 р. у містечку Корюківка – це історична трагедія, яка, з одного боку, територіально є локальною, проте, з іншого, належить до числа трагедій національного і, навіть, міжнародного рівня.

Виходячи з цього, на наш погляд, означені події не лише повинні бути зафіксовані як одна з трагічних сторінок історії міста Корюківка та Чернігівщини, а зайняти помітне, тривке, своє чітко означене місце в історичній і національній пам'яті українського народу як *найбільша серед її подібних в Європі в роки Другої світової війни трагедія населеного пункту та як національний символ трагедії всіх знищених карателями сіл і містечок України*. А звідси випливають і конкретні практичні завдання.

По-перше, необхідно, щоб Музейно-меморіальний комплекс, будівництво якого розпочинається у місті Корюківка, став не тільки

національним, а й наднаціональним символом скорботи. Він має відповідати найвищим національним і міжнародним стандартам (історико-культурним, архітектурно-мистецьким, інфраструктурним), щоб до Корюківки вклонитися пам'яті жертв нацистського окупаційного режиму люди приїжджали з різних регіонів України і з-за кордону.

По-друге, перед українськими істориками постає завдання у взаємодії з вченими інших суспільних галузей знань, краєзнавцями, музейними працівниками тощо підготувати солідну синтетичну працю (можливо, кількатомну), в якій були б відображені усі головні аспекти, пов'язані з трагедією 1943 р. в Корюківці. Взагалі, на наш погляд, вітчизняна історична наука найближчим часом має приділити якнайбільшу увагу проблемі знищених нацистами та їх пособниками в роки Другої світової війни населених пунктів України, розгляду інших трагедій і злочинів окупаційної влади, дослідженню всіх складових руху Опору на окупованій території. Вкрай важливим і нагальним завданням є організація збору свідчень учасників і свідків тих подій.

По-третє, інформацію про цю та інші трагедії слід обов'язково внести до шкільних програм з історії України. Молоде покоління повинно знати про Корюківську трагедію та її подібні – таке знання, сприйняте не лише мозком, а й душою, і співчуття жертвам трагедії стане потужним чинником виховання особистості, формування у дітей і молоді необхідних громадянських якостей: людяності, гуманізму, патріотизму, поваги до нашої історії та старшого покоління.

Важливо зазначити, і це необхідно донести не тільки до громадян України, а й до світової спільноти, що Корюківська трагедія – не «буденна», а особлива трагедія воєнної пори. Знищення карателями майже 7 тисяч людей 1-2 і 9 березня 1943 р. стало *найбільшим злочином серед йому подібних в Європі у часи Другої світової війни*. Окупаційна влада вперше провела жорстоку масштабну каральну акцію, внаслідок якої було знищено велике містечко із усіма його жителями [14]. Це трагедія, про яку необхідно знати усім громадянам України, про неї мають знати і в країнах Європи, і в інших частинах світу. А досягнення означеної мети, на наш погляд, неможливо без об'єднання зусиль держави і суспільства: органів центральної та місцевої влади, українських дипломатичних представництв, істориків, журналістів і засобів ЗМІ, громадських організацій, причому саме історики та журналісти повинні стати рушієм цього процесу.

Список використаних джерел:

1. 1377 спалених заживо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inter.ua/uk/video/program/documentary/2010/02/19/1337>
2. Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернівці : Десна Поліграф, 2012. – 144 с.
3. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 / Голов. ред. колегія історично-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України»: І. О. Герасимов (голова) [та ін.]. – К. : Пошук.-вид. агентство «Книга пам'яті України», 2000. – 872 с.
4. Білоус О. Умови формування та етапи становлення партизанського руху на території Північно-Східної України (червень 1941 – осінь 1942 р.) / О. Білоус // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини. Збірник наук. праць. – К., 2010. – С. 218–223.

5. Бутко С. В. Вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії 1943 р. в контексті міжнародної історико-меморіальної практики / С. В. Бутко // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни / Упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – С. 101–105.

6. Бутко С. В. Корюківка: катів названо поіменно / С. В. Бутко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/koryukivka-kativ-nazvano-poimennenno.html>

7. Веденєєв Д. В. Кров і попіл Корюківки / Д. В. Веденєєв // Дзеркало тижня. – 2011. – 25 лютого.

8. Веденєєв Д. Призабытая трагедия / Д. Веденєєв // Секретные материалы. – 2011. – № 4. – С. 12–13.

9. Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. – СПб. : Полигон; М. : АСТ, 1998. – 634 с.

10. Из когорты народных апостолов // Рабочее слово. – 2012. – 22 вересня.

11. Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. – Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). – К. : Наукова думка, 1977. – 536 с.

12. Каранда Я. Попіл Корюківської трагедії стукає в наші серця / Я. Каранда // Деснян. правда. – 2011. – 24 грудня.

13. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К. : Вид. Дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

14. Корюківка у смертельному вогні: Правда про трагедію провінційного містечка у партизанських краях / С. Павленко // Голос України. Газета Верховної Ради України. – 2012. – 22 лютого. – С. 1, 6–7; 26 лютого. – С. 14–15.

15. Корюківка, 1943: злочин проти людяності: Зб. документів і матеріалів / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська ОДА, Корюківський історичний музей; упоряд.: С. В. Бутко, Т. В. Макаренко. – Чернігів : Вид. Лозовий В. М., 2010. – 88 с.

16. Корюківка – моя і наша / Авт.-упоряд. В. Устименко. – К. : Видавничий дім «Комп'ютерпрес», 2007. – 276 с.

17. Корюківка – наш біль і любов / Упоряд. та заг. ред. В. Є. Устименко. — К., 2003. – 140 с.

18. Краль В. Преступления против Европы / В. Краль. Пер. с чеш.-М. : Мысль, 1968. – 351 с.

19. Лисенко О. Є. Нацистська політика і практика терору на окупованій території України / О. Є. Лисенко // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – С. 22–30.

20. Литвиненко Н. Вічний біль Корюківки / Н. Литвиненко // Сільські вісті. – 2011. – 17 березня.

21. Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року. Довідник / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Корюківська районна державна адміністрація, Корюківський історичний музей; упоряд.: С. В. Бутко, О. О. Толкачова; відп. ред.: Р. І. Пилявець. – Чернігів : Десна Поліграф, 2011. – 220 с.

22. Назаренко В. Пам'ять не убійна / В. Назаренко // Деснянська правда. – 2011. – 5 березня.

23. Назаренко О. Корюківська трагедія: наймасовіше знищення мирного населення у роки Другої світової / О. Назаренко // Наше слово [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nslovo.com/blog/koryukivska-trahediya-najmasovisheznyshchennya-u-roky-druhoji-svitovoji>

24. Огієнко В. І. Корюківська трагедія 1943 року: меморіалізація та офіційні

репрезентації / В. І. Огієнко // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – С. 90–100.

25. Павленко С. Чорний понеділок Корюківки // Чернігівщина incognita / 2-ге вид., виправлене і доповнене. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2008. – С. 108–117.

26. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : Вид. ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.

27. Пилявець Р. Взаємодія партизанських сил з діючою армією під час визволення України (1943–1944 рр.): сутність, зміст, форми, вплив на хід воєнних дій / Р. Пилявець // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – С. 39–61.

28. Попов А. Ю. НКВД и партизанское движение. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 383 с.

29. Поташний Ю. Корюківка: забута трагедія. Як нацисти знищили 7-тисячне містечко // Українська правда. – 2011. – 2 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/2/28636/>

30. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – М. : Экономика, 1985 – 328 с.

31. Про вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни: Постанова Верховної Ради України від 21 жовтня 2011 р. // Голос України. – 2011. – 1 листопада. – С. 4.

32. Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії: Указ Президента України від 22 вересня 2011 р. № 925/2011 // Урядовий кур'єр. – 28 вересня. – С. 22.

33. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Документы и материалы. В 3-х т. Изд. 2-е, доп. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 2. – 511 с.; Т. 3. – 510 с.

34. Толкачова О. О. Спогади свідків Корюківської трагедії 1943 року як джерело дослідження нацистського злочину / О. Толкачова // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – с. 114–116.

35. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), О. Є. Лисенко (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К. : НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – 943 с.

36. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.). Анотований покажчик / За ред. В. Ф. Солдатенка. – К.: ДП НВЦ «Пріорітети», 2012. – 362 с.

37. Шишкин О. 70 лет со дня трагедии в деревни Хацунь на Брянщине / О. Шишкин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsland.com/news/detail/id/809739/>

Пилявец Р. И. Корюковская трагедия 1943 года: национально-наднациональное измерение

На основе сравнения последствий известных карательных акций нацистов в отношении гражданского населения оккупированных территорий СССР и европейских государств сделан вывод о том, что осуществленная в марте 1943 г. карательная операция в украинском городке Корюковка была крупнейшей по числу жертв в годы Второй мировой войны. Отмечено, что Корюковская трагедия должна стать национальным и наднациональным символом трагедии всех уничтоженных вместе с населением деревень и городков.

Ключевые слова: Корюковская трагедия 1943 г., Вторая мировая война, оккупация, партизанское движение, карательная акция, гражданское население, преступления против человечности, жертвы войны.

Pylyavets R. Koryukivka tragedy in 1943: national-supranational dimension

Based on comparison of the consequences of known Nazi punitive actions against civilians occupied territories of the USSR and European countries concluded that carried out in March 1943 punitive operation in the Ukrainian town Koryukivka was the largest number of casualties in World War II. Koryukivska tragedy should become a national and supra-national symbol of the tragedy all destroyed along with the population of villages and towns, emphasized in the article.

Keywords: Koryukivska tragedy 1943, World War II, the occupation, the guerrilla movement, punitive action, civilians, crimes against humanity, war victims.

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ПОЛІТИК ПAM'ЯТІ В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

Наукова стаття має характер теоретико-концептуальної конструкції. Вона побудована на основі компаративного аналізу дискурсів сучасних політик пам'яті в Україні та Республіці Польща. Досліджено специфіку соціальної пам'яті і національних політик пам'яті українців і поляків.

Ключові слова: пам'ять, соціальна пам'ять, політика пам'яті, українсько-польські відносини.

Геополітичні зміни та системні трансформації, започатковані у 1989 – 1991 рр., кардинально змінили акценти в підходах до висвітлення й розуміння історичного минулого на просторі колишнього Радянського Союзу й соціалістичної Центральної та Південно-Східної Європи. Особливої актуальності набуло вивчення питань спільної історії держав і народів, формування колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності тощо. Не залишилися осторонь цих процесів і Україна та Польща: «наративи можливих історій», перефразовуючи А. Козеллека, заповнили простір історичних дискусій. Насамперед, вони стосувалися тієї історичної спадщини, яка не тільки об'єднувала, але й тривалий час на стереотипно-ментальному рівні роз'єднувала український і польський народи. Саме тут, у тому числі на історичних зрізах ХІХ і ХХ століть, знаходилися своєрідні вибухові моменти – точки біфуркації – болісні та суперечливі сторінки спільного минулого.

Доказом актуальності й особливої значущості цієї проблематики слугує також факт прийняття Міжнародним об'єднанням грантодавців постанови про виділення 1 млн євро на реалізацію впродовж трьох років наукового дослідницького проекту «Війни пам'яті». Очолити його запропонували відомому західному вченому Олександрові Еткінду. Йдеться про дослідження культурного ландшафту в контексті «війн пам'яті» між трьома державами – Росією, Україною й Польщею. Це показовий момент як для нашої держави, так і для тих, хто займається питаннями «соціальної пам'яті», «місць пам'яті», «історичної» або «державної політики пам'яті» і т. п.

Пропонована наукова розвідка, основні положення якої доповідалися на науково-практичній конференції в Ніжині (2011 р.), має, насамперед, характер теоретико-концептуальної конструкції. Вона побудована на основі компаративного аналізу дискурсу сучасних політик пам'яті в Україні та Республіці Польща. Автор має на меті дослідити, яким чином доленосні сторінки спільного історичного минулого українського та польського народів впливають на характер, особливості, специфіку сучасних національних політик пам'яті й, відповідно, новітніх наукових дискурсів. Уважаємо надзвичайно важливим наголосити на необхідності відходу від концепції фронтиру, тобто межі взаємодії й протистояння різних народів, культур чи цивілізацій, у бік концепції співпраці, наведення мостів єднання і порозуміння в такій складній і суперечливій царині соціальної пам'яті й історичної свідомості українців та поляків. Вагу істориків – як окремих науковців, так і академічних спільнот і спеціальних інституцій – у цьому процесі важко переоцінити.

В основі понятійного апарату знаходяться три базових поняття – пам'ять,

соціальна пам'ять та історична політика або політика пам'яті. Зауважимо варіативність визначень цих категорій [4]. Інструментальним для пропонованого дослідження видається підхід німецького історика Йорна Рюзена, який вважає, що під пам'яттю слід розуміти минуле, яке у відповідному сучасному життєвому процесі через ментальну діяльність і надалі актуальне [9, с. 20]. Соціальна пам'ять тлумачиться нами як сукупність уявлень про соціальне минуле, які існують у суспільстві на масовому й індивідуальному рівнях, включаючи їх когнітивний, образний та емоційний аспекти. У цьому випадку «масове знання про минулу соціальну реальність і є змістом «історичної пам'яті» [2, с. 69].

Додамо, що таке розуміння соціальної пам'яті не суперечить тому, що вона є системною характеристикою соціуму, виявляється в його здатності до символічного відтворення досвіду минулого, до збереження інформації про соціальні події та реакції на них, у здатності до багаторазового відтворення минулого в сьогоденні, як постійного об'єкту пізнання, певного стимулу поведінки. Основною функцією соціальної пам'яті є забезпечення цілісності історичного буття соціуму й буття індивіда в історичному просторі через створення умов колективних і індивідуальних ідентифікацій. Тісно пов'язаними між собою складовими соціальної пам'яті виступають історична та колективна пам'ять. Обидві вони є результатом розвитку суспільства. Соціальна пам'ять, як історична, пов'язана з історією суспільства, а соціальна пам'ять як колективна – із соціальними угрупованнями, які історично розвиваються та вдосконалюються. Звідси, історична й колективна пам'ять є «втіленням» соціальної пам'яті або, іншими словами, своєрідними «місцями» соціальної пам'яті. При цьому, на думку російських дослідників І. Савельєвої та А. Полетаєва, «історична пам'ять» – це новий конструкт в ідеологічному арсеналі сучасного суспільства, свідченням чого може бути використання в одній зв'язці концепту «історична пам'ять» та «політика пам'яті» [10, с. 490]. Відповідно, під політикою пам'яті ми розуміємо процес творення або конструювання суголосних настроям епохи й певних політичних і владних сил образів історичного минулого.

Проблема створення «єдиного простору пам'яті»

У контексті порушеної дослідницької проблеми слід звернути увагу на кілька аспектів, які, на наш погляд, як об'єднують, так і роз'єднують українських і польських істориків у їх суперечках та дискусіях про історію взагалі, й особливо «важкі сторінки» українсько-польських відносин. Із поміж інших у цьому контексті потребує виокремлення період між двома глобальними збройними конфліктами ХХ століття та одразу після Другої світової війни. Саме там знаходиться багато «больових точок», точок дотику й біфуркації, які роз'єднують і неминуче об'єднують нас у пошуках спільних відповідей на складні та неоднозначні питання, що залишилися від історичного минулого обох країн і народів. Поділяємо точку зору відомого історика Роберта Траби, який вважає, що в плані дискусій щодо політики пам'яті й конструювання колективної пам'яті на сьогодні ще не склалося єдиного європейського простору [12]. Мова йде, насамперед, про простір, у якому ми можемо вести діалог і знаходити спільні погоджені відповіді на питання.

Видається, що такого усталеного простору ще не склалося й у діалозі українських і польських істориків. Поле цього діалогу доволі розмите та суперечливе, а ставлення вчених і громадськості до багатьох питань історичного минулого так і не вдалося суттєво наблизити чи узгодити, не зва-

жаючи на низку позитивних чинників. З поміж них, зокрема, підписання спільної Заяви про порозуміння у 1997 р. тодішніми президентами України та Польщі Л. Кучмою і А. Квасневським [18]. Окрім того, упродовж багатьох років проводяться спільні зустрічі та конференції українських і польських істориків, присвячені результатам вивчення й урокам «важких сторінок». Їх виданням стало видання численних збірників матеріалів (наукових статей, документів), що проливають світло на багато аспектів історії українсько-польських відносин. Насамперед, мова йде про опубліковані матеріали дев'яти з тринадцяти зустрічей і дискусій, а також про вісім томів архівних документів і матеріалів слідчих комісій.

Іншими словами, за французьким істориком П'єром Нора, можна сказати, що «пам'ять надала історії нового імпульсу, оновила підходи до минулого і проникла у всі періоди та галузі дослідження» [6, с. 5]. Не менш влучно з цього приводу висловився Йорн Рюзен: «Пам'ять змінює часовий статус минулого так, що воно, не перестаючи бути минулим, стає просто-таки сучасним і відкриває перспективу на майбутнє» [9, с. 118].

Доцільно навести слова відомого польського історика, члена Польської Академії Наук Єжи Гедліцко, який свого часу сказав, що зараз у центрі суперечок істориків його країни знаходиться фактично ідеологічне питання: яка цивілізація потрібна полякам? Це якщо мова йде лише про Польщу. Але якщо перефразувати польського історика й порушити питання в контексті предмету дослідження, то воно буде звучати так – яка історія та яка пам'ять потрібна полякам і українцям? «Включення» сюди й українських істориків, із точки зору їх дискусій з польськими колегами під кутом «війні пам'яті» (тут цей термін вживається лише за аналогією з назвою керованого Олександром Еткіндом дослідницького проекту), або протистояння пам'ятей вимагає об'єднання зусиль для пошуку відповіді, яка б задовольнила обидві сторони. Про це потрібно говорити в світлі ситуації, яка існує на компаративному зрізі українського і польського дискурсів політики пам'яті в Україні та Польщі.

Надзвичайно актуальною проблемою політики пам'яті в обох країнах залишається абсолютне переважання, образно кажучи, «виключно позитивної соціальної пам'яті» (термін мій – С.Т.). Ми маємо на увазі той факт, що в Києві та Варшаві однаково дуже охоче згадують хвилини слави й перемог, але вважають за доречне не думати про якісь неприємні або такі, що подають у невідповідному світлі відповідні сторони історичні події. Така типова глорифікація чи героїзація, звеличування історичного минулого, породжує багато міфотворчих або «доцільних» історичних ситуацій дискурсів щодо окремих сторінок історії. Іншими словами, вживаючи терміни багатьох дослідників (П. Нора, М. Хальбвакс, А. Киридон, Ю. Зерний, Р. Стобецький) – «конструювання політики пам'яті» й формування або «творення історичної політики пам'яті», необхідно вести мову про їх залежність від характеру існуючої влади, від того, що ця влада має намір «сконструювати», «створити», які відповіді хоче отримати від істориків.

У цьому плані (що дуже важливо для компаративного аналізу сучасних дискурсів політики пам'яті України і Польщі) характерна так звана «нова історична політика». Причому цей термін поляки вживають для свого періоду історичного розвитку 2005–2007 рр. з екстраполяцією й на наступні роки. Це практично повністю збігається з «помаранчевим» періодом 2005–2010 рр. в Україні і «творенням» відповідної політики пам'яті [17]. Польський історик Александр Смоляр наводить таке пояснення цього феномену: «Боротьба за образ минулого як складова політичних зма-

гань за владу і шлях розвитку країни відображає конфронтацію політиків, журналістів і істориків навколо інтерпретації змін, які відбулися в Польщі за останні двадцять років. Модне в Польщі поняття «історичної політики», запозичене в німців, виражає, по суті, бажання свідомо впливати на колективну пам'ять і ідентичність за допомогою політичних важелів. На глибинному рівні колективна пам'ять визначає уміння говорити «ми», відповідати на питання «Хто ми? Звідки прийшли? Куди йдемо?» [11, с. 82].

Якщо додатково виникнути в суть «нової історичної політики», то необхідно констатувати, що рівень патріотизму в Польщі, так само як і в Україні, був свого часу надто низьким. Історичні пам'ятні місця («місця пам'яті») за термінологією французького історика П'єра Нора, які могли б стати фундаментом формування нової ідентичності чи національної спільності, або замовчувалися, або взагалі були невідомі. Таке «невігластво» й фактично відсутність національної колективної пам'яті пов'язували з минулим, тобто радянським етапом історичного розвитку (передусім йдеться про Україну).

Уповні зрозуміло, що на цьому ґрунті сформувалося сильне, місцями навіть гіпертрофоване прагнення дати відповіді на багато складних питань, які стосуються історичного минулого, в тому числі спільного для українського і польського народів. Більше того, можна говорити про бажання, як в Україні, так і в Польщі, відшукати направляючий вектор, який, з'єднавши минуле і сучасне, був би спрямований у майбутнє. Безумовно, важливе значення при цьому відводилося відповідному контексту «конструювання» політики пам'яті. Прикладом може служити створення такого вектору від Першої (припинила існування у результаті трьох поділів 1772, 1793 і 1795 рр.) до Четвертої або сучасної (з рубежу 80-90-х років ХХ століття) Речі Посполитої.

Ефект «війн пам'яті» і спільний позитивний історичний досвід

Україна, на відміну від Польщі, перебувала в гірших стартових умовах. Вона, у зв'язку з низкою особливостей історичного розвитку, могла отримати незалежність або в результаті війни, або революції, або дуже вдалого збігу обставин. На наше глибоке переконання, саме останній фактор став вирішальним для утворення незалежної Української держави 1991 р. у результаті розпаду Радянського Союзу. Хоча це зовсім не заперечує того очевидного факту, що багато видатних представників українського народу на різних етапах історії, в тому числі і під час агонії радянської державності, доклали надзвичайно багато зусиль для виникнення та утвердження суверенної України.

При цьому на рівні компаративного аналізу очевидний свого роду розлом, який дуже важко подолати з точки зору політики пам'яті різних держав. Виникає навіть ефект «війн пам'яті». Мова йде, передовсім, про різне тлумачення, зокрема в Україні та Польщі, тих або інших дій у певних історичних умовах, спрямованих на вирішення відповідних національних і державних цілей. Звідси й різне сприйняття, міфологізація та навіть демонізація багатьох історичних осіб. Одні з них боролися за українські (Симон Петлюра, Степан Бандера, Роман Шухевич, Августин Волошин), інші за польські (Юзеф Пілсудський, Роман Дмовський, Францішек Рави́та-Гавронський) національні інтереси. Ми маємо різні оцінки одних і тих самих дій, тобто різні наративи відповідних історичних подій. Одна оцінка – з точки зору національно-визвольної боротьби народу за свою неза-

лежність, інша – з позицій захисту інтересів держави, в рамках якої ця боротьба ведеться. Серед таких подій, наприклад, українсько-польська війна 1918–1919 рр., політика пацифікації, вбивство українськими націоналістами польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького, трагічні події на Волині 1943 р., депортації 1944–1946 рр. та інші. Знайти тут точки дотику, а тим більше взаєморозуміння, вкрай складно і часто просто неможливо. Необхідно робити поступові кроки назустріч один одному, які тільки в перспективі (що зараз може і не дуже проглядається) приведуть до часткового зближення української і польської точок зору на державному й суспільному рівнях щодо розуміння історичних подій-подразників [1; 3].

Мова йде про надзвичайно важливе значення, так званого, спільного позитивного історичного досвіду. На жаль, поки що бракує уваги сторінкам українсько-польського минулого. Прикладом подібного вагомого позитиву може бути історія спільної українсько-польської боротьби проти більшовиків і союзу Симона Петлюри – Юзефа Пілсудського. Історики обох країн провели низку наукових конференцій, присвячених цим подіям. Результатом їх стало вироблення і презентація погоджених підходів до оцінки спільного, хоча й суперечливого, але водночас пронизаного позитивами взаємодії історичного минулого Другої Речі Посполитої і Української Народної Республіки. Ця проблема, зокрема, обговорювалася за «круглим» столом у рамках міжнародної науково-практичної конференції «Українсько-польські відносини сьогодні: потреба «перезавантаження» чи продовження?» (Яремча, 24–26 вересня 2010 р.) [13].

Там же відбулася чергова презентація україномовного варіанту книги – збірки статей українських і польських істориків – «Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920» [7]. Книга вміщує, що само по собі доволі символічно, послання від 19 березня 2010 р. Президента Республіки Польща Святої пам'яті Леха Качинського до учасників конференції на честь вшанування 90-ї річниці договору Пілсудський – Петлюра [7, с. 9]. Хочеться слідом за редактором книги і організаторами наукової академії у Центрі української культури UCRAINICUM Люблінського Католицького Університету Йоанна Павла II звернути особливу увагу на значення історії та традицій, що можуть і повинні єднати поляків і українців, сприяти формуванню у суспільстві *sensus historicus* як запоруки стабільного та виваженого вибору майбутнього [7, с. 6, 13]. Вагома роль у виявленні та популяризації таких традицій, спільного історичного українсько-польського позитиву належить як окремим історикам, так і їх академічним спільнотам і спеціальним державним інституціям.

Діяльність національних Інститутів пам'яті

Важливою складовою порівняльного аналізу конструювання різних наративів у контексті історичних політик в Україні і Польщі є діяльність національних Інститутів пам'яті [див. також: 8]. Ця інституційна складова як відрізняє сучасні політики пам'яті в обох державах, так і слугує прикладом погодження підходів до вивчення й розуміння українсько-польського історичного досвіду. На формальному рівні відмінність стосується часу створення інституцій: Інститут національної пам'яті в Польщі (ІНП) був створений 18 грудня 1998 р.; натомість подібний заклад – Український інститут національної пам'яті (УІНП) – з'явився в Україні лише через сім з половиною років. Інша відмінність у тому, що польський Інститут національної пам'яті відразу організувався як заклад архівно-науково-дослідницького типу. Український був створений у якості структури виконавчої влади. Змі-

ни структурно-керівного характеру, після президентських виборів 2010 р., в Україні призвели до реорганізації УІНП – науково-дослідницької структури, яка зберігає пряме підпорядкування Кабінету Міністрів України. Ще одна відмінність принципового характеру – УІНП ніколи не ставилося завдання проведення люстрацій (зауважимо, їх ніколи й не було в Україні), що характерно для діяльності його польського аналога. Власне кажучи, ІНП в Польщі і був створений на основі раніше існуючої люстраційної Комісії [16]. Треба також наголосити на тій обставині, що кількісно відмінним є науково-кадровий потенціал установ двох держав.

Зупинимось детальніше на характеристиці інституції сусідньої держави. ІНП в Польщі (Instytut Pamięi Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu) – польська державна науково-дослідницька, архівна і люстраційна установа, яка займається збиранням і опрацюванням документів органів державної безпеки в хронологічному діапазоні з 22 липня 1944 р. по 31 липня 1990 р., проводить розслідування злочинів нацистського та комуністичного режимів, а також здійснює освітню діяльність [14]. Інститут постав 18 грудня 1998 року на базі інфраструктури Державної головної комісії вивчення гітлерівських злочинів, створеної ще після Другої світової війни. ІНП є органом виконавчої влади й має статус науково-дослідницького інституту з функціями слідства й звинувачення. Він керується «Законом про ІНП» від 18 грудня 1998 р. і «Законом про розкриття інформації, яка міститься в документах державних служб безпеки періоду 1944-1990 рр. та змісту цих документів» від 18 жовтня 2006 р. Статут ІНП прийнятий 1 серпня 2012 року [15].

У структурі ІНП діють чотири різнопланові вертикалі (так звані «піони»): Комісія розслідування злочинів проти польського народу, Бюро надання та архівації документів (у його розпорядженні знаходиться близько 80 км полиць з документами), Бюро публічної освіти, Бюро люстрацій. Окрім центрального управління у Варшаві діє 11 регіональних відділів або управлінь (у Вроцлаві, Варшаві, Щецині, Кракові, Катовіцах, Люблінні, Гданську, Лодзі, Білостоку, Познані, Жешуві) і 7 делегатур в окремих містах (Гожув Великопольський, Ополе, Радом, Ольштин, Кошалін, Кельце, Бидгощ). Загалом там працює близько 2119 осіб, з них 370 – в архіві [16].

Особливе місце належить прокурорським співробітникам (іх 135, без врахування допоміжного персоналу), головне завдання яких полягає у підготовці матеріалів для люстрацій. Закон про люстрацію в Польщі був прийнятий у квітні 1997 р., на основі чого претенденти на зайняття майже 26 тис. посад у державних органах були зобов'язані декларувати своє співробітництво зі спецслужбами Польської Народної Республіки, якщо воно мало місце у минулому. У випадку приховування факту агентурної співпраці закон передбачав санкції, а чесне зізнання не тягнуло за собою жодних негативних правових наслідків. Закон про люстрацію поширювався тільки на колишніх секретних працівників спецслужб, але жодним чином не стосувався керівників ПНР і її силових відомств. Загалом було розглянуто 7,5 тис. люстраційних справ, зроблено 87 висновків про введення в оману слідства у процесі люстрації й на цій підставі винесено 38 вироків. На утримання ІНП у державному бюджеті на 2012 р. передбачалося 223,2 млн злотих (приблизно 70 млн доларів) [16].

ІНП на постійній основі видає шість журналів – щомісячники «Пам'ять. pl» і «Бюлетень ІНП», піврічники «Право і справедливість», «Апарат репресій у Народній Польщі 1944–1989», «Журнал Час», щорічник «Архівний огляд ІНП»; збірники статей і документів; монографії; історичні до-

датки до преси; навчальні матеріали; Інтернет-публікації; організовує виставки. Функціонує освітній Інтернет-портал «Пам'ять.pl», каталоги архівних матеріалів, цифрова бібліотека, віртуальний музей ІНП.

Керує інститутом президент, якого обирає Сейм раз на п'ять років не менш ніж 3/5 голосів. Президентом ІНП є доктор Лукаш Каменські, вибраний сеймом 10 червня 2011 р. Контролює президента рада ІНП із 10 осіб на чолі з головою професором Анджеєм Хойновським (рада прийшла на зміну колегії ІНП, яка діяла з 1999 до 2011 р.).

Таким чином, із точки зору як інституційних складових, так і окремих українських і польських істориків чи їх професійних співтовариств, у сфері політики пам'яті й «конструювання» колективної пам'яті виразаються суттєві відмінності контекстуального (змістовного) характеру. Зокрема, йдеться про постановку й тлумачення багатьох «важких питань» українсько-польського історичного минулого. Водночас зауважимо, що практично неможливо знайти держав чи народів, які, проживаючи тривалий час поряд, однаково сприймали б історичні події й героїв. До прикладу, Степан Бандера виступає дражливою постаттю в українсько-російських відносинах [5], або воєначальник Олександр Суворов у російсько-польських, чи питання Другої світової війни в контексті європейської пам'яті тощо. Звідси, першим кроком на шляху пошуку точок дотику, розуміння «іншого» в рамках парадигми «свій – чужий» завжди повинен бути принцип толерантності, уміння визнавати певні помилки і право інших допускати їх, тобто необхідно керуватися принципом «прощаємо й просимо вибачення».

Значущою є ще одна обставина. Не можна допустити прямого втручання державної влади в справи істориків, диктату в плані, що і як робити в сфері політики пам'яті, кого «карати», а кого «милувати». На цьому акцентували в «Зверненні з Блуа» 11 жовтня 2008 р. представники Товариства «Свобода для історії» (*Liberté pour l'Histoire*), зокрема, Кшиштоф Помян (*Krzysztof Pomian*) і Кароль Модзелевський (*Karol Modzilewski*): «Історія не може стати невільницею поточних подій, її не можна писати під диктат пам'ятей, що змагаються між собою. У вільній країні до компетенції політичної влади не належить визначення історичної правди або обмеження свободи істориків за допомогою каральних санкцій... Ми звертаємося до публічної влади, щоб донести до неї, що наскільки вона відповідальна за опіку над колективною пам'яттю, настільки ж вона не повинна встановлювати в правових категоріях історичних догм, які можуть суттєво обмежити інтелектуальну свободу істориків» [12, с. 56].

Роберт Траба зауважив, що «сучасна реконструкція пам'яті сприяє зміцненню або веде до конкуренції між національними конструкціями ідентичності». Саме тому конструювання політики пам'яті має ґрунтуватися не на міфотворчості і неприйнятті іншої точки зору, а на максимальному можливому дослідженні всієї складності історичних процесів, особливо тих, які стосуються суперечливого спільного минулого. Такий висновок, на нашу думку, справедливий як для українського і польського сучасного дискурсу соціальної пам'яті, так і для вивчення «війн пам'яті» в рамках яких би то не було інших історичних дослідницьких проєктів.

Цитований нами німецький історик Йорн Рюзен підказав дві важливі речі модусного характеру щодо особливої ролі пам'яті для майбутнього історичного поступу. Перша зводиться до простої фрази-твердження з поштівки – «Хто не пам'ятає, того покарає майбутнє» [9, с. 322]. Водночас простота й геніальність цього вислову стають насправді зрозумілими при його доповненні та зіставленні з іншим – «... минуле потрібно ще й так

пам'ятати, щоб воно й відпускало. Іншими словами: здатність культури мати майбутнє залежить від її здатності забувати. Не могли забути – означає відчуті минуле на своїх плечах як тягар, що заважає йти вперед» [9, с. 329].

Здатність забувати в поєднанні зі здатністю пам'ятати – це вже не що інше, як уміння піднятися аж до висот історичного мислення і наснажити ним соціальну пам'ять поколінь, уже існуючий історичний досвід в ім'я майбутнього як інноваційного історичного шансу. На загал, таке уміння пам'ятати й забувати досягається через активну діяльність історичної свідомості в царині осмислення та переосмислення минулого через призму сучасного й в ім'я майбутнього. Просто необхідно і на часі відійти від аналізу українсько-польської історичної спадщини та її біфуркаційних точок, як загалом, так і міжвоєнного та післявоєнного періоду зокрема, кризь призму теорії фронтиру, а, натомість, перейти до концепції наведення мостів, творення чи конструювання спільного простору порозуміння у такій вразливій і тонкій сфері, якою виступає соціальна пам'ять та історична свідомість народів, зокрема українського та польського.

Список використаних джерел:

1. Варшава вважає присвоєння С. Бандері звання героя України внутрішньою справою Києва, – маршал сенату Польщі // Інтернет-портал «ukrpohliad» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrpohliad.org/news.php/news/2331>
2. Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / под ред. Л.П. Репиной. – М. : Кругъ, 2008. – 800 с.
3. Залевскі П. Якщо Україна думає про членство в Євросоюзі, вона повинна переглянути роль Бандери в історії / П. Залевскі // Інтернет-портал «zn.ua». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zn.ua/1000/1550/68817/>
4. Киридон А. М. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання / А. М. Киридон // Україна – Європа – Світ: Міжнародний збірник наукових праць / гол. ред. Л. М. Алексісець. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – С. 112–116.
5. Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с указом Президента Украины В. А. Ющенко о награждении С. Бандеры орденом Героя Украины // Интернет-сторінка МЗС РФ «mid.ru» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mid.ru/Brgp_4.nsf/arh/F88FF565473613ADC32576B7002B6295?OpenDocument
6. Нора П. Расстройство исторической идентичности / Пьер Нора // История, историки и власть: Международный круглый стол, Москва, 2 февраля 2010 г. Материалы к дискуссии. – М. : РАН, 2010. – 83 с.
7. Польша та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920 / під ред. Тадеуша Кшонстка. – Варшава : Віпарт, 2010. – 524 с.
8. Портнов А. Институт національної пам'яті в Польщі та Україні. Спроба порівняння. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?institut_natsionalnoyi_pamyati_v_polshhi_ta_ukrayini_sproba_porivnyannya&objectId=1246616
9. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен. – Львів : Літопис, 2010. – 358 с.
10. Савельева И. М. Теория исторического знания / И.М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб. : Алетейя; М., ГУ ВШЭ, 2008. – 523 с.

11. Смоляр А. Пам'ять і політика / Александр Смоляр // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15): Пам'ять як поле змагань. – С. 77–86.

12. Траба Р. «Другий бік пам'яті». Історичні досвіди та їхнє пам'ятання в Центрально-Східній Європі / Роберт Траба // Україна модерна. – 2009. – №4 (15): Пам'ять як поле змагань. – С. 53–62.

13. Українсько-польські відносини сьогодні: потреба «перезавантаження» чи продовження?: Міжнародна науково-практична конференція (Яремча, 24–26 вересня 2010 року). – Івано-Франківськ – Яремче, 2010. – 16 с.

14. Dudek A. Instytut. Osobista Historia IPN / A. Dudek. – Warszawa: Wydawnictwo Czerwone i Czarne, 2011. – 368 s.

15. Kronika 10 lat IPN / pod red. Doroty Koczwańskiej-Kaloty. – Warszawa : IPN, 2010. – 415 s.

16. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu / Oficjalna strona [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ipn.gov.pl/>

17. Olszański T. A. Polityka historyczna Juszczenki – próba podsumowania / Tadeusz A. Olszański [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2010-01-27/polityka-historyczna-juszczenki-proba-podsumowania>

18. Surmacz B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie / Beata Surmacz. – Lublin : UMCS, 2002. – 267 s.

Троян С. С. Компаративний аналіз політик пам'яті в Україні та Республіці Польща.

Научная статья носит характер теоретико-концептуальной конструкции. Она построена на почве компаративного анализа дискурсов современных политик памяти в Украине и Республике Польша. Исследована специфика социальной памяти и национальных политик памяти украинцев и поляков.

Ключевые слова: *память, социальная память, политика памяти, украинско-польские отношения.*

Troyan S. Comparative analysis of the politics of memory in Ukraine and Poland.

The article has a character-theoretic conceptual design. It is built on the basis of comparative analysis of the discourses of contemporary politics of memory in Ukraine and Poland. The specific features of both social memory of the Ukrainians and Poles and national politics of memory is studied

Keywords: *memory, social memory, the politics of memory, Ukraine-Poland relations.*

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ – ОРГАНІЗАТОР УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У запропонованій статті проаналізовано організаційно-педагогічну діяльність відомого українського історика І. П. Крип'якевича в роки Першої світової війни. Упродовж листопада 1915 р. – березня 1917 р. він очолював Бюро культурної допомоги. За короткий час І. П. Крип'якевич зміг налагодити роботу з організації освіти на Волині та Холмщині, результатом якої стали конкретні справи: відкриття українських шкіл, учительських курсів, семінарів, бібліотек, збір пожертв на освітньо-культурні справи.

Ключові слова: І. П. Крип'якевич, Перша світова війна, освітня політика, українська школа, організаційно-педагогічна діяльність.

В історії становлення та розвитку української національної школи перші десятиліття ХХ ст. стали часом, який дав вітчизняній науці чимало видатних особистостей. У цьому переліку чільне місце займає Іван Петрович Крип'якевич. Сучасникам він відомий як доктор історичних наук, професор, фахівець з давньої та середньовічної історії України. Наприкінці 80-х і початку 90-х років ХХ ст. чимало читачів вперше ознайомилися з його художніми творами та популярними нарисами з історії України. Відомий історик постав перед читацькою аудиторією як популяризатор минувшини. Виявилось, що до його науково-педагогічної спадщини належать десятки статей з історії освіти, шкільництва, методики викладання та виховання, художні повісті і оповідання на історичну тематику, підручники, посібники для школи, белетризовані історичні нариси. І. П. Крип'якевич декілька десятиліть успішно поєднував працю учителя історії з науковою роботою. Його життя випробували Перша та Друга світові війни, Українська національно-демократична революція 1917–1921 років, польська влада та німецький окупаційний режим. У роки Першої світової війни він долучився до не менш важливої праці – організації освіти на території Волині та Холмщині, що перебували під контролем австро-угорського військового командування. І тут він зарекомендував себе як талановитий організатор освітньої справи. За будь-яких обставин він завжди залишався людиною, громадянином, педагогом, вченим, патріотом своєї рідної землі і народу. Спадщина, яку він залишив нам потребує ретельного аналізу, осмислення з подальшим використанням як у сучасній педагогічній науці, так і в практиці навчання та виховання молоді.

Серед сучасних історичних та історико-педагогічних досліджень зустрічаємо чимало публікацій, автори яких крок за кроком розкривають особливості наукової, науково-педагогічної, культурно-просвітницької, популяризаторської діяльності І. П. Крип'якевича. Цьому сприяють не лише багата спадщина, яку залишив відомий історик, але і чималий масив архівних матеріалів, що стали доступні науковцям в останні два десятиліття. Про педагогічну діяльність І. П. Крип'якевича, його дослідження в царині історії освіти та школи маємо ряд публікацій, до написання яких у свій час долучилися В. Грабовецький, Я. Дашкевич, Н. Клименко, Р. Крип'якевич, Б. Ступарик, І. Цепенда. Дещо менш дослідженою залишається організаційно-педагогічна діяльність І. П. Крип'якевича в роки Першої світової війни. Вперше проаналізувати цей вид діяльності спробу-

вав І. Патер. У збірнику «Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві» була опублікована його стаття «Діяльність Івана Крип'якевича в Союзі Визволення України» [2, с. 267-270], у якій він зробив стислий аналіз діяльності І. П. Крип'якевича як голови Бюро культурної помочі, що виникла з ініціативи СВУ. Метою цієї організації було відкриття народних шкіл, українських гімназій, курсів для учителів, збір коштів на культурно-освітню справу. Публікація цінна тим, що І. Патер подав розлогу підбірку документів (13 архівних джерел), що ілюструють організаційно-педагогічну діяльність І. П. Крип'якевича в роки Першої світової війни. Про організацію шкільництва на Волині та безпосередню участь у цьому процесі І. П. Крип'якевича у своїй розвідці «Іван Крип'якевич і Волинь (1914–1918 рр.)» пише О. Каліщук [4]. У статті більше уваги приділено характеристиці окупаційного режиму, діяльності Бюро культурної помочі, яке очолював І. П. Крип'якевич та функціонуванню народної школи у Володимирі-Волинському. Не менш значимим є дослідження Н. Клименко «Культурно-просвітницька діяльність Івана Крип'якевича (1886–1967 рр.)» [5], у якому організаційно-педагогічної діяльності Івана Петровича присвячений окремий параграф – «Організація українського шкільництва на Волині та Холмщині під час Першої світової війни». Загалом участь І. П. Крип'якевича в організації освіти та школи в роки Першої світової війни частково стала предметом наукового пошуку, однак проблема потребує дослідження як її окремих напрямів, так і узагальнення на рівні організаційно-педагогічної діяльності відомого історика.

Мета статті – розкрити особливості організаційно-педагогічної діяльності І. П. Крип'якевича в роки Першої світової війни, з'ясувати основні напрями та форми цієї діяльності.

У житті І. П. Крип'якевича помітне місце займала організаційно-педагогічна діяльність. Така праця є складовою педагогічної діяльності і, як правило, до неї входять управлінська та організаційна робота. Досвід з організації освіти, створення шкіл, налагодження роботи освітніх закладів, вирішення кадрової проблеми І. П. Крип'якевич отримав в роки Першої світової війни.

Перша світова війна вже на початковому етапі втягнула західноукраїнські землі у бойові дії. 19 липня (1 серпня) 1914 р. державний кордон між Росією і Австро-Угорщиною перетворився на лінію фронту. Значна частина української політичної еліти в умовах війни підтримала австро-угорський уряд і стала на його бік. В основі цієї підтримки були сподівання на те, що у недалекому майбутньому Австро-Угорщина вирішить питання з автономією західноукраїнських земель, що дозволить на території краю розбудовувати повноцінне національне життя, яке прискорить можливість національно-політичного визволення українського народу.

4 серпня 1914 р. у Львові відбулися збори політемігрантів з Наддніпрянщини, колишніх членів Революційної Української партії (РУП), а потім Української соціал-демократичної партії (УСДРП), за участю Дмитра Донцова, Володимира Дорошенка, Андрія Жука, Олексія Назаріва, на яких прийнято рішення про створення Союзу визволення України (СВУ) [1, с. 109]. Головою союзу обрано Д. Донцова, секретарем В. Дорошенка. Головним політичним гаслом Союз обрав державну самостійність і соборність України, здобуття яких пов'язував із поразкою Росії у Першій світовій війні [10].

До складу СВУ увійшли відомі українські громадсько-політичні діячі, серед яких був І. П. Крип'якевич, про що свідчать відповідні документи

[12, арк. 28]. Загалом до організації упродовж свого існування входило понад 250 членів, співробітників і активу із числа військовополонених. Всі вони здебільшого належали до різних політичних угруповань, мали різні ідейні погляди, однак їх єднала спільна мета – розбудова незалежної України.

Влітку 1915 р. після поразки російської армії на східному фронті австро-німецькі війська зайняли українські землі Холмщини, південно-західну частину Гродненщини, південно-західну частину Мінщини, Пінський і дві третини півдня Мозирського округів, західну частину Волинської губернії. Окупована територія склала 48 тис. кв. км, а загальна кількість українського населення, що проживало у вищезгаданих регіонах, налічувала близько 2,3 млн чоловік.

Волинь і Холмщина опинилися під австрійською окупацією. На цих землях запровадили нову військову та цивільну адміністрації. Більшість посад зайняли поляки. Окупація Волині та Холмщини австро-угорськими військами для місцевого населення мала, з одного боку, позитивний наслідок, оскільки її результатом стало звільнення від російської політики. Однак, з іншого боку, прагнення австро-угорської адміністрації розв'язати насамперед польське питання, унеможливлювало вирішення українських справ, на яке сподівалася місцева більшість.

СВУ спільно із Загальною Українською Радою, що виникла 5 травня 1915 р., розробила систему заходів, що сприяли розвитку національного і культурно-освітнього життя на окупованих землях. Серед них – створення «Бюро культурної помочи» для українського населення окупованих областей. Бюро розпочало свою роботу у Львові в серпні 1915 р. [4]. Очолив цей орган Іван Петрович Крип'якевич. У листі до Володимира Дорошенка він писав: «...Охотно приступаю до організації СВУ. Я навіть вже зайняв собі терен роботи...» [12, арк. 4–7]. Таким тереном стали північно-західні землі, де потрібно було налагоджувати культурно-національне життя. Інформуючи українське населення про створення Бюро культурної помочи, І. П. Крип'якевич зазначав: «Бюро ставить собі за ціль збирати фонди на школи, старатися про шкільні книжки й інші середники, бібліотеки для молодіжи й учителів» [3]. Однак, як виявилось насправді, напрямів діяльності Бюро було значно більше. Саме тому до організації українського шкільництва на окупованих територіях активно долучилися освітні товариства: Учительська Громада, Українське педагогічне товариство, Взаємна допомога українського учительства. Завдяки їм у Львові виникла Комісія для українського шкільництва зайнятих областей, яка підпорядковувалася Бюро культурної помочи й забезпечувала організаційну роботу та проводила переговори з представниками військової і цивільної влади щодо відкриття шкіл, комплектування вчительського складу.

І. П. Крип'якевич як керівник Бюро, насамперед, провів велику попередню роботу, суть якої полягала у дослідженні стану освіти та шкільництва в окупованих австрійських округах. Упродовж серпня - листопада 1915 р. Іван Петрович підготував ряд документів як представник СВУ, у яких досить детально проаналізував стан освітньої справи та запропонував систему заходів щодо налагодження українського шкільництва. У «Меморіалі СВУ про українську справу на Холмщині», який підготовлений І. П. Крип'якевичем, подано детальний аналіз культурно-освітнього розвитку краю із залученням різнопланових матеріалів [16, арк. 2–17]. Як історик І. П. Крип'якевич використав чимало статистичних матеріалів: дані про національний склад населення, віросповідання, чисельність

духовенства, учительства, учнів, кількість шкіл, культурно-освітніх товариств та організацій тощо. За допомогою статистики він порівняв конфесійне і культурно-освітнє життя на етнічному рівні і прийшов до висновку, що тут тривалий час домінував російський та польський елемент. Настав час змінити картину і розбудувати українське шкільництво. Для приготування ґрунту українського шкільництва він пропонував: 1. Підготувати українських учителів з місцевих сил за допомогою системи курсової перепідготовки, семінарів, фінансової підтримки з боку держави та допомоги галицьких учителів; 2. Створити мережу народних шкіл, українських гімназій; 3. Підготувати нові українські підручники, засоби навчання та відкрити мережу бібліотек для молоді [16, арк. 14–16]. Особливо увагу І. П. Крип'якевич приділяв підготовці педагогічних кадрів. Він розумів, що для цього потрібна як державна субвенція, так і вирішення ряду організаційних питань: підбір викладачів, розробка навчальних програм, виділення приміщень. До вирішення цієї справи він пропонував долучитися культурно-освітнім товариствам (укласти програми), учителям з Галичини, що вже мали подібний досвід відкриття українських шкіл. У розбудові української школи мала б взяти участь і греко-католицька церква. Він не відкидав існування церковних шкіл, зважаючи на те, що у Холмщині в останні роки функціонувало 255 таких установ.

Наступним кроком І. П. Крип'якевича стала підготовка Доповідної записки Союзу визволення України «Українське шкільництво в окупованих австрійських округах Холмської губернії» [16, арк. 43–45]. У ній він проаналізував стан шкільництва за часів Російської імперії та вказав на ті зміни, що відбулися упродовж австрійської окупації. Окрім того І. П. Крип'якевич досить чітко визначив потреби українського шкільництва. Їх він подав у формі своєрідних вимог: українська школа повинна бути домінуючою; мовою навчання має стати українська; референт при генерал-губернаторстві обирається з числа українців; до керівних посад в освіті залучити педагогів-українців; встановити посади інспекторів-українців; викоринювати русофільські впливи; відкрити курси для українського вчительства; до програм учительських курсів включити такі дисципліни: історія і географія Австрії, історія і географія України, українська мова і література, термінологія предметів народної школи, початки німецької мови, устрій шкільництва в Австрії; підготувати українські підручники та ознайомити з ними освітян; відкрити три чоловічих гімназій жіночі відділення; створити фахові школи, учительські семінари; налагодити приватне шкільництво тощо [16, арк. 44–45]. Враховуючи те, що майбутня національна школа мала функціонувати в австрійських умовах, І. П. Крип'якевич постійно звертав на це увагу в переліку установ, навчальних дисциплін, у назві органів та структур, яким підпорядковувалися освіта та школи.

Організаторські здібності І. П. Крип'якевича проявлялися не лише в аналізі, розумінні та плануванні проблеми шкільництва в цілому. Він міг досить чітко виокремити із загальної проблеми більш вузьку і запропонувати механізми її вирішення. У цьому зв'язку привертає увагу запропонований ним спосіб вирішення проблеми учительських кадрів. Іван Петрович усвідомлював важливість і реальний стан кадрового забезпечення закладів освіти. В умовах війни підготувати в короткий час сотні-тисяч учителів було практично неможливим. Для вирішення цієї проблеми він запропонував відкрити курси. Визначив їх оптимальну тривалість – 2-3 місяці. Розробив план науки (курсів перепідготовки). Передбачив форми матеріального та морального стимулювання як курсантів, так і випус-

кників. Вказав на позитивні сторони курсової підготовки в умовах війни: а) поповнення учительських кадрів на тлі загального зменшення педагогічних працівників, б) звільнення держави від вирішення проблем, які виникли внаслідок війни [16, арк. 45].

І. П. Крип'якевич виявився блискучим організатором та координатором освітньої праці. Він усвідомлював, що обов'язок кожного полягав не у тому, щоб радіти лише окремим успіхам або підтримувати освітніми заходами земляків, але долучитися на ділі до освітньої праці [7]. Використовуючи досвід освітянських товариств Галичини, І. П. Крип'якевич запропонував до співпраці залучити їх кращих представників, з числа яких сформували Комісію для українського шкільництва зайнятих областей. Комісія підпорядковувалася Бюро культурної помочі і долучалася до організаційної роботи. До її складу увійшли О. Барвінський, Кокурудз, Макарушка, Мороз, Гриньовський, Гордин, Раковський, І. Крип'якевич [12, арк. 37].

Незважаючи на зусилля Бюро культурної помочі та особисті старання І. П. Крип'якевича, стан українського шкільництва у Холмщині залишався незадовільним. Намагання СВУ відновити українське життя на території не дало бажаного результату. Серед здобутків можна виділити лише часткове вирішення проблеми з мовними правами українців. Згідно розпорядження командування австро-угорської армії у закладах освіти та громадському житті почали використовувати українську мову. Однак масової українізації, як планував Союз визволення України, не відбулося. Нижчі австрійські чини не виконували розпоряджень, бюрократизували систему впровадження мови в освітні заклади і як наслідок: холмщаки постійно скаржилися на заборону відкриття шкіл та офіційного вживання української мови.

Наприкінці вересня 1915 р. СВУ розробила проект програми щодо розвитку українського шкільництва на Холмщині, Волині та Підляшші [25, арк. 40–41]. У розробці цієї програми брав участь І. П. Крип'якевич. У проекті зафіксовано ряд чітких домагань: 1. Управу шкіл в українських територіях віддати в руки Української Шкільної Ради. 2. Всі російські державні, земські і церковні школи замінити на українські. 3. Програми шкіл залишити такими, як у школах Галичини й Буковини, внісши зміни згідно місцевої потреб. Навчальною мовою обрати українську, а з третього року навчання впровадити німецьку мову. 4. Підготувати учительські кадри з місцевих учителів, що пройшли відповідну курсову перепідготовку та за рахунок педагогів Галичини і Буковини, яких відбере Українська Шкільна Рада. 5. Забезпечити фінансування шкіл за рахунок державного бюджету доки не будуть сформовані місцеві фонди [25]. Проект доповнили рядом організаційних заходів, що стосувалися керівництва освітою, розробки програм, повноважень організатора освітньої справи тощо. Невід'ємною рисою проекту як і ряду попередніх документів, до розробки яких долучався І. П. Крип'якевич, був зв'язок з педагогічними інституціями – товариствами та організаціями. І. П. Крип'якевич розумів, щоб без діяльної підтримки Просвіт, Педагогічного товариства, учительської секції культурної Ради вирішити освітянські проблеми неможливо. Саме тому він намагався до шкільної справи залучити насамперед тих, хто розумівся у ній на професійному рівні.

У листопаді 1915 р. І. П. Крип'якевич на засіданні учительської громади м. Львова виголосив реферат «Шкільництво в окупованих землях російської України» [16, арк. 46–47]. Він звернув увагу на традиції шкільництва, що були започатковані братами ще у XVI ст. Проаналізував зміни,

яких зазнала освіта за часів панування Російської імперії та охарактеризував стан шкільництва в умовах війни. Серед труднощів І. П. Крип'якевич виділив: відсутність інтелігенції та педагогічних товариств, відсутність зацікавлених в освітній справі урядників, брак фінансування освіти. Автор реферату виокремлював труднощі, щоб чітко визначити умови, в яких опинилася освітня сфера та спланувати подальші дії. План передбачав заходи для урядових структур (чиновників) і внутрішні дії на місцях. Особливу надію І. П. Крип'якевич покладав на галицьку інтелігенцію, якій потрібно було розробити навчальні програми, полегшити перехід від російського навчання до українського, подбати про організацію педагогічних курсів, добір підручників, відкриття бібліотек тощо [16]. Про стан та проблеми українського шкільництва І. П. Крип'якевич інформував не лише учительство. Він неодноразово звертався до громадськості, використовуючи періодичних пресу. На шпальтах часописів «Діло», «Українське слово» упродовж 1915–1917 рр. неодноразово друкувалися відозви Бюро культурної помочі, звіти про відкриття нових шкіл, бібліотек, організацію педагогічних курсів, нариси з історії освітньої справи та шкільництва, рекомендації щодо збирання пожертв на освітню справу тощо. Більшість цих повідомлень підготовлені І. П. Крип'якевичем.

Не менш складним виявилось налагодження освітньої справи на Волині. Тут національно-освітня праця натрапляла на перешкоди з боку австрійських військових походження. Займаючи керівні адміністративні посади, вони не виконували розпоряджень влади, нехтували приписами Бюро культурної помочі, гальмували запровадження української мови, перешкоджали відкриттю шкіл. Становище ускладнювалося тим, що на місцях бракувало не лише організаторів і фахівців освітньої справи, але й саме населення не вірило у відродження національної школи і не поспішало долучатися до розбудови шкільництва. Яскравим прикладом такого ставлення місцевого населення може бути лист міського голови Володимир-Волинського Гната Мартинеця до І. П. Крип'якевича, у якому він писав: «Населення пригноблене, прибите і темне. Одна потіха, що не називає себе москальським» [18, арк. 1–2].

У вересні 1915 р. І. П. Крип'якевич підготував доповідну записку «Волинь: політика і національні настрої», у якій стверджував, що рівень політичного, конфесійного, культурно-освітнього життя на Волині напередодні Першої світової війни залишився низьким і складним. Він писав про відсутність національної преси, засилля російської школи і констатував, що єдиним осередком українства тут були лише «Просвіти», які виникли значно пізніше ніж в Галичині [16, арк. 20–22]. Освітня праця утруднювали ті руйнування, яких зазнало населення Волині на початковому етапі війни. В краї було знищено чимало шкільних приміщень, не вистачало учителів, кошти на освіту не виділялися, запроваджувалися ряд обмежень для цивільного населення [13].

Щоб підняти загальний дух і залучити населення до освітньої справи, І. П. Крип'якевич в «Українському слові» упродовж 1915 р. друкує ряд матеріалів, у яких описує освітні традиції Волині [6; 9]. Важко стверджувати однозначно, що вони відіграли важливу роль в організації шкільництва. Однак, поза всяким сумнівом, вони стали для багатьох яскравою ілюстрацією того, що втратила Волинь за роки польського і російського панування. І. П. Крип'якевич акцентував увагу на тих культурно-освітніх традиціях, що сформувалися ще з часів Київської Русі, потім розвивалися і примножувалися Костянтином Острозьким, братськими осередками.

Він подав перелік десятків закладів освіти, що функціонували на Волині у великих та малих населених пунктах, які упродовж століть залишаючись осередками культури, підготували українському народу чимало визначних педагогів, організаторів освітньої справи особистостей [6]. Поза всяким сумнівом, публікації І. П. Крип'якевича мали б підняти не лише український дух, але й спонукати до активних дій на освітній ниві.

У розбудові освітньої справи на Волині І. П. Крип'якевич найбільше покладався на Українських січовиків (УСС). 26 січня 1916 р. Українські січові стрільці отримали дозвіл від австрійського командування на створення на Волині трьох комісаріатів [14, арк. 89]. За такою організаційною назвою «комісаріат», здавалося б, мала функціонувати окрема установа. Насправді до цього органу входила лише одна людина, першочерговим завданням якої було проводити агітацію і набирати до січового легіону вояків-добровольців. Українські січові стрільці вирішили скористатися такою можливістю і паралельно займалися культурно-освітньою працею, про що свідчать їх звіти [15]. Вербуванням та паралельно освітньої працею мали зайнятися Микола Саєвич (у Володимирі-Волинському), Дмитро Вітовський (у Ковелі), Михайло Гаврилко (у Луцьку).

У квітні 1916 р. І. П. Крип'якевич розробив спеціальну анкету для комісарів УСС. Ця анкета стала своєрідною пам'яткою з проведення дослідження життя населення на окупованих землях [25, арк. 96]. За характером дослідження це був своєрідний зріз сфер життя на різних рівнях: а) на рівні статистики, б) на рівні ставлень і стосунків міжетнічного характеру, в) на діяльничому рівні (хто і чим займається), г) на рівні планування і прогнозування (що варто було б зробити, організувати, провести тощо). Серед сфер, що підлягали дослідженню, варто виділити: а) конфесійну, б) освітню, в) господарсько-управлінську. У рекомендаціях чимало питань стосувалися освітньої сфери: чи є школа; скільки класів; яка чисельність дітей; чи є учителі, хто вони; в якому стані шкільні приміщення; як школа укомплектована меблями, засобами навчання та приладами; чи хоче громада відновити роботу школи; чи є помешкання для учителів, в якому воно стані [25, арк. 96]. Окрім того, ряд вказівок носили практичний характер і стосувалися організації та налагодження шкільництва: «Зложити шкільний комітет з 3 найсвідоміших людей, найліпше, як самі зголосяться, і написати подання до окружної команди о школу з українською викладавочою мовою і німецькою як предметом науки. Подати якнайбільше, щоб упередити поляків» [25, арк. 96]. Враховуючи те, що і польські політики займалися організацією шкільництва, І. П. Крип'якевич рекомендував діяти на випередження, не втрачати дорогоцінний час. Окремий блок запитань стосувався дослідження польських шкіл, виявлення ставлень до них місцевої людності та можливих перспектив щодо відкриття таких шкіл у населеному пункті. І. П. Крип'якевич пропонував комісарам взяти на облік представників місцевої інтелігенції, записати їх адреси. Він пропонував поцікавитися і з'ясувати наскільки військове командування турбується місцевим населенням. Рекомендував інспекторам долучитися до складання подань від імені громадян на отримання допомоги. Одночасно пропонував дізнатися про потребу населення у книгах, відкритті бібліотек, проведених заходів культурно-освітнього характеру тощо.

Освітня праця на Волині, започаткована І. П. Крип'якевичем при активній підтримці українських січовиків, здійснювалася у надзвичайно складних умовах, з численними перешкодами, труднощами об'єктивного і суб'єктивного характеру. Про це засвідчують десятки документів, що за-

лишилися у вигляді протоколів з'їздань Бюро культурної помочі, листів-звернень учителів, військових до І. П. Крип'якевича, звітів про виконану роботу січовиками, матеріалів про стан освіти тощо [16; 17; 19; 20; 21; 22; 23; 25; 26; 27; 28; 30].

Січовики постійно інформували І. П. Крип'якевича про стан справ. Вони об'їжджали волинські села, проводили пояснювальну роботу, виступали перед місцевим населенням, поширювали книги, газети, відкривали школи. Про це свідчить досить активне листування Івана Петровича з Т. Плащуком, М. Саєвичем, Д. Вітовським [19; 20; 22]. Із самого початку стало очевидним, що культурно-освітня праця виявиться важкою. Труднощі носили насамперед організаційний характер. Досить часто інспектори наштовхувалися на протидію і нерозуміння владних структур, чого не скажеш про ставлення до них місцевого люду. Інтенсивність роботи була досить великою. Про це у звіті пише Д. Вітовський, який за короткий час об'їздив понад тридцять сіл, обстежив десятки приміщень і zorganizував більше десяти шкіл: «Маю дозвіл на утворення і zorganizоване 11 (одинадцяти) шкіл з українською викладовою мовою. Всюди є доволі гарні будинки; часом навіть дуже гарні» [22, арк. 21–22].

Свідченням того, що січовики налагодили справу, можуть слугувати звернення з місць від учителів, сільських старост, представників релігійних громад. Упродовж другої половини 1916–1917 рр. до Бюро культурної помочі надійшло сотні звернень про допомогу [21; 24]. Воно стало своєрідним координаційним центром, яке очолив І. П. Крип'якевич. Він був змушений оперативної і швидко реагувати на звернення, що надходили з місць. В основному це були звернення від учителів, які просили надіслати книги, підручники, зошити, шкільне приладдя, організувати шкільні бібліотеки, оплатити працю учителів. Іноді ці прохання були максимально конкретизовані. Так просили надіслати «Історію України» М. Грушевського, «Кобзар» Т. Шевченка, мапи Європи та України, портрети українських князів та гетьманів [26, арк. 94–96]. Частину прохань І. П. Крип'якевич виконував безпосередньо через січовиків. У листі до Д. Вітовського він писав: «Висилаю на прохання Романюка який просив для народу 3-4-шкільні бібліотеки, Палашуку – 200 букварів, 250 читанок, 300 рахункових книжок, 100 буквинських букварів, методичних диктантів, допоміжних книжок, книжечок для народу» [29, арк. 88–89].

Досить часто І. П. Крип'якевич був змушений самостійно приймати рішення щодо розподілу коштів та їх використання на купівлю книг, приладдя, надання допомоги та виплати зарплати. Так у листі до А. Жука він писав: «... я таки мушу поки що розпоряджатися Вашими фондами і купую за них книжки. Мушу вислати все якнайскоріше, бо на Волині є сильна акція поляків, – від сього чи ми скоро поставимо наші школи і добре їх викінчимо, залежить будучність там. ... передаю 200 к. для тамтешніх учителів як першу підмогу» [12, арк. 54–55]. І. П. Крип'якевич опікувався і кадровими питаннями. Один із напрямів цієї діяльності – відрядження учителів з Галичини на Волинь і Холмщину. «Стараюсь щоби вислати учителів з Галичини. Роблю, що можу», – писав він тому ж А. Жуку [12, арк. 55]. Бюро культурної помочі мало завдання скерувати з Галичини учителів-українців для створення шкіл, відкриття підготовчих курсів для місцевого учительства. Планувалося відкрити чоловічі гімназії з жіночими відділеннями у Холмі, Замості, Грубешові, Володимирі-Волинському, Луцьку, Ковелі, Дубно, учительські семінарії у Холмі (чоловічу та жіночу), Луцьку та Ковелі, а також промислово-торговельні школи у Холмі та Луцьку [25, арк. 40–41].

Чимало уваги І. П. Крип'якевич приділяв збору коштів на освітні справи. Він особисто звертався через періодичну пресу до населення з проханням надсилати грошові пожертви, підручники, навчальне приладдя. Упродовж 1916–1918 рр. галицькі газети рясніли не лише оголошеннями про збір коштів, але і звітами про надходження допомоги та її розподіл між школами, культурно-освітніми установами. Упродовж лише 1916 р. для освітньої справи волонтерами зібрано понад 32356 крон [17, арк. 2]. За рахунок грошових пожертв закуплено і відправлено близько 4000 підручників різноманітної художньої, науково-популярної літератури для шкільних бібліотек.

На весну 1917 р. газета «Діло» подала короткий звіт про організацію шкільництва на Волині. Менше ніж за два роки зусиллями Бюро культурної помочі відкрито 38 шкіл, у яких навчалися 2164 учнів та працювали 45 учителів, значна частина яких було скерована на терени волинського краю з Галичини [8]. Найбільше шкіл відкрили у Володимир-Волинському та Ковельському округах. Володимир-Волинський округ практично був лідером в освітній справі. Його гордістю стала українська народна школа, урочисте відкриття якої відбулося 20 травня 1916 р. [11]. У звіті, укладеному з нагоди першої річниці створення школи, маємо повну картину становлення і розвитку цього закладу.

Заходи щодо відкриття школи розпочалися ще в кінці вересня 1915 р., коли лінія фронту змістилася на схід від м. Володимира. Перші організаційні заходи здійснював Йосип Пеленський – історик, що перебував у Володимирі як військовий санітар. У листопаді до цієї справи долучився Гнат Мартинець – професор з Рогатина. У лютому 1916 р. до створення школи долучився Микола Саєвич, який був відкомандирований Українськими січовими стрільцями на прохання Бюро культурної помочі, очолюване І. П. Крип'якевичем. За допомогою магістрату і місцевого населення відремонтували приміщення школи, у якій не було жодного віцілого вікна, зруйновані стіни і печі, знищена підлога. У квітні 1916 р. сформували педагогічний колектив. І. П. Крип'якевич для посилення складу педагогічного колективу відрядив з Галичини Савину Сидорович, Теодру Ліщинську, Ангеліну Гайдучківну, Анну Бігунівну [11, с. 31]. До школи розпочали запис дітей. Навчатися виявило бажання 389 учнів. Однак, враховуючи, що класних кімнат для навчання не вистачало, частину дітей скеровували до інших шкіл, що відкривалися поруч. Класи були переповненіми. Про це свідчить запис учнів за класам: 1-А – 60 уч.; 1-Б – 56 уч.; 2-А – 59 уч.; 2-Б – 58 уч.; 3 – 68 уч. [11, с. 31]. Школу урочисто відкрили 20 травня, про що досить детально описали у річному звіті. Подальше функціонування закладу залежало від військових дій. З початком військової операції, що відома під назвою Брусилівського прориву, 8 червня 1916 р. школа припинила свою діяльність. Навчання поновили 18 вересня 1916 р.

Річний звіт школи дозволяє розкрити не лише особливості організації навчального процесу, але зрозуміти ту титанічну роботу, проведenu Бюро культурної помочі, українськими січовиками, педагогами з Галичини, місцевим населенням, яка була спрямована на перетворення закладу освіти в центр національного навчання та виховання. У школі був розроблений план науки та програми на чотири роки навчання. До загального переліку предметів увійшли: письмо, читання, українська мова, Закон Божий, математика (рахунки), музика (співи), руханка (фізкультура), історія України, ручна праця, німецька мова, малювання (рисунок), каліграфія (гарне письмо) [11, с. 12–23]. Шкільна бібліотека нараховувала сотні примірників

ків видань, якими користувалися учні, учителі та місцеві жителі. У фондах шкільної бібліотеки були «Історія України-Руси» М. Аркаса, «Як жив український народ», «Історія України» М. Грушевського, «Оповідання з історії української землі» М. Залізняка, «Оповідання з рідної історії» Б. Барвінського, «Короткий огляд української історії» Д. Коренця [11, с. 24–28]. Не кожна бібліотека на той час мала стільки підручників з історії. Очевидним є той факт, що всі ці книги були закуплені на кошти Бюро культурної помочі і направлені для організації навчання.

Школа проводила велику просвітницьку роботу серед місцевого населення. Традиційними стали святкування річниць народження Т. Шевченка, проведення конференцій для батьків, організація зустрічей з січовиками, представниками Бюро культурної помочі. У травні 1916 р. в школі розпочали свою діяльність педагогічні курси для місцевих учителів. Програма курсів, яку у свій час розробив І. П. Крип'якевич, передбачала лекції з історії України, української мови, методики викладання предметів та проведення занять практичного характеру. Курси фінансово підтримував комісаріат УСС та Бюро культурної помочі [11, с. 39]. Для дітей із бідних родин в школі організоване харчування і надавалася допомога у вигляді одягу та взуття. Всі прибутки і витрати підлягали чіткому обліку і звітності.

Про діяльність школи І. П. Крип'якевича час від часу інформували як січовики так і самі педагоги, представники органів міського магістрату, звітуючи перед ним про витрачені кошти, дякуючи за надіслані книги, приладдя. Школа у Володимирі-Волинському може слугувати яскравим прикладом організаційно-педагогічної діяльності як самого І. П. Крип'якевича, так і десятків тих сподвижників української справи, яких він долучив до реалізації освітньої політики.

Діяльність І. П. Крип'якевича як голови Бюро культурної помочі мала неабиякий вплив на піднесення національної свідомості населення Волині й Холмщини. Цей процес варто розглядати у контексті організації національно-визвольних змагань і реалізації тих програм, які на порядок денний виніс час. У загальноукраїнському масштабі для цього часу стали характерними докорінні зміни в освітній сфері. Ці зміни були результатом реалізації прагнень української інтелігенції щодо створення нової системи освіти. Щоб ця система запрацювала їй потрібні було ентузіасти-організатори. До організації нового освітнього простору, що був національним за духом і змістом, долучився І. П. Крип'якевич. Упродовж листопада 1915 р. – березня 1917 р., перебуваючи на посаді голови Бюро культурної помочі, він зумів так налагодити роботу, що вона дала конкретні результати: відкриття українських шкіл, читалень, бібліотек, збір пожертв, налагодження роботи учительських курсів, семінарів. Чи не найкращою оцінкою організаторської праці І. П. Крип'якевича може стати лаконічне але таке вагомим висловлювання А. Жука: «Я не маю слів, щоб оцінити Ваше сприяння ведення справи і особливо опрацювання звітів» [12, арк. 70].

Список використаних джерел:

1. Грицак Я. Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
2. Діяльність Івана Крип'якевича в Союзі Визволення України / І. Патер // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – Л., 2001. – Вип. 8. – С. 267–305.

3. За Бюро культурної помочи // Вістник Союзу визволення України. – Відень. – 1916. – Ч. 87–88. (2 квітня). – С. 230.
4. Каліщук О. Іван Крип'якевич і Волинь (1914–1918 рр.) / О. Каліщук // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – Л., 2001. – Вип. 8. – С. 739–747.
5. Клименко Н. П. Культурно-просвітницька діяльність Івана Крип'якевича (1886–1967 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. П. Клименко; Київ. славист. ун-т. – К., 2009. – 228 с.
6. [Крип'якевич І.] Давні українські школи на Волині // Українське слово. – 1915. – № 87–88.
7. Крип'якевич І. Доля Холмщини і Волині / І. Крип'якевич // Діло. – 1916. – 23 квітня.
8. [Крип'якевич І.] Українські школи на Волині: комунікат Бюро культурної помочи // Діло. – 1917. – № 52. – 4 березня.
9. [Крип'якевич І.] Січове військо і українська школа // Українське слово. – 1915. – № 103.
10. Наша платформа // Вістник Союзу визволення України. – Відень. – 1914. – Ч. 1. (5 жовтня). – С. 1–2.
11. І. Звідомлення управи української народної школи ім. Шевченка в Володимирі-Волинському. – Володимир-Волинський, 1917. – 42 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4405. – Оп. 1. – Спр. 65. – 77 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 23. – 67 арк.
14. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 7. – 110 арк.
15. ЦДІА України у Львові. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 14. – 60 арк.
16. ЦДІА України у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 4. – 47 арк.
17. ЦДІА України у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 5. – 15 арк.
18. ЦДІА України у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 6. – 46 арк.
19. ЦДІА України у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 7. – 6 арк.
20. ЦДІА України у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 8. – 52 арк.
21. ЦДІА України у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 9. – 28 арк.
22. ЦДІА України у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 10. – 29 арк.
23. ЦДІА України у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 11. – 66 арк.
24. ЦДІА України у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 12. – 145 арк.
25. ЦДІА України у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 14. – 130 арк.
26. ЦДІА України у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 15. – 197 арк.
27. ЦДІА України у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 16. – 143 арк.
28. ЦДІА України у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 17. – 115 арк.
29. ЦДІА України у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 18. – 138 арк.
30. ЦДІА України у Львові. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 20. – 38 арк.

Левдер А. И. И. П. Крипякевич – организатор украинского образования в годы Первой мировой войны.

В предлагаемой статье проанализирована организационно-педагогическая деятельность известного украинского историка И. П. Крипякевича в годы Первой мировой войны. В течении ноября 1915 г. – марта 1917 г. он возглавлял Бюро культурной помощи. За краткий период времени И. П. Крипякевич сумел наладить организационную работу в сфере образования на Волини и Холмщине, результатом которой стали кон-

клетные дела: открытие украинских школ, учительских курсов, семинаров, библиотек, сбор денег для проведения образовательно-культурных мероприятий.

Ключевые слова: *И. П. Крипякевич, Первая мировая война, образовательная политика, украинская школа, организационно-педагогическая деятельность.*

Levder A. I. I. P. Krypyakevych is the organizer of the Ukrainian education during the years of the First World War.

Abstract. *The proposed article the organizational and pedagogical activity of the famous Ukrainian historian I.P. Krypyakevych during the First World War is analyzed. During November 1915 – March 1917 he headed the Bureau of Cultural Help. In the short time I. P. Krypyakevych organized the work of the organization of education in Volyn and the Cholm regions, which resulted in the specific actions: the opening of Ukrainian schools, teachers' courses, workshops, libraries, fundraisers for educational and cultural affairs.*

Keywords: *I.P. Krypyakevych, the First World War, educational policy, Ukrainian school, organizational and pedagogical activity.*

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ КНИГ

УДК: 94(477.51 – 2)«1943»(01)

Бутко С. В., Каганова І. Я.,
Сіренко Т. В., Студьонова Л. В.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СИМВОЛ СКОРБОТИ ЗНИЩЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ УКРАЇНИ НАЦИСТСЬКИМИ КАРАТЕЛЯМИ В БІБЛІОГРАФІЇ (ДО 70-Х РОКОВИН КОРЮКІВСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ)

У статті аналізується Корюківська трагедія 1943 р. як національний символ скорботи знищених населених пунктів України нацистськими карателями, злочин проти людяності та військовий злочин проти цивільного населення; вміщено бібліографічний покажчик, який охоплює 1943–2012 рр про цю історичну подію.

Ключові слова: Корюківська трагедія, цивільне населення, бібліографічний покажчик.

Під час Другої світової війни 1939–1945 рр. у Європі загинула небачена до того, катастрофічна кількість цивільного населення. Головною причиною стали не «супутні втрати» воюючих сторін під час бойових дій та інші небажані наслідки війни, а результати свідомої й послідовної нацистської політики щодо населення окупованих країн, особливо тих населених пунктів і територій, де чинився опір завойовникам. Такі дії кваліфікуються світовою спільнотою та у міжнародному праві як злочини проти цивільного населення.

Вітчизняні історики підкреслюють, що у політиці нацизму під час Другої світової війни в Україні окремим видом злочинів проти цивільного населення було знищення карателями населених пунктів разом з їхніми мешканцями. У 2012 р. дослідники Українського інституту національної пам'яті документально встановили 544 таких знищених села і селища на території України, зокрема на Чернігівщині – 60 населених пунктів. Продовжується робота з документального встановлення винуватців руйнування ще майже півтори сотні сіл.

У скорботному списку спалених окупантами сіл і селищ особливе місце належить містечку Корюківка, розташованому в Чернігівській області України. Акція зі знищення цього населеного пункту, проведена карателями на початку березня 1943 р., є унікальною за рівнем жорстокості та кількістю знищеного цивільного населення навіть за мірками нацистської окупаційної політики в Європі у 1939–1945 рр.

Чернігівщина у 1941–1943 рр. була краєм активної діяльності радянських партизанів. Під час німецької окупації Корюківка стала центром радянського партизанського руху на Чернігівщині. Звідси почали свій шлях Чернігівський партизанський загін, партизанське з'єднання О. Федорова, тут постійно діяло партійне та комсомольське підпілля.

У лютому 1943 р. радянське партизанське з'єднання під командуванням Олексія Федорова повернулося з Брянщини і розташувалося у корюківських лісах на Кам'янському хуторі. Воно розпочало збір продовольства по селах, провадило акції проти окупантів. Згодом гітлерівці за це спалили села Гуту Студенецьку, Тихоновичи, частину Перелюбу. Одним із заходів окупаційної влади проти партизан було заарештування членів сі-

мей партизанів у Корюківці, які згодом, напевне, планували стратити. На прохання командира взводу з'єднання Феодосія Ступака, двох 12-13-річних синів якого теж посадили до корюківської в'язниці, а дружину розстріляли, Микола Попудренко, який на час відсутності Федорова виконував обов'язки командира, дав команду провести напад на містечко.

У ніч на 27 лютого 1943 року партизани з'єднання Федорова розгромили німецький гарнізон, залишки якого уціліли тільки у цегляному будинку лікарні. Визволили в'язнів з тюрми – сім'ї партизанів, активістів з усього району (за офіційними даними – 97 осіб, за спогадами – від 37 до 50).

Вранці 1 березня 1943 р. із м. Щорс у Корюківку прибув німецький каральний загін.

За інформацією Архіву Федеральної служби безпеки Російської Федерації, яка була надана на прохання Українського інституту національної пам'яті, наказ про знищення Корюківки видав начальник штабу 399-ї головної польової камендатури підполковник Байер Бруно Франц, 1888 р.н., уродженець німецького міста Касселя.

Територія Чернігівської області перебувала в окупації під управлінням німецького військового командування, з кінця 1942 р. головна польова камендатура № 399 у місті Конотоп Сумської області була підпорядкована VII відділу при штабі групи армій «Південь». Окупаційна адміністрація на території Чернігівщини, крім власне німецьких військових і спеціалізованих каральних формувань із числа колабораціоністів – громадян СРСР, широко використовувала підрозділи угорської 105-ї легкої дивізії зі складу Східної окупаційної групи військ. Вони, як повідомили архівісти ФСБ, із жовтня 1942 р. до вересня 1943 р. здійснювали масові розстріли мирного населення, знищення населених пунктів Чернігівщини, інші військові злочини й безчинства за вказівками командуючого групою генерал-лейтенанта Алда-Папа Золтана Йогана, 1895 р., уродженця Будапешту.

За інформацією колишнього партизана Івана Водопа'яна у книзі «Граніт» виконавцем каральної акції був батальйон 56-го карального полку фельджандармерії на чолі з начальником чернігівської служби безпеки Крістензена. За спогадами мешканців с. Маховики на Корюківщині колона вантажівок із карателями складалася з 18 машин.

Населений пункт було оточено. Всіх мешканців групами по 50-100 чол. зганяли у великі будинки і розстрілювали. Ось як про це описано в Акті Чернігівської обласної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Корюківці від 17 грудня 1943 р.: «Масові розстріли з наступним спаленням здійснювалися головним чином у ресторані, де зі свідчень свідків Горбачевської Ольги Павлівни, Самбурзької Лідії, Афанасьєвої Ксенії, які були під розстрілом, але тільки поранені і випадково залишилися жити, встановлено, що 1 березня 1943 року в будинку Корюківського ресторану загнано було до 500 чоловік мирного населення, у порядку черговості, партіями від 50 до 100 чоловік. Вони розстрілювалися кожний окремо з автомата на виду всіх присутніх людей.

Після всієї цієї розправи 2 березня 1943 року ресторан разом із трупами було спалено [2]. Таке масове знищення людей шляхом розстрілу з наступним спаленням було проведено також у помешканні земвіддлу, у театрі і на території церкви».

Римар Євген Юхимович, який вижив після розстрілу в ресторані, розповів: «Моя маленька донька лежала у мене на грудях, коли стріляли в неї прокляті кати там, у ресторані. Де тепер братська могила, там стояв рес-

торан. Заганяли нас туди, як худобу на бойню, й били з автоматів. Ніну я на руках ніс. А фашист поцілів мені в око. Я впав, а він по мені як застрочить. Тут у мені все потемніло, і нічого я більше не пам'ятаю. Троє моїх діток були вбиті. Навіть закопати їх не довелось: і мертвих діток не побачив, спалили їх прокляті кати. І не лишилось від моїх діток нічого. Навіть могилки».

Одночасно до 10 легкових машин із карателями прочісували всі хати й околиці містечка і вбивали жителів у помешканнях та на вулицях.

Для уявлення цього злочину наведемо уривок спогадів уцілілого мешканця, священика Всеволода Дагаєва: «Приблизно години о дев'ятій ранку першого березня машини з німцями почали під'їздити до контори рафінадного заводу, де я неподалік квартирував. Напередодні ми з дружиною вирішили перебратися на квартиру в Олексіївку [район містечка]. І я пішов, щоб знайти підводу для перевезення речей. Коли повернувся, мене не пропустили, почали по мені стріляти. Я зайшов у дім метрів за десять від ресторану. Коли переконався, що прокляті фашистські кати виїхали, зайшов до ресторану і побачив там гори вбитих людей і калюжі крові. В Олексіївці, куди я пішов відразу після цього, було те ж саме: у будинках і просто на подвір'ї лежало по 20-30 трупів. Частина будинків із трупами гітлерівці спалили першого дня. На другий день тривало те ж саме. Були випадки, коли людей живими кидали у вогонь».

Після знищення всіх знайдених корюківців карателі містечко спалили. Очевидці казали, що дим і заграву від пожеж було видно у Щорсі, Сосниці, Холмах.

Акція проведена 1 і 2 березня 1943 р. Пізніше, 9 березня, карателі повернулися, щоб допалити селище і добити уцілілих. Ось як про продовження цієї трагедії розповіла Лідія Скрипка: «[9 березня 1943 р.] наумівською дорогою [...] просувалися підводи корюківчан з пожитками. Люди забирали й вивозили все, що залишилося після погрому. Ліда бігла й хотіла потрапити на котурсь з підвід. Аж тут – кулеметна черга. Дівча впало у бур'яни і притихло. А фашисти автомобілем заїхали наперед підводам і зупинили їх. Майже всіх людей вивезли до колишньої цегельні, заштовхали у піч для вижарювання цегли, облили їх гасом і запалили. Того ж дня нелюди на Камишанці [район Корюківки – автори] повіятували з підпіч спалених хат стареньких бабусь, які повернулися додому, завели їх до сараю, облили гасом і підпалили. Звірствували як хотіли».

Звернемо увагу на важливу згадку у спогаді Ганни Хомко: «У с. Наумівка [Корюківського району] почалися нові страждання: староста Савела, виконуючи наказ фашистів, почав арештовувати всіх корюківчан і розстрілювати їх. Арешти почалися в червні місяці». Отже, окупанти продовжували й після погрому Корюківки переслідувати і знищувати його уцілілих мешканців.

Наслідки нацистського злочину: вбито близько 7 тис. мешканців. В Акті Чернігівської обласної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Корюківці від 17 грудня 1943 р. вказано, що 1 і 2 березня 1943 р., за підрахунками, здійснено вбивство 6700 чоловік, спалено 1290 домів. У документі стан населеного пункту описано так: «При загальному огляді Корюківка являє собою абсолютну зруйноване селище (де залишилося тільки 10 житлових будівель [цегляні будівлі]) з повним знищенням житлових будинків, установ кінотеатру, будинків лікувально-медичної мережі: поліклініки, дитячої консультації, інфекційної лікарні, ясел, помешкання двох шкіл; зруйновано цукровий

завод із усім підсобним господарством. І на цьому попелищі ми знаходимо кістки трупів тут спалених». Проте реальна кількість загиблих, за оцінками дослідників і місцевої влади, набагато більша від встановленої комісією. Порахувати всіх через спалення у будинках та велике число неофіційних поховань без зовнішніх ознак навесні-влітку 1943 р. просто було неможливо, а радянські війська вступили до спаленого райцентру тільки 19 вересня цього ж року. Ускладнює оцінку втрат і те, що внаслідок цього злочину повністю припинили існування цілі родини і династії, про які вже нема кому згадати.

За майже 70 років після знищення Корюківки свідкам трагедії, органам влади, рідним, близьким та знайомим загиблих, історикам і краєзнавцям, фахівцям Корюківського історичного музею вдалося встановити поіменно тільки 1893 жертви, що оприлюднені в Мартирологу у 2013 р. На жаль, це тільки 28% всіх вбитих під час каральної акції, загальне число яких за даними Акту комісії від 17 грудня 1943 р. складало 6700 осіб. Навіть побіжний і приблизний аналіз цього скорботного списку показує, що нацистський окупаційний режим в боротьбі з партизанами знищив 704 дитини (віком від немовлят до 16 років включно обох статей), за іншим підрахунком – 1097 осіб жіночої статі (від немовлят до похилого віку), які на час війн та лихоліть є найбільш незахищеними серед цивільного населення.

Серед загиблих за національною ознакою найбільше українців – 1715 осіб, росіян – 94 особи, поляків – 4 особи і по одній особі – угорець, чех, білорус.

Тотальне знищення всього населення Корюківки виявило наочний факт, який дає характеристику загиблим мешканцям як громаді. Аналіз списку встановлених жертв показав, що серед 1893 вбитих карателями 1–2 березня 1943 р. у місті було 54 євреї. Отже, вони вижили після спеціального розшуку та суцільного винищення нацистами впродовж 1941–1942 рр. – політики голокосту, що стало можливим тільки завдяки людяному ставленню до них Корюківської селищної громади.

Корюківська трагедія 1-2 березня 1943 р. за своїми масштабами є найбільшою каральною акцією нацистів знищення населеного пункту разом із цивільним населенням у Другій світовій війні в Європі. До такого висновку підводить порівняння із фактами знищення населених пунктів в окупованих країнах Європи, зокрема зі всесвітньо відомими трагедіями Другої світової війни:

Українська Корюківка – 1-2 березня 1943 р. вбито і спалено близько 7 тисяч людей різного віку – від немовлят до німецьких старих.

Білоруська Хатинь – 22 березня 1943 р у селі знищено 149 людей.

Чеська Лідице – 11 червня 1942 р. вбито у селищі і замордовано у концтаборі 320 людей.

Французький Орадур-сюр-Глан – 10 червня 1944 р. знищено у селищі 642 людини.

Корюківська трагедія відповідно до норм міжнародного гуманітарного права та рішень Нюрнберзького процесу однозначно кваліфікується як військовий злочин і злочин проти людяності, проти цивільного населення. В листопаді 1947 р. у Чернігові відбувся відкритий судовий процес над колишніми німецькими та угорськими військовослужбовцями із 399-ї головної польової комендатури німецької військової окупаційної адміністрації і доданих до неї підрозділів. Серед 16 військових злочинців на лаві підсудних опинилися німецькі підполковники Бруно Франц Байер і Стефан фон Тюльф, а також угорський полковник Ференц Амон. 25 листопада

1947 р. військовий трибунал виніс вирок: кожний із 16 звинувачених засуджувався на 25-річне ув'язнення у виправно-трудових таборах.

Перша публікація про Корюківську трагедію датується 18 березня 1943 року в газеті «Більшовик» під назвою «Звірі!». Її автор – Л. Трифон, кореспондент ТАРС при партизанському з'єднанні О. Федорова. Через рік, 26 березня 1944 р., обласна газета «Деснянська правда» вмістила статтю М. Микитенка «Кров Корюківки». У наступні роки побачили світ численні статті в місцевих та республіканських газетах і журналах, у Чернігівському томі багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР», в енциклопедичному довіднику «Чернігівщина», в книзі-меморіалі «Вінок безсмертя», «Дзвони пам'яті», в книгах і нарисах Бориса Наріжного, Сергія Павленка, Василя Устименка. У 1971 р. відомий український художник О. Г. Данченко (1926–1993) напівисав серію графічних картин «Ранок. Корюківка. 1 березня 1943 року».

У 1977 р. споруджено пам'ятник на честь героїчного опору населення німецько-фашистським загарбникам в Корюківці (бронза, граніт) роботи видатного українського скульптора І. А. Коломієць (1921–2005).

У першій половині 80-х років ХХ ст. був віце погоджений проєкт Меморіального комплексу спаленим селам і містам України в Корюківці. Вже тоді було усвідомлення, що знищена у 1943 р. Корюківка є національним символом скорботи всіх знищених населених пунктів України. Проте, після Чорнобильської катастрофи цей проєкт було згорнуто.

І все ж трагедія Корюківки 1943 р. була мало відома в Україні і в світі. Ситуація поступово почала змінюватися з 2010 р. Це сталося завдяки спільним зусиллям керівництва Українського інституту національної пам'яті, Чернігівської обласної державної адміністрації та Корюківської райдержадміністрації, громадськості, науковців і краєзнавців. Розпочалася інтенсивна дослідницька робота, організовані заходи та підготовка публікацій в пресі з інформування громадськості та вищих органів влади держави про Корюківську трагедію. Так, у 2010 р. було видано окремих збірник документів і матеріалів «Корюківка, 1943: злочин проти людяності», в якому вперше окремим розділом була подана вибрана бібліографія про трагедію. У 2011 р. побачив світ довідник «Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року» та інше. Важливою віхою досліджень та оцінки Корюківської трагедії стало видання у 2012 р. матеріалів Міжнародної наукової конференції, проведеної 14 грудня 2011 р. у м. Корюківка, «Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни».

У 2011 р. було прийнято рішення відзначити на вищому державному рівні пам'ять про жертви Корюківської трагедії 1943 р. – злочину нацистів проти цивільного населення. Президент України В. Янукович видав Указ «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 р. № 925, а Верховна Рада України ухвалила постанову «Про вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни» від 21 жовтня 2011 р. № 3965-VI. Для реалізації цих важливих рішень Глави держави та парламенту, органи державної виконавчої влади прийняли відповідні рішення: Кабінет Міністрів України – розпорядження «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 25 квітня 2012 р. № 235-р., голова Чернігівської обласної державної адміністрації – розпорядження «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 21 травня 2012 р. № 184. Громадськість оцінила їх як відновлення історичної справедливості.

Проте це тільки перші кроки у поширенні знання серед науковців та громадськості України і світу про страшний нацистський злочин та розумінні його уроків для сучасності. Вона ще недостатньо відома навіть у рік відзначення 70-х роковин Корюківської трагедії на державному рівні. Наочним прикладом рівня обізнаності вітчизняних науково-педагогічних кіл служить ґрунтовний науковий посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів доцента Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидата історичних наук Андрія Козицького «Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки)», який видано у 2012 р. у Львові. У підрозділі «Військові злочини нацистів на окупованих територіях СРСР» сьомого розділу книги «Військові злочини під час Другої світової війни та перші повоєнні роки» автор приділив спеціальну увагу нацистській каральній політиці знищення населених пунктів разом із цивільним населенням у Білорусі і слушно відмітив: «Хатинь і сьогодні – символ страждань та жахів геноциду цивільного населення окупованої території Білорусії. Таких сіл, які окупанти спалили, в республіці було сотні». Водночас у цьому підрозділі посібника, в якому достатньо ґрунтовно аналізувалася нацистська терористична політика на окупованій території України, жодного слова не сказано не тільки про Корюківську трагедію, а й про знищення карателями сотень сіл і селищ як про окремий вид злочинів проти цивільного населення.

Про недостатню обізнаність вітчизняної та європейської громадськості свідчить такий факт: 1 березня 2013 р. у м. Корюківка Чернігівської області під час жалобних заходів заступник Посла Федеративної Республіки Німеччина в Україні Анка Фельдгузен в інтерв'ю чернігівському телеканалу «Дитинець» зауважила: «Про Корюківську [трагедію] у нас [у Німеччині] ніхто не знає. І навіть тут, в Україні, я вчора спитала в українців, багато хто не знає».

Важливим напрямом у стимулюванні науково-дослідницької та інформаційно-просвітницької роботи для подальшого розвитку політики національної пам'яті є створення тематичних бібліографічних покажчиків.

Представлений у цій публікації бібліографічний покажчик складено до 70-х роковин Корюківської трагедії. До нього в хронологічній послідовності виходу у світ вміщено збірники документів, книги, статті із журналів і газет, які вийшли упродовж 1943–2012 рр. (добір матеріалу завершено 15 грудня 2012 р.).

Документи

1. АКТ Корюковской районной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о массовом уничтожении мирного населения города Корюковки. 2 сентября 1944 г. [Текст] // Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): сб. док. и материалов. – К., 1978. – С. 98–99.

2. ИЗ ДОКЛАДА областной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков на территории области с сентября 1941 по сентябрь 1943 года. 16 марта 1945 г. [Текст] // Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): сб. док. и материалов. – К., 1978. – С. 102–106.

С.103: Трагедія Корюківки.

3. ИЗ ОБРАЩЕНИЯ подпольного обкома КП(б)У и областного штаба партизанского движения с призывом к трудящимся усилить борьбу против фашистских за-

хватчиков. 30 мая 1943 г. [Текст] // Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): сб. док. и материалов. – К., 1978. – С. 172–174.

В документі розповідається про криваву трагедію, яка сталася у Корюківці.

4. АКТ о зверствах фашистских захватчиков в Корюковке Черниговской области. 21 сент. 1943 г. [Текст] // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: док. и материалы в 3-х т. – К., 1985. – Т. 2. – С. 301–303.

5. ІЗ ДОПОВІДІ Чернігівської обласної державної комісії з розслідування злочинів, скоєних німецько-фашистськими загарбниками на території області з вересня 1941 р. по вересень 1943 р. 16 березня 1945 р. [Текст] // Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині: [зб. док. і матеріалів]. – Чернівці, 2000. – С. 82–88.

С. 84: Трагедія Корюківки.

6. КОРЮКІВКА, 1943: злочин проти людяності [Текст]: зб. док. і матеріалів / Укр. ін-т нац. пам'яті, Чернівці. ОДА, Корюків. іст. музей; упоряд.: С.В. Бутко, Т.В. Макаренко. – Чернівці : Лозовий В. М., 2010. – 87 с.: фото. – (Пам'ять народу неубінна).

7. МАРТИРОЛОГ встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року [Текст]: довід. / упоряд.: С. В. Бутко, О. О. Толкачова; відп. ред.: Р. І. Пилявець. – Чернівці : Десна Поліграф, 2011. – 220 с. – (Укр. ін-т нац. пам'яті; Чернівці. ОДА; Корюків. РДА; Корюків. істор. музей).

8. ПРО ЗАХОДИ у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії [Текст]: Указ Президента України № 925/2011 від 22 верес. 2011 р. // Маяк (Корюківка). – 2011. – 24 верес.; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>

9. ПРО ВІШАНУВАННЯ пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни [Текст]: постанова Верховної Ради України № 3965-VI від 21 жовт. 2011 р. // Уряд. кур'єр. – 2011. – № 206 (5 листопада). – С. 21.; Відом. Верх. Ради України. – 2012. – №19-20. – С. 191.

10. ПРО СТВОРЕННЯ комунального закладу «Музейно – меморіальний комплекс пам'яті жителів населених пунктів України, знищених фашистськими окупантами» Чернігівської обласної ради [у місті Корюківка] [Електронний ресурс]: рішення сесії Чернігівської обласної ради від 29.03.2012 р. – Режим доступу: http://cg.gov.ua/web_docs

11. ПРО ЗАХОДИ у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії [Текст]: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.04.2012 р. № 235-р. // Уряд. кур'єр. – 2012. – № 86 (17 травня). – С. 29; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua>

12. ПРО ЗАХОДИ у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії [Електронний ресурс]: розпорядження голови Чернігівської обласної державної адміністрації від 21.05.2012 р. №184. – Режим доступу: http://cg.gov.ua/web_docs

Книги і статті

1943

13. ТРИФОН Л. Звірі! [Текст] /Л.Трифон //Більшовик (Чернівці). – 1943. – 18 березня.

1944

14. МИКИТЕНКО М. Кров Корюківки [Текст] / М. Микитенко // Деснян. правда (Чернівці). – 1944. – 26 березня.

15. ВІДБУДУЄМО рідне місто [Текст]//Прапор перемоги (Корюківка). – 1944. – 21 вересня.

16. ДЕРЖАВІН б.і.). Ликвідуємо наслідки господарювання німців [у Корюківці] [Текст] / Державін // Прапор перемоги. – 1944. – 21 вересня.

1947

17. ХРОНОЛОГІЧНИЙ довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941–1943 рр.) [Текст] / підгот. до вид. П. Дніпровський і С. Малкель. – Чернігів, 1947. – 324 с.

С. 111–121: Корюківський район.

1948

18. ГЕРОЇ партизанської боротьби на Україні [Текст]: (зб. нарисів). Кн. 1. – К.: Держполітвидав, 1948. – 312 с.: іл.

С. 251–258: Нарис про Героя Рад. Союзу Г. С. Артозєєва, учасника бою за повернення ст. Корюківка 27 лютого 1943 року.

1954

19. АРТОЗЕЕВ Г. Партизанская быль [Текст] / Георгий Артозеев; лит. запись И. Бразуль. – М.: Воениздат, 1954. – 154 с.

С. 126–130: Спогади партизана з'єднання О. Федорова, Героя Рад. Союзу Г. Артозєєва про напад на німецький гарнізон на станції Корюківка.

1962

20. ЛЕСНАЯ Л. Свидетельствуют расстрелянные [Текст]: место преступления – Корюковка / Лидия Лесная // Огонек (Москва). – 1962. – № 2. – С. 4–5.

1967

21. ХОМЕНКО М. По велінню совісті [Текст] / М. Хоменко // Маяк (Корюківка). – 1967. – 23 листопада.

Підпільники в Корюківці, які стали жертвами трагедії.

1969

22. ИВУШКИН Н. Б. За все в ответе [Текст] / Николай Ивушкин. – М.: Воениздат, 1969. – 231 с. – (Военные мемуары).

Автор книги – колишній полковник Рад. Армії, фронтовий політпрацівник.

С. 112–113: Спогад про те, якою автор побачив Корюківку після визволення.

23. ТКАЧЕНКО Ф. Вилітали в бурю орлята [Текст] / Федір Ткаченко. – Львів: Каменяр, 1969. – 247 с.

С. 147–150: Розгром партизанами німецького гарнізону на станції Корюківка.

1972

24. КОСТЮК Г. Нескорене місто [Текст] / Г. Костюк // Маяк. – 1972. – 26 верес., 28 жовт., 5 груд., 9 груд.

25. ШУШКЕВИЧ С. Корюківка [Текст]: вірш / Станіслав Шушкевич; пер. з білорус. // Деснян. правда. – 1972. – 26 листопада

1974

26. ПЕТРЕНКО Н. Пісня про Корюківку [Текст]: вірш / Надія Петренко // Деснян. правда. – 1974. – 21 вересня.

1973

27. ІСТОРІЯ міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К.: Укр. рад. енцикл., 1972. – 780 с.

С. 362: Корюківська трагедія.

28. ТИХОНОВСЬКИЙ А. М. Тридцять років тому [Текст] / А. Тихоновський // Маяк. – 1973. – 20 вересня.

Спогади колишнього партизана з'єднання О. Федорова про події у Корюківці.

1977

29. НАРІЖНИЙ Б. Незвойована Корюківка [Текст] / Борис Наріжний // Дніпро (Київ). – 1977. – № 7.– С. 103–113.

30. У БРОНЗІ і граніті [Текст] // Деснян. правда. – 1977. – 30 жовтня.

Пам'ятник (скульптурна композиція з бронзи) борцям руху Опору фашистам. Відкритий 1975 р. Скульптор Інна Коломієць.

31. ХОМЕНКО А., Піскун І. Хай війни кануть в небуття! [Текст] / А. Хоменко, І. Піскун // Маяк. – 1977. – 1 листопада.

Відкриття 30 жовтня 1977 р. пам'ятника-меморіалу жертвам трагедії.

1979

32. НАРІЖНИЙ Б. Горобінова заграва [Текст]: розповідь-документ про трагедію Корюківки / Борис Наріжний. – К. : Молодь, 1979. – 144 с.: фото.

33. ВОДОП'ЯН І. З племені нескорених [Текст] / Іван Водоп'ян // Комс. гарт (Чернігів). – 1979. – 27 січня.

Розповідь командира партизанського загону ім. Леніна про Корюківську трагедію.

34. ЛЕУС В. Це потрібно живим [Текст] / Віталій Леус // Деснян. правда. – 1979. – 21 жовтня. – С. 4.

35. ЖУРБА К. Полум'яні сторінки [Текст] / Кузьма Журба // Маяк. – 1979. – 24 листопада. – С. 3.

36. ЩЕРБОНОС В. Це було на Чернігівщині [Текст] / Василь Щербонос // Комс. гарт. – 1979. – 1 грудня. – С. 2.

1980

37. КОСТЮК Г. Пам'ятайте, це люди! [Текст] / Григорій Костюк // Маяк. – 1980. – 1 березня. – С. 2.

38. РОМОДАН А. Не повинно повторитись! [Текст] / А. Ромодан // Маяк. – 1980. – 5 березня. – С. 4.

1982

39. ВОДОП'ЯН І. І. Граніт [Текст] / Іван Водоп'ян; літ. запис І. П. Дудка. – К. : Політвидав України, 1982. – 175 с.: іл.

С. 115–121: Корюківська трагедія.

40. ПАМ'ЯТНИКИ і монументи України. 1811–1982 [Текст]: альбом / авт.-упоряд. Д. Г. Янко. – К. : Мистецтво, 1982. – 263 с.

Іл. 118: Пам'ятник жертвам Корюківської трагедії.

1983

41. ІННА Коломієць [Текст]: альбом /авт. вступ. ст. та упоряд. О. С. Чорнобривцева. – К.: Мистецтво, 1983. – 95 с. : іл.

Альбом присвячено творчості відомого українського скульптора, засл. діяча мистецтв УРСР І. А. Коломієць (1921–2005), автору пам'ятника загиблим у Корюківці.

42. ИСТОРИЯ городов и сел Украинской ССР: Черниговская область. – К. : Укр. сов. энцикл., 1983. – 816 с.

С. 379: Трагедія Корюківки.

43. КОРЮКІВКА [Текст]: фотоальбом / авт.-упоряд. Н.Й. Петренко; фото С. С. Крячко; худож. Л.М. Момот. – К.: Мистецтво, 1983. – 47 с.: іл.

44. КУГУК О. Хатина як реліквія [Текст] / О. Кугук // Маяк. – 1983. – 18 січня. – С. 2.

45. МИР тобі, нескорена Корюківко! [Текст]: [матеріали, які відображають трагедію містечка] // Комс. гарт. – 1983. – 1 березня.

46. СЕЩЕНКО М. Місто наше трудове [Текст] / М. Сещенко // Маяк. – 1983. – 1 березня. – С. 2.

47. КОСТЮК Г. І врятувала мати синів... [Текст] / Г. Костюк // Маяк. – 1983. – 3 березня. – С. 3.

48. ПАМ'ЯТЬ народу невмируща [Текст] // Маяк. – 1983. – 3 березня. – С. 4.

49. ФОМІЧОВ А. Не скорилися ворогам [Текст]: мітинг-реквієм у Корюківці / Андрій Фомічов // Деснян. правда. – 1983. – 4 березня.

50. ГАЛЬЧЕНКО В., Протопопов П. На цій нескореній землі [Текст] / В. Гальченко, П. Протопопов // Рад. освіта (Київ). – 1983. – 21 червня.

51. КОРНЮШЕНКО Т. Мітинг – реквієм [біля пам'ятника жертвам гітлерівського терору] [Текст] / Тимофій Корнюшенко // Пам'ятники України. – 1983. – № 4. – С. 15–16.

1984

52. КАРПЕНКО Л. Вітер пам'яті [Текст] / Л. Карпенко // Маяк. – 1984. – 1 березня. – С. 1.

53. ЛИСЕНКО О. Вічний біль [Текст] / О. Лисенко // Маяк. – 1984. – 1 березня. – С. 2.

54. ЗАРІЦЬКА М. Їхні серця з нами [Текст] / М. Заріцька // Маяк. – 1984. – 3 березня. – С. 2.

1985

55. ПЕРШИНА Т. С. Фашистський геноцид на Україні. 1941–1944 [Текст] / Т. Першина. – К.: Наук. думка, 1985. – 172 с.

С. 62–63: Корюківська трагедія.

1986

56. НАРІЖНИЙ Б. Незвоєвана Корюківка [Текст] / Борис Наріжний // Дзвони пам'яті: кн. про трагедію сіл Сумщини та Чернігівщини, знищених фашистами у роки війни / Упоряд. Л. Н. Горлач та ін.; редкол. Ю. О. Збанацький та ін. – К., 1986. – С. 129–145.

57. КРАВЧЕНКО О. Розповідаю усім [Текст]: [спогади очевидця] / О. Кравченко // Маяк. – 1986. – 1 березня.

1988

58. НАРІЖНИЙ Б. Горобінова заграва [Текст] / Борис Наріжний. – 2-е вид., доп. – К.: Молодь, 1988. – 147 с.

59. ЧЕРНІГІВСЬКА область [Текст] // Вінок безсмертя: кн.-меморіал / Редкол. О. Ф. Федоров (голова), В. А. Маняк та ін. – К., 1988. – С. 35–111.
С. 44–53: Корюківка.

60. КУЗУБ Г. Т. Не забути очей убивці [Текст] / Г. Кузуб // Маяк. – 1988. – 1 березня. – С. 3.

61. ЛИТВИН В. М. Кат мене не помітив [Текст] / Володимир Литвин // Маяк. – 1988. – 1 березня. – С. 3.

62. МОТЧАНА Н. За вбивцями йшли палії [Текст] / Н. Мотчана // Маяк. – 1988. – 1 березня. – С. 2.

63. ФЕДОСЕНКО М. Міг би розповісти більше [Текст] / М. Федосенко // Маяк. – 1988. – 1 березня. – С. 3.

64. ХОМКО А. Думаю про Батьківщину [Текст]: [спогади про трагедію] / А. Хомко // Маяк. – 1988. – 1 березня. – С. 2.

65. ВЕРЕЩАКА Л. Це потрібно живим... [Текст]: мітинг-реквієм, присвячений 45-й річниці Корюківської трагедії / Л. Верещака // Маяк. – 1988. – 3 березня.

66. КАЛІНІНА О. Хай буде мир [Текст] / О. Калініна // Маяк. – 1988. – 7 квітня. – С. 3.

67. ЛИТВИН К. А все перед очима... [Текст] / К. Литвин // Маяк. – 1988. – 7 квітня. – С. 3.

68. МОЙСІЄНКО О. Спалена – нескорена [Текст] / О. Мойсієнко // Маяк. – 1988. – 7 квітня. – С. 3.

69. МАНЯК В. Вінок безсмертя [Текст]: книга-меморіал / Володимир Маняк // Україна. – 1988. – № 25. – С. 1–2.

Відомий укр. письменник, керівник авт. колективу, член редкол. видання розповідає про історію створення книги-меморіалу, до якої увійшов нарис про трагедію Корюківки.

70. ЛИСТОПАД І. Просто любов [Текст] / І. Листопад // Деснян. правда. – 1988. – 24 серпня.

Трагічна смерть священика Бондаревського, яка сталася у Корюківці 1943 р.

1989

71. НИКИФОРЕНКО (Кулик) У. Бачу той березень... [Текст] / У. Никифоренко (Кулик) // Маяк. – 1989. – 2 березня. – С. 3.

72. ТИХОНОВСЬКИЙ Л. Як це було... [Текст] / Л. Тихоновський // Маяк. – 1989. – 20 червня. – С. 4.

73. ПОПЕЛЬ В. Меморіал у Корюківці. Де взяти кошти? [Текст] / В. Попель // Деснян. правда. – 1989. – 19 грудня.

Відкрито спец. рахунок на будівництво меморіалу в Корюківці в пам'ять про спалені села України.

1990

74. КОРЮКІВСЬКИЙ меморіал [Текст] // Чернігівщина: енцикл. довід. – К., 1990. – С. 350.

75. ДУШКО Р. Немов страшний сон [Текст] / Р. Душко // Маяк. – 1990. – 1 березня. – С. 4.

76. САПОН С. Відлуння кривавого березня [Текст] / С. Сапон // Маяк. – 1990. – 1 березня. – С. 4.

77. КОСТЮК Г. Нескорена Корюківка [Текст]: художньо-док. повість / Г. Костюк // Маяк. – 1990. – 3 лип., 5 лип., 10 лип., 12 лип., 17 лип., 19 лип., 24 лип., 26 лип., 31 лип., 2 серп., 7 серп., 9 серп., 14 серп., 16 серп., 21 серп., 23 серп., 28 серп., 30 серп., 6 верес., 13 верес., 20 верес., 25 верес., 2 жовт., 4 жовт., 11 жовт., 16 жовт., 23 жовт., 25 жовт., 30 жовт., 1 листоп., 13 листоп., 15 листоп., 20 листоп., 27 листоп., 29 листоп., 6 груд., 13 груд., 18 груд., 20 груд., 25 груд., 27 груд.

1991

78. ДУДКО О. Кривавились тривожно блискавиці [Текст]: [уринок із док. повісті] / О. Дудко // Маяк. – 1991. – 28 лютого, 2 березня. – С. 4.

1993

79. КОШЕЛЬ Ф. Березневий серця щем Корюківки [Текст]: до 50-річчя Корюківської трагедії 1-3 березня 1943 року / Федір Кошель // Маяк. – 1993. – 13 лютого. – С. 1.

80. КОНДРАТЕНКО Д. Серце щемить і досі [Текст] / Д. Кондратенко // Маяк. – 1993. – 27 лютого. – С. 2.

81. СУРОВЕЦЬ О. Чорний ранок [Текст] / О. Суровець // Маяк. – 1993. – 27 лютого. – С. 4.

82. ХРОЛЕНКО В. Вони живуть у наших справах і серцях [Текст] / В. Хроленко // Маяк. – 1993. – 27 лютого. – С. 4.

83. ДУДКО О. Визволителі [Текст]: (уринок із док. повісті «Кривавились тривожні блискавиці») / О. Дудко // Маяк. – 1993. – 16 жовт., 23 жовт.

1994

84. ТРИФОН Л. Кореспонденція про криваву розправу з мирним населенням м.Корюківка 18 березня 1943 р. [Текст] / Л. Трифон // В тилу ворога. – Чернігів, 1994. – С. 66–67.

85. СКРИПКА М. Дитинство в огні [Текст] / Марія Скрипка // Маяк. – 1994. – 2 березня. – С. 5.

86. СУРОВЕЦЬ О. Пекучу зронимо сльозу [Текст] / О. Суroveць // Маяк. – 1994. – 2 березня. – С. 3.

87. ВАСИЛЬСВ О. Пам'ять наших сердець [Текст] / О. Васильєв // Маяк. – 1994. – 5 березня. – С. 3.

1995

88. СУРОВЕЦЬ О. Вони жили на вулиці Вокзальній [Текст] / О. Суroveць // Маяк. – 1995. – 1 березня. – С. 3.

89. КАРПЕНКО М. У пастиці [Текст] / М. Карпенко // Маяк. – 1995. – 16 березня. – С. 4.

90. СУНКО О. Істини ради... [Текст]: Друга світова війна: невідомі стор. / О. Сунко // Сіверян. літопис. – 1995. – № 3. – С. 19–26.

1996

91. СУРОВЕЦЬ О. Те, що бачили очі є істина [Текст] / О. Суroveць // Маяк. – 1996. – 28 лютого. – С. 3.

1997

92. СУРОВЕЦЬ О. Вони завжди з нами [Текст] / О. Суroveць // Маяк. – 1997. – 1 березня. – С. 4.

93. РУСІН П. Пам'ять про трагедію Корюківки – жива істина [Текст] / П. Русін // Маяк. – 1997. – 8 березня. – С. 9.

1998

94. НАЗАРОВА З. Живи вічно, Корюківко! [Текст] / Зоя Назарова // Маяк. – 1998. – 5 березня. – С. 4.

1999

95. СУРОВЕЦЬ О. Болюча пам'ять не згасає [Текст] / О. Суroveць // Маяк. – 1999. – 27 лютого. – С. 2.

96. НАЗАРОВА З. Це було у Корюківці... [Текст] / Зоя Назарова // Деснян. правда. – 1999. – 2 березня.

2000

97. ДУДКО О. Зачистка Корюківки 1-3 березня 1943 [Текст] / О. Дудко // Гарт (Чернігів). – 2000. – 17 березня. – С. 11.

2001

98. ПАВЛЕНКО С. Корюківка – в жалобі [Текст] / Сергій Павленко // Голос України (Київ). – 2001. – 3 березня.

Оголошено дні жалоби в пам'ять загиблих.

99. ПАМ'ЯТЬ ЖИВЕ У ПОКОЛІННЯХ [Текст] // Маяк. – 2001. – 3 березня. – С. 2.

100. СУРОВЕЦЬ О. Біль незабутніх днів [Текст] / О. Суroveць // Маяк. – 2001. – 3 березня. – С. 2.

2002

101. КОРЮКІВСЬКА трагедія [Текст] //Чернігівщина у вогні: календар-2003 / т-во «Чернігівське земляцтво». – К., 2002. – С. 252, 254.

Листівка-звернення Червоних партизан до населення окупованої Чернігівщини.

102. ВАЛЕНТІЙ О. Тяжке минуле [Текст] / О. Валентій // Маяк. – 2002. – 2 березня. – С. 4.

103. ВІЙНА, яку неможливо забути [Текст] // Маяк. – 2002. – 2 березня. – С. 1.

2003

104. ГОНЧАР О. В. Реквієм пам'яті [Текст]: 60 років Корюківській трагедії / О. Гончар. – Корюківка, 2003. – [Буклет].

105. КОРЮКІВКА – наша біль і любов [Текст] / упоряд. В. Є. Устименко; т-во «Чернігівське земляцтво»; Корюківське відділення. – К., 2003. – 140 с.

106. СКРИПКА М. Операція в містечку [Текст]: [спогади колишньої партизанки] / Марія Скрипка // Маяк. – 2003. – 8 лютого. – С. 6.

107. СУНКО О. Серце вішувало [Текст] / Олексій Сунко // Маяк. – 2003. – 22 лютого. – С. 3.

108. ЧЕРНИШ-МОСТОВИЧ Г. Незгасима пам'ять [Текст] / Г. Черниш-Мостович // Маяк. – 2003. – 22 лютого. – С. 5.

109. ЦНА крові [Текст]: (два погляди): до 60-річчя Корюківської трагедії // Нова Просвіта (Ніжин). – 2003. – 28 лютого.

110. ДОРОПІЙ І. О. Боже, святий спасителю [Текст] / І. Доропій // Маяк. – 2003. – 1 березня. – С. 2.

111. ПАВЛЕНКО С. Чорний понеділок Корюківки [Текст] / Сергій Павленко // Літ. Чернігів. – 2003. – № 1 (січень). – С. 151–161.

112. ПАВЛЕНКО С. Чорний понеділок [Текст] / Сергій Павленко // Голос України. – 2003. – 1 березня. – С. 12.

113. СУРОВЕЦЬ О. Для нелюдів святого не було [Текст] / О. Суroveць // Маяк. – 2003. – 1 березня. – С. 4.

114. КОРЮКІВКА пам'ятає і вшановує [Текст] // Уряд. кур'єр (Київ). – 2003. – 4 березня. – С. 12.

115. УСТИМЕНКОВ. Чорний понеділок Корюківки [Текст] / Василь Устименко // Уряд. кур'єр. – 2003. – 2 квітня. – С. 13.

116. КОРНІЄВСЬКА Д. Про холокост у нашому містечку... [Текст] / Дарина Корнієвська // Маяк. – 2003. – 13 вересня. – С. 6.

Спогади свідка.

2004

117. КНИГА скорботи України. Чернігівська область. Т. 2. Ічнянський район. Козелецький район. Коропський район. Корюківський район. Куликівський район [Текст]. – Чернігів : РВК «Деснян. правда», 2004. – 448 с.

С. 247–387: Корюківський район.

118. ПАВЛЕНКО С. Чорний понеділок Корюківки [Текст] / Сергій Павленко // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 111–121.

119. КОНКУРС на кращий ескізний проект Меморіалу жертвам Корюківської трагедії [Текст] // Маяк. – 2004. – 7 лютого. – С. 4.

120. СТАРЧЕНКО В. «Корюківці були сміливими серед сміливих...» [Текст] / В. Старченко // Отчий поріг (Київ). – 2004. – № 5 (травень). – С. 5.

Окупаційний режим і рух опору в Корюківці. Свідчення очевидця.

121. СТАРЧЕНКО В. Низько вклонюся його пам'яті [Текст] / В. Старченко // Отчий поріг. – 2004. – № 9 (вересень). – С. 5.

Про С. Д. Потапенку – одного з керівників Корюківського підпілля 1941–1943 рр.

2005

122. РЯБЧЕНКО О. Корюківська трагедія [Текст] / О. Рябченко // Маяк. – 2005. – 26 лютого. – С. 3.

123. ДОРОГОЮ примирення [Текст] // Маяк. – 2005. – 5 березня. – С. 1–2.

124. НАЗАРОВА З. Дорогою примирення [Текст] / Зоя Назарова // Маяк. – 2005. – 5 березня.

Надзвичайний і Повноважний посол ФРН Д. Штюдеманн поклав квіти до пам'ятника загиблим корюківцям.

125. НАЗАРОВА З. Замість зневаги і ненависті – примирення й порозуміння [Текст] / Зоя Назарова // Деснян. правда. – 2005. – 10 березня. – С. 10; Маяк. – 2005. – 10 березня. – С. 4.

Перебування у Корюківці Надзвичайного і Повноважного посла ФРН Д. Штюдеманна, який взяв участь у заходах, приурочених до 62-ї річниці трагедії цього міста.

2006

126. БОЖОК В. 1-3 березня – 63-тя річниця Корюківської трагедії [Текст] / Віктор Божок // Маяк. – 2006. – 25 лютого. – С. 5.

127. МОТЧАНА Н. Жаккі березневі дні [Текст] / Н. Мотчана // Маяк. – 2006. – 25 лютого. – С. 3.

128. БЕРЕЗНЕВІ заграви [Текст] // Маяк. – 2006. – 4 березня. – С. 4.

129. ПЕРШОБЕРЕЗНЕВИЙ мітинг-реквієм [Текст] // Маяк. – 2006. – 4 березня. – С. 1.

2007

130. САВЧЕНКО В. Трагедія корюківської землі [Текст] / В. Савченко // Отчий поріг. – 2007. – № 3 (березень). – С. 7.

2008

131. РУБЕЙ Н. У пекельному вогні люди горіли живцем [Текст] / Н. Рубей // Маяк. – 2008. – 1 березня. – С. 4.

132. ФІНІН Б. Фашист стріляв і палив [Текст] / Б. Фінін // Маяк. – 2008. – 1 березня. – С. 2.

133. ПАНАХИДА за жертвами корюківської трагедії [Текст] // Деснян. правда. – 2008. – 4 березня. – С. 3.

134. ШМАТОК З. «Ми хотіли жити!» [Текст] / Зоя Шматок // Деснян. правда. – 2008. – 4 березня. – С. 3.

2009

135. ШМАТОК З. «Мамо-мамо, ви згоріли в огні...» [Текст] / Зоя Шматок // Деснян. правда. – 2009. – 3 березня. – С. 5.

136. ФІЛЬМ про Корюківку вийде у червні [Текст] // Маяк. – 2009. – 30 травня. – С. 4.

2010

137. АВРАМИШИНА В. Мій рідний краю, ти навек воскрес [Текст] / В. Аврамишина // Маяк. – 2010. – 27 лютого. – С. 2.

138. ЛЕВЕНОК І. Чому з'явилася українська Хатинь? [Текст] / Ігор Левенок // Деснян. правда – вільна (Чернігів). – 2010. – 2 березня. – С. 3.

139. ПАМ'ЯТЬ – не спалити: 1-3 березня – дні Корюківської трагедії [Текст] : [спогади очевидців] // Деснян. правда – вільна. – 2010. – 2 березня. – С. 3.

140. ЯСЕНЧУК О. Корюківська трагедія: запитань багато [Текст] / Олександр Ясенчук // Сіверщина (Чернігів). – 2010. – 18 березня. – С. 12.

2011

141. КОРЮКІВКА 1-2 березня і 9 березня 1943 року. Знищення гітлерівськими карателями містечка разом із мирним населенням [Текст]: буклет / упоряд.: С. В. Бутко, Т. В. Макаренко. – [Б. м. : б. в.], [2011]. – 1 розг. арк. с.: іл. – (Пам'ять народу неубійнна).

142. ЯСЕНЧУК О. Корюківська трагедія: запитань багато [Текст] / Олександр Ясенчук // Сіверщина incognita. – Чернігів, 2011. – Вип. I. – С. 140–143.

143. ПРЕЗЕНТАЦІЯ нової книги про Корюківську трагедію [Текст] // Маяк. – 2011. – 22 січня. – С. 5.

144. КОРЮКІВКА-43 [Текст] // Деснян. правда. – 2011. – 29 січня. – С. 4.

3 презентації зб. «Корюківка, 1943: злочин проти людяності» у Чернігів. обл. історичному музеї ім. В. Тарновського.

145. ШМАТОК З. «Корюківка, 1943: злочин проти людяності»: у інституті національної пам'яті хочуть підняти тему Корюківської трагедії на міжнародному рівні [Текст] / Зоя Шматок // Деснянка вільна. – 2011. – 29 січня. – С. 4.

146. ВЕДЕНЄЄВ Д. Кров і попіл Корюківки [Текст] / Дмитро Веденєєв // Дзеркало тижня (Київ). – 2011. – 26 лютого. – С. 18.

147. ХАЛІМАН І. Знати і пам'ятати [Текст] / І. Халіман // Маяк. – 2011. – 26 лютого. – С. 1.

148. ШМАТОК З. «Мій батько був священником»: 1-3 березня – Дні пам'яті жертв Корюківської трагедії в роки Великої вітчизняної війни [Текст] / Зоя Шматок // Деснянка вільна. – 2011. – 1 березня. – С. 3.

Нарис містить нові факти і документи про цю трагедію.

149. УСТИМЕНКО В. Пам'ять народу неубієнна [Текст] / Василь Устименко // Отчий поріг. – 2011. – березень. – С. 7.

150. ПАВЛЕНКО С. Корюківська трагедія – у пам'яті навіки [Текст] / Сергій Павленко // Голос України. – 2011. – 4 березня. – С. 12.

151. НАЗАРЕНКО В. Пам'ять неубієнна [Текст] / Віталій Назаренко // Деснян. правда. – 2011. – 5 березня. – С. 2.

152. ШМАТОК З. Сонце, світ і квіти [Текст] / Зоя Шматок // Деснянка вільна. – 2011. – 5 березня. – С. 3.

153. ЛИТВИНЕНКО Н. Вічний біль Корюківки [Текст] / Наталя Литвиненко // Сільські вісті. – 2011. – 17 березня. – С. 3.

154. КОРНІЄВСЬКА Д. Свідки корюківської трагедії [Текст] / Дарина Корнієвська // Деснян. правда. – 2011. – 7 травня. – С. 3.

155. ЛИТВИН В. Війна, що завжди з нами... [Текст] / Володимир Литвин // Голос України. – 2011. – 7 травня. – С. 4-5.

156. ТЮТЮННИК Є. Приречені на загибель [Текст] / Євдокія Тютюнник // Уряд. кур'єр. – 2011. – 7 травня. – С. 5.

157. ШМАТУХА С. Як вирок фашизму [Текст] / Світлана Шматуха // Деснян. правда. – 2011. – 13 серпня. – С. 3.

Корюків. істор. музей: засідання «круглого столу», де йшлося про співпрацю органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з громадськими організаціями з увічнення пам'яті жертв Корюківської трагедії.

158. ДИМИЧ А., Студёнова Л. Корюковка – город Феникс [Текст] / Андрей Димич, Людмила Студёнова // Слово Черниговщины (Чернигов). – 2011. – № 19 (24 августа). – С. 2.

Місто спалене фашистами і відроджене.

159. БОЖОК В. Крок за кроком – до втілення [Текст] / Віктор Божок // Маяк. – 2011. – 24 вересня. – С. 3.

160. ШМАТОК З. Корюківка стане українською Хатинню [Текст] / Зоя Шматок // Деснянка вільна. – 2011. – 24 вересня. – С. 1.

Про ідею спорудження у Корюківці меморіального комплексу пам'яті населених пунктів України, знищених німецькими фашистами.

161. ГОНЧАР О. Перші кроки на шляху до Меморіалу [Текст] / О. Гончар // Маяк. – 2011. – 8 жовтня. – С. 3.

162. ЗГАДАТИ прізвища жертв корюківської трагедії 1943 р. та увічнити пам'ять про них [Текст] // Маяк. – 2011. – 22 жовтня. – С. 2.

163. ПАМ'ЯТІ жертв корюківської трагедії [Текст] // Деснян. правда. – 2011. – 5 листопада. – С. 3.
164. ДО КОРЮКІВКИ прийдуть науковці [Текст] // Маяк. – 2011. – 12 листопада. – С. 2.
165. ДОВГАЛЬ О. Робота над будівництвом Меморіалу у Корюківці у проєктно-му стані [Текст] / О. Довгаль // Деснян. правда. – 2011. – 26 листопада. – С. 3.
166. ПАВЛЕНКО С. У Корюківці збудують меморіал [Текст] / Сергій Павленко // Голос України. – 2011. – 7 грудня. – С. 3.
167. МІЖНАРОДНА конференція у Корюківці [Текст] // Маяк. – 2011. – 17 грудня. – С. 1.
168. ПРІОРИТЕТИ 2011 року [Текст]: [вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії] // Деснян. правда. – 2011. – 17 грудня. – С. 3.
169. ШМАТОК З. Ні – амністії пам'яті [Текст] / Зоя Шматок // Деснянка вільна (Чернігів). – 2011. – 17 грудня. – С. 1, 5.
170. БОЖОК В. Учасники її дізналися про нові сторінки бойових походів... [Текст] / Віктор Божок // Маяк. – 2011. – 24 грудня. – С. 4.
- Виставка «Партизанський рух на Чернігівщині у період 1941–1943 років» демонструвалась під час роботи міжнар. конф. у Корюківці.
171. БУТКО С. Пам'ять незнищенна [Текст]: імена безневинно убієнних корюківчан увіковічать у книгах та у граніті меморіалу / розмову [з наук. співробітником ін-ту нац. пам'яті] вів Віктор Божок // Маяк. – 2011. – 24 грудня. – С. 4.
172. ГОНЧАР О. Спільнота підтвердила – меморіалу бути [Текст] / О. Гончар // Маяк. – 2011. – 24 грудня. – С. 3.
173. КАРАНДА Я. Попіл Корюківської трагедії стукає в наші серця [Текст] / Ярослав Каранда // Деснян. правда. – 2011. – 24 грудня. – С. 3.
174. ВЕДЕНЕЕВ Д. Позабуття трагедія: момент істини [Текст] / Дмитрій Веденеев // X-FILES. Секретные материалы 20 века. – 2011. – № 4. – С. 7–9.

2012

175. АКТУАЛЬНІ проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни [Текст]: матеріали Міжнар. наук. конф., м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / редкол.: В. М. Тканко (гол. редкол.), Л. І. Буряк, С. В. Бутко та ін.; упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявцев. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – 144 с.
- Із змісту:** Огієнко В. І. Корюківська трагедія 1943 року: меморіалізація та офіційні репрезентації, с. 90–100. Бутко С. В. Вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії 1943 р. в контексті міжнародної історико-меморіальної практики, с. 101–105. Толкачова О. О. Спогади свідків Корюківської трагедії 1943 року як джерело дослідження нацистського злочину, с. 114–116.
176. УКРАЇНА під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.): Анот. покажч. / За ред. В. Ф. Солдатенка; авт.-упоряд.: С. В. Бутко, Л. С. Герасименко, А. М. Киридон, Р. І. Пилявцев, В. М. Яременко. – К.: ДІП НВЦ «Пріоритети», 2012. – 362 с. С. 3–6, 12, 26, 275–276: Трагедія Корюківки.
177. ГОНЧАР О. Буде ще один фільм про Корюківську трагедію [Текст] / О. Гончар // Маяк. – 2012. – 28 січня. – С. 9.
178. ГАЙОВА І. Районна і міська влади майбутній меморіал бачать в різних місцях [Текст] / І. Гайова // Маяк. – 2012. – 4 лютого. – С. 2.
179. НАЗАРОВА З. Меморіал у Корюківці [Текст] / Зоя Назарова // Деснянка вільна. – 2012. – 25 лютого. – С. 2.
- Бесіда з головою Корюків. РДА О. Довгалем про оголошений конкурс на крашу проєктну пропозицію Меморіального комплексу пам'яті жителів спаленої Корюківки фашистськими окупантами 1-2 березня 1943 року.
180. РОБОТА по створенню меморіального комплексу в Корюківці триває [Текст]: [оголошено конкурс на крашу проєктну композицію] // Маяк. – 2012. – 25 лютого. – С. 2.

181. МУСІЙ О. «Навіщо це треба? Це все уже забули!» – кілька років тому сказав один із чернігівських чиновників корюківчанці Галині Поповій, якій зараз 75 років, коли вона запитала про те, які заходи плануються до дня корюківської трагедії [Текст] / Ольга Мусій // Гарт. – 2012. – 1 березня. – С. 11.

182. БУЗАК І. І. Етапи підготовчих робіт [Текст]: [Всеукраїнський Меморіал крок за кроком до вітлення задуму] / І. Бузак // Маяк. – 2012. – 3 березня. – С. 3.

183. ДЗЮБА Г. Почуйте і мій голос [Текст]: [думка про меморіал] / Г. Дзюба // Маяк. – 2012. – 3 березня. – С. 3.

184. САВЧЕНКО В. Його також могло б не бути... [Текст] / В. Савченко // Маяк. – 2012. – 3 березня. – С. 3.

185. ШМАТОК З. Енкаведист заборонив Олександрю Корнієвському робити фотознімки спаленої Корюківки [Текст] / Зоя Шматок // Деснянка вільна. – 2012. – 3 березня. – С. 3.

Корюківка, 2.03.2012: мітинг-реквієм пам'яті загиблих 6700 мирних жителів міста від рук окупантів та їхніх прислужників, презентація довідника «Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року». Історія фото на обкладинці книги – спаленого міста з архіву корюківця О. Корнієвського.

186. УСТИМЕНКО В. Чорний березень 1943 року [Текст] / Василь Устименко // Отчий поріг. – 2012. – № 3 (березень) – С. 15.

187. НАУМЕНКО В. Ніхто і ніщо не забуті [Текст] / Віталій Науменко // Деснян. правда. – 2012. – 8 березня. – С. 2.

Мітинг-реквієм з нагоди вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії 1943 року за участю керівників обласної і районної влади, істориків, науковців, ветеранів війни та свідків трагедії.

188. ШМАТОК З. Вклонілося Корюківці [Текст] / Зоя Шматок // Деснян. правда. – 2012. – 8 березня. – С. 4.

189. БОЖОК В. Фільм про Корюківську трагедію покаже обласне ТБ [Текст] / Віктор Божок // Маяк. – 2012. – 10 березня. – С. 3.

Назва кінострічки «Корюківка: відроджені з попелу».

190. ЖЕРТВ Корюківської трагедії перепоховують на території меморіального комплексу [Текст] // Маяк. – 2012. – 31 березня. – С. 2.

191. ШМАТОК З. Як Вас звати, лікарю Безродний? [Текст] / Зоя Шматок // Деснянка вільна. – 2012. – № 76 (22 вересня). – С. 6.

Нарис про Г. М. Безродного (?-1967) – колишнього головного лікаря Корюків. районної лікарні, заслуженого лікаря УРСР, рятувальника партизанів і людей, що на диво вижили під час Корюківської трагедії, нагородженого партизанськими медалями і орденами Трудового Червоного Прапора і Знак Пошани.

192. ШМАТОК З. Чи збудують Меморіал у Корюківці? [Текст] / Зоя Шматок // Деснянка вільна. – 2012. – № 97 (6 грудня). – С. 9.

Указ Президента є, а кошти держава не виділяє, обласний та районний бюджети їх не мають.

Бутко С. В., Каганова И. Я., Сиренко Т. В., Студенова Л. В. Национальный символ скорби уничтоженных населенных пунктов Украины нацистскими карателями в библиографии (к 70-й годовщине Корюковской трагедии).

В статье анализируется Корюковская трагедия 1943 г. как национальный символ скорби уничтоженных населенных пунктов Украины нацистскими карателями, преступление против человечности и военное преступление против гражданского населения; представлено библиографический указатель об этом историческом событии, охватывающий 1943–2012 гг.

Ключевые слова: Корюковская трагедия, гражданское население, библиографический указатель.

Butko S., Kaganova I., Sirenko T., Studonova L. The national symbol of mourning settlements destroyed Ukrainian Nazi executioners in the bibliography (the 70th anniversary of the tragedy Koryukovskaya).

This article analyzes Koryukivka tragedy in 1943 as a national symbol of sorrow destroyed settlements in Ukraine by Nazi executioners, a crime against humanity and a war crime against civilians, published bibliography of this historic event, which covers 1943–2012 biennium

Keywords: Koryukivka tragedy, civilians, bibliography.

ІСТОРІЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРШНИНИ НА МЕЖІ XVII–XVIII СТ.: НОВІ ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Присяга Чернігівського полку 1718 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передмова Ірина Кривошея. – Чернігів, 2011. – 344 с.
Чернігівська переписна книга 1666 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець. – Чернігів, 2013. – 248 с.

Впровадження до наукового обігу документів із історії Української козацької держави другої половини XVII – початку XVIII ст. є визначною подією, бо саме на цьому часовому проміжку дослідники Гетьманщини зіштовхуються з найбільшими прогалинами у джерельній базі. Саме на їх заповнення спрямована серія публікацій документів під назвою «Джерела до вивчення козацтва», яку започаткували чернігівські історики Ігор Ситий та Сергій Горобець.

Відкриває серію видання присяги Чернігівського полку 1718 р. У той рік його населення в числі інших полків Гетьманщини присягало на вірність спадкоємцю російського престолу сину російського царя Петра I царевичу Петру Петровичу. Сама присяжна книга Чернігівського полку 1718 р. була виявлена у фондах Російського державного архіву давніх актів.²

Структурно видання складається з передмови Ірини Кривошеї, вступу, публікації тексту присяги, іменного та географічного покажчиків. У передві І. Кривошея розглядає обставини укладення присяги 1718 р. (зокрема, питання щодо успадкування російського престолу синами Петра I) та характеризує її інформаційний потенціал, порівнюючи з присягами московським царям 1654, 1676 та 1682 рр.

Насамперед головна різниця між ними в тому, що у присягах другої половини XVII ст. вміщені представники далеко не всіх станів населення Української козацької держави. До присяги 1654 р. не внесене духовенство, яке відмовилося присягати царю Олексію Михайловичу. Проте воно присягало першим в наступних присягах 1676 та 1682 рр. Натомість у них відсутні або представлені вибірково списки козаків та міщан, за яких присягали відповідно сотники, курінні отамани та війти. На відміну від цих документів присяга 1718 р. охопила представників майже всіх станів Української козацької держави. Також, як зазначає І. Кривошея, присяга 1718 р. у порівнянні з відомостями двох попередніх присяг дозволяє простежити процеси структуризації неурядової старшини, основними категоріями якої на початку XVIII ст. стали бунчукові та значкові товариші³.

Дослідниця ретельно проаналізувала структуру присяжної книги Чернігівського полку, що дозволяє зробити певні висновки про порядок приведення населення до присяги. Насамперед, це окремі листи з однаковим друкованим текстом присяги, під якими підписались духовенство, полкова старшина, бунчукові та значкові товариші. При цьому І. Кривошея звернула увагу на те, що присяга 1718 р. стала першим документом в якому звертається увага на рівень освіченості неурядової старшини. Так, більшість бунчукових товаришів були письменними, тоді як значна частина значкового товариства писати не вміла. З цього приводу в реєстрі знач-

² РДАДА. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 48. – 258 арк.

³ Кривошея І.І. Присяги російським царям XVII–XVIII ст. як джерело до історії неурядової старшини Гетьманщини // Сіверянський літопис. – 2011. – № 4. – С. 22.

кових товаришів Чернігівського полку здійснений розподіл на письменних та неписьменних⁴.

Стосовно неурядової старшини у присязі 1718 р. дослідниця звертає увагу на існування в Чернігівському полку категорії «товариш сотні», яка у другій половині XVIII ст. чітко відрізнялася від рядового козацтва, проте на початку XVIII ст. поступово зникла. У тексті пам'ятки населення кожної сотні, що проводилась до присяги, поділене на дві частини. До першої внесені козаки, міщани та посполиті, що присягали в Чернігові. В іншій частині переписане населення, приведене до присяги на місцях. В цьому випадку товаришами сотні є козаки, що присягали в Чернігові. Однак, такий поділ чітко простежується лише у восьми сотнях, що розташовувались до полкового центру найближче. В інших сотнях всі козаки об'єднані під назвою «товариство», що викликає низку запитань щодо існування чи поступового нівелювання категорії «товаришів сотні» взагалі. Отже, присяга 1718 р., окрім того, що містить списки населення Чернігівського полку, є одночасно відображенням перехідних процесів, що відбувалися в середовищі його окремих станів.

Значення опублікованої пам'ятки підкреслюють у вступі й упорядники видання. Вона значно поповнила список відомих науковцям присяг та дозволила ввести до наукового обігу надзвичайно цінний матеріал щодо персонального складу одного із головних полків Гетьманщини. Після реєстру 1649 р. це перший повний список козаків, міщан та посполитих Чернігівського полку, адже ревізії, що збереглися, охоплюють період 1732–1755 рр. До ревізій практично не потрапляли духовні особи, тому важливе значення має список духовенства Чернігівської протопопії, оскільки наступні подібного роду відомості містить хіба що Рум'янцевський опис Малоросії 1765–1769 рр. Крім того, матеріали присяги мають важливе значення для дослідження та уточнення адміністративно-територіального устрою Чернігівського полку, вітчизняної ономастики, топонімики, генеалогії козацької старшини, історії церкви.

Упорядники наводять докладну характеристику джерела, що включає структуру пам'ятки, аналіз повноти та достовірності відомостей. На відміну від багатьох інших документів того часу присяга 1718 р. збережена повністю без втрат окремих аркушів та великих фрагментів тексту. Присяжна книга складається з наступних структурних частин: короткий зміст, друковані тексти присяг, присяга духовних осіб, значкового та бунчукового товариств та присяги козацького й простолюдного населення сотень Чернігівського полку.

Також звертається увага на відсутність окремих населених пунктів в тексті присяги. Наприклад, пропущені села Пакульської волості Києво-Печерського монастиря, які адміністративно належали до Любецької сотні. Не позначені й деякі гути та рудні, відомі за іншими джерелами того часу. Як вихід із ситуації укладачі наводять порівняльну таблицю, в якій перераховані згадані у присязі 1718 р. всі населені пункти Чернігівського полку у порівнянні з аналогічними даними найближчих у часі ревізій – 1713 (посполитих) та 1732 рр.⁵ Такий підхід дозволяє простежити, як змінювалася чисельність населених пунктів у сотнях, їх назви та статус. Принагідно звертається увага на те, що укладачі присяги 1718 р. не розрізняють села та «деревні», всі поселення (за винятком міських) названі селами або слободами.

4 Присяга Чернігівського полку 1718 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передмова Ірина Кривошея. – Чернігів, 2011. – С. 7, 76.

5 Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДА України). – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 3. – 143 арк.; ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19364. – 433 арк.

Важливим досягненням упорядників публікації стали підсумкові цифри щодо представників різних станів населення Чернігівського полку, оскільки в документі не проводився облік осіб, що присягали. Так, згідно підрахунків укладачів, всього в Чернігівському полку присягнуло 9455 чоловік. Поряд окремо підрахована чисельність представників духовенства (священники, монахи), студентів Чернігівського колегіуму, представників полкової урядової та неурядової старшини, козаків, міщан, посполитих та причетників. Стосовно останніх подана окрема таблиця з чисельним розподілом представників козацького та простолюдного станів по сотнях Чернігівського полку. Також дослідники наводять окрему цифру – 408 осіб різних станів, які присягали безпосередньо у Чернігові.

Всі ці обрахунки дозволяють скласти приблизне уявлення про чисельність населення Чернігівського полку на початку XVIII ст. та кожної окремо взятої сотні. Однак, це далеко неповні відомості, оскільки до присяги приводилось доросле чоловіче населення, а представники жіночої статі та інших вікових категорій залишилися поза її межами. Також про неповноту обліку свідчить порівняння підсумкових цифр з аналогічними відомостями ревізії Чернігівського полку за 1713 р. В ній чисельність посполитих виявилася значно більшою ніж у присязі 1718 р. Щоб пояснити цю різницю необхідна подальша пошукова робота, оскільки документи, які б розкривали механізми організації та проведення присяги, поки що не виявлені.

Видання «Чернігівська переписна книга 1666 року» стало другим у серії «Джерела до вивчення козацтва». Його відкриває така ж змістовна передмова, в якій упорядники висвітлюють політичні обставини появи переписних книг, стан їхньої збереженості та здобутки попередників щодо опрацювання й публікації текстів. Особливо відзначається внесок вченого-архівіста В. Романовського, який у 1933 р. видав Київську, Ніжинську та Батуринську переписні книги, а у 1967 р. узагальнив свої напрацювання у спеціальній монографії⁶. Наголошуючи на необхідності саме повного видання переписної книги Чернігова, укладачі звернули увагу на фрагментарність та неточності передачі тексту в попередніх публікаціях (для порівняння запропонована спеціальна таблиця)⁷.

Географічні межі книги охоплюють частину території сучасних Чернігівського, Куликівського, Ріпкинського районів Чернігівської області та білоруське Задніпров'я у напрямку на північний захід по давньому шляху Чернігів – Бобруйськ (частина сучасних Гомельської, Могильовської областей Республіки Білорусь). Роботу над публікацією пам'ятки значно полегшує таблиця під назвою «Структура Чернігівської переписної книги». У ній представлений повний перелік населених пунктів, згаданих у книзі, чисельність дворів, їх мешканців та кількісний розподіл населення за станами (міщани, селяни та бобили).

Матеріали Чернігівської переписної книги допомагають у реконструкції адміністративно-територіального поділу Чернігово-Сіверщини XVI ст. Як відомо, московські переписувачі проігнорували полково-сотенний устрій Гетьманщини та вели опис населення за повітами. На думку упорядників, московські представники взяли за основу адміністративно-територіальний поділ, що існував на Чернігово-Сіверщині в період її належності до

6 Переписні книги 1666 року / [підготував до друку та зредгував В.О. Романовський]. – К.: ВУАН, 1933. – 448 с.; Романовский В.А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. – Ставрополь, 1967. – 125 с.

7 Чернігівська переписна книга 1666 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець. – Чернігів, 2013. – С. 5.

Московської держави (1500–1618 рр.). Також зроблено важливі висновки щодо включення до переписної книги території білоруського Задніпров'я. Документ зафіксував картину повного виведення місцевого населення після закінчення військових дій у 1657 р. та відповідно запустіння в цьому регіоні. Водночас спостерігалось значне збільшення людності на територіях Чернігівщини. Відносно компактний Чернігівський полк поступово розростається й на початок 1670-х рр. налічує 16 сотень. Включення до Чернігівської переписної книги відомостей про досить віддалену смугу білоруських земель, на думку упорядників, є свідченням далекосяжних планів московських можновладців щодо приєднання у майбутньому цієї території до Московської держави.

Далі упорядники звертають увагу на особливості перепису населення. Його об'єктом стали міські та сільські жителі, оскільки саме вони мали сплачувати податки в царську казну за Московськими статтями 1665 р., які підписав гетьман І. Брюховецький⁸. Поза переписом залишилось духовенство, козацька старшина та рядове козацтво. До книг вносились лише господарі дворів та їх дорослі сини. Стосовно них, як і в присяжних книгах 1654 р., в основному вказано лише імена. Функцію прізвиськ тут виконували імена по-батькові або прізвиська отримані від назви ремесла або промислу, яким займався його носій. З цього приводу укладачі навели приклади прізвиськ, які були поширені у певній місцевості та зафіксовані в інших документах 1670-1680-х рр.

На увагу заслуговує розлогий коментар стосовно відомостей переписної книги про розвиток землеробства, ремесел й торгівлі. Попри відсутність згадок про цехи, у книзі поряд з іменами господарів вказано види ремесел, якими вони займалися. Зокрема, укладачі підраховували чисельність ремісників та людей які займалися торгівлею, промислами у Чернігові, Седневі, Любечі, Слабині та окремих селах. Важливими є пояснення упорядників щодо кожної з ремісничих професій, наведених у переписній книзі. Окрема увага звертається на міри ваги та грошові одиниці, що були в обігу у Московському царстві та Українській козацькій державі. Співвідношення між останніми представлено в окремій таблиці. Для більш повного уявлення доцільно було б показати переведення тодішніх мір ваги у сучасні та навести співвідношення грошових одиниць другої половини XVII ст. з більш пізніми.

Беззаперечно перевагою обох видань є карти-схеми розташування поселень, згаданих в тексті Чернігівської переписної книги 1666 р., присяги 1718 р., Чернігівської та Березнянської протопопій, а також карти сотень Чернігівського полку станом на 1718 р. Всі карти підготовлені Андрієм Потьомкіним і містять лише ті населені пункти, які згадані в текстах присяги та Чернігівської переписної книги.

Як справедливо зазначають упорядники кордони територій сотень спиралися на географію регіону, напрямки головних шляхів, військово-політичні, суб'єктивні чинники, на церковне, старшинське, козацьке та поселите землевладіння. Попри те, що конфігурація кордонів сотень Чернігівського полку набула завершеного вигляду ще в 1670-ті рр., та надалі істотних змін не зазнавала, майже повна відсутність документів щодо конкретної лінії кордонів між сотнями не дозволяє чітко визначити принципи розмежування. Тому цілком слушною є відмова від нанесення кордонів на картах сотень, на полковій карті, аби уникнути спотворен-

⁸ Романовский В.А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. – Ставрополь, 1967. – С. 41.

ня історичних реалій. Наприклад, сьогодні неможливо однозначно стверджувати чи існував розрив між західною і східною частинами Білоуської сотні, чи все ж таки їх з'єднувала невеличка смуга землі; чи відсікали землеволодіння Буди Салтиково-Дивицької сотні Ніжинського полку села Грабівку та Орлівку від решти території Вибельської сотні⁹. Застосування різних кольорів для позначення населених пунктів окремих сотень дозволяють читачам достатньо чітко орієнтуватися у питаннях адміністративно-територіальної належності тих чи інших поселень, скласти певне уявлення про принципи формування сотенних територій. До того ж на картах чітко позначені сотенні центри, інші населені пункти, річки, болота, лісові масиви, що також допоможе скласти уявлення про обшири сотень, їх забезпеченість земельними ресурсами та гідрографічну сітку регіону. Загалом такі публікації документів щоразу дають нові матеріали для розв'язання питань про формування кордонів адміністративно-територіальних одиниць.

Водночас, укладачі вносять застереження стосовно достовірності та повноти окремих відомостей опублікованих пам'яток. Тому інформацію, наведену тут, слід співставляти з відомостями інших джерел задля досягнення коректних висновків та уникнення прикрих помилок.

Тексти документів в обох книгах подані мовою оригіналу без будь-яких скорочень, із збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей, згідно з нормами сучасного російського правопису. Без застережень доповнено скорочені слова, внесено у рядки виносні літери. Титла розкриті без застережень. Пропущені або втрачені внаслідок механічного пошкодження тексту літери відтворені у квадратних дужках. Помилкові написання, пропуск окремих літер, невинуваті повтори зберігаються. Збережені відмінності в написанні географічних, власних назв. Літери, що вийшли з ужитку (окрім літери ±), подані у сучасній транскрипції. Слова із сумнівним прочитанням взяті у квадратні дужки.

Видання містять іменний та географічний покажчики, які покликаються на нумерацію документів. Стосовно Чернігівської переписної книги 1666 р. укладачі звернули увагу й на те, що московські переписувачі, не обізнані з місцевою специфікою, часто перекручували на власний розсуд імена, прізвища, географічні назви, назви ремесел та промислів.

Загалом опубліковані пам'ятки мають виняткове значення для реконструкції кількісного та поіменного складу населення Чернігово-Сіверщини другої половини XVII–XVIII ст. До того ж ґрунтовні передмови до цих видань, що значно полегшують роботу науковців, є свідченням копійної праці укладачів при підготовці тексту документів до друку. Потреба окремих уточнень щодо цих джерел, нестача відомостей зумовлені як втратами окремих фрагментів пам'яток, так і відсутністю додаткових документів, щодо проведення переписів населення. Відповіді на ці питання можуть дати подальші пошуки в архівосховищах.

Казимиров Д. История Чернигово-Северского края на рубеже XVII–XVIII ст.: новые публикации источников.

Kazimirov D. New publication of sources for the history of Chernigov-Seversky region in late XVIIth – early XVIIIth century.

⁹ Присяга Чернігівського полку 1718 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передмова Ірина Кривошея. – Чернігів, 2011. – С. 23.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Матяш І. Б., Левченко Л. Л.

ПИТАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ В РОБОТІ МІЖНАРОДНОЇ ВИЩОЇ АРХІВНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ В ПАРИЖІ

Проблеми, пов'язані із збереженням колективної пам'яті, у сучасному світі мають беззаперечну актуальність. Підходи до їх вирішення шукають представники різних галузей науки, культури, інших сфер життєдіяльності суспільства та державного управління. Активну діяльність у цьому напрямі проводять архіви у співпраці з іншими установами пам'яті. Свідченням тому стала зокрема Міжнародна вища архівна конференція (International Superior Conference of Archival Studies), що відбулася 12–16 листопада 2012 року в м. Париж (Французька Республіка). Її організували та провели Міністерство культури і комунікацій Франції (Відділ науково-технічної підготовки Генерального управління національної спадщини, Відділ права і міжнародних відносин Генерального секретаріату) та Дім культур світу. Цей міжнародний захід розглядався як навчальний семінар, заснований на заміну колективного семінару в програмі «Культурні течії в світі», що працював упродовж 2001–2011 рр. Витоки організації французькими архівістами міжнародних науково-освітніх програм сягають 1951 р., коли з ініціативи Генерального директора Національного архіву Франції Шарля Бребана було засновано для підвищення професійного рівня архівістів різних країн та розвитку міжнародного архівного співробітництва Міжнародні архівні курси. Відтоді змінювалися форми і тривалість програм, але незмінними залишалися обов'язковість проведення лекцій провідних фахівців світового рівня, тематичні дискусії учасників семінарів та професійні «екскурсії» до установ пам'яті. Тематична назва МВАК-2012, яка в такому форматі відбувалася вперше, «Місце архівістів та роль архівів у суспільстві сьогодні і завтра» («The place of archivists and the role of archives in the society of today and tomorrow»), передбачала розгляд проблем, які виходили за межі суто професійного інтересу. Зокрема, значна частина програми присвячувалася питанням колективної пам'яті. Участь у семінарі в якості слухачів взяли 20 представників 16 країн (Королівства Бельгія, Республіки Боснії і Герцеговини, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Федеративної Республіки Німеччини, Королівства Іспанії, Італійської Республіки, Литовської Республіки, Республіки Польща, Португальської Республіки, Румунії, Чеської Республіки, Російської Федерації, Словацької Республіки, Республіки Словенії, Угорської Республіки, України).

Безпосередньо вони розглядалися в другий день роботи МВАК, 13 листопада, який проходив за темою «Архіви і демократія, права людини, влада» (Archives and democracy, Human Rights, governance). Основним доповідачем була Анн Перотен-Дюмон (Anne Perotin-Dumon), почесний хранитель архівної спадщини та асоційований науковий співробітник Інституту історії сучасності, донька всевітньовідомого архівіста Іва Перотена. Вчена наголосила, що прийнята 2012 р. Всесвітня декларація архівів Міжнародної Ради архівів ще раз підкреслила важливість архівів для забезпечення прав людини. Уряди відповідальні перед громадянами своїх країн за минуле і сучасну діяльність, про що їм невпинно нагадують громадські організації. Після декларації ООН 1949 р. з'явилися до 1990 рр. регіональ-

ні норми, що включають моральні вимоги. На її думку, нерідко боротьба за доступ до архівів репресій стає частиною боротьби за зміну режиму. Проблема полягає не тільки в засекречуванні відомостей про репресії або правопорушення з боку посадових осіб, але і в поганому документуванні процесів, пов'язаних із порушеннями закону. Держава з більшим задоволенням розсекречує інформацію про своїх громадян – жертв ворога, ніж про своїх громадян – свої власні жертви. Пані Перотен-Дюмон зауважила, що архівісти, які видають документи про репресії сім'ям жертв, у суспільному уявленні асоціюються з державою, яка колись порушила закон, і професія усе свій імідж, і без того не надто позитивний. На прикладі країн Латинської Америки вона продемонструвала, що громадські організації часто паралельно процесу репресій і відразу в перехідний період активно документували порушення прав людини. Тому їхні архіви дуже важливі для об'єктивного висвітлення цих проблем. У період зміни режиму в країнах Латинської Америки було створено цілі галузі юстиції, комісії, суди з прав людини, що працювали набагато довше, ніж в Східній Європі (багато таких установ працює досі). Щодо місця зберігання документів репресій розглядалися різні підходи: вони можуть надходити в державні архіви або в спеціально створені архівні установи, в установи з увічнення пам'яті жертв, або залишитися у фондоутворювача. Інтерес громадян до архівів репресій сприяє піднесенню престижу архівних служб, дозволяє зробити архіви інструментами управління.

Дискусія з цих питань засвідчила актуальність проблеми в Європі. Жорді Серш Серра (Jordi Serchs Serra, Королівство Іспанія) зауважив, що в Іспанії розрізняють «звичайні державні архіви» і «архіви репресій». Архіви громадянської війни в Саламанці (Королівство Іспанія) було створено в період Франка, а потім доповнено іншими фондами. Каталонія зуміла отримати оригінали про репресії своїх громадян, а інші регіони не встигли. Саме у зв'язку з цією проблемою в Барселоні і було створено громадську організацію «Архівісти без кордонів», а проблема архівів отримала суспільний розголос через пресу.

Анна Лашук (Anna Laszuk, Республіка Польща) зупинилася на діяльності Інституту Національної пам'яті, куди надійшли як фонди держбезпеки, так і депозит деяких фондів військових судів з Національного архіву. Унаслідок кращого, ніж у Національного архіву, фінансування та ігноруванні на першому етапі діяльності критерію походження (наприклад, документи не були створені на території Польщі) Інститут зумів отримати з архіву Червоного Хреста тематичну колекцію про поляків під час Другої Світової війни. У повоєнній Польщі громадяни могли на підставі списків відправки в табори отримати компенсації як жертви нацизму. Тепер компенсації отримують вимушені переселенці при зміні кордонів Польщі на захід, по наданні довідок про власність на втрачених Польщею територіях.

Ленка Лінхартова (Lenka Linhartova, Чеська Республіка) зауважила, що відповідно до прийнятого 1990 р. у Чехії закону про архіви КПЧ, всі партійні архіви на всіх рівнях надійшли на зберігання в державні архіви. 2008 р. було створено Інститут вивчення тоталітарного режиму і архівів безпеки. Військові архіви Чехії відповідно до закону про архіви видають користувачам всі документи, крім тих, що містять гриф «секрет оборони».

П'єр-Алан Талліє (Pierre-Alain Tallier, Королівство Бельгія) відзначив, що в Бельгії створено Центр пам'яті архівів Другої Світової війни. Засновники-дослідники прийняли тематичну класифікацію, порушили багато фондів, а тепер нікому не видають документів.

Виступи учасників семінару відповідали заявленій тематиці дня. Даніель Петер Баньяй (Daniel Peter Banyai, Румунія) висвітлює діяльність Національного архіву Румунії. Він зазначив, що раніше на підставі територіальної близькості Національного архіву Румунії, який існував із 1830 р., з головною будівлею поліції та керування архівом колишнім військовослужбовцем часто робилися висновки про те, що там зберігаються тільки архіви поліції і викликало подив, що в архіві є ще й історичні документи. Починаючи з 1989 р. відбулися кардинальні зміни в іміджі архіву. Від іноземних дослідників перестали вимагати направлення та довідки, в читальних залах з'явилась можливість використовувати фотоапарати і комп'ютери. Швидко включення до наукового обігу фондів, раніше вилучених із офіційної історіографії (дворянство Трансільванії, деякі питання румунської історії першої половини 1920–1945 рр.) стало елементом формування позитивного іміджу Національного архіву. Участь архівів у «моральній реституції» забезпечила можливість проведення віртуальної виставки «Історія комунізму у фотографіях», що ілюструвала роботу комісії, яка розслідувала діяльність КНР і «відв'язала» імідж Національного архіву від занепалого режиму. З 2011 р. проводиться робота над довідником за відкритими для дослідження фондами архівів Угорщини та Румунії про Трансільванію та Угорщину. Заголовки справ стандартизовано згідно з протоколом між двома архівними службами.

Практичне значення мав виступ директора програми «Пам'ять світу» в ЮНЕСКО Джой Спрінджер (Joie Springer). Концепція Програми «Пам'ять світу» ґрунтується на розумінні всесвітньої документальної спадщини як загального надбання, що повинне оберігатися та захищатися в інтересах усіх, бути доступним на постійній основі, без якихось перешкод і з відповідним визнанням культурних традицій та особливостей. Маючи на меті сприяння забезпеченню збереження всесвітнього документального надбання шляхом використання найвідповідніших методів, надання допомоги щодо забезпечення загального доступу до документального надбання, розповсюдження у світовому масштабі інформації про існування та значення цього документального надбання програма постійно удосконалює методи і форми роботи. Партнерство зі світовою цифровою бібліотекою, на сайті якої доступні архіви, має важливе значення для всіх країн. Особливу увагу доповідачка приділила Декларації ЮНЕСКО «Пам'ять світу у цифрову еру: оцифрування та зберігання» («The Memory of the World in the Digital Age: Digitization and Preservation»), підписаній у ході Ванкуверської конференції (26–28 вересня 2012 р., Ванкувер, Британська Колумбія, Канада). Спираючись на Всесвітню декларацію прав людини (1948), Хартію ЮНЕСКО про збереження цифрової спадщини (2003) представники 110 країн світу ствердили цим документом право кожної людини на доступ до інформації у цифровій формі. Тим самим актуалізувалися завдання програми «Пам'ять світу», пов'язані з оцифруванням та збереженням у цифрових форматах документального культурного надбання кожної нації, реалізацією освітніх проектів, спрямованих на осмислення та глибоке розуміння цифрового інформаційного середовища, опанування мистецтвом роботи з цифровими документами. Створення в сучасному світі більшої частини інформації в цифровій формі породжує небезпеку втрати колективної пам'яті людства в разі недостатнього усвідомлення проблеми збереження цифрової спадщини. Декларація визначила стратегію, спрямовану на вирішення правових, технологічних, соціальних, фінансових, політичних проблем.

Головна сторінка офіційного веб-сайту Програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу» (<http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/flagship-project-activities/memory-of-the-world/homepage/>)

Окрім пленарного засідання, 13 листопада було проведено два «ательє» - обговорення конкретної теми відповідно до попереднього вибору учасника. Перша група обговорила позиції нового тексту декларації програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу» в контексті питань розвитку співпраці європейських країн із програмою, та можливості включення національних об'єктів до реєстрів програми.

Друга група – проблему використання архівів репресивних режимів на прикладі створеної Національним архівом Бельгії бази даних про громадян, примусово направлених на роботу у період нацистської окупації (БД має 80 мільйонів цифрових сторінок документів і доступна на сайті – http://arch.arch.be/content/view/1045/212/lang.en_GB/). Відтак тематика другого дня МВАК засвідчувала потребу широкої взаємодії і кооперації архівів та інших установ пам'яті не лише в окремих країнах, а й на міжнародному рівні.

Виїзне засідання 14 листопада «Архіви і колективна пам'ять, виховання громадянина» («Archives and collective memory, education of the citizen») було присвячене проблемі «місць пам'яті», зокрема проектам архівів, музеїв і бібліотек, приурочених до 100-річчя початку Першої Світової війни. Воно відбулося в приміщенні Музею Великої Війни в Мо (rue Lazare Ponticelli, 77100 Meaux) і розпочалося з проведеної директором Мішелем Роджером (Michel Rouger) детальної екскурсії. Щире захоплення зарубіжних учасників семінару викликала інформація про те, що основу фондів Музею склала приватна колекція, зібрана упродовж 50 років колекціонером Жан-П'єром Верне і викуплена у нього державою.

Учасники засідання поділилися досвідом створення цифрових колекцій, тематично пов'язаних із подіями періоду Першої Світової війни. Так, Соня Зілхердт (Sonia Zillhardt) із Департаменту досліджень, освіти і технологій Міністерства культури і комунікацій Франції ознайомила з масштабним кросс-проектом із оцифрування колекцій документів Першої Світової війни (періодики, фотодокументів, плакатів, документів військових частин, військових реєстрів тощо) з метою репрезентації їх в Інтернеті на засадах вільного доступу. Проект реалізується за участі міністерств оборони, молоді, освіти, бібліотек, музеїв та архівів Франції. Цифрові обра-

зи представлено на порталі Міністерства культури і комунікацій (<http://culturelabs.culture.fr/>). Одна частина кросс-проєкту – «Корпус Великої війни» («Corpus de la Grande Guerre») – фактично є інтерактивним музеєм у форматі 3D.

Про інший масштабний проєкт, започаткований Єврокомісією за участі 12 партнерів, у т.ч. 10 національних бібліотек із 8 країн Європи (Великобританії, Бельгії, Франції, Німеччини, Італії, Сербії, Австрії, Швеції) у зв'язку з підготовкою до відзначення 100-річчя Першої Світової війни – «Europeana Collections 1914–1918», розповіли представники Франції, Великої Британії, Бельгії. Проєкт висвітлює події 1914 року та щоденне життя людей під час війни і є найбільшим серед присвячених цій проблемі за кількістю документів (лише на першому етапі планується включити 425 000 джерел), представлених в on-line форматі (книги, буклети, газети, мапи, література для дітей, фотографії, плакати, постери, а також оригінальні твори мистецтва, предмети релігійного призначення, медалі, монети тощо).

Головна сторінка веб-сайту «Europeana Collections 1914-1918» (<http://www.europeana-collections-1914-1918.eu/>)

Арнод Дермі (Arnaud Dhermy), координатор проєкту «Gallica» (<http://gallica.bnf.fr/>) з Національної бібліотеки Франції розповів про оцифрування колекцій плакатів, листівок, книг (мемуарів, збірників документів), газет, листів, документів часів Першої Світової війни з фондів бібліотеки (дипломатичні ноти, іноземна преса і її переклади, документи, які розповідають про спорядження армії, розташування і забезпечення військ тощо), бібліографії видань. Серед труднощів реалізації доповідня назвав складність створення загального каталогу, об'ємність колекцій і значну кількість установ, які бажають включити в проєкт свої документи, у тому числі й приватних.

Джемі Ендрюс (Jamie Andrews) з Британської бібліотеки зауважив, що в його країні проєкт «Europeana Collections 1914–1918» розглядається у трьох аспектах: 1) відзначення 100-ліття Першої Світової війни; 2) оцифрування усього європейського корпусу документів з історії Першої Світової війни; 3) поєднання розрізаних європейських джерел у рамках одного порталу. Насамперед оцифровуються офіційні документи, що входять до національної колекції, згодом планується долучати документи приватного характеру. На порталі «Europeana Collections 1914–1918»

Британська бібліотека вже розташувала першу колекцію «India Office Records» (http://www.europeana.eu/portal/search.html?query=europeana_collectionName/%3A9200154*). Вона містить звіти Цензора індійської пошти у Франції, солдатські листи, звернення британських і індійських військовополонених в Німеччині, документи про події періоду битви при Нев-Шапель, у тому числі документи меморіалу солдатам індійського корпусу, який воював у складі британської армії у Франції 1914–1918 рр., біля Нев-Шапель тощо.

Крістофер Дідье (Christopher Didier) з Бібліотеки Страсбурзького університету (<http://www.bnu.fr/>) акцентував увагу присутніх на особливостях Страсбурзького регіону, розташованого між Францією і Німеччиною. Географічна специфіка додала певних акцентів подіям Першої Світової війни на даній території та відповідно й документній інформації, що їх відображає. Тому Бібліотекою було прийнято рішення включити до проекту «Europeana Collections 1914–1918» колекцію масових документів, яка містить 162384 сторінки.

Виключний інтерес мала презентація Френком Боперіном (Franck Beaupérin), спеціалістом із досліджень у сфері туризму пам'яті, архівної спадщини і освітніх програм Міністерства оборони Франції, проекту «Туризм пам'яті» («Tourisme de mémoire», фр.) Міністерства культури та комунікацій Франції, розробленого на розвиток Конвенції про захист туризму (Convention Defense-Tourisme, фр., 1994). Доповідач наголосив на таких аспектах туризму як роль у вихованні патріотизму, збереженні історичних пам'яток, підтримці комунікацій і розвиткові економіки, а також безпосередній участі у формуванні та збереженні індивідуальної і колективної пам'яті, передаванні знання від покоління до покоління. Реалізація проекту передбачає історичну реконструкцію місць пам'яті, збереження існуючих пам'яток (руїн, некрополів, меморіальних місць, окопів на полях битв тощо), створення путівників, заснування туристичних клубів і підтримку їх діяльності.

Сторінка офіційного веб-сайту Міністерства оборони Франції, присвячена туризму пам'яті (<http://www.defense.gouv.fr/site-memoire-et-patrimoine/memoire/tourisme-de-memoire-et-memoire-partagee/tourisme-de-memoire>)

Брошура підготовлена Дирекцією пам'яті, спадщини і архівів Міністерства оборони Франції і розповсюджена серед учасників конференції

П'єр-Алан Талліє (Pierre-Alain Tallier) з Державного архіву Бельгії подав інформацію про досвід бельгійських архівістів зі створення зведеного довідника про документи часів Першої Світової війни в Бельгії – «Source guide on the First World War in Belgium», актуальність ідеї створення якого засвідчило посилення дослідницького інтересу до цього сегменту культурної спадщини. Він зауважив, що джерела, пов'язані з історією Бельгії під час Першої Світової війни, зберігаються в різних установах (лише колекція Державного архіву Бельгії зазначеної тематики складає 4 лінійних кілометри). Довідник містить відомості про військовослужбовців або цивільних осіб, розстріляних, депортованих, поранених, зниклих під час Першої Світової війни і включає всю доступну інформацію про архівні фонди та інші джерела, що зберігаються у державних або приватних установах (у Бельгії і за кордоном), центральних, провінційних і місцевих органах влади, університетах, на підприємствах, благодійних організаціях, у фізичних осіб і т.д. Він не лише акумулює розпорошену інформацію про численні джерела в структурованому вигляді, а й запроваджує до наукового обігу невідомі колекції, фіксує наявність фотографічних або кінематографічних колекцій, а також різних документів і предметів: публічні оголошення, брошури, підпільні газети і т. д. Його було розроблено для легкого завантаження через Інтернет.

Ольга Єрошкіна, директор муніципального архіву в Тольятті (Російська Федерація), висвітлила тему «Сімейне листування як джерело спадщини Першої Світової війни». Вона зауважила, що біографії деяких учасників історичних подій, можуть допомогти зрозуміти думки, амбіції та особливості суспільства. Своє розуміння джерельного значення приватного листування, виявленого в особових фондах Миколи Шишкова і Олександра Сосновського, доповідачка розкрила на прикладі виданої у 2000 році в архіві м. Тольятті книги «La Famille-de-ses-parents, хроніка шляхетських родин Сосновських, Хірякових і Чичкова».

У площині питань колективної пам'яті можна розглядати й інші окремі виступи учасників МВАК. Так, Жорді Серш Сєрра (Jordi Serchs Serra, Королівство Іспанія) під час другого виїзного засідання на тему «Архіви та інші інституції для записаної і не-записаної спадщини (бібліотеки, документальні центри, музеї, аудіовізуальна спадщина тощо)» (Archives and other institutions for written or non-written heritage (libraries, documentation,

museums, sound, audio-visual heritage, etc.), яке відбулося на базі нової будівлі Національного архіву Франції в Сен-Дені (59 rue Guynemer 93383 Pierrefitte-sur-Seine), розповів про фотодокументи як культурну спадщину, розділену між архівами, музеями, бібліотеками та іншими установами культури. Він зауважив, що розподіл фотографічної спадщини між архівами, бібліотеками і музеями має сильні і слабкі сторони: позитив полягає у широкій виставковій діяльності музеїв і бібліотек, проте опрацювання документів не здійснюється в цих установах на належному рівні. На думку доповідача, політика управління архівами та іншими центрами збереження фотодокументів повинна сприяти збереженню спадщини і продовжувати збагачення державних колекцій, що охоплюють міста, регіони, різні професійні області, які входять до соціограми фотографії: школи, некомерційні організації, що займаються фотографією, колекціонуванням, продажем приватних колекцій. Ж. С. Серра зауважив також, що не слід недооцінювати важливість присутності архівів у мережі Інтернет і створення нових соціальних мереж, таких як Facebook, Flickr і Picassa, незамінних для будь-якого суспільного проекту майбутньої фотографії. Швидке впровадження цифрової фотографії за останні 10 років зачіпає інтереси архівів та фотографів і змушує розглядати цифрове фото як інструмент для збереження фотографічної спадщини завдяки оцифруванню та поширенню в електронному середовищі.

Інтерес у окресленій площині мав також виступ Марії Барбари Бертіні (Maria Barbara Bertini), директора Державного архіву м. Турін, яка висвітлила основні положення концепції Національної архівної системи, основою якої є архівні установи нового типу – архівні центри («Archival hubs»). Її ідею було порушено під час 1-ї Національної конференції архівів (1998, Рим) у зв'язку з потребою пошуку шляхів реорганізації архівної системи Італії у ситуації обмежених фінансових ресурсів і браку будинків для розташування архівів. Конференція об'єднала Національну асоціацію італійських муніципалітетів, Національну агенцію з питань впровадження оцифрування в органах публічної адміністрації, Асоціацію церковних архівів, Союз італійських єврейських комітетів, Конфедерацію італійської промисловості, Італійські торгові палати, службу з координації діяльності регіональних органів влади Італії для вирішення проблеми управління документациєю, цифрових документів та залучення до співпраці публічних і приватних установ, зацікавлених у збиранні і зберіганні архівів. Проте децентралізація ініціативи завадила тоді втілити ідею. Рішення про заснування архівних центрів та розроблення нової стратегії створення архівних репозиторіїв ухвалила 2-а Національна конференція архівів (2009, Болонья). 25 березня 2010 р. Міністерством культурної спадщини і діяльності, Регіональним і Провінційним урядами автономії Тренто і Болzano, Союзом італійських провінційних урядів, Національною асоціацією італійських муніципалітетів було підписано угоду про об'єднання зусиль у створенні Національної архівної системи (Sistema Archivistico Nazionale, італ.) з метою збереження національної архівної спадщини, управління документациєю, удосупнення архівної інформації. Йшлося про створення мережі «архівних центрів», під якими розуміли установи, до функцій яких належить зберігання, управління, популяризація в сфері «історичної пам'яті». Завдання таких центрів полягало не тільки в зберіганні документів, їх консервації, каталогізації, забезпеченні історичних досліджень архівною інформацією, а й у зберіганні та використанні цифрових документів, цифровому копіюванні документів, просвітницькій та виставковій діяльності тощо. Концепція архівних центрів складала альтернативу традиційній організації державних архівів. Цей ін-

новаційний проект був покликаний не лише модернізувати італійську архівну систему, а й поглибити співробітництво між територіальними інституціями або відповідними закладами. Відтак угода передбачала залучення до співпраці приватних інституцій, університетів і закладів культури. Програму створення архівних центрів було розраховано на чотири роки та засновано для її реалізації Об'єднаний національний координаційний комітет і Об'єднаний технічний/науковий комітет. У якості прикладів архівних центрів доповідачка навела Державний архів у Кремоні («Archivio di Stato in Cremona»), який зберігає документи провінції Кремона від VIII ст.; архів Національного інституту історії визвольних рухів в Італії («National Institute for the History of the Liberation Movement in Italy»), в якому сконцентровано документи різних установ і організацій, пов'язаних із рухами Опору (фонди Національного визвольного комітету, політичних партій, тред-юніонів, партизанських угруповань); архів заснованого 2002 р. Інституту історії сучасності («Institute for the History of Contemporary Age»), який збирає та зберігає документи із сучасної історії соціального, політичного і економічного життя Італії; Міланський центр культури промисловості і бізнесу (архів економіки і бізнесу, заснований 1991 р.); архів щоденників («Diary Archive»), м. Пьеве-Санто-Стефано, провінція Ареццо, регіон Тоскани, заснований 1984 р. з метою зберігання автобіографічних творів приватних осіб), архів творів, написаних мовою простолудинів та на діалектах («Archive for Vernacular Writing»), заснований у складі музею м. Тренто, провінція Трентіно).

16 листопада розглядалася тема «Архівісти і користувачі архівів, нові види, нові соціальні вимоги, Інтернет і соціальні мережі» («Archivists and audiences of archives, new uses, new social demands, Internet and social networks»), спеціальні засідання в межах якої мали підтеми: «Будівництво мостів між поколіннями» («Building a bridge between the generations, the gift of militant archives»), «Проект «Африканські предки» (генеалогічної організації «Ancestry») та автобіографічна спадщина» («The APA and the autobiographical heritage»), «Генеалогічний пошук і любов архіву» («Genealogical quest and love of archives») і були присвячені генеалогічним дослідженням і використанню документів у них.

У цілому тематичні дискусії, лекції та семінари МВАК засвідчили наявність інтегративних тенденцій у сфері збереження колективної пам'яті, що виявляються у розробленні спільних проектів архівів, бібліотек, музеїв; участі у міждисциплінарних процесах збереження пам'яті суспільства. Важливим напрямом діяльності європейських установ пам'яті є розширення доступу до культурної спадщини шляхом оцифрування фондів архівів та бібліотек, впровадження глобальних проектів (наприклад, «Europeana») в мережі Інтернет, спрощення умов роботи дослідників із архівними документами та рідкісними виданнями. Широке можливості репрезентації на світовому рівні для національних об'єктів надає програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу». Об'єднання зусиль представників різних країн у сфері вивчення та збереження колективної пам'яті може мати позитивний ефект як на світовому, так і на національних рівнях.

Матяш І. Б., Левченко Л. Л. Вопросы коллективной памяти в работе Международной высшей архивной конференции в Париже.

Matiash I., Levchenko L. Subject of collective memory in proceedings of International Superior Conference of Archival Studies in Paris.

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ ВШАНУВАЛА ПАМ'ЯТЬ БЕЗНЕВИННИХ ЖЕРТВ НАЦИСТСЬКОГО ТЕРОРУ

20–22 березня 2013 року директор Українського інституту національної пам'яті, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор Валерій Солдатенко та заступник директора УІНП з наукових питань, доктор історичних наук, професор Дмитро Веденєєв взяли участь у роботі Міжнародної науково-практичної конференції «Хатинь: 1943–2013. Події. Люди. Пам'ять», що відбулася у Мінську з нагоди 70-х роковин звряжого знищення гітлерівцями та їх пособниками 149 мешканців селища Хатинь.

У роботі конференції брали участь представники державних структур, дипломати, вчені, краєзнавці з Білорусі, Росії, України, Німеччини, Ізраїлю, Польщі, Сербії, Чехії. Загалом було заслухано 37 наукових доповідей та повідомлень, відбулися «круглі столи» та дискусії.

У доповіді «Дослідницький проект «Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.)» в контексті наукового забезпечення формування політики національної пам'яті» В. Солдатенко проінформував про організацію Українським інститутом національної пам'яті – відповідно до Указу Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 р. № 925, постанови Верховної Ради України «Про вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни» від 21 жовтня 2011 р. № 3965-VI – наукових, інформаційно-просвітницьких та меморіальних заходів, спрямованих на подальше вивчення історичних обставин знищення 1–2 березня 1943 р. близько 6700 мирних мешканців містечка Корюківка Чернігівської області та вшанування пам'яті безневинних жертв гітлерівського терору під час окупації України.

В. Солдатенко проаналізував стан дослідження проблеми знищення селищ в окупованій Україні, розповів про реалізацію науковцями УІНП згаданого дослідницького проекту. Суттєвим результатом, зокрема, стала підготовка та публікація науково-довідкового видання «Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.): Анотований покажчик» (за ред. В. Ф. Солдатенка; автори-упорядники: Бутко С. В., Герасименко Л. С., Киридон А. М., Пилявець Р. І., Яременко В. М. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. – 424 с.).

Водночас зусиллями науковців УІНП, Чернігівської ОДА, Корюківської районної держадміністрації, добровичних людей, побачили світ науково-документальне видання «Корюківка, 1943: злочин проти людяності» (Чернігів, 2010 р.); «Мартиролог встановлених прізвищ жертв Корюківської трагедії 1943 року» (Чернігів, 2011); Довідник збірник «Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. Чернігів, 2012; «Спалені села Чернігівщини. Збірник документів і матеріалів» (Чернігів, 2012); «Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 27 вересня 2012 р.» (К., 2012).

У ході обговорення проблем вивчення гітлерівського терору проти мирного населення, В. Солдатенко порушив, зокрема, низку методологічних

та науково-пошукових питань, які потребують узгодження, вироблення певних спільних поглядів на критерії визначення поняття «знищені селища» тощо.

У доповіді Д. Веденєєва «Знищене гітлерівцями селище Корюківка як символ мучеництва українського народу у Другій світовій війні та місце пам'яті» йшлося про трагедію безневинного населення цього населеного пункту. За два дні окупанти й їхні помічники-поліцаї по-звірячому знищили щонайменше 6700 людей (5612 тіл залишилися невпізнаними). Під приводом перевірки документів людей зганяли в приміщення ресторану, земвідділу, театру, клубу, поліклініки, дитячої консультації, двох шкіл, на церковне подвір'я. Партіями по 50-100 осіб жертв розстрілювали, незважаючи на стать і вік. 2 березня заповнені трупами будинки (тільки в ресторані понад 500 тіл) почали підпалювати, але вбивства тривали. Судмедексперти встановили, що смерть було заподіяно «шляхом розстрілу з автомата, розстрілу зі станкового кулемета, фізичного насильства тупою зброєю з роздробленням кісток черепа та хребцевого стовпа в шийній ділянці... спалюванням живих людей – чоловіків, жінок і дітей». З 1300 будівель уціліло десять. Історик розглянув драму Корюківки у контексті безпрецедентної та цілеспрямованої політики Третього рейху щодо масового винищення та поневолення населення окупованих територій СРСР.

Зі зверненням від імені мешканців Корюківки до учасників конференції та науковим повідомленням виступила начальник відділу культури та туризму Корюківської районної державної адміністрації Чернігівської області Людмила Бабич.

22 березня представники України взяли участь у загальнодержавних жалобних заходах Республіки Білорусь на території Державного меморіального комплексу «Хатинь».

Пилявец Р. И. Международная конференция почтила память невинных жертв нацистского террора

Pylyavets R. The international conference commemorated the guiltless victims of Nazi terror

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бадина Петро – доктор, історик, працівник закладу історії господарства, демографії та статистики Інституту історії Вроцлавського університету (м. Вроцлав, Республіка Польща)

Бойко Олександр Дмитрович – доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Буряк Лариса Іванівна – доктор історичних наук, доцент, завідувач відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Бутко Сергій Володимирович – науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті (м. Чернігів)

Вашкевич Віктор Миколайович – доктор філософських наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, головний науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Веденєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукових питань Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Вишняк Олександр Іванович – доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, провідний науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Воляннюк Ольга Ярославівна – кандидат політичних наук, науковий співробітник відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Ганжуров Юрій Семенович – доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Грідіна Анастасія Борисівна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету (м. Донецьк)

Каганова Ірина Яківна – завідувач відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка (м. Чернігів)

Казіміров Дмитро Вікторович – кандидат історичних наук, спеціаліст Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій (м. Чернігів)

Карліна Оксана Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк)

Кривошея Володимир Володимирович – доктор історичних наук, перший заступник директора Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Короленко Богдан Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну

пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Левдер Андрій Іванович – викладач кафедри історії Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. академіка С. Дем'янчука (м. Рівне)

Левченко Лариса Леонідівна – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області (м. Миколаїв)

Любовець Олена Миколаївна – доктор історичних наук, завідувач відділу досліджень впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Маклюк Ольга Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету (м. Запоріжжя)

Матяш Ірина Борисівна – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, помічник Міністра юстиції України (м. Київ)

Мисан Віктор Олександрович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри історії Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. академіка Степана Дем'янчука, заслужений вчитель України (м. Рівне)

Муравський Олег Іванович – кандидат історичних наук, в.о. вченого секретаря Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів)

Огієнко Віталій Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Омельченко Олег Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Отземко Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету (м. Донецьк)

Пилявець Ростислав Іванович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу досліджень історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Сіренко Тамара Володимирівна – бібліограф Корюківської районної централізованої бібліотечної системи Чернігівської області (м. Чернігів)

Склокіна Ірина Євгенівна – старший лаборант Центру українських студій імені Д. І. Багалія Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (м. Харків)

Студьонова Людмила Валентинівна – співробітник Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка (м. Чернігів)

Троян Віктор Сергійович – викладач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне)

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України (м. Київ)

ЗМІСТ

Статті та повідомлення

Бойко О. Д. Чутка як інструмент формування та корегування колективної пам'яті.....	3
Буряк Л. І. Культурні чинники впливу на національну пам'ять українського суспільства.....	14
Вашкевич В. М. Пріоритети сприйняття історії сучасною молоддю.....	25
Вишняк О. І. Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз).....	32
Волянюк О. Я. Конфлікти пам'ятей у політичному просторі: теоретичні аспекти.....	41
Ганжуров Ю. С. Законотворення як проекція майбутніх фреймів національної пам'яті.....	55
Карліна О. М. Репресії щодо василіан на Волині після Листопадового повстання 1830 року та «стирання пам'яті» про них.....	69
Киридон А. М. Ландшафт пам'яті: концептуалізація поняття.....	77
Короленко Б. А. Крим як місце пам'яті.....	86
Кривошея В. В. Сегмент родової пам'яті в монастирських і церковних синодиках.....	100
Любовець О. М. Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект.....	117
Маклюк О. М. Стереотипи доби «холодної війни» у пам'яті населення України як чинник формування сучасного ставлення до НАТО.....	126
Мисан В. О. Організація шкільної освіти в роки нацистської окупації (на прикладі функціонування школи № 2 міста Рівного).....	133
Огієнко В. І. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження.....	145
Омельченко О. В., Муравський О. І. Відновлення національної пам'яті про ЗУНР опозиційними силами в УРСР наприкінці 80-х рр. XX ст.....	157
Отземко О. В., Грідіна А. Б. Сучасники про лютневі події 1917 р. в Україні.....	164
Склокіна І. Є. Перетворення матеріального простору як чинник політики пам'яті про нацистську окупацію Харківщини (1943–1953 рр.).....	174
Троян В. С. Конструювання образу об'єднаної Європи представниками пан'європейського руху.....	187
Вадупа Р. Obraz Ukrainy w Remigiusza Ładowskiego Historii naturalnej Królestwa Polskiego z 1782 roku.....	196

Дискусії

Веденєв Д. В. Наукове забезпечення формування політики національної пам'яті в Україні: до питання про визначення принципів, змісту і механізмів реалізації.....	208
--	-----

Пилявець Р. І. Корюківська трагедія 1943 року: національно-наднаціональний вимір	217
Троян С. С. Компаративний аналіз сучасних політик пам'яті в Україні та Республіці Польща	230

Персоналії

Левдер А. І. І. П. Крип'якевич – організатор української освіти в роки Першої світової війни	239
--	-----

Рецензії та огляди книг

Бутко С. В., Каганова І. Я., Сіренко Т. В., Студьонова Л. В. Національний символ скорботи знищених населених пунктів України нацистськими карателями в бібліографії (до 70-х роковин корюківської трагедії)	251
Казіміров Д. В. Історія Чернігово-Сіверщини на межі XVII–XVIII ст.: нові публікації джерел	269

Хроніка наукового життя

Матяш І. Б., Левченко Л. Л. Питання колективної пам'яті в роботі Міжнародної вищої архівної конференції в Парижі	274
Пилявець Р. І. Міжнародна конференція вшанувала пам'яті безневинних жертв нацистського терору	283
Відомості про авторів	285

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи и сообщения

Бойко А. Д. Слух как инструмент формирования и коррекции коллективной памяти.....	3
Буряк Л. И. Культурные факторы влияния на национальную память украинского общества.....	14
Вашкевич В. Н. Приоритеты восприятия истории современной молодежью.....	25
Вишняк А. И. Исторические события в оценках массового сознания граждан Украины (социологический анализ).....	32
Волянюк О. Я. Конфликты памяти в политическом пространстве: теоретические аспекты.....	41
Ганжуров Ю. С. Законотворчество как проекция фреймов национальной памяти.....	55
Карлина О. М. Репрессии против василиан на Волыни после Ноябрьского восстания 1830 года и «стирание» памяти о них.....	69
Киридон А. Н. Ландшафт памяти: концептуализация понятия.....	77
Короленко Б. А. Крым как место памяти.....	86
Кривошея В. В. Сегмент родовой памяти в монастырских и церковных синодиках.....	100
Любовец Е. Н. Национальная память в Украине: региональный аспект.....	117
Маклюк О. Н. Стереотипы эпохи «холодной войны» в памяти населения Украины как фактор формирования современного отношения к НАТО.....	126
Мысан В. А. Организация школьного образования в годы нацистской оккупации (на примере функционирования школы № 2 города Ровно).....	133
Огиенко В. И. Историческая травма Голодомора: проблема, гипотеза и методология исследования.....	145
Омельченко О. В., Муравский О. И. Восстановление национальной памяти о ЗУНР оппозиционными силами в СССР в конце 80-х гг. XX века.....	157
Отземко О. В., Гридина А. Б. Современники о февральских событиях 1917 г. в Украине.....	164
Склякина И. Е. Преобразование материального пространства как фактор политики памяти о нацистской оккупации Харьковщины (1943–1953 гг.).....	174
Троян В. С. Конструирование образа объединенной Европы представителями панъевропейского движения.....	187
Бадина П. Образ Украины в «Истории природы Королевства Польского» (1782 г.) Ремигиуша Ладовского.....	196

Дискуссии

Веденев Д. В. Научное обеспечение формирования политики национальной памяти в Украине: к вопросу об определении принципов, содержания и механизмов реализации.....	208
---	-----

Пилявец Р. И. Корюковская трагедия 1943 года: национально-наднациональное измерение	217
Троян С. С. Компаративный анализ политик памяти в Украине и Республике Польша	230

Персоналии

Левдер А. И. И. П. Крипякевич – организатор украинского образования в годы Первой мировой войны	239
---	-----

Рецензии и обзоры книг

Бутко С. В., Каганова И. Я., Сиренко Т. В., Студенова Л. В. Национальный символ скорби уничтоженных населенных пунктов Украины нацистскими карателями в библиографии (к 70-й годовщине Корюковской трагедии)	251
Казимиров Д. В. История Чернигово-Северского края на рубеже XVII–XVIII ст.: новые публикации источников	269

Хроника научной жизни

Матяш И. Б., Левченко Л. Л. Вопрос коллективной памяти в работе Международной высшей архивной конференции в Париже	274
Пилявец Р. И. Международная конференция почтила память невинных жертв нацистского террора	283
<i>Сведения об авторах</i>	285

CONTENTS

Articles and reports

Boyko O. Gossip as an Instrument of formation and correction of collective memory	3
Buryak L. Cultural factors of impact on the national memory of the Ukrainian society	14
Vashkevich V. Priorities of perception of history by modern youth	25
Vyshniak O. Historical events in mass consciousness of Ukrainian citizens (sociological analysis)	32
Volyanyuk O. Conflicts of memories in the political space: theoretical aspects	41
Ganzhurov Y. Law-making as a national memory's future frames projection	55
Karlina O. Repressions against Basilians in Volyn after the November rebellion in 1830 and «cleaning out of memory» about them	69
Kyrydon A. Landscape of memory: conceptualization of the term	77
Korolenko B. Crimea as a place of memory	86
Krivoshеya V. Family memory segment in monasterial and liturgical synodics	100
Liubovets O. National Memory in Ukraine: regional aspect	117
Maklyuk O. Stereotypes of the Cold War in the memory of Ukrainian population as a factor of forming modern relation to NATO	126
Mysan V. Organization of the school education during the Years of the Nazi occupation (on the example of the functioning of the school № 2 in Rivne city)	133
Ogiienko V. Historical trauma of the Holodomor: methodology of research	145
Omelchenko O., Muravskiy O. The recovery of national memory on ZUNR by opposition forces in Ukrainian SSR in the end of 1980's	157
Otzemko O., Gridina A. Contemporaries about February events of 1917 in Ukraine	164
Sklokina I. The Recreation of the Material Environment as a Factor of Memory Policy on Nazi Occupation of Kharkiv Region (1943-1953)	174
Troyan V. Construction form the United Europe, members of pan-European movement	187
Badyna P. The image of Ukraine in the «History of the nature of the Polish Kingdom» (1782) Remigiusza Ładowskiego	196

Discussions

Vyedyenyeyev D. Scientific support of the formation policy of national memory in Ukraine: the question of determining the principles, content and implementation mechanisms	208
Pylyavets R. Koryukivka tragedy in 1943: national-supranational dimension	217

Troyan S. Comparative analysis of the politics of memory in Ukraine and Poland	230
---	-----

Personalities

Levder A. I. P. Krypyakevych is the organizer of the Ukrainian education during the years of the First World War	239
---	-----

Reviews

Butko S., Kaganova I., Sirenko T., Studonova L. The national symbol of mourning settlements destroyed Ukrainian Nazi executioners in the bibliography (the 70th anniversary of the tragedy Koryukovskaya).....	251
Kazimirov D. New publication of sources for the history of Chernigov-Seversky region in late XVIIth – early XVIIIth century	269

Chronicle of scientific life

Matiash I., Levchenko L. Subject of collective memory in proceedings of International Superior Conference of Archival Studies in Paris.....	274
Pylyavets R. The international conference commemorated the guiltless victims of Nazi terror.....	283
Contributors	285

Наукове видання

Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць
Национальная и историческая память: Сборник научных трудов
National and Historical Memory: Collection of scientific papers

ВИПУСК 6

Засновник:

Український інститут національної пам'яті

Головний редактор: Солдатенко В.Ф.,

Заступники головного редактора: Кривошея В.В.,

Веденєєв Д.В.

Відповідальний секретар: Волянчук О.Я.

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей
відповідає автор. Редакція залишає за собою право на скорочення і
літературне редагування матеріалів за погодженням з авторами.
Усі права застережені. Передруки і переклади матеріалів збірника дозво-
ляються лише за згодою авторів і редакції.